

Міністерство освіти і науки України
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

КРИМІНАЛІСТИКА

Підручник

За редакцією
доктора юридичних наук, професора,
члена-кореспондента Академії правових наук України
В. Ю. Шепітька

Видання четверте, перероблене і доповнене

Затверджено
Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів юридичних
вищих навчальних закладів

Харків
«Право»
2008

ББК 67.9 (4 УКР) 6я 73
К 82

*Затверджено Міністерством освіти і науки України
(лист № 1.4/18-Г-1524 від 02.07.08 р.)*

*Рекомендовано вченою радою Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого (протокол № 7 від 26.03.08 р.)*

Рецензенти:

Ю. М. Грошевий — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік Академії правових наук України;

В. С. Зеленецький — доктор юридичних наук, професор, заступник директора з наукової роботи Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України, академік Академії правових наук України;

В. В. Тіщенко — доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри криміналістики Одеської національної юридичної академії

Автори підручника:

В. Ю. Шепітько, д-р юрид. наук, проф. — вступ; розділ 1; розділ 2; розділи 4–13; § 1 розділу 14; § 4–6 розділу 15; § 1, 3–10 розділу 16; розділ 17; § 3, 4 розділу 19; розділ 20; розділ 21; розділ 23; розділ 25; розділ 28; розділ 29; розділ 33;

В. О. Коновалова, д-р юрид. наук, проф. — розділ 3; § 2, 3 розділу 14; § 1–3 розділу 15; § 2 розділу 16; розділ 18; § 1, 2 розділу 19; розділ 22; розділ 31; розділ 32;

В. А. Журавель, д-р юрид. наук, проф. — розділ 26;

В. М. Глібко, канд. юрид. наук, доц. — розділ 27;

А. Л. Дудніков, канд. юрид. наук, доц. — розділ 30;

В. М. Шевчук, канд. юрид. наук, доц. — розділ 24.

Криміналістика: Підручник / Кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / За ред. проф. В. Ю. Шепітька. — 4-е вид., перероб. і доп. — Х.: Право, 2008. — 464 с.

ISBN 978-966-458-067-7

У підручнику викладено загальнотеоретичні проблеми криміналістики, питання криміналістичної техніки та окремих її галузей, розкрито зміст криміналістичної тактики, розглянуто методику розслідування злочинів. Поданий матеріал адаптовано до нових навчальних програм юридичних вищих навчальних закладів та сучасних вимог.

Для студентів юридичних вищих навчальних закладів, а також може бути корисним аспірантам, викладачам та працівникам правоохоронних органів.

ББК 67.9 (4 УКР) 6я 73

© В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова,
В. А. Журавель та ін., 2008

© Видавничий Дім «Ін Юре», 2001

© Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004

© Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004

© «Право», 2008

ISBN 978-966-458-067-7

Вступ

Пропонований підручник є четвертим, переробленим і доповненим виданням, яке витримало перевірку часом. Підручник підготовлено відповідно до програми курсу навчальної дисципліни «Криміналістика» у юридичних вищих навчальних закладах. Матеріал підручника оновлено відповідно до сучасних вимог освіти. У виданні враховано новітні розробки криміналістичної науки та можливості використання нових криміналістичних засобів, методів та прийомів у боротьбі зі злочинністю.

За своєю структурою підручник складається з чотирьох частин («Теоретичні основи криміналістики», «Криміналістична техніка», «Криміналістична тактика», «Методика розслідування злочинів») і 33 розділів. Така структура надає змогу в логічній послідовності висвітлити основні положення криміналістики.

У підручнику істотну увагу приділено загальній теорії криміналістики, визначенню її предмета, природи, завдань. Відображено історію розвитку криміналістики та зв'язки з іншими юридичними науками. Висвітлено методологічні засади криміналістики та проаналізовано її методи.

Розглянуто загальні положення криміналістичної техніки та її окремих галузей (судової фотографії та відеозапису, трасології, судової балістики, техніко-криміналістичного дослідження документів, криміналістичного дослідження письма, ідентифікації людини за ознаками зовнішності, кримінальної ресстрації). Надано важливу інформацію щодо науково-технічних засобів та техніко-криміналістичних прийомів.

Підручник містить дані про криміналістичну тактику, відомості щодо організації та планування розслідування, тактичних особливостей проведення окремих слідчих дій: слідчого огляду, допиту, обшуку, виїмки, пред'явлення для впізнання, відтворення обстановки та обставин події, призначення судових експертиз. У цьому сенсі визначено сутність

та ознаки різних слідчих дій, особливості підготовки та їх тактичну своєрідність, запропоновано найбільш ефективні тактичні прийоми.

Значне місце у підручнику приділено криміналістичній методиці. Розглянуто як загальні проблеми криміналістичної методики, так і окремі методики розслідування: вбивств, зґвалтувань, привласнення та розтрата майна, крадіжок, грабежів, розбоїв, шахрайства, хабарництва, злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху, пожеж, злочинів проти довілля та злочинів, що вчиняються організованими групами.

Підручник містить до кожного розділу запитання для самоконтролю, відрізняється цікавим ілюстративним матеріалом, наявністю фотозображень, схем, рисунків та таблиць. У ньому широко використовується судова, слідча та експертна практика. Позитивним є й те, що підручник містить алфавітно-предметний покажчик та рекомендовану літературу.

Підручник розрахований на студентів юридичних вищих навчальних закладів, аспірантів, викладачів, науковців, а також працівників правоохоронних органів.

Автори висловлюють щире подяку всім, хто надав допомогу при підготовці підручника і будуть вдячні читачам за їх відгуки, зауваження та побажання.

Частина перша

Теоретичні основи криміналістики

Розділ 1

Поняття і значення криміналістики

§ 1. Предмет, система та завдання криміналістики

Криміналістика — це наука, яка дійсно знаходиться на передньому краї боротьби зі злочинністю. Саме криміналістика на основі своїх наукових досліджень та розробок пропонує оперативно-розшуковим працівникам, слідчим, експертам, суддям науково обґрунтовані та перевірені практикою засоби, прийоми та методи розкриття злочинів, розслідування та судового розгляду кримінальних справ.

Криміналістика привертає до себе увагу насамперед тим, що вона допомагає встановити істину, проникнути у невідоме, таємне. У повсякденному розумінні криміналістику пов'язують з детективами Агати Крісті та Конан Дойла про досвідчених слідчих, славетних експертів або доблесних нишпорок, але справжній зміст криміналістики не відповідає поверховому уявленню детективного жанру.

Криміналістика є самостійною галуззю наукового знання, яка має власний предмет і методи дослідження. Її можна розглядати у трьох аспектах: як науку, як навчальний курс і як практичну діяльність у боротьбі зі злочинністю.

Термін «криміналістика» (від лат. *criminalis* — те, що стосується злочину) вперше вжито наприкінці XIX ст. судовим слідчим, а згодом університетським професором Гансом Гроссом, який вважав її допоміжною щодо кримінального права та визначав як вчення про реальні кримінального права.

Зародження криміналістики пов'язане із соціальним замовленням держави і суспільства науці — розробити нові засоби і методи розкриття та розслідування злочинів в умовах появи професійної та організованої злочинності. Історично криміналістика постала з надр кримінально-процесуальної науки і тому тісно пов'язана з теорією доказів. Цим визначаються її призначення, коло закономірностей, що входять до її предмета.

Предмет криміналістики є багатограним і складним. В юридичній літературі зустрічаються різні визначення предмета криміналістики: як науки про розслідування злочинів, як науки про розкриття злочинів або науки про сукупність технічних засобів, тактичних прийомів та методичних рекомендацій. Останнім часом криміналістику визначають як науку про технології і засоби практичного слідознавства у кримінальному судочинстві. Однак усі ці визначення звужують реальний предмет криміналістики та закономірності, що вивчає ця наука.

Питання про предмет криміналістики тривалий час залишалося дискусійним (наприклад, дискусії про предмет криміналістики 50-х чи 70-х років XX ст.), що пов'язано зі складністю об'єкта пізнання (вивченням злочинної діяльності та діяльності щодо протидії злочинності). У 1967 р. Р. С. Белкін сформулював нове визначення предмета криміналістики, яке стало панівним. Ця дефініція враховувала низку закономірностей, охоплювала головний зміст криміналістики. У криміналістиці розглядають двоєдиний об'єкт пізнання — злочинну діяльність, злочинну поведінку і діяльність щодо їх розкриття, розслідування, встановлення істини у справі.

Криміналістика — це наука про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які слугують основою для розроблення засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки та використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду та попередження злочинів.

Злочинна поведінка відбивається в різних слідах, які можуть стати у встановленому законом порядку джерелом доказів. Тому важливим елементом предмета криміналістики є процеси збирання, дослідження, оцінки та використання доказів.

Збирання доказів — це перший етап роботи з доказами, який складається з таких стадій:

- 1) виявлення доказів — їх відшукування;
- 2) фіксація доказів, їх закріплення;
- 3) вилучення доказів — дії, які забезпечують можливість використання доказів, приєднання їх до справи та дослідження;
- 4) збереження доказів.

Дослідження доказів являє собою пізнання дізнавачем, слідчим, прокурором та судом їх змісту, перевірку вірогідності існування тих фактичних даних, які є змістом доказів.

Оцінка доказів — це логічний процес встановлення допустимості та відносності доказів, наявності та характеру зв'язків між ними, визначення шляхів використання доказів з метою встановлення істини.

Використання доказів — це оперування ними у процесі доказування, встановлення істини. Воно здійснюється протягом усього процесу доказування.

Система криміналістики — це її складові розділи (частини), що перебувають у тісних взаємозв'язках. Сучасні уявлення про зміст криміналістики дають змогу вирізнити в її системі такі чотири розділи.

1. *Загальна теорія криміналістики* — це її методологічна основа, яка являє собою систему принципів, концепцій, категорій, понять, методів, що відображають предмет криміналістики як ціле. Основні елементи: а) вступ до загальної теорії криміналістики; б) окремі криміналістичні теорії; в) вчення про методи криміналістики; г) вчення про мову криміналістики; г) криміналістична систематика.

2. *Криміналістична техніка* — розділ криміналістики, що є системою наукових положень і розроблених на їх основі технічних засобів, прийомів та методів, призначених для збирання, дослідження та використання доказів. Криміналістична техніка виникла внаслідок впровадження досягнень природничих і технічних наук у практику боротьби зі злочинністю. Система криміналістичної техніки охоплює такі основні галузі: судову фотографію; судовий кіно- і відеозапис; трасологію; судову балістику; криміналістичне дослідження письма; техніко-криміналістичне дослідження документів; криміналістичне ототожнення особи за ознаками зовнішності; кримінальну реєстрацію.

3. *Криміналістична тактика* є інтелектуальним ядром криміналістики. Це розділ криміналістики, який становить систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації і планування досудового та судового слідства, визначення лінії пове-

дінки осіб, які здійснюють судове дослідження, щодо прийомів проведення слідчих та судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, встановлення обставин, що сприяють вчиненню і приховуванню злочинів. До складу криміналістичної тактики входять: вчення про криміналістичну версію і планування розслідування, концепція слідчої ситуації, тактичного рішення та тактичного ризику, системи тактичних прийомів проведення слідчих і судових дій (тактичні комбінації) та ін. Криміналістична тактика пропонує доцільні прийоми проведення огляду, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту та інших слідчих (судових) дій, вибір моменту їх проведення, послідовність виконання, творчий підхід у конкретній ситуації, обрання на пряму розслідування та лінії поведінки.

4. Науково-технічні засоби і тактичні прийоми застосовуються щодо розслідування конкретних видів злочинів. Типізація таких рекомендацій, їх синтез дозволили утворити певні методичні поради. *Криміналістична методика* (методика розслідування злочинів) — розділ криміналістики, який являє собою систему наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації і здійснення розслідування та запобігання окремим видам злочинів. Змістом криміналістичної методики є загальні положення (криміналістична класифікація злочинів, криміналістична характеристика злочинів, криміналістичне вчення про розкриття злочинів, проблеми взаємодії під час розслідування та ін.) та окремі криміналістичні методики (методики розслідування крадіжок, грабежів, розбоїв, убивств, зґвалтувань тощо).

Завдання криміналістики визначаються її соціальною функцією — сприяти своїми прийомами, методами і засобами справі боротьби зі злочинністю. Загальним завданням криміналістики є забезпечення швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних, запобігання та припинення усіх кримінально караних посягань. Боротьба зі злочинністю — це головне завдання усіх наук кримінального циклу.

Специфічними завданнями криміналістики є:

- 1) вивчення закономірностей, які становлять предмет криміналістики;
- 2) розроблення технічних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій щодо збирання, дослідження та використання доказів;
- 3) удосконалення тактичних і методичних основ досудового та судового слідства, основ судової експертизи;

- 4) вдосконалення криміналістичних методів попередження злочинів;
- 5) вивчення можливості використання зарубіжного досвіду в боротьбі зі злочинністю.

§ 2. Природа криміналістики

Криміналістика посідає певне місце серед інших наук, виконує притаманні їй функції, має власний потенціал та призначення. Нагромадження наукових знань час від часу призводить до зміни її наукової парадигми (системи пануючих ідей).

За своєю природою криміналістика — це юридична наука. Такий погляд сформувався в 1952–1955 рр. і згодом став панівним у правовій науці. Зміст цієї концепції та її обґрунтування полягають у таких тезах:

- 1) криміналістика — правова наука, оскільки її предмет і об'єкти пізнання належать до сфери правових явищ;
- 2) криміналістика — правова наука, тому що її службова функція і завдання належать до правової сфери діяльності державних органів, правових процесів розслідування та судового розгляду;
- 3) всі рекомендації криміналістики мають правовий характер, засновані на законі, відповідають його духу і букві;
- 4) головним «живильним середовищем» для криміналістики є право;
- 5) багато наукових рекомендацій криміналістики запроваджуються у змісті правових норм;
- 6) історично криміналістика була народжена у межах саме правової науки — кримінально-процесуальної.

Історія криміналістики знає й інші погляди на природу криміналістики. Одним із таких напрямів є визначення природи криміналістики як технічної або природничо-технічної науки. Ці погляди характерні для етапу становлення криміналістики як самостійної галузі знань (представники таких поглядів — Р. А. Рейс, Е. Локар, Г. Ю. Маннс, В. І. Громов, Є. У. Зіцер). Причина такої оцінки природи криміналістики — в її змісті на той час (поліцейська чи кримінальна техніка), а також прагнення відмежуватися від кримінально-процесуальної науки у самостійну галузь, створити власний предмет і методи дослідження. Причиною є також суттєвий вплив на криміналістику природничих і

технічних наук (математики, фізики, хімії, біології, психології та ін.), використання методів і прийомів цих наук. На той час погляди вчених-криміналістів були прогресивними і сприяли розвиткові нової науки. У цей період виникають такі галузі криміналістики, як судова хімія, судова фізика, судова біологія та ін.

Криміналістика активно і творчо використовує дані технічних та природничих наук відповідно до своїх завдань. Форми використання даних інших наук були різними: просте використання, пристосування, трансформація. У подальшому криміналістика також почала впливати на інші науки: методи криміналістики застосовували в інших галузях знань; криміналістика надавала змогу встановлювати факти, не пов'язані з учиненням злочинів.

Криміналістику розглядали також як науку подвійної природи — правову і технічну (найчіткіше цей погляд сформулював П. І. Тарасов-Радіонов). Прибічники такого підходу наполягали на двох напрямках у криміналістиці: 1) розкриття і розслідування злочинів; 2) методи дослідження речових доказів. Помилковість поглядів концепції подвійної природи криміналістики полягає у механічному поділі єдиної науки на її правові та неправові розділи.

Розвиток криміналістики, особливості її предмета, складність закономірностей, які вона вивчає, залишають дискусійним питання про природу науки. В останні роки з'явилися нові погляди на природу криміналістики, згідно з якими криміналістика — це наука синтетичної природи (Р. С. Белкін та ін.). На думку цих учених, у криміналістиці неможливо виділити суто правові та суто природничо-наукові, або технічні розділи, комплекси знань як певні фіксовані структури. Вона являє собою єдиний сплав знань.

§ 3. Місце криміналістики у системі правових наук

За своєю природою криміналістика пов'язана з природничими, технічними, а також із різними правовими науками. Найбільш тісний зв'язок криміналістики простежується з юридичними науками кримінального циклу (кримінальним правом, кримінальним процесом, кримінологією, кримінальною соціологією, юридичною психологією та ін.). Криміналістика посідає важливе місце в системі юридичних

наук, її становище зумовлене природою та предметом криміналістичної науки, залежностями в системі наук.

Криміналістика пов'язана з наукою кримінального права. На підставі ознак складів злочинів, які містяться в кримінальному праві, розробляються окремі криміналістичні методиками. Аби вирішити питання про те, як розслідувати злочин, необхідно знати, що він собою являє, які ознаки йому притаманні. Положення кримінального права про види злочину, його мотиви, способи тощо враховуються криміналістикою при розробленні криміналістичних характеристик злочинів, формуванні типових версій, пропонуванні найбільш оптимальних рекомендацій в розкритті та розслідуванні певних видів злочинів. Кримінальний закон встановлює відповідальність за вчинення різних діянь, викриття яких можливе лише за допомогою прийомів, засобів та методів криміналістики.

Також існує суттєвий зв'язок криміналістики з наукою кримінального процесу. Історично криміналістика зародилась у його надрах. Кримінально-процесуальна наука для криміналістики є материнською наукою. Процесуальні приписи і криміналістичні рекомендації взаємозумовлені. Прийоми і методи криміналістики повинні ґрунтуватися на загальних положеннях кримінального процесу і особливо теорії судових доказів (про сутність доказів, предмет і межі доказування, відносність і допустимість доказів та ін.). Кримінально-процесуальна наука визначає межі застосування тактичних прийомів, науково-технічних засобів, методичних рекомендацій, розглядає порядок проведення слідчих і судових дій, компетенцію учасників кримінального процесу.

Криміналістика враховує положення процесуальної теорії і водночас сприяє її розвитку, вдосконаленню. Криміналістичні рекомендації сприяють оптимізації розслідування та судового розгляду і у певних випадках можуть справляти відповідний вплив на закон, його змінення. Саме криміналістичні рекомендації сприяли виникненню нових слідчих дій (наприклад, перевірки показань на місці, слідчого експерименту, зняття інформації з каналів зв'язку тощо), визначенню їх оптимальної процесуальної процедури. У цьому разі криміналістичні рекомендації набували нового «статусу» — як норма закону. Завдяки криміналістиці нові науково-технічні засоби і методи виявлення, фіксації та дослідження доказів відображені в кримінально-процесуальному законодавстві (наприклад, використання відеозйомки, звукозапису тощо).

Взаємопов'язані певним чином криміналістика і кримінологія, їх співвідношення визначається завданнями щодо попередження злочи-

нів. Проте предметом криміналістики є тільки спеціальні (технічні) засоби попередження злочинів. Доволі інтенсивно в криміналістиці використовуються дані криминології про особу злочинців, віктимологію жертви, причини та умови, що сприяють вчиненню злочинів, при розробленні криміналістичних характеристик і методичних рекомендацій щодо розслідування окремих видів злочинів.

На криміналістику справляє вплив юридична (судова) психологія, що особливо чітко виявляється в криміналістичній тактиці. Розроблення і застосування тактичних прийомів та комбінацій неможливі без урахування психічних процесів, властивостей та станів особи. Дані психології сприяють формуванню науково обґрунтованих рекомендацій криміналістики.

Криміналістика пов'язана також з такими правовими науками, як цивільне і цивільно-процесуальне право, адміністративне і адміністративно-процесуальне право, кримінально-виконавче право та ін. Криміналістика вже вийшла за межі циклу кримінальних наук. Її рекомендації є суттєвими не тільки для розслідування злочинів. Це особливо стосується можливості використання спеціальних знань у цивільному або адміністративному процесі, проведення різних судових дій, повної фіксації судового процесу технічними засобами та ін.

Запитання для самоконтролю

1. Які закономірності вивчає криміналістика?
2. Які розділи охоплює система криміналістики?
3. Які завдання вирішує криміналістика на сучасному етапі?
4. Що являє собою криміналістика за своєю природою?
5. Яким чином криміналістика пов'язана з іншими науками?

Розділ 2

Методи криміналістики

§ 1. Процес пізнання у криміналістиці

Загалом методологія науки — це вчення про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання. Методологічною основою криміналістики є теорія пізнання.

Методологія криміналістики передбачає діалектичний підхід, використання принципів та категорій діалектичної логіки. Важливу роль у криміналістичній науці та практичній діяльності у боротьбі зі злочинністю відіграють філософські положення про єдність теорії і практики, взаємозв'язок і зумовленість, здатність матерії до відображення, вивчення явищ у розвитку, відповідність та інваріантність, суперечності та ін. Ці загальні філософські положення конкретизуються за допомогою таких категорій, як форма і зміст, сутність і явище, необхідність і випадковість, можливість і дійсність, причина і наслідок, система, структура та елемент, конкретне та абстрактне, загальне та окреме тощо.

Методологія — це не тільки логіка пізнання, а й сукупність певних методів практичної діяльності. Практика забезпечує надійність методу науки. Метод (від грецьк. *μεθοδος* – шлях, дослідження, теорія, вчення) — спосіб досягнення будь-якої мети, вирішення конкретного завдання. Однак метод слід розуміти не тільки як спосіб досягнення мети, а й як упорядковану діяльність.

Процес пізнання істини в розслідуванні та судовому розгляді підпорядкований загальним закономірностям з урахуванням певних особливостей. Розкриття і розслідування злочинів являють собою окремий випадок пізнання об'єктивної дійсності. Розслідування злочинів і розгляд кримінальних справ у суді мають ретроспективний характер. Слідчий або суд вивчає подію злочину за допомогою відображень, залишених на місці події, речових доказів, показань свідків, висновків судових експертиз. Слідчий (суддя) не може безпосередньо сприймати подію злочину, він сприймає вже її результат. Відображення злочину в матеріальних або ідеальних слідах характеризується тим чи іншим ступенем повноти або фрагментарності.

Процес пізнання при розслідуванні злочинів відбувається в установленій законом процесуальній формі, з додержанням процедури збирання доказів, конструюванням версій, використанням засобів доказування за кримінальною справою. Встановлення істини під час розслідування чи судового розгляду обмежено часом, передбаченими законодавством строками.

Особливості криміналістики зумовили на найранніших етапах її розвитку використання формально-логічних методів пізнання (аналізу і синтезу, індукції і дедукції, конкретизації і абстрагування, аналогії, версії тощо). Застосування цих методів забезпечує правильність мислення за формою, одержання нових знань за сутністю.

Аналіз — метод наукового дослідження шляхом розгляду окремих сторін, властивостей, складових частин чого-небудь, тобто це процес розчленовування цілого на частини. Він є необхідним етапом пізнання, який нерозривно пов'язаний із синтезом, і є однією з основних операцій, із яких формується реальний процес мислення. Аналіз є важливим методом пізнання під час розслідування злочинів, у процесі експертних досліджень. Так, низка тактичних прийомів невербальних слідчих дій заснована на аналізі.

Синтез — це процес практичного або уявного возз'єднання цілого з частин або з'єднання різних елементів, сторін об'єкта в єдине ціле.

Індукція — спосіб міркування від окремих фактів, положень до загальних висновків. Це рух знання від одиничних тверджень до загальних положень. Індукція тісно пов'язана з дедукцією. Логіка розглядає індукцію як вид умовиводу, розрізняючи повну і неповну індукції. У криміналістиці індукція має важливе значення при висуванні версій, пізнанні подій минулого.

Дедукція — спосіб міркування, при якому нове положення виводиться суто логічним шляхом від загальних положень до окремих висновків. Це рух знання від більш загального до менш загального, окремого, виведення наслідків із припущень. Дедукція є також умовиводом. Вона являє собою метод, що використовується у слідчому мисленні в процесі пізнання істини.

Аналогія — подібність у чомусь між явищами, предметами, поняттями. Являє собою умовивід від окремого до окремого або від загального до загального. Аналогія — це спосіб пізнання, який лежить в основі методу моделювання та теорії подібності. У криміналістиці застосовується в декількох напрямках. Наприклад, висування версій за

аналогією, використання типових ситуацій, типових слідчих дій, систем тактичних прийомів, таблиць Відонова та ін.

Абстрагування — прийом пізнання (метод), при якому відкидається все несуттєве. Абстракція — це одна з основних операцій мислення, яка полягає в тому, що суб'єкт, відкриваючи певні (суттєві) ознаки досліджуваного об'єкта, не бере до уваги інші — несуттєві. Абстракція є уявним відвертанням уваги, усуненням від тих чи інших сторін, властивостей або зв'язків предметів чи явищ для вирізнення їх суттєвих ознак.

§ 2. Класифікація методів криміналістики та їх види

Вчення про методи криміналістики — істотний елемент її методологічних основ, розділ загальної теорії криміналістичної науки. Методи криміналістики можуть бути класифіковані за різними підставами. Найбільш визнаною є класифікація методів криміналістики за трьома рівнями:

- 1) методи діалектичної та формальної логіки;
- 2) загальнонаукові методи;
- 3) спеціальні методи криміналістики.

Загальнонаукові методи застосовуються в усіх або більшості наук. До таких методів можуть бути віднесені спостереження, опис, порівняння, вимірювання, експеримент, моделювання та математичні методи.

Спостереження — метод дослідження, який полягає в умисному, систематичному і цілеспрямованому сприйнятті об'єктів, явищ із метою вивчення їх специфічних змін у певних умовах і відшукуванні сенсу цих явищ. У криміналістиці використовується як безпосереднє, так і опосередковане спостереження.

Опис — метод дослідження, який полягає в зазначенні ознак об'єкта. Це може бути усне або письмове перелічування кількісних чи якісних ознак, властивостей в певній послідовності. Опис є засобом фіксації інформації і використовується при складанні протоколів слідчих дій, експертних висновків, словесного портрета тощо.

Експеримент — метод дослідження, який передбачає проведення дослідів для відтворення явищ у штучно створених аналогічних умовах. Головне в експерименті — це серія дослідів у різних варіантах. Може мати на меті підтвердження або спростування гіпотези, встановлення природи явища та ін.

Порівняння — метод, заснований на зіставленні властивостей або ознак кількох об'єктів. Об'єкти порівняння повинні бути порівнюваними. У криміналістиці порівнюються фактичні дані, уявлення, предмети, люди, тварини. Порівняння має на меті виявлення того загального, що є в об'єктах.

Вимірювання — метод, який передбачає порівняння досліджуваної величини з однорідною величиною, прийнятою за одиницю виміру. Використовується під час проведення слідчих дій, у експертній практиці, при попередженні злочинності. Об'єктами вимірювання можуть бути відстані, розміри, вага, температура, об'єм та ін.

Моделювання — метод, який полягає у побудові моделей будь-яких явищ, об'єкта для детального вивчення. Моделі можуть бути ідеальними та матеріальними. Моделі — це спеціально створені аналоги. До моделювання звертаються, коли вивчення безпосередньо самого об'єкта неможливе чи недоцільне.

Іноді окремо виділяють *математичні методи* (методи математичної статистики, теорії ймовірності, геометричного та графічного аналізів, вимірювання та рахування), які мають важливе значення в криміналістиці. У криміналістиці з математикою пов'язане використання обчислювальної техніки. Значну роль відіграє математика і в криміналістичній техніці. Особливо це стосується методів роботи з речовими доказами, слідами злочину.

Спеціальні методи криміналістики використовуються для вирішення її завдань. До таких методів перш за все належать техніко-криміналістичні методи стосовно певних галузей криміналістичної техніки. Так, вирізняють методи судової фотографії (посилення кольорових контрастів, кольоророзрізнення, мікро- або макрозйомка, сигналітична зйомка, панорамний метод та ін.); методи судової балістики (розгортання кулі чи гільзи, визначення місця пострілу, встановлення моделі вогнепальної зброї за гільзою та ін.); методи дослідження документів (огляд в косопاداючому світлі, запилення поверхні порошками, фотографічне виключення) тощо. Спеціальними є також ідентифікаційні методи (наприклад, встановлення цілого за частинами).

До спеціальних методів (власне криміналістичних) іноді відносять криміналістичне версирування, криміналістичне планування, криміналістичний аналіз ситуації, криміналістичне експериментування.

Джерелом формування криміналістичних методів є природничі та технічні науки, а також слідча, судова та експертна практика. Так, у

криміналістиці широко застосовуються фізичні методи (спектральний аналіз, дослідження в невидимих променях спектру, застосування радіоактивних ізотопів), а також хімічні, біологічні, ґрунтознавчі та ін. Наприклад, в експертній практиці використовується такий метод, як рентгеноспектральний аналіз, сутність якого полягає в тому, що, проходячи крізь речовину, рентгеновське випромінювання поглинається і приводить атоми речовини в збуджений стан. Повернення до вихідного стану супроводжується спектральним рентгеновським випромінюванням. За наявності спектральних ліній можна визначити якісний, а за їх інтенсивності — кількісний склад речовини. При проведенні різних експертиз використовується емісійний спектральний аналіз. За допомогою джерела іонізації речовина проби переводиться в стан парів і збуджується спектр їх випромінювання. Проходячи далі крізь вхідну щілину спеціального приладу — спектрографа, випромінювання за допомогою призми або дифракційної решітки поділяється на окремі спектральні лінії, які потім реєструються на фотоплівці або за допомогою детектора. Цей метод заснований на встановленні наявності або відсутності в одержаному спектрі аналітичних ліній, пропорційних концентраціям елементів у пробі. Широко використовується для дослідження вибухових речовин, металів і сплавів, нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів, лаків і фарб.

Спеціальні методи криміналістики можуть бути поділені на:

- 1) методи науки криміналістики;
- 2) методи практичної діяльності (які безпосередньо використовуються оперативно-розшуковими працівниками, слідчими, прокурорами, суддями).

Методи криміналістики завжди застосовуються комплексно.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягають особливості процесу пізнання істини в розслідуванні злочинів?
2. Які методи пізнання використовуються в криміналістиці?
3. Яким чином можуть бути класифіковані методи криміналістики?
4. Які методи віднесені до загальнонаукових?
5. Які існують спеціальні методи криміналістики?

Розділ 3

Криміналістична ідентифікація

§ 1. Поняття ідентифікації

Термін «ідентифікація» походить від пізньолат. *identifico* — ототожнюю. *Теорія ідентифікації* вивчає технічні засоби, методи та прийоми встановлення тотожності об'єктів, що мають значення для розслідування злочину.

Питання про тотожність вирішується при розслідуванні різних злочинів. Водночас встановлення тотожності є встановленням істотних у справі обставин.

Встановлення тотожності різних об'єктів дає змогу встановити факти, важливі для розслідування злочину, тобто доказові факти, одержати докази.

Процес встановлення тотожності об'єктів (взуття — за слідами, особи — за прикметами зовнішності, знаряддя злочину — за відбитками тощо) здійснюється за допомогою різних методів. Теорія ідентифікації вивчає загальні прийоми, методи та принципи, притаманні усім випадкам встановлення тотожності, і тому називається *загальною теорією криміналістичної ідентифікації*.

Для того щоб вирішити питання про тотожність або відмінність, необхідно в одних випадках здійснити більш-менш складне дослідження (криміналістичну експертизу), в інших — провести слідчі дії (наприклад, пред'явлення для впізнання). Тому розрізняють оперативно-слідчу та експертну ідентифікації.

В усіх випадках встановлення тотожності являє собою процес, який охоплює дослідження, порівняння або зіставлення ознак, — такий процес називається ідентифікацією, або ототожненням. Отже, **криміналістична ідентифікація** — це процес встановлення індивідуальної тотожності об'єктів, що мають значення для розслідування злочину або розгляду кримінальної справи.

Розроблення теорії криміналістичної ідентифікації є досягненням криміналістики. Криміналісти при з'ясуванні всіх вузлових питань ідентифікації виходять із положення щодо діалектичної тотожності, а

саме: немає двох речей, предметів матеріального світу, які б були абсолютно подібними за всіма рисами та ознаками. Кожний об'єкт тотожний лише сам собі, відрізняється від усіх інших, хоча б і подібних.

Наведене положення є головним в теорії криміналістичної ідентифікації. Тотожність тільки з собою та відносна стійкість ознак й обумовлюють можливість ідентифікації. Положення «об'єкт тотожний тільки сам собі» дозволяє науково обґрунтувати висновок про тотожність при збігу комплексу ознак.

Виключно важливою для теорії ідентифікації та правильного застосування її положень у судово-слідчій та експертній практиці є теза про те, що «конкретна тотожність містить у собі також розбіжності, зміни».

Для висновку про тотожність необхідно враховувати зміни, що відбулися, в об'єктах ідентифікації, а також те, що розходження в деяких ознаках при порівнянні не виключає тотожності.

§ 2. Об'єкти, типи та види ідентифікації

На даний час загальновизнаним є те, що об'єктами ідентифікації в криміналістиці можуть бути предмети (речі), тварини, особи. Об'єктами ідентифікації вони стають тоді, коли потрапляють в орбіту судового процесу, а встановлення тотожності набуває істотного значення для справи.

Предмети (речі). Завдання встановлення тотожності предметів може виникнути при розслідуванні різних злочинів. Неможливо навести вичерпний перелік предметів, щодо яких виникне потреба встановлення тотожності. За кримінальними справами такими предметами можуть виступати знаряддя і засоби, використані злочинцем при вчиненні злочину; залишені сліди; предмети, загублені злочинцем; викрадені речі, печатки, штампи тощо.

Тварини. Встановлення тотожності тварин набуває значення тоді, коли тварина була використана злочинцем для вивезення викрадених цінностей і на місці події були виявлені сліди лап або коли тварина була предметом розкрадання тощо.

Особи. Об'єктом ідентифікації може бути особа людини або труп. У слідчій практиці найчастіше трапляються випадки ідентифікації особи обвинуваченого, потерпілого, жертви злочину (невпізаного трупа) та ін.

У криміналістиці розрізняють такі *типи (випадки) ідентифікації*:

- а) встановлення тотожності об'єкта за ознаками, відображеними у пам'яті людини;
- б) встановлення тотожності за описом;
- в) встановлення тотожності за фотозображенням;
- г) встановлення тотожності за слідами, які відображають ознаки зовнішньої будови та інших речових проявів;
- г) встановлення тотожності цілого за частиною.

Особливим типом встановлення тотожності є ідентифікація цілого за частиною. У таких випадках вирішується питання про те, чи становили дві або декілька частин одне ціле; чи є дані частини частинами одного цілого. Можливість ідентифікації цілого за частиною відкриває шлях до використання з метою розкриття злочину різних дрібних часток. Нерідко вирішення питання про те, чи частини предмета на місці вчинення злочину становили одне ціле до його руйнації, дозволяє встановити злочинця і викрити його. Варто пам'ятати, що під час підготовки, вчинення або приховування злочину деякі об'єкти іноді руйнуються — розрізаються, розпилюються — і частини цих об'єктів виявляють в різних місцях — на місці злочину, у квартирі злочинця, на його одязі.

Треба розрізняти індивідуальну ідентифікацію (ідентифікацію у вузькому розумінні) та встановлення групової належності (групову ідентифікацію).

При індивідуальній ідентифікації встановлюється *конкретна тотожність*, тобто те, що даний об'єкт є саме тим, котрий спостерігався раніше або залишив сліди. При встановленні групової належності з'ясовується лише те, що об'єкт належить до певної групи (роду, виду, марки, системи тощо). Тобто при індивідуальній ідентифікації встановлюється конкретна тотожність, а при встановленні групової належності — *подібність* (віднесення об'єкта, що залишив сліди, до групи, роду, виду об'єктів).

Встановлення конкретної тотожності має більш важливе значення для слідства, ніж встановлення групової належності. Проте не слід недооцінювати й групову ідентифікацію.

Значення встановлення групової належності полягає в такому:

- 1) встановлення групової належності є, як правило, необхідним етапом до встановлення конкретної тотожності;
- 2) встановлення групової належності дозволяє виключити групу об'єктів з обсягу криміналістичного дослідження, є засобом виключення деяких версій у справі й тим самим звужує коло пошуків потрібного об'єкта.

Групова ідентифікація має місце тоді, коли необхідно ідентифікувати матеріали і речовини. У цьому випадку йдеться про збіг властивостей порівнюваних об'єктів, які належать до певної групи, що і буде ототожнюваним об'єктом.

Індивідуальна ідентифікація не завжди можлива і дослідження може обмежуватися тільки встановленням групової належності. Частіше за все індивідуальна ідентифікація неможлива через недостатньо повне відображення ознак об'єкта.

У деяких випадках можливість встановлення тільки належності до групи залежить від рівня розвитку даної науки. Існує загальне правило, за яким *індивідуальна ідентифікація можлива тільки за ознаками зовнішньої будови об'єктів, а якщо таких ознак немає (рідина, газоподібні речовини) або вони не відобразились як слід, то провадиться тільки групова ідентифікація.*

Висновок про належність до групи має тим більше значення, чим менш чисельна група, до якої належить об'єкт.

При ідентифікації є два види об'єктів: ідентифіковані (відображувані) та ідентифікуючі (відображаючі). *Ідентифікованим* називається об'єкт, встановлення тотожності якого є завданням даного дослідження. *Ідентифікуючими* називаються об'єкти, за допомогою яких встановлюють тотожність чи групову належність. Ідентифікуючі об'єкти є носіями матеріально-фіксованого відображення ознак ідентифікованих об'єктів.

Для вирішення питання про тотожність або відмінність користуються ідентифікуючими об'єктами. Наприклад, для того щоб вирішити питання, чи залишені сліди ніг, виявлені на місці злочину, вилученим у обвинуваченого взуттям (чи є воно тим самим), необхідно дослідити самі сліди або їх копії (зліпки). За допомогою зліпка вирішується дане питання. Взуття — це ідентифікований об'єкт, а слід взуття (зліпок) — це ідентифікуючий об'єкт.

Ідентифікуючі об'єкти поділяються на дві групи.

Перша група — це об'єкти, що за припущенням слідчого відображають ознаки ідентифікованого об'єкта. Наприклад, сліди ніг, пальців рук, знарядь злому тощо, виявлені на місці події.

Друга група — це об'єкти, походження яких від певного об'єкта є безсумнівним. Такі ідентифікуючі об'єкти називаються *зразками*. Залежно від характеру даної ідентифікації та властивостей інших ідентифікуючих об'єктів до зразків ставляться ті або інші вимоги. Загальною і найважливішою вимогою є безсумнівність походження зразків. Останні, у свою чергу, поділяються на основні та додаткові, або експериментальні.

§ 3. Загальна методика ідентифікації

Суттєвим питанням теорії криміналістичної ідентифікації є загальна методика ідентифікації, яка розглядає головні риси та основні прийоми встановлення тотожності, притаманні будь-якому виду ідентифікації.

Ідентифікація як процес встановлення тотожності розпадається на дві основні стадії: аналітичну та синтетичну. Ці дві стадії взаємозалежні.

Аналітична стадія починається з вивчення загальних, а потім окремих, індивідуальних ознак ідентифікованого об'єкта або ідентифікуючих об'єктів, походження яких є безсумнівним, після цього вивчаються інші ідентифікуючі об'єкти. Процес встановлення тотожності розпочинається з всебічного вивчення, *аналізу* ознак об'єктів ідентифікації.

Після проведеного вивчення ознак здійснюється їх порівняння. Ця частина роботи — *порівняльне дослідження* — є найважливішою в ідентифікації. Таке дослідження тісно пов'язане з безпосереднім аналізом, оскільки порівняння, відділене від аналізу, не може забезпечити детального зіставлення властивостей і ознак порівнюваних об'єктів.

Порівняння здійснюється за допомогою зіставлення ознак ідентифікованого об'єкта з ознаками ідентифікуючого або ознак тільки ідентифікуючих об'єктів. Цей останній випадок означає:

- а) відсутній ідентифікований об'єкт (два машинописних тексти);
- б) порівняння з ознаками ідентифікованого об'єкта неможливе (ознаки почерку), важке (папілярний візерунок), недоцільне через особливі умови слідоутворення (куля).

Кожний із об'єктів має множину ознак, однак при порівнянні використовуються не всі ознаки. Ідентифікаційними ознаками називаються ознаки, які слугують для порівняння.

Способи порівняльного дослідження:

1) *спосіб зіставлення* зводиться до розміщення порівняльних відображень в одне поле зору або на можливо більш близьку відстань одне від одного з тим, аби порівнювані об'єкти знаходилися на відстані найкращого сприйняття і при цьому був забезпечений ступінь збільшення, достатній для аналізу і порівняння ознак.

З метою створення найкращих умов для зіставлення часто використовуються різноманітні оптичні прилади. Широко застосовуються фотографічні прийоми порівняння. При зіставленні іноді роблять допоміжні побудови;

2) *спосіб накладення відображень* полягає в накладанні одного з порівнюваних прозорих відображень на інше з тим, щоб при суміщенні виявити як збіжні ознаки, так і ті, що різняться. Для цього часто виготовляють спеціальні прозорі відображення на плівці, склі (негатив — позитив);

3) *спосіб лінійного суміщення* полягає в такому розміщенні двох відображень, при якому частина одного з них може розглядатися як продовження іншого. Частіше за все два фотозображення розрізаються по якійсь лінії, а потім по ній складаються різні частини цих зображень.

Синтетична стадія. Якщо основним завданням аналітичної стадії є встановлення збігу і розбіжностей в ідентифікаційних ознаках, то перед синтетичною стадією ставиться завдання науково пояснити виявлені збіги і розбіжності та дійти висновку про тотожність або відмінність, іноді — подібність.

У результаті порівняння можуть бути встановлені збіг низки ознак і розбіжність інших. Залежно від виду дослідження експерт пояснює це даними конкретної науки, але завжди і в усіх випадках необхідно:

при *поясненні відмінностей* враховувати:

- а) зміни властивостей об'єктів ідентифікації;
- б) зміни умов прояву властивостей;
- в) зміни матеріально-фіксованого відображення;

при *поясненні збігу* враховувати:

- а) стійкість ознак;
- б) наскільки часто ознака трапляється в об'єктах ідентифікації (чим більш рідкісною є ознака, тим вона цінніша);
- в) конкретні умови відображення об'єктів ідентифікації.

Істотне значення для наукового пояснення і збігу, і відмінностей в ознаках має *вивчення умов і механізму утворення ознак*.

Висновок про тотожність, відмінність або групову належність, яким закінчується ідентифікація, повинен будуватися на даних дослідження і бути обґрунтованим. Цей висновок має бути результатом глибокої оцінки збігу і відмінності в ознаках, при цьому ознаки повинні розглядатися у взаємозв'язку і взаємозалежності, як єдиний комплекс ознак об'єкта. Для висновку про наявність тотожності необхідним є збіг комплексу ознак, неповторних у даному сполученні та ні в якому іншому об'єкті. Для тотожності потрібний є збіг саме комплексу ознак, окремі ознаки можуть бути у багатьох об'єктів. Таким чином, для індивідуальної ідентифікації (встановлення конкретної тотожності) необхідним є збіг комплексу *загальних і окремих ознак*. Критерієм для ви-

рішення питання про достатність даного комплексу для висновку про тотожність є практика, наукові положення.

Для висновку про групову належність (групову ідентифікацію) необхідним є збіг всіх істотних ознак даної групи (роду, виду, системи, сорту, марки тощо), тобто таких ознак, за відсутності однієї з яких виключається належність об'єкта до групи.

Результат ідентифікації може бути виражено:

- а) у позитивній формі — тотожність встановлена;
- б) у негативній формі — встановлена відмінність;
- в) у категоричній формі — інше вирішення даного питання за переконанням експерта неможливе;
- г) у ймовірній (передбачуваній) формі — існує велика можливість даного рішення, інше рішення хоча і малоімовірне, але можливе, припустиме.

Наукова достовірність визначається в результаті вирішення таких основних питань:

- а) чи необхідні спеціальні знання для вирішення питання про тотожність і якщо так, то чи була призначена судова експертиза, чи достатньо кваліфікованим є експерт;
- б) чи були надані експерту необхідні об'єкти, чи мали вони потрібні властивості;
- в) у яких умовах провадилася ідентифікація;
- г) чи є науковими метод і засоби, які застосовувалися при порівняльному дослідженні;
- г) наскільки обґрунтований збіг комплексу ознак, чим мотивуються відмінності;
- д) чи немає логічних суперечностей.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке ідентифікація?
2. У чому полягає сутність криміналістичної ідентифікації?
3. На яких наукових положеннях ґрунтується криміналістична ідентифікація?
4. Що є об'єктами криміналістичної ідентифікації?
5. Які існують типи криміналістичної ідентифікації?
6. Яке значення має групова належність?
7. Які стадії охоплює ідентифікаційний процес?

Розділ 4

Історія криміналістики

§ 1. Виникнення і розвиток криміналістики

Окремі рекомендації криміналістичного характеру відомі здавна і зустрічаються в законодавчих пам'ятках. Історія виникнення криміналістичних знань розпочинається з появою перших типів держави і права, коли встановлювались і порушувались певні правила поведінки, звичаї і закони. Виникнення перших порушників законів зумовило потребу в уведенні спеціальних правил і методів щодо розкриття і розслідування злочинів, установаження злочинців. Призначаються певні чиновники, які повинні були розкривати окремі види злочинів, встановлювати істину (наприклад, у Стародавньому Єгипті — чиновники-писці, нубійські негри та ін., у Стародавньому Вавилоні — писці та судді). Правові документи (Закони царя Хаммурапі, Артхашастра, Книга законів та ін.) містили деякі рекомендації криміналістичного характеру щодо збирання, дослідження та оцінки доказів судом, але вони мали окремий, розрізнений характер і були пов'язані з певними клятвами, випробуванням вогнем, каліченням та клеймуванням засуджених.

Криміналістичні знання формувалися в межах процесу (процедури), який був притаманний суспільству (наприклад, інквізиційний процес був пов'язаний з одержанням зізнання від допитуваного за допомогою тортур). Безумовно, поява криміналістичних засобів, прийомів та методів пов'язана з відправленням правосуддя, здійсненням слідчої, розшукової та експертної практики.

Цікава історія виникнення розшукових органів. Так, у Франції першу розшукову бригаду «Сюрте» («Безпека») в паризькій поліцейській префектурі очолив колишній рецидивіст Франсуа Ежен Відок. Бригада була створена з колишніх кримінальних злочинців за принципом «Тільки злочинець може побороти злочин». В історії російського розшуку відоме прізвище Ваньки Каїна (Івана Осипова) — злодія-рецидивіста, який не лише виконував розшукові функції, а й сам вчиняв злочини. Тільки згодом виникло правило: особи, які притягували-

ся до відповідальності за обвинуваченням у кримінальних злочинах, не приймаються на службу в розшукову поліцію.

Деякі засоби та прийоми криміналістичної спрямованості відображено у правових актах Київської Русі, а саме — у «Руській правді». Літописи XV–XVI ст.ст. свідчать про використання криміналістичних знань, зокрема при порівнянні підписів у рукописах, виявленні підробок документів. У XVIII ст. вже було здійснено спроби щодо узагальнення судової практики. Так, І. Т. Посошков у праці «Про бідність і багатство» (1724) аналізує не тільки судочинство, а й прийоми проведення слідства: випробування вогнем і залізом, позбавлення їжі та води тощо.

Для XIX ст. характерною є консолідація криміналістичних знань. У 1841 р. виходить друком праця Я. Баршева «Засади кримінального судочинства із застосуванням до російського кримінального судочинства», в якій було розкрито способи проведення слідчих дій. У 1882 р. А. Бертільйон (працівник Паризької поліцейської префектури) запропонував метод антропометричної реєстрації та ототожнення злочинців (бертільйонаж), розробив методи сигналітичної та метричної фотозйомок, принципи словесного портрета. Дещо пізніше виникає дактилоскопічний метод реєстрації злочинців: Вільям Гершель (1877), Генрі Фолдс (1879–1880), Френсіс Гальтон, Едвард Генрі та ін.

Розвитку криміналістики сприяли праці Г. Гросса, Р. Рейса, А. Вейнгарта, Ничефоро, С. Оттоленги та багатьох інших, які досліджували засоби і методи збирання доказів, особливості розслідування злочинів. Так, Г. Гросс започаткував термін «криміналістика» і розкрив його зміст у своїх працях «Керівництво для судових слідчих, чинів жандармерії та поліції» (1892) і «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» (1898).

Важливим напрямом розвитку криміналістики є розроблення методів дослідження речових доказів. Першою криміналістичною установою в Росії була судово-фотографічна лабораторія Є. Ф. Буринського (1889). У 1892 р. вчений був нагороджений Академією наук премією ім. М. В. Ломоносова за відкриття у галузі судово-дослідницької фотографії. Фундаментальна праця Є. Ф. Буринського «Судова експертиза документів» (1903) є актуальною й донині.

На початку XX ст. виходить друком низка праць М. С. Бокаріуса: «Судово-медичні мікроскопічні та мікрохімічні дослідження речових доказів» (1910), «Короткий курс судової медицини» (1911), «Судова медицина у викладі для юристів» (1915). Протягом життя М. С. Бокаріус провів велику кількість судово-медичних і криміналістичних експертиз, зробив розтин понад 3000 трупів, а також здійснив до 5000 досліджень

речових доказів. Головними науковими працями М. С. Бокаріуса є «Довідковий підручний альбом для працівників карного розшуку і міліції при складанні словесного портрета» (1924), «Початковий зовнішній огляд трупа на місці події або виявленні його» (1929), «Судова медицина для медиків і юристів» у двох частинах (1930). У 1925 р. уряд УРСР присвоїв М. С. Бокаріусу почесне звання Заслуженого професора.

На початку ХХ ст. видано низку фундаментальних праць з криміналістики: П. С. Семеновський «Дактилоскопія як метод реєстрації» (1923), М. П. Макаренко «Техніка розслідування злочинів» (1925), С. М. Потапов «Судова фотографія» (1926). У цей же час побачив світ перший вітчизняний підручник з криміналістики І. М. Якімова «Криміналістика. Керівництво по кримінальній техніці і тактиці» (1925).

У 1935–1936 рр. у Москві видано систематизований підручник з криміналістики, до якого увійшли кримінальна техніка, тактика і методика розслідування, а у 1938–1939 рр. цей підручник було перевидано.

У 1940–1960 рр. здійснюється формування ряду криміналістичних теорій і вчень. Так, у 1940 р. видані монографія А. І. Вінберга «Криміналістична експертиза письма»; у 1946 р. — брошура С. М. Потапова «Вступ до криміналістики»; у 1947 р. — праця Б. І. Шевченка «Наукові основи трасології»; у 1949 р. — книга М. В. Терзієва «Вступ до криміналістичного дослідження документів»; у 1955 р. — праця М. О. Селіванова «Судово-оперативна фотографія»; у 1956 р. — книга С. Д. Кустановича «Судова балістика»; у 1958 р. — монографія Р. С. Белкіна «Теорія і практика слідчого експерименту»; у 1965 р. — монографія Я. Пешака «Слідчі версії» та ін.

У 1960–1980 рр. починається інтенсивний розвиток теорії криміналістичної тактики (Р. С. Белкін, О. М. Васильєв, А. В. Дулов, В. О. Коновалова, М. І. Порубов, О. Р. Ратинов), наукових основ судової експертизи (Л. Ю. Ароцкер, О. Р. Шляхов, О. О. Ейсман). З 60-х років починається розробка методологічних проблем криміналістики, що відображено у виданих працях: С. П. Митричева «Теоретичні основи радянської криміналістики» (1965); Р. С. Белкіна і А. І. Вінберга «Криміналістика і доказування» (1969); О. М. Васильєва і М. П. Яблокова «Предмет, система і теоретичні основи криміналістики» (1984); Р. С. Белкіна «Криміналістика: проблеми, тенденції, перспективи» у двох частинах (1987, 1988) та ін. У 1970 р. проходить дискусія про предмет криміналістики (м. Свердловськ).

Великим досягненням криміналістичної наукової думки є видання Р. С. Белкіним «Курсу криміналістики в 3-х томах» (1997, Росія).

§ 2. Сучасний стан криміналістики в Україні

Сучасний стан розвитку криміналістики в Україні характеризується формуванням загальної теорії криміналістики, розробленням і впровадженням сучасних науково-технічних засобів і інформаційних технологій в практику боротьби зі злочинністю, удосконаленням прийомів криміналістичної тактики, запропонуванням методик розслідування нових видів злочинів. Розвиток криміналістики пов'язаний з формуванням певних наукових шкіл криміналістів. Інтенсивно розвиваються всі розділи криміналістики, виникають нові напрями, теорії та вчення.

Важливим свідченням високого рівня розвитку криміналістики в Україні є підготовка і видання підручників. У 1973 р. видано підручник «Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика» за редакцією професора В. П. Колмакова, написаний українськими вченими-криміналістами. У 1988 р. вийшов друком підручник «Радянська криміналістика. Методика розслідування окремих видів злочинів» за редакцією професора В. К. Лисиченка.

За часів незалежності України перший підручник для юридичних вищих навчальних закладів та юридичних факультетів «Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів» за редакцією професора В. Ю. Шепітька було підготовлено у 1998 р. колективом викладачів кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. У 2001 р. цей самий авторський колектив видав повний курс криміналістики.

На сучасному етапі наукові дослідження з криміналістики проводяться на кафедрах криміналістики вищих юридичних навчальних закладів, у науково-дослідних установах України (Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, Державний науково-дослідний інститут МВС України та ін.), а також у науково-дослідних експертних установах (науково-дослідних інститутах судових експертиз Міністерства юстиції України, Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України та підпорядкованих йому науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах на місцях).

На сьогодні в Україні працюють відомі криміналісти, професори: Ю. П. Аленін, В. П. Бахін, Т. В. Варфоломєєва (член-кореспондент АПрН України), А. Ф. Волобуєв, В. Г. Гончаренко (академік АПрН України), В. А. Журавель, А. В. Іщенко, О. А. Кириченко, Н. І. Кли-

менко, В. О. Коновалова (академік АПрН України), В. С. Кузьмічов, В. К. Лисиченко, В. Г. Лукашевич, Є. Д. Лук'янчиков, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай (академік АПрН України), В. В. Тіщенко, В. Ю. Шепітько (член-кореспондент АПрН України).

Тільки за останні роки в Україні захищено низку докторських дисертацій: В. Г. Лукашевич «Основи теорії професійного спілкування слідчого» (1993), Н. І. Клименко «Криміналістичні знання: природа, структура, оптимізація використання» (1993), Т. В. Варфоломеєва «Організаційні, процесуальні та криміналістичні проблеми захисту адвокатом прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного» (1994), В. Ю. Шепітько «Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці» (1996), В. С. Кузьмічов «Слідча діяльність: сутність, принципи, криміналістичні прийоми і засоби здійснення» (1996), О. А. Кириченко «Основи криміналістичної мікрології» (1996), Ю. П. Аленін «Теоретичні та практичні основи розкриття і розслідування осередків злочинів» (1997), В. А. Журавель «Теорія та методологія криміналістичного прогнозування» (2000), А. Ф. Волобуєв «Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва» (2002), В. В. Тіщенко «Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів» (2003), Є. Д. Лук'янчиков «Інформаційне забезпечення розслідування злочинів (правові і тактико-криміналістичний аспекти)» (2005).

§ 3. Становлення експертних та криміналістичних установ в Україні

У 1923 р. Раднарком УРСР прийняв постанову про заснування в Харкові, Києві та Одесі обласних кабінетів науково-судової експертизи і затвердив положення про них (хоча Київський інститут і Одеська лабораторія були організовані ще в 1914 р.). Ці установи було створено з метою провадження різних науково-технічних досліджень за судовими справами. Київський кабінет очолював С. М. Потапов, а згодом В. І. Фаворський. Першим директором обласного кабінету в Харкові був талановитий судовий медик і криміналіст М. С. Бокаріус, а після смерті останнього цей заклад очолив його син М. М. Бокаріус. Для виконання поставлених завдань у складі кабінетів було передбачено створення чотирьох секцій: 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень;

2) судово-фотографічних досліджень; 3) судово-медичних макро- і мікроскопічних досліджень; 4) ідентифікації особи.

У 1925 р. кабінети були перейменовані на інститути науково-судової експертизи. На той час в інститутах діяли шість секцій: 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень; 2) біологічних досліджень; 3) фотографічних досліджень; 4) ідентифікації особи; 5) судово-медичних досліджень; 6) кримінально-психологічних і психопатологічних досліджень.

У 1926–1927 рр. оприлюднено три книги журналу «Архів кримінології та судової медицини», відповідальним редактором якого був директор Харківського інституту М. С. Бокаріус. У 1931 р. видавався журнал «Питання криміналістики та науково-судової експертизи», а в 1936 р. було видано спільний збірник Українського інституту судової політики і Харківського інституту судової експертизи «Питання кримінального процесу та техніка розслідування злочинів». У 1937 р. побачив світ збірник трьох українських інститутів науково-судової експертизи (Київського, Харківського та Одеського) «Криміналістика і науково-судова експертиза». З 1964 р. в Україні виходить міжвідомчий збірник наукових і науково-методичних праць «Криміналістика і судова експертиза».

У роки Великої Вітчизняної війни експертну діяльність проводили в основному науково-технічні відділи (НТВ) органів міліції. Київський, Харківський та Одеський науково-дослідні інститути судових експертиз відновили свою експертну і наукову діяльність у 1943–1944 рр.

З 1946 р. директором Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз (НДІСЕ) було призначено В. П. Колмакова, який успішно керував інститутом протягом 20 років.

На сьогодні в Україні створені і функціонують науково-дослідні інститути судових експертиз Міністерства юстиції України: в Києві, Харкові, Одесі, Львові, Донецьку, Дніпропетровську, Сімферополі, а також філії в Севастополі, Полтаві, Черкасах, Тернополі, Луганську, Миколаєві, Чернігові, Вінниці. В інститутах здійснюється науково-дослідницька та науково-методична робота. Колективи інститутів запропонували низку нових експертних методик та методів дослідження. Експертами захищені кандидатські та докторські дисертації.

Зараз НДІСЕ Міністерства юстиції України мають такі лабораторії: судово-почеркознавчих і комп'ютерних досліджень, судово-трасологічних, судово-балістичних, вибухотехнічних, судово-біологічних, судово-автотехнічних, судових будівельних та пожежних, судово-товарознавчих, судово-фізичних і хімічних досліджень.

В Україні функціонує система експертних криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ. Перший кабінет науково-судової

експертизи почав працювати у 1919 р. при Центральному управлінні карного розшуку Росії. У 1921 р. кабінет реорганізовано у науково-технічний підвідділ при карному розшуку НКВС, а у 1922 р. — у науково-технічний відділ. З 1936 р. аналогічні науково-технічні підрозділи було створено в міліції на всій території СРСР. Упродовж свого існування вони змінювали назви на експертно-криміналістичні управління і експертно-криміналістичні відділи.

Крім експертних установ Міністерства юстиції України, судово-експертні та криміналістичні дослідження в Україні на теперішній час здійснюють експертно-криміналістичні служби МВС України (Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ) та науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ) при ГУМВС, УМВС, УМВСТ). Експерти центрів проводять різні види експертиз і досліджень, беруть участь у провадженні слідчих дій як спеціалісти. В експертно-криміналістичних підрозділах проводяться: 1) криміналістичні експертизи (дактилоскопічні, трасологічні, холодної зброї, почеркознавчі та ін.); 2) спеціальні експертизи (наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, харчових продуктів, волокон та волокнистих матеріалів, нафтопродуктів і паливно-мастильних матеріалів, скла і кераміки, вибухових речовин, обставин і механізму пожеж тощо).

Запитання для самоконтролю

1. Як формувалися криміналістичні знання?
2. Коли відбулася консолідація криміналістичних знань?
3. Хто започаткував термін «криміналістика»?
4. Хто запропонував метод антропометричної реєстрації злочинців?
5. Коли відбулася дискусія про предмет криміналістики?
6. Яким чином характеризується сучасний етап розвитку криміналістики?
7. Коли було створено перші кабінети науково-судової експертизи?
8. Які експертні установи на сьогодні створені і діють в системі Міністерства юстиції України?
9. Яка історія виникнення експертно-криміналістичних служб у системі МВС України?

Частина

друга

Криміналістична техніка

Розділ 5

Загальні положення криміналістичної техніки

§ 1. Поняття криміналістичної техніки та її галузі

Криміналістична техніка — важливий розділ криміналістики, який виник у результаті впровадження досягнень природничо-технічних наук у практику боротьби зі злочинністю. Методи фізики, хімії, біології, медицини та інших галузей знань пристосовувалися для виявлення слідів злочину та одержання інформації з метою здійснення кримінального судочинства. Кримінальна, або поліцейська, техніка в ХІХ ст. заклала підґрунтя сучасної криміналістики.

Науково-технічні засоби криміналістики — це прилади, пристосування та матеріали, які використовуються для збирання і дослідження доказів або створення умов, що ускладнюють вчинення злочинів. Такі засоби можуть бути поділені на кілька груп:

- 1) взяті без змін із різних технічних і природничо-технічних наук;
- 2) спеціально пристосовані для криміналістичних цілей;
- 3) спеціально розроблені для цілей криміналістики.

Основними формами застосування криміналістичної техніки є:

- 1) використання науково-технічних засобів оперативними працівниками при проведенні оперативно-розшукових заходів;

2) застосування науково-технічних засобів слідчими при проведенні слідчих дій;

3) використання науково-технічних засобів спеціалістами та експертами під час відповідних досліджень;

4) застосування науково-технічних засобів учасниками судового розгляду.

Виділення таких форм використання криміналістичної техніки пов'язано із суб'єктом, який її застосовує.

Криміналістична техніка розвивається в трьох основних напрямках: оперативно-слідча, науково-дослідна, профілактична. Кожний з напрямів передбачає розроблення не тільки відповідних приладів, пристосувань, інструментів, матеріалів, а й найефективніших прийомів, методів використання науково-технічних засобів.

Найскладнішим напрямом є розвиток науково-дослідної техніки, яка застосовується в основному в лабораторних умовах висококваліфікованими фахівцями. До науково-дослідної техніки належать різноманітне обладнання та апаратура, які дають змогу здійснювати дослідження в рентгенівських променях, застосовувати радіоактивні ізотопи, проводити люмінесцентний чи спектральний аналіз тощо.

Для ефективної реалізації науково-технічних засобів необхідно враховувати вимоги щодо їх застосування (принципи):

1) принцип законності використання науково-технічного засобу;

2) принцип етичності застосування науково-технічного засобу;

3) принцип науковості;

4) принцип безпеки науково-технічного засобу;

5) принцип цілісності об'єктів у незмінному вигляді;

6) принцип ефективності використання науково-технічного засобу.

Використання криміналістичної техніки є припустимим, якщо при цьому не порушуються законні права та інтереси громадян, моральні та етичні норми. Засоби і методи криміналістики повинні мати наукову основу, бути науково обґрунтованими, базуватися на вивчених об'єктивних закономірностях, а тому не можуть використовуватися в доказуванні пристрої і прилади, що засновані на невстановлених наукою явищах.

На даний час система криміналістичної техніки складається з таких основних галузей:

1) судова фотографія;

2) судова кінематографія і відеозапис;

3) трасологія;

4) судова балістика;

- 5) криміналістичне дослідження письма;
- 6) техніко-криміналістичне дослідження документів;
- 7) ідентифікація особи за ознаками зовнішності;
- 8) кримінальна реєстрація.

В основу системи криміналістичної техніки покладено предметний принцип, що відображає особливості кожної галузі.

§ 2. Правові основи використання криміналістичної техніки

Застосування техніко-криміналістичних засобів і прийомів у боротьбі зі злочинністю визнається правомірним, якщо це прямо передбачено законом (чи іншими нормативними актами), або рекомендовано законом, або не суперечить закону за своєю сутністю. Загальні правові основи використання технічних засобів визначено в ст. 2 КПК України, яка регламентує завдання кримінального судочинства. У ст. 22 КПК визначено, що прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи. Для виконання таких завдань необхідно використовувати всі передбачені законом засоби, у тому числі технічні.

У кримінально-процесуальному законодавстві відсутня спеціальна норма, за якою б визначались правові основи застосування криміналістичної техніки. У ст. ст. 79, 85, 85¹, 85², 191, 194, 195 КПК наведено окремі прийоми і засоби фіксації речових доказів, місця події та умови проведення інших слідчих дій. У ст. 87¹ КПК передбачено процедуру фіксування судового процесу технічними засобами. Ці норми надають можливість у необхідних випадках використовувати ті або інші технічні засоби.

Статті 75 і 76 КПК регламентують порядок призначення експертизи і, зокрема, вказують, що експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань при провадженні в справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Для того щоб використання науково-технічних засобів при розслідуванні злочинів сприяло підвищенню ефективності праці слідчого, необхідно широко використовувати допомогу спеціалістів (ст. 128¹ КПК). Названі статті кримінально-процесуального законодавства є передумовами застосування спеціальних знань і технічних засобів у кримінальному судочинстві.

У літературі висловлювалася думка про необхідність перелічення в законі всіх науково-технічних засобів, прийомів та методів, що можуть бути використані при розслідуванні та розкритті злочинів. Це стосується насамперед нових науково-технічних засобів роботи з доказами, технічних засобів та прийомів, що можуть бути використані під час проведення слідчих дій. Однак у законі неможливо передбачити всі прийоми і засоби роботи з доказами через їх постійне вдосконалення і відновлення. Залежно від особливостей конкретної обстановки місця події або специфіки проведення інших слідчих дій та з огляду на раціональність їх використання слідчий на власний розсуд обирає відповідні технічні засоби і прийоми. Таким чином, може йтися про ситуаційну зумовленість застосування науково-технічних засобів, технічних прийомів та методів.

Поповнення арсеналу науково-технічних засобів, що застосовуються у боротьбі зі злочинністю при здійсненні кримінально-процесуальної процедури, ставить на порядок денний питання про необхідність перевірки їх науковості, заборону використання антинаукових прийомів та таких, що не відповідають принципу демократичності кримінального судочинства.

При використанні технічних засобів необхідно процесуально оформити:

- 1) факт застосування технічних засобів і прийомів;
- 2) матеріали, які одержані в результаті їх застосування.

Використання криміналістичної техніки доцільно відобразити в протоколі за такою схемою: де, коли, у зв'язку з чим, щодо яких об'єктів, ким, для чого і що застосовано, що і як саме виявлено або одержано в результаті застосування технічних засобів. У протоколі обов'язково зазначається, що перед застосуванням технічних засобів про це були сповіщені особи, які беруть участь у проведенні слідчої дії.

Існують певні вимоги, що забезпечують доказове значення результатів застосування науково-технічних засобів. При оформленні матеріалів, одержаних у результаті застосування криміналістичної техніки, треба прагнути, аби:

- 1) спостерігався зв'язок між виявленими за допомогою технічних засобів фактами та проведеною слідчою дією;
- 2) додатки були засвідчені підписами учасників слідчої дії;
- 3) додатки мали технічні засоби захисту від фальсифікації об'єктів;
- 4) додатки до протоколу містили стислі пояснювальні написи.

§ 3. Техніко-криміналістична оснащеність органів досудового слідства

Криміналістична техніка використовується при проведенні слідчих дій для вивчення та фіксації матеріальної обстановки злочину, виявлення, фіксації, вилучення і збереження доказів, їх попереднього дослідження, а також при підготовці об'єктів для експертизи. Науково-технічні засоби можуть застосовуватися окремо або в комплектах. Спеціальні комплекти науково-технічних засобів розроблено у вигляді слідчих валіз, портфелів, оперативних сумок тощо. Слідча валіза (портфель, сумка) — це комплект техніко-криміналістичних та інших засобів (приладів, інструментів, матеріалів) для роботи з доказами під час проведення огляду та інших слідчих дій.

На практиці слідчі набори бувають трьох типів: універсальні (призначені для вирішення різноманітних завдань), спеціалізовані (для роботи експерта-криміналіста, працівника ДАІ, спеціаліста-вибухотехніка та ін.) та набори із змінним змістом (формується безпосередньо перед проведенням певної слідчої дії). Останнім часом в Україні розпочато розроблення комплектів науково-технічних засобів вузької спрямованості: комплект пошукових засобів слідчого (набір-пошук); комплект науково-технічних засобів огляду місця дорожньо-транспортної події; комплект науково-технічних засобів для огляду місця пожежі (набір-пожежа); комплект науково-технічних засобів для огляду вибухових пристроїв і місця вибуху (набір-вибух); комплект науково-технічних засобів для роботи з мікрооб'єктами (набір-мікро); комплект науково-технічних засобів для роботи зі слідами рук (дактилоскопічний набір); комплект слідчого для огляду документів; оперативний одорологічний комплект.

Поняттю універсального набору відповідає комплект для слідчого, який складається з двох основних частин: слідчої валізи і фотонабору. Фотонабір, розміщений у шкіряній сумці з наплечним ременем, складається з малоформатного дзеркального фотоапарата (наприклад, «Зеніт»), електронної лампи спалаху, фотоелектричного експонетра, жовтого світлофільтру (ЖС-17), подовжувальних кілець (застосовуються при великомасштабній зйомці), двох касет, масштабної лінійки та цифрових таблиць (для позначення найважливіших деталей обстановки, що фотографуються).

Поширеним у практичній діяльності органів прокуратури є універсальний переносний криміналістичний комплект слідчого (рис. 1), який за своєю структурою складається з семи розділів:

1) пошукове приладдя (щуп для м'яких меблів і невеликих ємкостей із сипучими, грузлими речовинами і рідинами; набір деталей, з яких збираються щуп для щільного ґрунту та щуп для пошуку в сипучих і рідких середовищах; приладдя (насадка на щуп) для збирання проб ґрунту; магнітний шукач (підіймач); викрутка-індикатор напруги «ІО-500»);

2) вимірювальне приладдя (лінійка масштабна (довідкова), лінійка візирна, рулетка велика 10-метрова, рулетка мала 2-метрова, розсувний трикутник із транспортиром, циркуль-вимірювач, штангенциркуль, планшет із компасом);

3) інструменти (пасатижі комбіновані, ножиці, викрутка, ніж складаний, пінцет, алмазний склоріз);

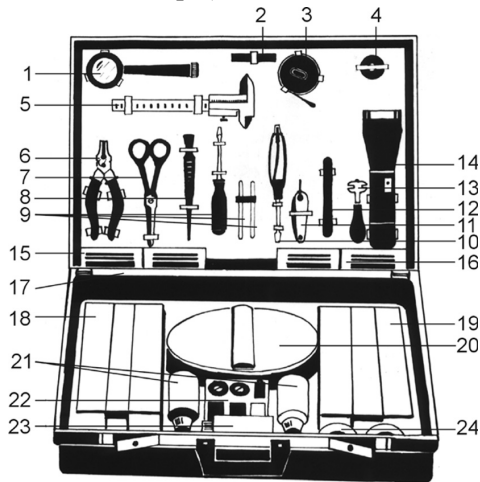

Рис. 1. Слідча валіза: 1 — лупа 3,5х; 2 — пристрій для дактилоскопіювання пальців тупа; 3 — рулетка 10 м; 4 — рулетка сталевая 2 м; 5 — штангенциркуль; 6 — пасатижі; 7 — ножиці; 8 — пінцет; 9 — викрутка (з трьома змінними стрижнями); 10 — індикатор напруги з викруткою; 11 — ніж складаний; 12 — магнітна головка з шарнірним пристроєм; 13 — склоріз алмазний; 14 — ліхтар акумуляторний; 15 — сургуч, пластилін, нитки сурові, голки (в круглому пеналі); 16 — деталі щупа для ґрунту; 17 — рукоятка щупа; 18 — комплект приладдя для виявлення і фіксації поверхневих слідів рук, ніг та взуття; 19 — комплект приладдя і матеріалів для роботи з силіконовими пастами; 20 — овальний пластмасовий пенал; 21 — поліетиленові флакони для рідини; 22 — пенал; 23 — аерозольний балон з рідким газом «Фреон-12»; 24 — металевий затисний держак для сполучення аерозольного балона з поліетиленовим флаконом

4) засоби для виявлення невидимих і слабковидимих слідів (акумуляторний електричний ліхтар «ФКА-10», лупи 3,5х та 7х, йодна трубка в пластмасовому футлярі, набір дактилоскопічних порошків (окис кобальту, двоокис титану, порошок відновленого воднем заліза, порошок карбонільного заліза), дактилоскопічна щіточка із синтетичних волокон, пензель магнітний, пенал із засобами для попереднього визначення крові);

5) засоби фіксації та вилучення слідів (силіконові пасти у тубах одноразового використання (пасти «К», «У-4»), каталізatori до силіконових паст у скляних флаконах із крапельницею (каталізатор № 18 для пасти «К», каталізатор № 21 для пасти «У-4»), пластмасова платівка і металева лопатка для приготування силіконового компаунду, скальпель, гіпс у поліетиленовому пакеті, коробка пластмасова, в якій знаходиться гіпс, що використовується для приготування гіпсової пасти, ложка пластмасова, дакрил у поліетиленовому пакеті, флакони для розчину синтетичних смол та ін., пульверизатор із гумовою грушею, універсальний розприскуючий пристрій, дактилоскопічна плівка — світла і темна);

6) засоби для дактилоскопіювання трупів і живих осіб (друкарська фарба в тюбику, платівка скляна для нанесення фарби, дактилоскопічний валик, пристрій для розгинання пальців рук трупа);

7) папка з креслярським приладдям (лінійка масштабна, лінійка візирна, розсувний трикутник, планшет, циркуль-вимірювач, каталог кольорів).

Комплекти науково-технічних засобів вузької спрямованості мають інше наповнення. Так, комплект науково-технічних засобів для роботи зі слідами рук (дактилоскопічний набір) призначено для виявлення, фіксації, попереднього дослідження та вилучення слідів рук на місці події (під час проведення слідчих дій), а також для дактилоскопіювання живих осіб і трупів. Габаритні розміри набору 500 x 400 x 180 мм, маса не більш ніж 6 кг. До комплектації набору входять: щіточки магнітна та флейцева, порошки дактилоскопічні магнітні та немагнітні, хімічні реактиви для виявлення слідів рук (алоксан, нінгідрин, малахітова зелень, азотнокисле срібло та ін.), йодна трубка, ліхтар електричний акумуляторний, дактилоплівки (темні та світлі), валик дактилоскопічний, фарба друкарська, скельце предметне, подушечка та ложка для дактилоскопіювання, рукавички гумові, пінцет анатомічний, пристрій для розгинання пальців трупа, ножиці, скальпель, лупи вимірювальна і криміналістична, дактилокарти, лінійки масштабна і

вимірювальна, олівці кольорові, олівець графітовий, склограф, ручка кулькова, ластик, конверти, папір, голка швейна, нитки, етикетки для речових доказів.

Портативний набір «Молекула» призначено для роботи з мікрооб'єктами на місці події. Його габаритні розміри 205 x 90 x 50 мм, маса — 0,8 кг. До комплекту набору входять: лупа 4-складна, пробірки з пробкою, піпетка, липка стрічка, щіточка, шкребок, лопатка-шпатель, зонд штиковий, пінцети прямий і вигнутий, ножиці манікюрні, скельця предметне та предметне із заглибленням, пакети поліетиленові з замком, шкребок вигнутий.

Пересувна криміналістична лабораторія (ПКЛ) — автомобіль спеціального призначення (як правило, мікроавтобус) із розміщеним у його кузові комплексом приладів і апаратів, різними криміналістичними комплектами для проведення досліджень на місці події. Широко застосовуються ПКЛ, створені на базі різних моделей автомобілів «РАФ», «УАЗ», «Газель». Останнім часом використовуються автомобілі імпортного виробництва високої прохідності (наприклад, «Mazda»).

Основними завданнями ПКЛ є: 1) своєчасне транспортування науково-технічних засобів до місця провадження слідчої дії; 2) забезпечення виїзду учасників слідчої дії на місце її проведення; 3) використання приміщення ПКЛ для провадження процесуальних дій із застосуванням техніко-криміналістичних методів, фіксації їх ходу і результатів; 4) проведення попередніх досліджень предметів, документів, слідів.

ПКЛ оснащена технічними засобами, які умовно поділяються на сім відділів: 1) електротехнічне устаткування; 2) засоби зв'язку і сигналізації; 3) засоби для виявлення, фіксації, вилучення та попереднього дослідження доказів; 4) фотовідділ; 5) протипожежні засоби та інструменти; 6) допоміжні технічні засоби; 7) спецодяг і санітарні засоби.

Типова ПКЛ містить такі комплекти науково-технічних засобів: комплект пошукових засобів, комплект для роботи зі слідами, комплект для роботи з мікрочастинами, комплект для огляду і дослідження документів, комплект для роботи з трупом, фотокомплекти, комплект відеоапаратури, комплект освітлювальної апаратури, набір інструментів, набір пакувальних засобів, комплект засобів сигналізації та зв'язку, комплект засобів забезпечення безпеки, комплект допоміжних засобів.

§ 4. Технічні засоби профілактики

Криміналістична техніка має велике значення в попередженні злочинів. Розроблення спеціальних захисних науково-технічних засобів та методів попередження злочинності є завданням криміналістичної науки.

Технічні засоби профілактики розробляються на підставі вивчення та узагальнення слідчої, оперативно-розшукової та експертної практики, виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню злочинів. Важливим є вивчення типових способів учинення певних видів злочинів з метою розроблення науково-технічних засобів протидії злочинності.

Відмінність технічних засобів профілактики від інших криміналістичних засобів полягає в тому, що вони застосовуються до виникнення злочинного діяння. Використання таких засобів і методів має превентивний характер. Вони перешкоджають вчиненню злочину або допомагають його виявленню.

Розвиток технічних засобів попередження злочинів має такі основні напрями:

1) вдосконалення захисту документів від підробок (розроблення бланків різних типів документів, запропонування їх певних реквізитів, нанесення спеціальних захисних сіток, застосування поліграфічних особливостей виготовлення документів, використання спеціальних захисних чорнил чи відбитків печаток тощо);

2) розроблення профілактичних приладів і пристроїв (наприклад, пристроїв охоронної сигналізації, електронних контролерів, приладів спостереження в нічний час, відеоспостереження важливих об'єктів, пристроїв різних конструкцій проти викрадення автомобілів, хімічних засобів захисту тощо).

Злочинець під час взаємодії з такими приладами і пристроями залишає на місці події додаткові сліди. До науково-технічних засобів попередження злочинів належать також засоби фіксації правопорушника на місці вчинення злочину. Це насамперед різноманітні хімічні пастки — спеціальні хімічні сполуки, що використовуються в профілактичній і оперативно-розшуковій діяльності для штучного слідоутворення. Потрапляючи на об'єкт, деякі спеціальні сполуки викликають появу яскраво забарвлених слідів, що погано змиваються, або люмінесценцію в ультрафіолетових променях. Розрізняють хімічні пастки активні (поєднання спеціальної сполуки із пристроями викиду) і пасивні (слідоутворення відбувається під час контактних вза-

емодій). В оперативно-розшуковій діяльності використовуються хімічні пастки «Купіль», «Катапульта» та уніфікована багаторазова хімічна пастка «Керн».

Технічні засоби профілактики тісно пов'язані з організаційними заходами запобіжного характеру. Це стосується порядку реєстрації документів, процедури видання дозволів, наявності спеціальних правил обліку певних видів документів (наприклад, нотаріальних), певного порядку продажу вогнепальної чи холодної мисливської зброї та її обліку тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке криміналістична техніка?
2. Що являють собою науково-технічні засоби?
3. Які існують галузі криміналістичної техніки?
4. Чи існує специфіка використання науково-технічних засобів у кримінальному процесі?
5. Які комплекти науково-технічних засобів використовуються в діяльності слідчого?
6. Які завдання вирішує пересувна криміналістична лабораторія?
7. Які існують технічні засоби профілактики?

Розділ 6

Судова фотографія та відеозапис

§ 1. Поняття судової фотографії та її значення

Застосування судової фотографії при проведенні слідчих дій передбачено кримінально-процесуальним законодавством. Так, відповідно до ст. 191 КПК слідчий під час огляду місця події в необхідних випадках по можливості проводить фотографічну зйомку. У ст. 79 КПК зазначено, що речові докази повинні бути по можливості сфотографовані.

Судова фотографія — це галузь криміналістичної техніки, яка розробляє фотографічні засоби, прийоми і методи виявлення, фіксації та дослідження доказів. Зміст судової фотографії становлять наукові положення і практичні рекомендації щодо використання фотографії в розслідуванні злочинів. Застосування фотографічної зйомки в розслідуванні злочинів зумовлено такими чинниками:

- 1) дає змогу якнайточніше зафіксувати об'єкт, його стан, ознаки;
- 2) забезпечує швидку фіксацію тих чи інших об'єктів;
- 3) дає адекватне уявлення про зображений на фотознімку об'єкт, фотографічне зображення має властивість наочності та документальності;
- 4) існує можливість одержання слабковидимих і невидимих деталей, слідів, ознак.

Результати фотозйомки успішно використовуються при розслідуванні різних видів злочинів, під час провадження різноманітних слідчих дій (огляду місця події, слідчого огляду документів, обшуку, пред'явлення для впізнання, відтворення обстановки і обставин події та ін.), в експертних дослідженнях, оперативно-розшуковій діяльності. Фотографічний метод фіксації не порушує стану матеріальних об'єктів або слідів. У деяких випадках фотографічна зйомка може заповнити прогалини в описі фактів у протоколах слідчого огляду, виявити слабковидимі або невидимі деталі чи ознаки об'єкта. Ілюстративність і наочність фотографії дозволяють застосовувати її в попередженні злочинів, розшукуванні осіб, які зникли безвісти, та злочинців.

Судова фотографія поділяється на фотографію судово-оперативну (фіксує) та судово-дослідницьку (експертну).

Судово-оперативна фотографія являє собою сукупність методів, прийомів та засобів, що застосовуються при провадженні слідчих чи оперативно-розшукових дій для фіксації обстановки, слідів та інших об'єктів. Фіксація в судовій фотографії має на меті точно і повно відобразити об'єкти у тому вигляді та стані, в якому вони спостерігаються на момент фотозйомки. Остання виступає додатковим засобом фіксації у процесі провадження слідчої дії. Судово-оперативна фотографія як спосіб фіксації під час розслідування застосовується у поєднанні з оформленням протоколу, схем та планів. Об'єктами судово-оперативної фотозйомки є: місцевість і приміщення, а також їх окремі ділянки, предмети, сліди, трупи, живі особи, окремі дії учасників слідчих дій та їх результати. Судово-оперативну фотозйомку здійснює слідчий, оперативний працівник органу дізнання або спеціаліст за допомогою фотографічної техніки, що входить до фотокомплекту слідчого.

Судово-дослідницька фотографія — це система спеціальних методів, прийомів та засобів, що застосовуються для одержання нових фактів при проведенні судових експертиз. Дослідження з використанням засобів і методів судової фотографії передбачає виявлення слабковидимих або зовсім невидимих за звичайних умов ознак, подібності або різниці між ними. Судово-дослідницьку фотографію іноді називають експертною через те, що її методи і засоби застосовують експерти під час своїх досліджень. Об'єктами судово-дослідницької фотографії є речові докази, які піддаються експертному дослідженню, порівняльні зразки та матеріали, що використовуються під час експертизи. Така фотографія здійснюється за особливих умов освітлення, проведенням зйомки в невидимих променях, зйомкою люмінесценції, посиленням контрастів, із використанням розрізнення кольорів, методом мікрофотографії тощо.

Фотозйомка повинна передувати будь-якому іншому способу фіксації інформації і виконуватися відповідно до криміналістичних рекомендацій. За своєю правовою природою фотознімки належать до документів і можуть бути використані у кримінальному процесі як джерело доказів.

На сьогодні у практиці розслідування злочинів часто використовується *фотофіксація*, коли, крім інших ознак, відбивається ще й колірна гама об'єкта. Кольоровий фотодрук дає змогу зафіксувати додаткові ознаки об'єкта і тому має переваги перед чорно-білим друком.

Унаслідок науково-технічного прогресу традиційні фототехнічні засоби замінюються на більш сучасні. Так, достатньо поширеними є

мініфотолабораторії, які полегшують процес виготовлення значної кількості фотографій. У практиці розслідування злочинів і експертній практиці важливого значення набуває використання цифрових фотоапаратів. Принцип їх роботи полягає в такому: після введення в пам'ять фотоапарата необхідної кількості кадрів відповідні сигнали вводяться в комп'ютер, після чого фотоапарат готова для нових зйомок. На зворотній кришці фотоапарата розміщено невеличкий рідинно-кришталевий екран, який використовується як відеошукач та дає змогу переглядати сфотографоване. Фотознімки друкуються за допомогою принтера.

§ 2. Види та методи судово-оперативної фотозйомки

Залежно від характеру слідчої дії та її цілей, специфіки об'єкта фотозйомки і завдань фіксації застосовуються різні види, методи та способи судово-оперативної фотографії. Судово-фотографічні способи, методи та види зйомки становлять систему судової фотографії.

Спосіб — це порядок дії, спрямований на вирішення завдань щодо використання фотографії: що, як, у якій послідовності, за допомогою яких засобів; що і як показати на фотознімках. Методи судової фотографії — це сукупність способів (правил і рекомендацій) щодо обрання фототехнічних засобів і прийомів їх застосування. Сукупність методів і способів (приймів) зйомки щодо особливостей криміналістичних об'єктів становлять види зйомки.

У судово-оперативній фотографії найпоширенішим видом зйомки є *фотозйомка місця події*. До фотографічної фіксації місця події ставляться такі вимоги: 1) порядок фотозйомки та порядок процедури огляду місця події є взаємопов'язаними; 2) фотозйомка має передувати іншим методам фіксації; 3) засоби і методи фотозйомки обираються залежно від ситуації огляду для забезпечення повноти, всебічності та точності фіксації; 4) сукупність фотознімків повинна давати повне та чітке уявлення про обстановку злочину, його сліди та деталі; 5) до внесення якихось змін в обстановку необхідно сфотографувати загальний вигляд місця події і взаємне розташування об'єктів; окремі сліди і предмети спочатку фотографуються у тому вигляді, в якому вони були виявлені.

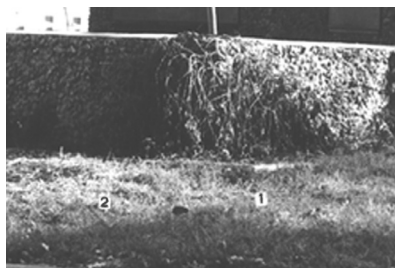
Розрізняють чотири види фотографічної зйомки на місці події: орієнтуючу, оглядову, вузлову та детальну (рис. 2). Цей поділ певною мірою є умовним.

a

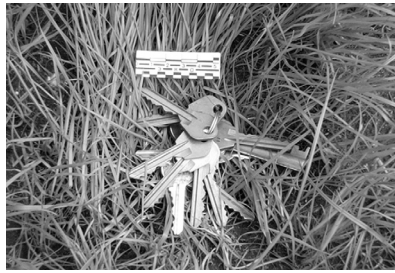
б

в

г

д

Рис. 2. Види фотографічної зйомки на місці події:
a — орієнтуюча; *б* — оглядова; *в* — вузлова; *г*, *д* — детальна

Орієнтуюча зйомка своїм завданням має фіксацію певного об'єкта або місця події разом із оточуючими його предметами, будівлями, місцевістю, тобто орієнтуючий знімок повинен містити зображення власне місця події на тлі оточуючих предметів чи місцевості.

Місце події слід фотографувати на тлі предметів, що можуть слугувати орієнтирами. Аби знімки були дійсно орієнтуючими, необхідно правильно обрати напрямок і точку зйомки. Орієнтуюча зйомка проводиться звичайним або панорамним методом. Звичайна зйомка виконується ширококутовим або звичайним об'єктивом зі значної відстані.

У більшості випадків орієнтуючий знімок важко зробити на один кадр із невеличкої відстані. Для того щоб охопити місце події і прилеглу територію, використовують кругову або лінійну панораму.

Оглядова зйомка застосовується для фіксації загального вигляду місця події без оточуючих предметів. Аби зафіксувати взаємне розташування найважливіших об'єктів, відобразити їх специфіку, зйомку проводять із різних боків. Важливою вимогою щодо оглядових знімків є повнота зображення місця події.

Оглядовий знімок повинен бути зроблений із такої позиції, з якої можна було б із упевненістю розпізнати взаємне розташування важливих об'єктів обстановки. Та частина простору, яка не може бути відтворена на зображенні з однієї позиції, є «сліпою зоною». Кожний поодинокий знімок має такі зони.

Особливістю оглядової зйомки є можливість фіксації тих самих предметів у кількох ракурсах. Якщо місце події має складну будову, вдаються до виготовлення кількох знімків, які доповнюють один одного, — оглядової серії. Така серія дає змогу скласти з одержаних знімків зображення деякого розгорнутого простору таким чином, що зображення на одному знімку є продовженням зображення на іншому. Оглядова серія може належати також до різних ізольованих один від одного об'єктів. У тісних приміщеннях зйомку проводять панорамним методом або з використанням ширококутних об'єктивів.

Вузлова зйомка — це зйомка частин (вузлів) об'єкта. Вузол — це частина місця події, де виявлено сліди злочину. При такій зйомці великим планом фотографуються певні ділянки місця події, що мають важливе значення, та об'єкти, з якими були пов'язані дії злочинця. Так, у приміщенні, де вчинено крадіжку, це можуть бути зламані двері, пошкоджене вікно, розкриті сховища та ін. На місці вбивства об'єктом вузлової зйомки може бути труп зі слідами ушкоджень.

Кількість вузлів на місці події визначається слідчим і залежить від особливостей злочину та специфіки об'єктів на місці події.

Детальна зйомка — це зйомка окремих слідів, предметів, деталей обстановки місця події. Її завжди провадять масштабним способом: великим планом із масштабною лінійкою. Детальній зйомці підлягають насамперед предмети і сліди, які не можуть бути вилучені з місця події, швидко змінюють свої властивості або існує небезпека їх знешкодження. При виборі ракурсу зйомки виходять із поставлених завдань — виявлення найважливіших, типових особливостей, що стосуються форми, розмірів, взаємного розташування частин, структури, а також розкриття криміналістичного значення предмета чи сліду.

Повна фотографічна фіксація обстановки місця події передбачає використання всіх розглянутих видів зйомки — орієнтуючої, оглядової, вузлової і детальної, які доповнюють одна одну та забезпечують ілюстративність і об'єктивне уявлення про місце події.

Фотографічна зйомка трупа має певні особливості. При фотографуванні трупа використовуються орієнтуюча, оглядова, вузлова та детальна зйомки. Фотозйомка трупа на місці його виявлення провадиться для фіксації його загального вигляду, пози і положення щодо навколишнього оточення, слідів і ушкоджень на тілі, одязі, наявності та розміщення трупних плям, синців.

Для фіксації загального вигляду, положення та пози труп на місці його виявлення фотографують у взаємозв'язку з навколишнім оточенням та ізольовано від нього. Труп з предметами обстановки навколо нього звичайно фотографують із двох бічних сторін (рис. 3, а). Фотозйомку щодо осі трупа бажано здійснювати під кутом 45° . Не рекомендується без потреби робити знімки з боку ніг, особливо з близької відстані, та з боку голови.

Фотозйомку трупа призначено для фіксації його положення і пози (рис. 3, б). Зображенням трупа по можливості слід займати весь кадр. Для виготовлення знімків трупа у великому плані застосовується спосіб фотографування панорамою з точок, де оптична вісь *A–B* повинна проходити по колінних суглобах, а вісь *B–Г* — по середині грудної клітини.

Сліди та ушкодження фотографують спочатку так, щоб на знімку було видно, на якій частині тіла чи одягу вони знаходяться, а потім — великим планом із масштабною лінійкою. Сліди крові треба фотографувати масштабною зйомкою. Особливо важливо зафіксувати локалізацію, напрямок патьоків крові, їх форму. При фотозйомці слідів та ушко-

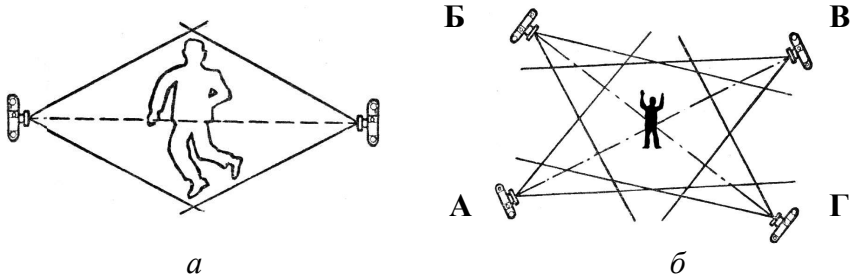

Рис. 3. Схеми фотозйомки трупа:
 а — з охопленням навколишнього оточення;
 б — двобічна фотозйомка трупа

джені на трупі можуть використовуватися світлофільтри. Детальні знімки ран, синців, саден бажано фіксувати за допомогою кольорової фотографії, оскільки їх колір має істотне криміналістичне значення.

Фотографування слідів на місці їх виявлення використовується для фіксації місця їх знаходження, загального вигляду, стану, індивідуальних особливостей. Місце виявлення сліду фіксують зйомкою на тлі оточуючих об'єктів, потім окремо фіксується слід, а також його деталі та особливості. При фотозйомці слідів на місці події рекомендується така послідовність дій: спочатку фотографують предмет, на якому виявлено сліди, потім взаємне розташування слідів, і останнє — кожний слід окремо за методом великомасштабної зйомки.

Фотозйомку слідів рук на місці події можна виконати в різні способи. Так, окремі найбільш чіткі сліди пальців рук фотографують у натуральний розмір, використовуючи подовжувальні кільця. Чітко видимі забарвлені сліди на непрозорих поверхнях фотографують за правилами репродукційної зйомки. Потожирові сліди на прозорому склі можна сфотографувати при проникаючому штучному освітленні, спрямованому під кутом до оптичної осі об'єктива. При цьому використовується «маска» із чорного паперу з отворами, що повторюють форму слідів.

При фотографічній зйомці слідів пальців рук слід правильно встановити освітлення, для чого застосовуються настільні лампи, лампи спалаху або спеціальні освітлювачі. Фотокамеру зазвичай встановлюють на спеціальний штатив.

Упізнавальна (сигналітична) фотозйомка застосовується для фіксації зовнішності злочинців, з метою використання їх знімків у кримі-

налістичному обліку, під час розшуку та ідентифікації, а також щодо невпізнаних трупів для їх обліку та встановлення осіб загиблих.

При зйомці живих осіб звичайно виготовляють три погрудні знімки з зображеннями в 1/7 натурального розміру: правий профіль, вид спереду (анфас) і з поворотом голови праворуч (лівий напівпрофіль). У повний комплект входить також четвертий знімок — вид спереду на повний зріст. Третій і четвертий знімки можна замінити одним — із зображенням людини на повний зріст із поворотом усього корпусу праворуч. На знімках у профіль і анфас людина повинна бути зображена без головного убору, шарфа, окулярів, на третьому знімку — в тому вигляді, в якому її було затримано. Ретуш упізнавальних знімків не допускається.

Упізнавальна зйомка трупа має свої особливості. Спотворене обличчя трупа попередньо відновлюють і здійснюють його «туалет». Відновлення обличчя полягає в накладенні швів на рани, а «туалет» — у припудренні шкіри, підфарбовуванні губ та ін. Обличчя трупа повинно бути сфотографоване до відновлення і «туалету» та після цього. Труп фотографується в тому ж одязі, в якому його виявлено, а оголений труп прикривають шматком тканини.

Обличчя трупа слід фотографувати у фас, обидва профілі (лівий і правий), а також у 3/4 повороту обличчя. Перед зйомкою необхідно надати трупу певне положення, зручне для фотографування. Обличчя трупа фотографують з розплющеними очима.

Фотозйомка при відтворенні обстановки та обставин події (під час слідчого експерименту або перевірки показань на місці) застосовується для фіксації найбільш істотних моментів процесу і результатів зазначених дій у взаємозв'язку з конкретно матеріальною обстановкою. Так, залежно від виду і умов слідчого експерименту існує необхідність шляхом фотографічної зйомки зафіксувати місце, обстановку та умови, предмети, що використовувались, окремі елементи дослідних дій. При слідчому експерименті через велике розмаїття дослідних дій та умов їх виконання використовуються різні способи і методи зйомки. Причому зйомка провадиться до і після реконструкції. Зокрема, при слідчому експерименті по встановленню можливості бачити подію, що сталася, доцільно зафіксувати фотозйомкою місце перебування особи в момент спостереження і місце, на якому відбувалася подія. Якщо потрібно перевірити можливість переміщення якогось предмета крізь певний отвір, спочатку слід сфотографувати окремо отвір, потім об'єкт, який переміщуватимуть, і послідовно моменти цього процесу.

Фотографування при проведенні перевірки показань на місці провадиться з метою наочної фіксації дій учасників на місцевості та у приміщеннях, де згідно з показаннями раніше допитаної особи відбувалася подія злочину чи її окремі обставини. За допомогою фотозйомки фіксують об'єкти, розташування, стан і ознаки яких можуть об'єктивно підтвердити чи спростувати показання, що перевіряються. Шлях пересування, який показує особа, слід фіксувати панорамним методом або частинами — за напрямком руху.

У криміналістичній літературі містяться рекомендації щодо процедури і послідовності застосування фотозйомки під час перевірки показань на місці. Так, фотозйомкою рекомендується фіксувати:

- 1) місце або вихідну точку, звідки починається перевірка показань;
- 2) окремі ділянки маршруту і розташування учасників слідчої дії;
- 3) орієнтири, на котрі вказує особа, показання якої перевіряються;
- 4) місця, де виявлено сліди і предмети;
- 5) особливості слідів і предметів, виявлених при перевірці.

Фактична обстановка фіксується з урахуванням одержаних пояснень. Якщо такі пояснення супроводжуються діями, котрі мають значення для справи, то вони також підлягають фотозйомці.

Фотозйомка при проведенні обшуку передбачає використання орієнтувочної, оглядової, вузлової та детальної зйомки. Фотозйомка при обшуку є доцільною для фіксації місця розташування об'єкта обшуку, місць розташування предметів пошуку, тайників, їх особливостей, будови. У разі необхідності застосовують масштабну зйомку. Документи фіксують за правилами репродукційної зйомки.

Фотозйомка при пред'явленні для впізнання провадиться з метою фіксації запропонованих для впізнання об'єктів. Таке фотографування дає наочне уявлення про правильність добору об'єктів і дозволяє зафіксувати низку ознак, за якими об'єкт був упізнаний.

Запропоновані для впізнання речі фотографують пронумерованими. До них прикріплюють (або біля них розміщують) бирки з чіткими контрастними номерами. Спочатку фотографують усі пред'явлені предмети, а потім — упізнаний предмет із биркою. Необхідно зафіксувати також індивідуальні (окремі) ознаки об'єкта, за якими він був упізнаний. Індивідуальні особливості фотографуються великим планом із масштабною лінійкою (сліди зносу або ремонту, перероблення, пошкодження тощо).

При пред'явленні для впізнання людей доцільно сфотографувати всіх пред'явлених осіб (спочатку на повний зріст, а потім крупнішим

планом — по груди). Після цього окремо фіксують впізнану особу. Якщо особа була впізнана за якими-небудь індивідуальними ознаками, то їх необхідно зафіксувати за допомогою масштабної фотозйомки (наприклад, родимку або шрам на обличчі).

Методи судово-оперативної фотографії різноманітні, але основними є панорамна, вимірювальна, стереоскопічна та репродукційна фотозйомки.

Панорамна фотозйомка полягає в суворому послідовному фотографуванні частин місцевості чи приміщення за горизонталлю чи вертикаллю, а також довгих, високих споруд і окремих великих об'єктів, що не вміщуються в один кадр великого плану. Потім з окремих зафіксованих частин складають одне загальне зображення, яке називається фотопанорамою. Розрізняють лінійну, кругову та ярусну панорами.

При лінійній панорамній зйомці камера переміщується по прямій лінії уздовж об'єкта, на однаковій відстані від нього. Кожний наступний кадр повинен частково перекривати зображення попереднього.

Кругова панорамна зйомка є доцільною у тих випадках, коли необхідно зафіксувати з різних боків далеко розташовані об'єкти. Фотографування провадиться з однієї точки, а камеру після кожного кадру повертають навколо її вертикальної осі на певний кут. Фотоапарат рекомендується встановлювати на штатив, використовувати спеціальну головку з градуйованою шкалою. При зйомці треба забезпечувати часткове перекриття попереднього кадру. Частина попереднього кадру, що перекривається наступним, повинна становити 10–15 % його площі. Повна кругова панорама є зображенням місцевості по колу (360°).

На відміну від кругової, ярусна зйомка здійснюється поворотом фотокамери навколо її горизонтальної осі; застосовується для фіксації високих об'єктів. При цьому масштаб нижніх і верхніх кадрів буде різним унаслідок збільшення відстані до частини об'єкта, що знімається.

Для того щоб панорамний знімок мав високу якість, усі фрагменти повинні мати однакову щільність. Тому рекомендується фотографувати всі частини об'єкта в однакових умовах. Монтаж готових знімків у фотопанораму провадиться за деталями зображень, що збігаються. Знімки обрізають таким чином, аби на панорамі одна й та сама деталь не була зображена двічі.

Панорамна зйомка може бути виконана фотокамерою загального призначення або панорамним фотоапаратом.

Вимірювальна зйомка призначена для одержання фотознімків, за якими можна визначити розміри сфотографованих об'єктів і відстані

між ними. Така зйомка може бути виконана кількома способами: з масштабною лінійкою, зі стрічковим (глибинним) або квадратним масштабом.

Сутність масштабної зйомки полягає в тому, що об'єкт фотографується разом із масштабною лінійкою. Лінійку розміщують поруч зі слідом або предметом, на рівні їх поверхонь. Масштабний знімок фіксує співвідношення предмета і лінійки у тому вигляді, яким воно було насправді, і не потребує будь-яких пояснень. При зйомці об'ємних предметів лінійку піднімають за допомогою підкладок до рівня площини, що фотографується. Оптична вісь об'єктива фотоапарата має бути перпендикулярна площині об'єкта і спрямована в його центр.

Вимірювальна зйомка зі стрічковим (глибинним) або квадратним масштабом (метрична зйомка) у слідчій практиці не одержала поширення через незручність розрахунків при зйомці. Проте її рекомендують застосовувати у тих випадках, коли при огляді місця події особливо важливе значення має фіксація відстаней між предметами в глибину і за фронтом.

Простим способом метричної фотографії є внесення в кадр, що знімається, шкали віддалень, тобто глибинного масштабу у вигляді стрічки з чіткими поділками. Фотоапарат встановлюють так, щоб напрямком його оптичної осі був паралельним підлозі приміщення (або поверхні місцевості). Глибинний масштаб розміщують на землі або на підлозі в напрямку від апарата, паралельно його оптичній осі. Нульову точку шкали розташовують точно під об'єктивом.

Стереоскопічна зйомка — це метод одержання знімків, який дає змогу повніше сприймати обсяг сфотографованих предметів. Об'єкт фотографується з двох різних точок, які відповідають позиції лівого і правого ока. Два знімки утворюють стереопару, яку розглядають через стереоскоп.

Застосування стереоскопічної зйомки в слідчій практиці може бути корисним при фіксації місця події, обстановка якої являє собою складне нагромадження значної кількості речей і предметів.

Репродукційна фотозйомка — це система прийомів фіксації площинних об'єктів. Вона застосовується для відтворення фотографічними способами плоских оригіналів (документів, фотознімків, креслень, схем, рисунків та ін.). При такому фотографуванні додержуються правил масштабної зйомки, що забезпечує високу точність копії. У процесі репродукційної зйомки необхідно: а) рівномірно освітлювати всю поверхню об'єкта; б) забезпечити паралельність взаємного розташу-

вання негативного матеріалу та об'єкта; в) оптична вісь об'єктива повинна проходити через центр об'єкта.

Дана зйомка виконується за допомогою спеціальної або звичайної фотоапаратури, для чого застосовують репродукційні установки: портативні (РУ-2, РДУ, С-64) та стаціонарні (МРКА, УРУ «Беларусь СБ-2», «Уларус»).

§ 3. Судово-дослідницька фотографія

Судово-дослідницька фотографія застосовується під час проведення експертних досліджень. Спеціальні методи фотозйомки в лабораторних умовах (мікрофотографічне дослідження, фотографічна зміна контрастів, кольороподіл і кольорова трансформація, фотозйомка в невидимих променях спектра та ін.) розширюють пізнавальні можливості людини та дозволяють виявляти нові ознаки і властивості об'єктів, які неможливо побачити при звичайному візуальному сприйнятті.

Фотографічна зміна контрастів широко застосовується при техніко-криміналістичному дослідженні документів. При цьому використовуються: ефект контрасту за яскравістю (в одноколірних об'єктів за світлістю, що виникає в результаті неоднакового відбиття світла або нерівномірності освітлення), ефект контрасту за кольором (відмінності об'єктів чи їх частин за кольором), тіньовий контраст (виникає за рахунок тіней, які утворюються від нерівностей поверхні об'єкта).

Кольороподіл — це процес збільшення кольорового контрасту шляхом дослідження або фотографування об'єкта крізь спеціальний світлофільтр.

Кольорова трансформація — це посилення кольорового контрасту шляхом передачі на фотознімку одних кольорів іншими, більш насиченими.

Виявлення невидимих об'єктів може бути здійснено шляхом фотографування з використанням мікроскопа. *Мікрофотографія* — це фотозйомка, що застосовується для виявлення мікроструктури і мікрорельєфу досліджуваних об'єктів. Мікрофотозйомка зі значним збільшенням провадиться звичайним фотоапаратом, мікрофотонасадкою, мікрофотокамерою.

В експертній практиці використовуються методи фотозйомки в невидимих променях спектра. Позитивний результат дає фотозйомка в інфрачервоних, ультрафіолетових чи рентгенівських променях.

Фотографування в інфрачервоних променях — це фотозйомка об'єкта, який освітлюється тепловими променями. Об'єкти оснащують інфрачервоним фільтром, а об'єкт освітлюють електролампами розжарювання. Використовується з метою дослідження документів.

Фотографування в ультрафіолетових променях — метод, заснований на дії ультрафіолетових променів, відбитих від об'єкта зйомки. Для збудження люмінесценції об'єкт освітлюють ультрафіолетовим світлом ртутно-кварцевої лампи. За допомогою такої фотозйомки відновлюють витравлені, вицвілі або написані «симпатичними» чорнилами тексти.

Фотографування в рентгенівських променях — метод одержання тіншового зображення за рахунок дії на фотоматеріал рентгенівських променів, які пройшли крізь сфотографований об'єкт. Застосовують для вивчення внутрішньої будови частин вогнепальної зброї, замків, пошуку схованих предметів, читання деяких текстів.

§ 4. Судовий відеозапис

На даний час відеозапис широко застосовується у судово-слідчій діяльності. Кримінально-процесуальне законодавство передбачає можливість використання кінозйомки і відеозапису при проведенні різних слідчих дій (ст. 85² КПК). Відеодокументи — це завжди носій певної інформації, джерело доказів за кримінальною справою.

Відеозапис використовується у тих випадках, коли необхідно зафіксувати певні факти, динамічну картину події, взаємозв'язок тих чи інших предметів і слідів, складну обстановку місця події. Відеозйомка може застосовуватися для фіксації якої-небудь слідчої дії цілком або окремих її елементів. Відеозапис у розслідуванні злочинів має такі переваги:

- 1) дає змогу одночасно фіксувати звук і зображення на магнітній стрічці та візуально контролювати якість запису;
- 2) містить інформацію про динамічність події, розвиток тієї чи іншої дії або явища;
- 3) не потребує лабораторного опрацювання відзнятого матеріалу;
- 4) дає можливість багаторазово використовувати відеострічку для запису.

Судовий відеозапис являє собою систему видів, методів та прийомів зйомки, які застосовуються при проведенні слідчих і судових дій, оперативно-розшукових заходів і судових експертиз з метою розслідування злочинів та надання суду наочного доказового матеріалу.

Застосування відеозапису повинно забезпечити найбільш точну і повну фіксацію фактів, що мають доказове значення. Відеозйомка не підміняє фотографію, а доповнює її, дозволяє фіксувати об'єкти не тільки в статиці, а й у динаміці.

Відеозйомка при проведенні слідчих дій передбачає використання певних видів, методів та прийомів зйомки. Так, різновидами відеозйомки є орієнтуюча, оглядова, вузлова та детальна зйомки. Відеозапис рекомендується проводити в послідовності, в якій здійснюється слідча дія. Визначення послідовності зйомки є необхідною передумовою одержання загального уявлення про подію.

Використання традиційних видів зйомок на місці події (орієнтуючої, оглядової, вузлової та детальної) під час відеозапису набуває специфічного забарвлення. Зокрема, при орієнтуючій відеозйомці центральний об'єкт шляхом плавного переходу від дальнього плану може бути виконаний великим планом, у зв'язку з чим орієнтуюча композиція стає більш інформативною. При оглядовій зйомці можна зафіксувати загальну обстановку та її окремі елементи в просторовій орієнтації та існуючій послідовності.

Особливості відеозйомки пов'язані з видом слідчої дії, під час якої вона здійснюється. У слідчій практиці відеозйомка найчастіше застосовується:

- а) у процесі перевірки показань на місці;
- б) при провадженні слідчого експерименту;
- в) при пред'явленні для впізнання;
- г) під час огляду місця події;
- г) при огляді трупа;
- д) на допитах і очних ставках.

У певних випадках відеозапис є найбільш ефективним засобом при проведенні слідчих дій. Так, відеозйомка доцільна при оглядах місць подій у справах про підпали і пожежі, порушеннях правил безпеки праці, аваріях на залізничному транспорті, авіакатастрофах, дорожньо-транспортних подіях та ін.

Однією з передумов доброякісності відзнятого матеріалу є правильний вибір методів і прийомів відеозйомки. Як методи відеозйомки можуть бути успішно використані методи судово-оперативної фотографії, проте відеозйомка передбачає ширший спектр застосовуваних методів. Наприклад, відеозапис із панорамуванням застосовують у тих випадках, коли необхідно показати великі простори перед об'єктивом або при зйомці в малих приміщеннях. Цей метод досить часто вико-

ристовується при орієнтуючій зйомці. Панорамування — це зйомка камерою, яка перебуває в русі. Воно може бути статичним (коли здійснюється плавним поворотом камери навколо горизонтальної або вертикальної осі) та динамічним (коли здійснюється камерою, яка переміщується у просторі).

Знімати панорамним методом найкраще із застосуванням штатива з панорамною головкою. Панорами повинні починатися і закінчуватися зі статичних кадрів, інакше вони погано узгоджуються з сусідніми епізодами фільму. Всередині панорам слід робити зупинки для виділення головних об'єктів. Для цього застосовують наїзд (наближення камери до об'єкта), тобто плавний перехід від загального плану до середнього та великого. Інший прийом, зворотній наїзду (віддалення від об'єкта), — від'їзд частіше використовується для підтримки орієнтації в обстановці проведення слідчої дії після серії епізодів, знятих великим і детальним планами, або для включення в кадр інших учасників після показу основного суб'єкта зйомки.

До прийомів відеозйомки належать також зйомка кількома відеокамерами, зйомка прийомами обходу та зйомка різноманітними планами, що обираються залежно від особливостей об'єкта, який необхідно зафіксувати, динамічності процесів і станів, завдань фіксації. Зокрема, багатокамерна зйомка є найдоцільнішою при фіксації неповторних явищ і дій (наприклад, при огляді місця пожежі) і здійснюється одночасно з різних точок. Доволі ефективним прийомом відеозйомки є круговий обхід (переміщення камери навколо об'єкта), коли існує можливість показати місце події з усіх боків: рухаючись по колу, зупиняються у певних точках, і через відповідні проміжки часу з цих точок знову проводять зйомку.

Суб'єктом відеозйомки необов'язково має бути слідчий. Відеозапис може здійснювати спеціаліст або прокурор-криміналіст, на яких покладено обов'язок надавати слідчому допомогу в застосуванні науково-технічних засобів, а також може бути запрошений спеціаліст-телеоператор.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке судова фотографія?
2. Чим зумовлено використання фотографії в розслідуванні злочинів?

3. Які існують види судової фотографії ?
4. Які існують види фотозйомки на місці події?
5. Які особливості притаманні фотозйомці трупа?
6. У чому полягає специфіка фотографування слідів на місці їх виявлення?
7. Що являє собою сигналітична фотозйомка?
8. З якою метою провадиться фотозйомка при пред'явленні для впізнання?
9. Які існують методи судово-оперативної фотографії?
10. Які види панорамної фотозйомки розрізняють у судовій фотографії?
11. У чому полягають особливості вимірювальної фотозйомки?
12. Що являє собою судово-дослідницька фотографія?
13. Які існують методи судово-дослідницької фотографії?
14. В яких випадках доцільно застосовувати відеозапис?
15. Що таке судовий відеозапис?
16. Які існують види та методи відеозйомки?

Трасологія

§ 1. Поняття трасології та її значення

У криміналістиці сліди, що залишаються після вчинення злочину, вивчаються з метою швидшого його розкриття, виявлення злочинців, встановлення істини у справі. Дослідження слідів має також важливе криміналістичне значення, оскільки допомагає встановити знаряддя злочину, одержати відомості про злочинця, визначити механізм злочинної події. Матеріально-фіксовані сліди (сліди-відображення) вивчає трасологія — криміналістичне вчення про сліди.

Трасологія¹ — це галузь криміналістичної техніки, яка вивчає матеріально-фіксовані сліди, закономірності їх утворення і розробляє прийоми, методи, науково-технічні засоби їх виявлення, фіксації, вилучення та дослідження.

Трасологія базується на таких наукових положеннях:

1) об'єкти матеріального світу є індивідуальними. Кожний об'єкт індивідуальний і тотожний тільки самому собі. Індивідуалізація об'єкта здійснюється за збігом загальних і окремих ознак;

2) за певних умов зовнішня будова одного об'єкта може відбитися на іншому. Точність відображення залежить від фізичних властивостей слідоутворюючого і слідоприймаючого об'єктів, механізму слідоутворення. За матеріально-фіксованими слідами можлива ідентифікація (встановлення тотожності) об'єкта, який їх залишив;

3) відносна стійкість об'єктів. Об'єктами механічної контактної взаємодії можуть бути тільки тверді тіла, які мають доволі стійкі зовнішні ознаки;

4) відбиття у сліді зовнішньої будови предмета є перетвореним (має вид негативу). У сліді ознаки зовнішньої будови предмета переважно мають дзеркальне відображення.

Криміналістичне значення слідів визначається існуванням їх причинного зв'язку з подією злочину. В трасології за слідами можна встановити:

¹ Від франц. *trace* — слід і грецьк. *λόγος* — слово, вчення; букв. — вчення про сліди.

1) індивідуальну totoжність об'єкта, яким утворено слід (ідентифікувати об'єкт);

2) групову належність об'єктів (тип, клас, рід, вид, різновид);

3) механізм і умови виникнення слідів, слідоутворення (вид сліду, напрямок і кут взаємодії об'єктів тощо);

4) окремі обставини злочинної події (спосіб проникнення у житло, кількість учасників події, їх анатомо-фізіологічні особливості, напрямок пересування злочинців, використання транспортних засобів, орієнтовний час вчинення злочину та ін.).

Трасологічні дослідження дають змогу вирішувати ідентифікаційні та діагностичні завдання.

§ 2. Поняття сліду в трасології. Механізм слідоутворення

Учинення багатьох злочинів супроводжується певними змінами у навколишньому оточенні. Такі зміни прийнято називати *слідами злочину*. Слід являє собою відображення злочинних дій, окремих елементів злочинного акту. У криміналістичному розумінні цінність слідів зумовлена існуючою залежністю між злочином та його відбиттям (слідами). Історично використання слідів з метою розкриття злочинів відомо з давніх часів (особливо це стосується держав Стародавнього Сходу: Індії, Китаю, Камбоджі, Японії).

У сучасній криміналістиці поняття сліду розглядається за кількома аспектами. У широкому розумінні слід — це результат будь-якої матеріальної зміни первинної обстановки внаслідок вчинення злочину: матеріально-фіксовані зміни одного об'єкта на інший; поява чи зникнення тих чи інших предметів, порушення початкового розташування, місцезнаходження, стану різних об'єктів (наприклад, загублені злочинцем на місці події власні речі, скалки розбитого віконного скла). Сліди в широкому розумінні охоплюють: комплекси елементів, притаманних певним подіям (сліди дорожньо-транспортної події, сліди пожежі та ін.); зміни обстановки (поява або зникнення предметів, зміна їх місця розташування); зміна вигляду або стану предмета (зламаний замок). На сучасному етапі розвитку криміналістики як сліди розглядаються: звукові сліди, запахові сліди, сліди-мікрочастинки, сліди-речовини, сліди генетичного коду людини.

Традиційно трасологія вивчає сліди тільки у вузькому розумінні, а саме — матеріально-фіксовані відображення зовнішньої будови одного об'єкта на іншому (сліди-відображення). Сліди-відображення виникають унаслідок взаємодії двох об'єктів і достатньо поширені: це сліди рук людини, ніг, взуття, зубів, транспортних засобів, знарядь та інструментів тощо. Сліди-відображення є основним предметом вивчення у трасології.

Механізм слідоутворення — це система компонентів процесу утворення слідів-відображень. Такий механізм може бути різним: слідоутворення може здійснюватися в результаті фізичних, хімічних, біологічних та інших процесів. Матеріально-фіксовані сліди виникають унаслідок механічної контактної взаємодії двох об'єктів: один об'єкт утворює слід (той, який залишив слід) — *слідоутворюючий об'єкт*, другий — сприймає змінення (на якому утворився слід) — *слідосприймаючий*. Ділянки поверхні об'єктів, якими вони стикаються під час утворення сліду, називаються *контактними поверхнями*, а факт взаємодії — *слідовим контактом*. Сліди завжди залишаються на слідосприймаючих об'єктах.

Слід виникає за умови, що слідоутворюючий об'єкт є твердішим, ніж слідосприймаючий, і діє з такою силою, яка зможе викликати його відбиття. Утворення слідів при взаємодії слідоутворюючого і слідосприймаючого об'єктів залежить від низки чинників: твердості об'єктів, напрямку взаємодії, розташування об'єктів, сили і характеру взаємодії.

■ § 3. Класифікація слідів

У трасології сліди класифікують за різними підставами. Залежно від роду слідоутворюючих об'єктів виділяють сліди людини, сліди тварин, сліди предметів. Що стосується конкретних слідоутворюючих об'єктів, то найчастіше трапляються сліди рук, ніг, зубів, транспортних засобів, знарядь злому та інструментів. Залежно від механізму утворення слідів розрізняють сліди: об'ємні та поверхневі, статичні та динамічні, локальні та периферичні.

Об'ємні (вдавлені) сліди відображають зовнішню будову слідоутворюючого об'єкта в об'ємі, тобто у всіх трьох його вимірах — за довжиною, шириною та глибиною. Вони виникають від вдавлення слідоутворюючого об'єкта у податливу слідосприймаючу поверхню, яка при цьому деформується. Часто об'ємні сліди утворюються на

слідосприймаючій поверхні (наприклад, ґрунті, деревині, пластиліні, замазці) в результаті натискання або удару (сліди взуття на снігу, сліди пальців рук на пластиліні та ін.). Об'ємний слід дає змогу уявити зовнішню будову та окремі елементи слідоутворюючого об'єкта. Якість сліду залежить від властивостей речовини слідосприймаючої поверхні, сили і напрямку натискання (удару), інших умов слідоутворення.

Поверхневі (площинні) сліди виникають у результаті змін, що відбуваються на поверхні слідосприймаючого об'єкта (за двома вимірами — довжиною і шириною). Обидва об'єкти, що беруть участь у слідоутворенні, за твердістю приблизно однакові. До поверхневих слідів можуть належати, наприклад, сліди пальців рук на поверхні меблів, сліди босих ніг на паркетній підлозі, сліди протектора транспортного засобу на асфальті.

Поверхневі сліди звичайно поділяють на два види: сліди нашарування і сліди відшарування. *Сліди нашарування* формуються внаслідок накладення на слідосприймаючий об'єкт речовини, яка має на собі слідоутворюючий об'єкт (потожирові сліди пальців рук, сліди, залишені забрудненою підошвою взуття, та ін.). *Сліди відшарування* формуються з речовини, частки якої виокремлюються від слідосприймаючого об'єкта і залишаються на слідоутворюючому об'єкті (наприклад, сліди пальців рук, утворені на вкритій порошком або свіжопофарбованій поверхні).

Поверхневі сліди можуть бути видимими і невидимими. *Видимі сліди* — це такі, які можна виявити шляхом безпосереднього зорового сприйняття, а *невидимі* — відшукання і сприйняття яких передбачає застосування спеціальних засобів або пристосувань.

Залежно від стану об'єктів на момент слідоутворення виникають статичні або динамічні сліди.

Статичні сліди виникають у момент спокою (статики), котрий настає під час механічної взаємодії слідоутворюючого і слідосприймаючого об'єктів, які контактують у перпендикулярному напрямку. В більшості випадків такі сліди зберігають зовнішні ознаки слідоутворюючого об'єкта, відображають його без істотних перекручувань, тому їх називають також відтисками. Типовими прикладами статичного сліду є відбиток пальця руки з відображенням папілярного візерунка та відбиток підошви взуття на ґрунті. Різновидом статичних слідів є сліди кочення, які утворюються при прокатуванні слідоутворюючого об'єкта по слідосприймаючому (наприклад, слід протектора транспортного засобу, утворений при поступально-обертальному русі по якій-небудь поверхні).

Динамічні сліди виникають у результаті руху одного або обох об'єктів слідоутворення. Кожна точка утворюючої поверхні залишає слід у вигляді лінії (траси). До динамічних можуть належати сліди розрубу, розпилу, ковзання, свердління, різання, тертя тощо.

Залежно від місця, на якому відбулися зміни слідоприймаючого об'єкта, вирізняють локальні та периферичні сліди.

Локальні сліди виникають у межах контакту взаємодіючих об'єктів (наприклад, слід босої ноги в межах контакту з поверхнею дерев'яної підлоги). Навколо локального сліду поверхня слідоприймаючого об'єкта залишається незмінною.

Периферичні сліди виникають за межами контактної взаємодії слідоутворюючого і слідоприймаючого об'єктів (наприклад, слід від забрудненого борошном (цементом, пилом) верху взуття, утворений «на периферії», навколо взуття, за межами підшви).

Сліди можуть бути механічного, хімічного, біологічного, термічного походження. У криміналістиці переважно вивчаються сліди механічної дії як найбільш поширені об'єкти трасологічного дослідження.

§ 4. Основи дактилоскопії

Шкірні візерунки на пальцях і долонях рук належать до перших об'єктів, про які навіть первісні люди мали певні відомості. Серед малюнків печерної людини є й такі, що зображують відбитки руки людини. Так, у 1832 р. під час розкопок курганів на Гавр-Інісе, маленькому острові в Морбіганській затоці (Франція), було виявлено підземний коридор завдовжки 13 м з двома рядами кам'яних стовпів, на 23 з них було знайдено малюнки у вигляді повної колекції папілярних ліній рук людини.

Велике значення слідам рук приділялося у східних народів. Так, в Японії та Китаї здавна була відома дактилоскопія. Згідно з сімейним правом Японії, аби розірвати шлюб, чоловік повинен був видати жінці документ, який мав бути написаний його рукою, а у разі його неписьменності на ньому проставлявся відбиток його пальця. У XII–XIII ст.ст. китайці використовували відбитки пальців не тільки під час розірвання шлюбу, а й при розслідуванні злочинів.

Сучасний стан криміналістики дає можливість з високою достовірністю встановити особу за слідами її долоней чи пальців рук. Сліди рук, що виявлені на місці події, є незаперечним доказом того, що пев-

на особа знаходилася на цьому місці. Останнім часом в Україні висловлювалися пропозиції щодо необхідності введення системи загального дактилоскопіювання та створення відповідного банку даних.

Дактилоскопія¹ — це розділ трасології, що вивчає властивості і будову папілярних візерунків з метою використання їх відбитків для ототожнення особи та розкриття злочинів.

У криміналістиці важливе значення приділяється слідам рук, оскільки:

- 1) контактування руки з яким-небудь об'єктом відбувається переважно долонною поверхнею кисті;
- 2) на пальцях і долонях рук є потожирові виділення, які залишають сліди нашарування;
- 3) шкіра руки має специфічні властивості.

Шкіра на долонній поверхні рук людини складається з двох основних шарів: верхнього — епідермісу та нижнього, що розташований під епідермісом, — дерми. Дерма має будову у вигляді сосочків, розміщених рядами, кожен з яких має незмінну структуру протягом усього життя людини. Епідерміс копіює рельєф сосочків і утворює папілярні лінії — лінійні пагорби, розділені борозенками. Папілярні лінії становлять основу рельєфу шкіри долонної поверхні руки і підшви стопи. У дорослої людини ширина папілярної лінії сягає 0,4–0,6 мм, а висота — 0,1–0,4 мм.

Основними властивостями папілярних ліній є їхня індивідуальність, стійкість та відновлюваність. Індивідуальність папілярних візерунків полягає в тому, що у кожної людини свої рисунки папілярних ліній, а будова їх ліній має таку сукупність ознак, яка дає змогу відрізнити один візерунок від іншого. Цікавий (і поки ще єдиний) випадок зафіксовано у мешканців Швеції Андреаса Даніельсона та його доньки Марі, у яких зовсім відсутні папілярні лінії на пальцях рук. Та навіть відсутність папілярних ліній — це яскрава індивідуальність відбитків пальців рук людини, яка дає можливість їх ідентифікувати.

Стійкість папілярних візерунків виявляється в тому, що протягом усього життя людини їх будова не змінюється. На нігтьових фалангах вони виникають на третьому–четвертому місяці розвитку плода людини, а остаточне їх формування відбувається на шостому місяці. Розвиток організму людини пов'язаний зі збільшенням ширини, висоти та довжини папілярних ліній, але малюнок, його окремі деталі, кількість

¹ Від грец. δάκτυλοζ — палець і σκοπέω — дивлюся, розглядаю; букв. — пальцероздивляння.

папілярних ліній залишаються незмінними. В експертній практиці траплялися випадки виявлення пересадження злочинцям, які перебували на дактилоскопічному обліку, ділянок шкіри папілярного візерунка. Однак і в цих випадках є певні ознаки, що дають змогу встановити факт пересадження шкіри та ідентифікувати особу. Про відновлюваність папілярних ліній свідчать такі дані. Ушкоджений епідерміс через певний час відновлюється у початковому вигляді, а ушкодження дерми призводить до порушення папілярних ліній та утворення шрамів або рубців.

На різних ділянках долонної поверхні папілярні лінії утворюють різні за складністю візерунки. Більшість візерунків на нігтьових фалангах пальців складається з таких потоків папілярних ліній: 1) внутрішнього рисунка у вигляді петель, кругів, завитків чи інших фігур; 2) верхнього потоку зовнішнього рисунка; 3) нижнього потоку зовнішнього рисунка; 4) дельти — місця зближення чи з'єднання всіх трьох груп папілярних ліній; 5) основи, яка підкреслює рисунок.

Папілярний візерунок — узор на нігтьових фалангах пальців рук, утворений папілярними лініями. Папілярні візерунки поділяються на три основні типи: дугові, петльові та завиткові (рис. 4). Якщо візерунки за своєю будовою не належать до жодного з основних типів, то це атипові (аномальні) візерунки.

Рис. 4. Типи папілярних візерунків:
а — дуговий; б — петльовий; в — завитковий

Дугові папілярні візерунки є найпростішими за своєю будовою і складаються з одного-двох потоків папілярних ліній, які беруть початок біля одного бічного краю пальця та продовжуються до другого, утворюючи в середній частині візерунка дугоподібні фігури. Дугові візерунки поділяються на два види: прості дугові візерунки і дугові візерунки із зародковим внутрішнім малюнком. Дугові візерунки становлять близько 5 % від загальної кількості пальцевих візерунків.

Петльові папілярні візерунки мають не менше трьох потоків ліній і одну дельту, а в їхньому внутрішньому малюнку є хоча б одна папі-

лярна лінія, що утворює вільну петлю. Петльові візерунки поділяються на ульнарні (основи петель звернено до мізинця) і радіальні (основи петель звернено до великого пальця). Розрізняють такі види петльових візерунків: прості, половинчасті, замкнуті, вигнуті, рівнобіжні, зустрічні. Петльові візерунки становлять близько 65 % від загальної кількості пальцевих візерунків.

Завиткові папілярні візерунки — найскладніші за будовою, їх внутрішній малюнок має хоча б одне коло, повний оберт спіралі або дві-три системи петель, голівки яких огинають одна одну, або хоча б одне півколо, опуклість якого звернена до основи візерунка. Завиткові візерунки мають дві дельти (іноді три-чотири). Завиткові візерунки поділяються на кругові, спіралеподібні, неповні зі складною будовою внутрішнього малюнка. Завиткові візерунки становлять близько 30 % від загальної кількості візерунків.

§ 5. Виявлення, фіксація та вилучення слідів рук.

Сутність дактилоскопічної експертизи

На місці події трапляються такі види слідів пальців рук, як об'ємні (утворюються на пластичних речовинах) та поверхневі (видимі, слабковидимі та невидимі; відшарування і нашарування). Поверхневі сліди рук можуть бути безбарвними або забарвленими. Механізм утворення слідів та їхній вид зумовлюють техніку їх виявлення.

Способи виявлення слідів рук. При пошуках слідів рук на місці події необхідно уявляти, до яких предметів міг торкатися злочинець. Виявлення об'ємних і забарвлених слідів не викликає значних труднощів. Поверхневі сліди рук виявляють:

- 1) оглядом у косопадаючих променях;
- 2) оглядом в проникаючому світлі (якщо об'єкт огляду прозорий);
- 3) обробленням поверхні дактилоскопічними порошками;
- 4) окурюванням парами йоду;
- 5) використанням хімічних реактивів (розчинів азотнокислого срібла, нінгідрину та алоксану).

Об'ємні сліди виявляють візуальним оглядом.

Фізичні способи виявлення слідів рук засновані на здатності пожежирового сліду утримувати частки іншої речовини (порошка). Існує

загальне правило, згідно з яким слідчий або спеціаліст повинні уникати застосування порошків з метою виявлення слідів на місці події: краще не використовувати ніяких порошків, а вилучати предмети цілими разом з виявленими слідами. Якщо немає іншої можливості виявити та вилучити сліди рук, то виникає потреба в їхньому копіюванні або застосуванні дактилоскопічних порошків.

Дактилоскопічні порошки — це порошки, які використовуються для виявлення невидимих або слабковидимих потожирових слідів рук (двоокис титану, основний вуглекислий свинець, бронзовий порошок, порошки алюмінію та заліза, сажа, графіт). Серед них розрізняють магнітні та немагнітні дактилоскопічні порошки; прості та складні. Найбільш відомі такі магнітні порошки: «Агат», «Сапфір», «Рубін», «Малахіт», «Топаз» та ін. Існують універсальні суміші порошків, придатні для забарвлення слідів на різних поверхнях (темна суміш: родамін — 3 %, окис кобальту — 60 %, живиця — 37 %; світла суміш: окис цинку (оброблений спиртовим розчином оксихінолу) — 3 %, окис свинцю — 60 %, живиця — 37 %). Принцип використання порошків полягає в тому, що потожирові виділення на відбитках пальців рук тривалий час залишаються зволженими, тому до них прилипають часточки порошків. Слід на темній поверхні забарвлюють світлим порошком, а на світлій — темним.

До способів виявлення слідів рук належить також оброблення поверхні об'єкта парами йоду. *Окурювання парами йоду* не знищує слідів і не виключає у разі невдачі застосування інших методів. Сліди забарвлюють парами йоду за допомогою йодної трубки (складається з гумової груші, безпосередньо йодної трубки і скляної лійки). У такий спосіб виявляють сліди рук на найрізноманітніших поверхнях: папері, картоні, дереві, пластмасі, лакованих меблях. Однак сліди, виявлені за допомогою парів йоду, швидко знебарвлюються. Пари йоду не стійкі, швидко випаровуються (протягом 10–15 хв). Забарвлені парами йоду сліди фіксують фотографуванням, а в деяких випадках закріплюють на поверхні розчином крохмалю або порошком заліза.

Хімічні способи засновані на взаємодії деяких складових частин потожирової речовини з певними реактивами: хімічні реактиви вступають в реакцію з амінокислотами поту і забарвлюють сліди рук. Найбільшого поширення одержали такі хімічні реактиви, як водний розчин азотнокислого срібла (5–10 %), розчин нінгідрину (0,2–2 %) або алоксану в ацетоні (1 %), розчин бензидину в перекису водню (у 100 см³ етилового спирту розчиняється 0,25 г бензидину). Робота з хімічними реактивами проводиться в лабораторних умовах.

Способи фіксації слідів рук: 1) основний спосіб — опис у протоколі; 2) фотографування; 3) копіювання слідів.

Після виявлення слідів рук їх необхідно сфотографувати, а потім описати у протоколі слідчого огляду. В протоколі зазначаються: на якому предметі виявлено сліди та їх місцезнаходження; розташування слідів на об'єкті; характер і стан поверхні об'єкта; вид сліду; розміри кожного сліду; які способи виявлення та фіксації використовувалися; як саме упаковано об'єкти зі слідами.

Копіювання потожирових слідів, забарвлених дактилоскопічними порошками, здійснюється на спеціальну слідокопіювальну плівку (темну або світлу). Для копіювання об'ємних слідів рук використовують полімерні матеріали: силіконові пасти «К», «У-4», «СКТН-1», «Сиеласт».

Упакування предметів зі слідами рук. Вилучені предмети зі слідами рук повинні бути певним чином упаковані. Способи упакування: циліндричні предмети (наприклад, склянку) можна помістити між двома дощечками, які перев'язують шпагатом; предмет може бути затиснутий листами картону, поміщений у коробку, яка перев'язується шпагатом.

Сутність дактилоскопічної експертизи. Дактилоскопічна експертиза (експертиза слідів рук) є різновидом трасологічної експертизи, основним завданням якої є ідентифікація особи за слідами рук, залишеними на місці події.

Для проведення дактилоскопічної експертизи слід підготувати:

- 1) постанову про призначення експертизи;
- 2) протокол огляду місця події (інші матеріали кримінальної справи);
- 3) досліджувані об'єкти зі слідами або сліди, перенесені на плівки, фотознімки слідів тощо;
- 4) зразки для порівняння.

Типовими питаннями, які вирішує дактилоскопічна експертиза, є такі: чи залишені сліди рук даною особою; чи залишені сліди рук, вилучені з місця події, однією особою; чи є на даному предметі сліди рук і чи придатні вони для ідентифікації або визначення родової (групової) належності; якою рукою і якими пальцями руки залишені сліди; які особливості мають руки людини, яка залишила сліди (відсутність пальців, наявність шрамів тощо); якими ділянками поверхні долоні залишені сліди; внаслідок якої дії залишено слід (хапання, торкання тощо).

Процес експертного дослідження з метою ідентифікації складається з декількох послідовних етапів: підготовчого етапу, роздільного аналізу, порівняльного дослідження, складання висновків. При роздільному аналізі окремо досліджують слід (чи його копію) та об'єкт (експериментальні зразки), який міг залишити слід на місці події. Основним завданням етапу є виявлення і вивчення загальних і окремих ознак зовнішньої будови, які відбиті в сліді та притаманні об'єкту. Спочатку виявляють загальні ознаки папілярного візерунка (його тип і вид, взаємне розташування частин і елементів узору, загальна спрямованість окремих потоків ліній узору, його розмір, ширина ліній узору, загальна кількість деталей в узорі тощо), а потім окремі ознаки (початок та кінець лінії, місток, гачок, розвилок, згиб, стоншення чи стовщення папілярної лінії, форми країв, пори та ін.).

Під час експертного дослідження слідів рук доцільним є використання папіляроскопа (дактилоскопа) — прилада, який призначено для розглядання, порівняльного дослідження і фотографування двох порівнюваних дактилокарт або вивчення папілярних візерунків у збільшеному вигляді.

Порівняння ознак здійснюється з метою встановлення збігу або відмінностей щодо кожної ознаки та їх сукупності. Порівняльне дослідження папілярного візерунка дає змогу зробити висновок про наявність або відсутність тотожності.

■ § 6. Сліди ніг та взуття людини

Сліди ніг та взуття — це відбитки морфологічних особливостей ніг, шкірного рельєфу (або рельєфу підошви взуття). Види слідів ніг (взуття) поділяються на об'ємні (утворюються на поверхні ґрунту) та поверхневі (видимі, невидимі), статичні та динамічні. Об'єктом траєктологічного дослідження можуть бути сліди ніг людини, сліди взуття та доріжка слідів.

Сліди босої ноги бувають об'ємні та поверхневі; в них виділяють пальці, плюсну частину, звід і п'ятку. На поверхні ступні розташовані папілярні лінії, які утворюють певні візерунки. За статичними слідами босої ноги можна встановити особу, яка їх залишила.

На місці події може бути виявлено *одиначний слід* або декілька послідовно залишених слідів ніг чи взуття (рис. 5). *Доріжка слідів ніг* — це група слідів ніг людини, яка складається з декількох (три і

більше) послідовно розташованих відбитків босих ніг або взуття (рис. 6). Елементи доріжки слідів ніг: лінія напрямку руху, лінія ходьби, довжина кроку, ширина кроку, кут розгортання стопи. Доріжка слідів ніг має діагностичне значення (дає змогу зробити висновок про напрямок, швидкість і характер пересування, зріст, стать, фізичний стан і приблизний вік, фізичні вади).

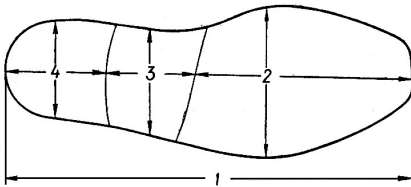

Рис. 5. Слід взуття:
 1 — довжина сліду;
 2 — довжина і ширина підметки;
 3 — довжина і ширина проміжної частини;
 4 — довжина і ширина підбора

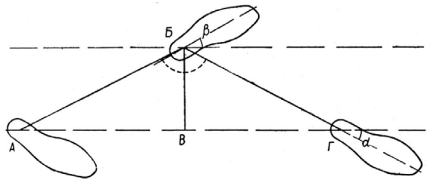

Рис. 6. Доріжка слідів ніг:
 АБГ — лінія ходьби;
 АБ — довжина кроку лівої ноги;
 БГ — довжина кроку правої ноги;
 БВ — ширина кроку;
 АВГ — довжина кроку;
 α — кут розгортання кроку правої ноги;
 β — кут розгортання кроку лівої ноги

Способи фіксації слідів ніг (взуття):

- 1) опис у протоколі;
- 2) фотографування;
- 3) копіювання;
- 4) виготовлення зліпків (із гіпсу, паст «К», «СКТН», сірки, парафіну);
- 5) складання схем і замальовок.

У протоколі слідчого огляду слід зазначити: місце і час виявлення слідів; на якій поверхні вони виявлені (пісок, глина, сніг, асфальт тощо); вид сліду (об'ємний, поверхневий); форму (сліди черевиків, чобіт, босої ноги); розміри сліду; індивідуальні особливості підошви; дані вимірів елементів доріжки слідів; спосіб виявлення і фіксації сліду; спосіб вилучення сліду та його упакування.

Сліди ніг (взуття) фотографують за правилами масштабної зйомки. Об'ємні сліди ніг на снігу фотографують із жовтим або жовтогарячим світлофільтром і блендою. Доріжку слідів фотографують панорамним способом.

Під час огляду одиночного сліду взуття підлягають вимірюванню такі параметри: 1) довжина сліду; 2) довжина і ширина підметки;

3) довжина і ширина проміжної частини; 4) довжина і ширина підбора.

Завжди необхідно намагатися вилучити слід в натурі. Якщо це неможливо, вдаються до копіювання слідів ніг.

Виготовлення зліпків. Після фотографування та опису в протоколі слідів з них виготовляють зліпки, використовуючи при цьому гіпс, парафін, сірку, полімерні матеріали.

Порядок виготовлення гіпсового зліпка: із сліду видаляють сторонні предмети; готують арматуру для каркаса (за довжиною і шириною) і бирку; готують розчин гіпсової маси; заповнюють слід насипним, наливним або комбінованим способом; після затвердіння зліпка його видаляють і промивають чистою водою (рис. 7).

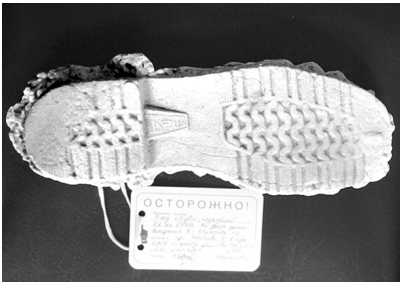

Рис. 7. Гіпсовий зліпок

Наливний спосіб. У посуд із водою невеличкими дозами насипають сухий гіпс, рівномірно перемішуючи до утворення «сметаноподібної» маси. Заливають у слід гіпсову масу на 10–15 мм, розміщують арматуру, потім виливають іншу частину гіпсового розчину. Для виготовлення одного зліпка необхідно мати 0,5 л води і 0,5–0,7 кг медичного гіпсу.

Якщо сліди взуття залишено на снігу, рекомендується застосовувати комбінований спосіб. Слід покривають тонким шаром сухого гіпсу, а потім заливають гіпсовим розчином. У цьому разі розчин повинен мати температуру повітря, а при дуже низькій температурі розчин гіпсу роблять на антифризі (суміші води зі спиртом).

Якщо сліди взуття залишено на сипучому ґрунті, їх попередньо укріплюють, поливаючи навколо них на відстані 50 мм водою, а потім застосовують наливний спосіб.

Якщо в сліді є вода, рекомендується застосовувати насипний спосіб. Для цього в слід насипають на 2–2,5 мм сухого гіпсу, кладуть арматуру, поверх знову насипають стільки ж гіпсу і крізь зволожену марлю ллють воду, поки вона не буде на його поверхні.

Поверхневі сліди-нашарування копіюють на глянцевоїй фотопапір чи дактилоплівку, а на нерівних поверхнях копії виготовляють за допомогою полімерних матеріалів — паст «К», «У-4», «СКТН-1».

§ 7. Сліди знарядь злому та інструментів

Сліди знарядь злому — це сліди, залишені різними засобами, які використовувалися злочинцем для відкриття сховищ і руйнування перепон. Сліди знарядь злому поділяють на такі види: сліди натискання, сліди ковзання (тертя), сліди різання, розпилу, розрубку та свердління (рис. 8). Залежно від умов слідоутворення вони можуть бути об'ємними та поверхневими, статичними та динамічними. Сліди знарядь злому та інструментів виявляють на зламаних вікнах, дверях, проломаних підлогах або стелях, замикаючих пристроях.

Знаряддя злому — це будь-який твердий предмет (металевий прут, лом, труба, сокира та ін.), який може бути використаний для подолання перешкод. Зазвичай застосовується різний столярський або слюсарський інструмент, металеві предмети. До особливої групи знарядь злому належать спеціально виготовлені у злочинних цілях інструменти та пристрої: «гусяча лапа», «фрак», «фомка», «уїстіті», «відмички» та ін.

Сліди фіксують за загальними правилами в протоколі слідчого огляду, де відображається, що зламано, з якого матеріалу виготовлено цей об'єкт, де він розташований, які на ньому пошкодження, їх розміри, контур, форма, механізм утворення, вид слідів, наявність у них сторонніх речовин тощо. Виявлені на місці події знаряддя злому підлягають ретельному огляду та опису в протоколі. Сліди знарядь злому та інструментів необхідно сфотографувати за правилами масштабної зйомки. Дрібні сліди-відображення доцільно фотографувати методом макрозйомки.

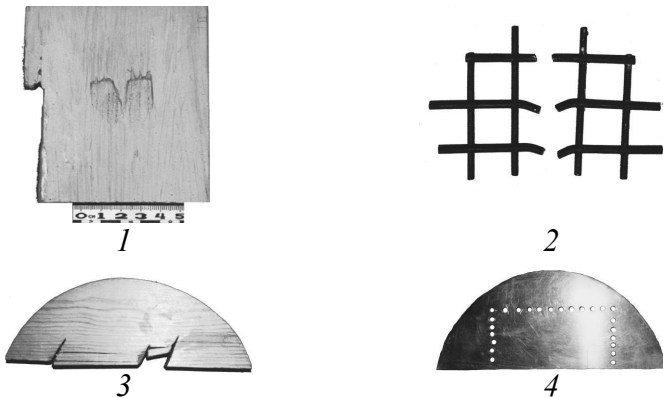

Рис. 8. Сліди знарядь злому:
1 — сліди натискання; 2 — сліди розпилу;
3 — сліди розрубку; 4 — сліди свердління

Способи фіксації слідів знарядь злочину:

- 1) опис у протоколі;
- 2) фотографування;
- 3) виготовлення схем;
- 4) копіювання;
- 5) виготовлення зліпків.

Для виготовлення зліпків використовують різні матеріали: пластилін, гіпс, синтетичні матеріали — пасти «К», «У-4», «СКТН-1», зубо-лікарські зліпочні маси (стіракрил, стенс, дентол, тіодент). Виготовлені зліпки слід упакувати та опечатати.

Дослідження слідів знарядь злочину та інструментів дає змогу з'ясувати механізм злочину, навички злочинця, встановити групову належність знаряддя, яке було застосовано, або ідентифікувати його.

§ 8. Сліди транспортних засобів

Сліди транспортних засобів — це сліди, які відображають зовнішню будову частин транспортного засобу: сліди-відображення (сліди коліс на ґрунті); предмети, що виокремилися від транспортного засобу (частки фарного скла); речовини (плями мастила).

Колісний транспорт залишає сліди статичного походження — сліди кочення, а під час різкого гальмування утворюються сліди динамічного походження — сліди гальмування. Сліди автотранспорту залишаються у вигляді відбитків протектора (рис. 9). Вони можуть бути об'ємними (на снігу, глині, іншому ґрунті) та поверхневими (на асфальті).

За слідами транспортного засобу можна визначити: групову належність (тип, марку, модель); ототожнити транспортний засіб або його частину; встановити деякі обставини розслідуваної події (напрямок руху, довжину шляху гальмування, швидкість гальмування, механізм і характер пошкоджень та ін.). Вивчення слідів дозволяє визначити: колію (відстань між середніми лініями слідів колес, встановлених на

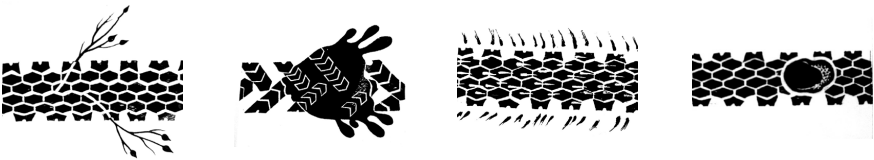

Рис. 9. Сліди протекторів шин транспортних засобів

одній осі), базу (відстань між передньою та задньою осями), кількість осей та колес, ширину бігової доріжки, довжину кола колес.

Способи фіксації слідів транспортних засобів: 1) опис у протоколі; 2) фотографування; 3) виготовлення схем, замальовок; 4) копіювання; 5) виготовлення зліпків.

У протоколі слідчого огляду необхідно зазначати: місцезнаходження слідів і час їх виявлення; вид і стан ґрунту або покриття дороги, де виявлено сліди; вид слідів (об'ємні, поверхневі); кількість слідів, їх розташування між собою; ширину кожного сліду; глибину об'ємних слідів щодо поверхні дороги; розмір колії; форму малюнка протектора шин, їх розміри, індивідуальні особливості; довжину сліду одного оберту колеса; довжину шляху гальмування; ознаки напрямку руху; ознаки шляху гальмування і ступінь його відображення.

Поверхневі сліди протектора можуть бути скопійовані на фотопапір або прошкурену листову гуму. В разі виявлення слідів на картоні, фанері, папері, одязі потерпілого їх вилучають у натурі.

З об'ємних слідів транспортних засобів виготовляють гіпсові зліпки (зліпки повинні бути завдовжки 600–700 мм). Для фіксації окремих деталей використовують полімерні матеріали.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке трасологія?
2. На яких наукових положеннях базується трасологія?
3. У чому полягає криміналістичне значення слідів?
4. Які сліди вивчаються в трасології?
5. Що являє собою механізм слідоутворення?
6. За якими підставами класифікують сліди в трасології?
7. Які сліди розрізняють залежно від механізму слідоутворення?
8. Як утворюються об'ємні та поверхневі сліди?
9. Що таке сліди нашарування та відшарування?
10. Який механізм утворення статичних і динамічних слідів?
11. Який механізм утворення локальних та периферичних слідів?
12. Що таке дактилоскопія?
13. Чому в криміналістиці важливе значення приділяється слідам рук?

14. Які основні властивості папілярних ліній?
15. На які типи поділяються папілярні візерунки?
16. Які існують способи виявлення слідів рук?
17. Які дактилоскопічні порошки застосовуються для виявлення слідів рук?
18. Як здійснюється оброблення поверхні об'єкта парами йоду для виявлення слідів рук?
19. Які існують способи фіксації слідів рук?
20. Як упаковують предмети зі слідами рук?
21. У чому полягає сутність дактилоскопічної експертизи?
22. З яких елементів складається доріжка слідів ніг?
23. Які існують способи виготовлення гіпсових зліпків?
24. Які існують види слідів знарядь злочину та інструментів?
25. Які пасти використовують для фіксації слідів знарядь злочину та інструментів?
26. Які сліди залишає колісний транспорт?
27. У чому полягають особливості виготовлення гіпсових зліпків з об'ємних слідів транспортних засобів?

Судова балістика

§ 1. Поняття судової балістики та її значення

Судова балістика — це галузь криміналістичної техніки, яка вивчає ознаки вогнепальної зброї і боєприпасів, закономірності виникнення слідів їх застосування, розробляє засоби і методи збирання і дослідження таких слідів для встановлення певних обставин розслідуваних злочинів, а також рекомендації щодо запобігання злочинам, пов'язаним із вогнепальною зброєю. У військово-технічній галузі — це вчення про закони польоту снарядів, випущених із вогнепальної зброї. У судовій же балістиці досліджуються вогнепальна зброя і наслідки застосування її зі злочинною метою. Дослідження зброї дає можливість висунути обґрунтовані версії, виявити істотні обставини у справі, встановити винну особу.

Судова балістика пов'язана з іншими галузями знань. Найбільш близький зв'язок судової балістики з судовою медициною та судовою хімією, методи яких використовуються при дослідженні зброї та слідів пострілу. Судова балістика пов'язана також з іншими галузями криміналістичної техніки — трасологією, судовою фотографією тощо.

Речовими доказами при використанні вогнепальної зброї можуть бути зброя та її частини, патрони, гільзи, кулі, дріб, картеч, пробоїни, пижі, незгорілі порошинки, пристрої, прилади і матеріали, що застосовувалися при кустарному виготовленні зброї та боєприпасів.

Завдання судової балістики:

1) визначення властивостей вогнепальної зброї та боєприпасів (наприклад, чи є вилучений у затриманого предмет вогнепальною зброєю; чи придатна зброя до стрільби; чи можливий мимовільний постріл із зазначеної зброї та ін.);

2) визначення групової належності зброї та боєприпасів або їх частин (наприклад, до якого виду чи зразку належать патрон, куля, гільза; зі зброї якої моделі (системи) відстрілено дану кулю, гільзу тощо);

3) ідентифікація зброї та боєприпасів (наприклад, чи з даної зброї відстрілена куля, гільза; з одного чи різних екземплярів зброї відстрілені дві кулі або гільзи, виявлені в різних місцях; чи були куля і гільза до пострілу частинами одного патрона та ін.);

4) встановлення окремих обставин застосування вогнепальної зброї (наприклад, відстань, з якої стріляли; напрямок пострілу; взаємне розташування зброї та перешкоди; кількість пострілів та ін.).

Об'єктами судово-балістичного дослідження є:

- 1) ручна вогнепальна зброя;
- 2) окремі частини зброї;
- 3) боєприпаси;
- 4) сліди пострілу (сліди застосування зброї);
- 5) засоби та інструменти, що застосовувалися для спорядження патронів або виготовлення снарядів.

§ 2. Криміналістична класифікація вогнепальної зброї та види боєприпасів

Ручна вогнепальна зброя може бути класифікована за різними підставами. За своїм призначенням зброя поділяється на бойову, мисливську та спортивну¹.

Бойову зброю (вогнепальну і холодну) призначено для вирішення бойових завдань. Бойова вогнепальна зброя буває: короткоствольна — довжина ствола 50–200 мм (пістолети і револьвери, рис. 10); середньоствольна — довжина ствола 200–300 мм (пістолети-кулемети, автомати, карабіни); довгоствольна — довжина ствола 450–850 мм (гвинтівки, ручні кулемети).

Мисливську зброю призначено для мисливських цілей (рушниці різних систем, мисливські карабіни та ін.).

Спортивну зброю призначено для занять спортом (спортивні пістолети, малокаліберні гвинтівки та ін.).

За *будовою каналу* ствола зброя може бути нарізною, гладкоствольною чи комбінованою. У більшості моделей вітчизняної нарізної зброї чотири нарізи. Наріз слугує для надання кулі обертального руху. З метою поліпшення бойових властивостей дульна частина ствола в

¹ Відповідно до Закону РФ «Про зброю» (1996 р.) розрізняють зброю бойову, службову та цивільну.

деяких видах зброї має звуження («чок»), а іноді ще й нарізи («парадокс»).

Вогнепальну зброю розрізняють за внутрішнім діаметром ствола — *калібром*. У нарізній зброї калібр вимірюється у міліметрах і відображає відстань між протилежними полями нарізів. Найчастіше бойова зброя має такі калібри: 6,35; 7,62; 7,65; 8; 9; 11,45 мм, спортивна — 5,6 мм. У США та Великій Британії калібр визначається в дюймах і лініях (1 дюйм — 25,4 мм, 1 лінія — 2,54 мм).

Рис. 10. Пістолет «Форт»
(виробляється в Україні):
1 — дульний зріз; 2 — кожух;
3 — запобіжник; 4 — курок;
5 — спускова скоба;
6 — спусковий гачок; 7 — рукоятка

Калібр гладкоствольної зброї визначається кількістю круглих куль, які можуть бути виготовлені з англійського фунта свинцю (453,592 г). Мисливські рушниці мають калібри 12 (відповідає діаметру 18,2 мм), 16 (16,80 мм), 20 (15,70 мм). Калібр зброї наносять на ділянці казенної частини ствола і дінце гільзи.

Залежно від *будови ударно-спускового механізму* розрізняють:

1) неавтоматичну зброю (наприклад, револьвери систем Наган, Сміт-Вессон, Бульдог, гвинтівка зразка 1891 р. та ін.);

2) автоматичну самозарядну (наприклад, пістолети ТТ, Макарова, Парабеллум та ін.);

3) автоматичну самострільну (наприклад, пістолет-кулемет «Скорпіон», рис. 11), автомати ППС, АКМ, АКМС, АК-74 та ін.).

За *способом виготовлення* зброя може бути заводською, кустарною, саморобною. Вогнепальна зброя, що використовується зі злочинною метою, за способом виготовлення поділяється на перероблену заводську та атипову. Перероблена зброя виготовляється злочинцями зі стандартної зброї шляхом внесення конструктивних змін — укорочування ствола, відсторонення приклада (наприклад, обрізи бойових і спортивних гвинтівок, мисливських рушниць). Атипова зброя може бути сконстру-

йована як таємна зброя (зброя таємної дії) — стріляючі авторучки, парасольки, трости, стволи, зброя, вмонтована в підбор черевика, та ін.

Залежно від *функціонального призначення* розрізняють зброю просту, яка виконує функції одного виду зброї, та комбіновану — виконує функції двох і більше різних видів зброї (рис. 12).

Серед *мисливської зброї* є одноствольна і багатоствольна (дво-, три-, чотириствольні рушниця); зброя з горизонтальним та вертикальним розміщенням стволів.

Рис. 11. Пістолет-кулемет «Скорпіон»

Рис. 12. Комбінована зброя – револьвер-кинжал-кастет у розкладеному стані

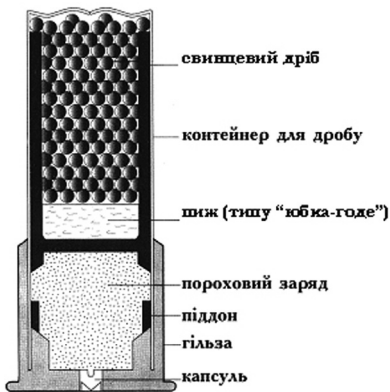

Рис. 13. Устрій патрона центрального запалювання: а — для гладкоствольної зброї; б — для нарізної зброї

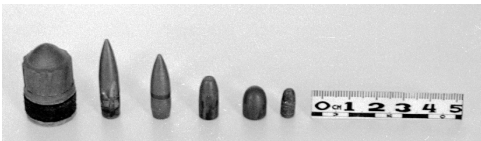

Рис. 14. Різновиди кулі

Боеприпаси. Патрон — це сполучення необхідних для пострілу компонентів (порох, куля або дріб) в оболонці. Патрони поділяються на унітарні та окремого запалювання. Стрільба з сучасної зброї здійснюється унітарним патроном, який складається з гільзи зі зарядом пороху, кулею або дробом і капсулем, а мисливський патрон має пиж і прокладки. Унітарний патрон характерний для вогнепальної казнозарядної зброї. За принципом устрою капсуля унітарні патрони поділяють на патрони лефорше, голчасті, бічного вогню і центрального бою (рис. 13).

Гільза — це тонкостінна склянокоподібна ємкість для порохового заряду, капсуля, кулі або снаряда, у дробовому патроні — дробу і пижів. Складається з денця, корпусу і дульця, в якому закріплюється куля. У гільзі дробового патрона дульце відсутнє. Гільза виготовляється з металу або картону (рідше з пластмаси).

Стрільба з нарізної зброї провадиться кулями, з гладкоствольної — дробом, спеціальними кулями, картечцю. **Куля** — це металеве (найчастіше свинцеве) тіло, різне за формою, для стрільби з вогнепальної зброї (рис. 14). Кулі в нарізній зброї бувають оболонкові, напівоболонкові та безоболонкові. У бойовій зброї використовуються кулі спеціального призначення: важкі, бронебійні, трасуючі, запалювальні, розривні та ін. Розрізняють також кулю зі зміщеним центром ваги — куля, осереддя якої розташоване таким чином, що в момент удару об перешкоду вона змінює траєкторію польоту.

Кулі до гладкоствольних мисливських рушниць за формою можуть бути: круглі (кулясті), стрілочні, турбінні та комбіновані.

Дріб — це свинцеві кульки, рідше шматочки свинцю, призначені для пострілу з дробової зброї. Дріб має діаметр 1,5–5 мм (табл. 1). Дріб, який має діаметр більш ніж 5 мм, називається картечцю (табл. 2).

Таблиця 1

Розміри дробу

Номер дробу	Діаметр дробин, мм	Номер дробу	Діаметр дробин, мм
6/0	5,5	3	3,5
5/0	5,25	4	3,25
4/0	5,0	5	3,0
3/0	4,75	6	2,75
2/0	4,5	7	2,5
0	4,25	8	2,25
1	4,0	9	2,0
2	3,75	10	1,75

Таблиця 2

Розміри картечі

Калібр	Номер картечі	Діаметр картечі, мм
12	V	6,15
13	IV	6,88
16	VI	5,9
16	V	6,3
16	IV	7,4

Порох — це вибухова речовина, яка застосовується у зарядах вогнепальної зброї. Поділяється на димний (при його згорянні виділяється певна кількість диму) і бездимний (згоряє без виділення диму). Компонентами димного пороху є калієва селітра (60–70 %), сірка (10–12 %) та деревне вугілля (2–8 %). Основу бездимного пороху становить піроксилін (наприклад, порох Лишева — це бездимний порох колоїдного типу, створений із нітроклітковини). За формою димний порох має вид маленьких порошинок різноманітної конфігурації, бездимний порох — платівко або циліндриків однакових розмірів.

Пижі та прокладки використовуються у патронах для гладкоствольних мисливських рушниць. Пиж — шматок войлоку або іншого щільного матеріалу, який виокремлює у заряді порох від кулі чи дробу. Пижі бувають основні та додаткові. За матеріалом пижі поділяються на войлочні, картонні, деревноволокнисті та ін. Прокладки призначені для пом'якшення поштовху порохових газів і запобігання деформації заряду.

§ 3. Сліди дії вогнепальної зброї, їх види

При пострілі з вогнепальної зброї відбувається взаємодія порохового заряду, снаряда (кулі, дробу) і перепони, в результаті чого виникають зміни, які називають *слідами пострілу*, або *слідами застосування зброї*. До цих слідів належать: стріляні снаряди, гільзи, пижі; частки речовин, що виникають при згорянні пороху і викидаються з каналу ствола; сліди, що утворюються на стріляних кулях та гільзах; сліди-ушкодження від снаряда на ураженому об'єкті; відкладення кіптяви пострілу на тілі (найчастіше на руці) особи, яка стріляла.

Сліди згорання заряду у вигляді кіптяви залишаються у каналі ствола зброї, на кулях, картонних прокладках, пижах, паску обтирання та перепоні.

Сліди частин зброї утворюються на кулях, дробу та гільзах. Вид і характер слідів залежать від конструкції зброї.

На *гільзах*, відстріляних з автоматичної зброї, сліди утворюються: на капсулі — слід від бійка ударника у вигляді вм'ятин (рис. 15) і сліди переднього зрізу затвора — борозенки і валика; на дінці гільзи — слід відбивача; на ребрі та дні кільцевого паза — сліди від зачіпки викидача. На корпусі гільзи можуть відбитися сліди патронника у вигляді повздовжніх трас і дрібні вм'ятини від країв кожуха затвора.

На кулі (при пострілі з нарізної зброї) утворюються сліди від стінок каналу ствола. Такі сліди складаються з дрібних валиків і борозенок. Кількість слідів (смуги) та їх нахил щодо повздовжньої осі кулі відповідають кількості та напрямку нарізів каналу ствола.

На перепонах від кулі та дробу виникають пробоїни, вм'ятини, тріщини, розриви, сліди кіптяви у вигляді пояса обтирання (рис. 16).

У пробоїні розрізняють вхідний і вихідний отвори. *Вхідний кульовий отвір* в еластичних перепонах має дещо менший діаметр, ніж діаметр кулі; у сухому дереві, листовому металі отвір близький до калібру кулі; у ламких твердих перепонах (скло, цеглина) отвір може бути навіть дещо більшим, ніж діаметр кулі; на тілі людини діаметр вхідного отвору, як правило, менший за діаметр кулі.

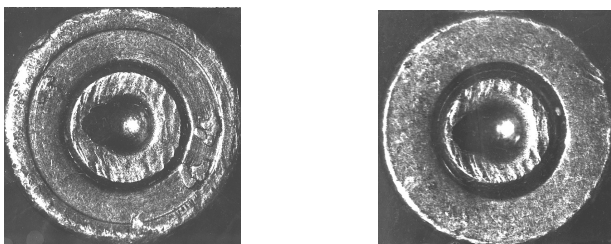

Рис. 15. Сліди на гільзах

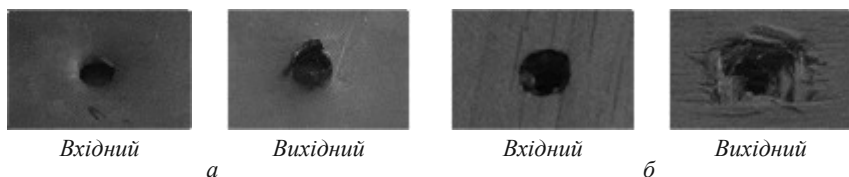

Рис. 16. Вхідні та вихідні отвори:
а — у металі; б — у дереві

Ознаки вхідного отвору:

- 1) дефект тканини — відсутність її частин;
- 2) наявність навколо рани (на тілі людини) пояска осаднення у вигляді кайми завширшки 1–3 мм червоно-бурого кольору;
- 3) наявність пояска обтирання;
- 4) наявність ознак пострілу з близької відстані або в упор (при пострілі в упор відбивається дуловий зріз зброї — штанцмарка).

Вихідний кульовий отвір має різні розміри та форму. Найчастіше краї вихідного отвору нерівні, вивернуті наззовні. Вихідний отвір, як правило, більший, ніж вхідний.

При пострілі можуть утворюватися сліди рикошету, які виникають при ударі кулі об перепону при малому куті зіткнення. При цьому куля змінює свій напрямок.

Поясок обтирання — одна з важливих ознак кульового ушкодження; має вигляд темної смуги, розташованої по краю вхідного отвору. Поясок обтирання утворюється частинами речовин, винесених кулею з каналу ствола, а також частинами матеріалу, з якого виготовлено кулю.

§ 4. Слідчий огляд вогнепальної зброї та слідів її дії

Огляд зброї, боєприпасів та слідів пострілу здійснюється відповідно до вимог норм КПК України (ст. ст. 190–193, 195). У разі потреби слідчий запрошує для участі в огляді спеціаліста з судової балістики.

Завданням огляду є виявлення, фіксація, вилучення зброї, боєприпасів, слідів пострілу і дослідження їх на місці події для визначення виду, системи, калібру зброї, кількості пострілів, дистанції, напрямку і місця, з якого було зроблено постріл.

Виявлену зброю фіксують за допомогою фотозйомки та описують у протоколі огляду. При огляді зброї необхідно додержуватися певних правил. Так, при огляді бойової зброї треба:

- 1) встановити, чи знаходиться курок (ударник) на бойовому або захисному взводі та чи є патрон у патроннику;
- 2) витягти магазин, оглянути його поверхню;
- 3) розрядити зброю;
- 4) вжити заходів щодо відшукування слідів;
- 5) оглянути внутрішню поверхню каналу ствола для виявлення слідів пострілу у вигляді нагару, незгорілих порошків;

б) встановити, чи немає яких-небудь пошкоджень на зброї або чи не відсутні які-небудь частини;

7) визначити наявність або відсутність запаху пороху в каналі ствола.

У протоколі огляду щодо зброї слід вказати: місце виявлення, відстань від двох нерухомих об'єктів, положення ствола зброї, вид, систему, наявність і зміст маркувальних позначок, номер зброї або її частин, загальний стан зброї, положення курка, запобіжника, кожуха затвора, наявність патрона (гільзи) у патроннику, магазині (барабані), слідів пальців на зброї, кіптяви і нагару, сторонніх часток у стволі та слідів запаху порохових газів.

Огляд і дослідження боєприпасів. Патрони, гільзи, кулі, дріб, картеч, прокладки, пижі підлягають виявленню, фіксації та дослідженню при огляді на місці події.

У протоколі огляду при описі гільзи вказують: місце виявлення, форму, колір металу, маркувальні позначки, розміри, наявність і форму слідів зброї. При описі кулі (дробу) в протоколі відзначають: вид перепони, розміри пошкодження кулі, наявність на кулі сторонніх речовин.

Під час пошуку гільз необхідно враховувати механізм викидування гільзи (бік викидування). При цьому ефективним буде застосування металошукача.

Дріб може бути виявлений у тілі (або одягу) потерпілого та в інших об'єктах. Гранична дальність польоту дробу — 400 м (при діаметрі дробу 5 мм — дальність 500 м, картеч — дальність до 600 м).

Під час огляду вогнепальних ушкоджень фіксують: вид і властивості перепони, форму країв ушкодження та його розміри, взаємне розташування декількох ушкоджень, їх розміщення на перепоні.

При виявленні слідів кіптяви, незгорілих порошинок, частин змазки в протоколі необхідно описати: форму, кількість зон відкладення, інтенсивність кожної зони, колір кіптяви чи порошинок, їх віддаленість від ушкодження та ін.

Визначення напрямку пострілу і місця, звідки він був зроблений. При огляді місця події місце пострілу визначають за допомогою виявлення гільз та за слідами вогнепальних ушкоджень. Напрямок польоту кулі звичайно визначається шляхом візування (спостереження крізь канал пробоїни). Наявність двох пробоїн дозволяє визначити напрямок польоту кулі з достатньою точністю. Візування може здійснюватися за допомогою виготовленої з паперу трубки або протягуванням шнура крізь пробоїни. Місце пострілу, встановлене за допо-

могою візування, фотографують. При стрільбі з великої відстані необхідно враховувати траєкторію польоту кулі. У складних випадках доцільно запрошувати спеціаліста з судової балістики.

Виявлена та досліджена на місці події вогнепальна зброя, сліди її дії та боєприпаси підлягають вилученню. Ці об'єкти належним чином упаковуються та опечатуються печаткою слідчого.

§ 5. Можливості судово-балістичної експертизи

Дослідження вогнепальної зброї, боєприпасів та слідів пострілу здійснюється за допомогою судово-балістичної експертизи, яка є різновидом криміналістичної експертизи. До основних завдань експертизи належать: встановлення виду, зразка (моделі) вогнепальної зброї за стріляними кулями, гільзами, слідами пострілу, а також конкретного екземпляра зброї за стріляними кулями та гільзами; визначення можливості застосування для стрільби зброї та боєприпасів; встановлення однорідності патронів, куль, гільз, дробу, картечі; встановлення деяких обставин, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї.

Судово-балістична експертиза вирішує класифікаційні, діагностичні та ідентифікаційні завдання, які можна класифікувати як такі типові питання:

1) *при дослідженні зброї*: чи є дана зброя вогнепальною, а при позитивній відповіді — до якого виду, системи та моделі вона належить; чи справна зброя та чи придатна вона для стрільби; який калібр даної вогнепальної зброї; чи є надана на дослідження деталь частиною даного екземпляра зброї; чи міг відбутися постріл з даного екземпляра зброї без натискання на спусковий гачок за певних обставин; чи можливий постріл з даної зброї патронами певного калібру; чи здійснювалася стрільба з даної зброї після останнього чищення;

2) *при дослідженні боєприпасів*: чи справні дані патрони та чи придатні вони для стрільби; до якого виду і зразка належить наданий для дослідження патрон; чи належать надані на дослідження патрони до однієї партії випуску;

3) *при дослідженні стріляних куль, дробу, картечі, пижів*: зі зброї якого виду, системи, зразка відстрілена куля, що виявлена на місці події; чи не відстрілена куля з наданої на дослідження зброї; чи не відстрілена куля з одного екземпляра зброї; до якого виду та зразка на-

лежить патрон, частиною якого є куля, виявлена на місці події; чи не відстрілена куля зі зброї невідповідного калібру; чи є надані для дослідження куля і гільза частинами одного патрона; чи складали раніше надані на дослідження снаряди (дріб, картеч, кулі) єдину масу і чи не виготовлені вони в одних і тих самих виробничих умовах; чи не слугував предмет, що підлягає дослідженню, саморобним пижем; з якого матеріалу виготовлено пиж; чи однорідні пижі надано на дослідження;

4) *при дослідженні гільз*: зі зброї якого виду, зразка викинута дана гільза; чи є гільза частиною патрона, що використовувався під час стрільби з даної зброї; чи не викинуті надані на дослідження гільзи з одного екземпляра зброї; чи не є надані на дослідження куля та гільза частинами одного патрона; які причини виникнення пошкоджень, що є на гільзі;

5) *при дослідженні слідів пострілу*: чи є дане пошкодження вогнепальним; чим саме утворене дане пошкодження (кулею, дробом, картечю, скалками гранати); чи є сліди пострілу з близької відстані на одязі потерпілого; в якому напрямку було здійснено постріл; яким є дане ушкодження — вхідним чи вихідним отвором.

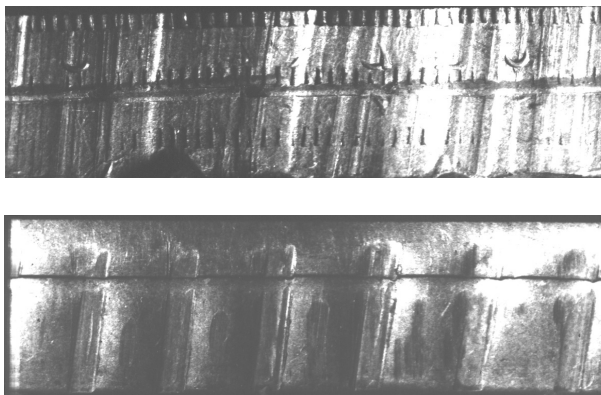

Рис. 17. Розгортки куль зі слідами на них:

- а* — розгортка кулі револьвера калібру 7,62 з характерними 4-ма полями нарізів;
б — розгортка кулі пістолета калібру 7,65 з характерними 6-ма полями нарізів

Найбільш складним дослідженням є ідентифікація вогнепальної зброї за стріляними кулями та гільзами. Порівняльне дослідження слідів на кулі (гільзі), виявлених на місці події, та слідів на кулі (гільзі), одержаних експериментальним шляхом, провадиться шляхом зі-

ставлення за допомогою порівняльного мікроскопа (МСК-1, МС-51 та ін.) і за збільшеними фотознімками. Для одержання фотографічного зображення розгортки кулі зі слідами нарізів каналу ствола використовують спеціальні пристрої оптичного фоторозгортання (наприклад, прилад РФ-4). При такій зйомці на фотознімку виходить послідовно розгорнуте зображення циліндричної поверхні кулі (рис. 17). Для вивчення слідів на кулі за глибиною (профілем) застосовують профілографічний метод (кулью розміщують у профілометрі, де за допомогою алмазної голки одержують параметри слідів на ній, а потім, використовуючи ці дані, будують профілограми).

Запитання для самоконтролю

1. Що таке судова балістика?
2. Які завдання вирішує судова балістика?
3. З якими галузями криміналістичної техніки пов'язана судова балістика?
4. Що є об'єктами судово-балістичного дослідження?
5. Яким чином може бути класифікована ручна вогнепальна зброя?
6. Що являє собою калібр зброї?
7. Які існують види слідів вогнепальної зброї?
8. Які сліди утворюються на гільзах та кулях?
9. Які завдання слідчого огляду вогнепальної зброї?
10. Яких правил необхідно дотримуватись при огляді зброї?
11. Яким чином відбувається визначення напрямку пострілу?
12. Які завдання вирішує судово-балістична експертиза?

Техніко-криміналістичне дослідження документів

§ 1. Поняття документа у криміналістиці

Документ — це матеріальний об’єкт, у якому зафіксовано відомості про які-небудь факти, що відбулися, чи які можна передбачити. Термін «документ» походить від лат. *documentum* — свідчення, доказ чого-небудь. У судово-слідчій практиці розрізняють такі види документів:

- 1) письмові (тексти, цифри та інші записи);
- 2) графічні (креслення, рисунки, схеми);
- 3) фотодокументи;
- 4) кіно- та відеодокументи;
- 5) фонодокументи;
- 6) електронні документи.

За процесуальною природою письмові документи можуть виступати письмовими та речовими доказами. *Документи — речові докази* мають значення для розслідування не тільки завдяки своєму змісту, а й через сам факт свого існування, а також спосіб їх виготовлення та інші матеріальні ознаки. *Документи — речові докази* можуть бути засобом учинення злочину чи засобом його приховування, предметом злочинного посягання. *Документи — письмові докази* мають значення для встановлення істини у справі завдяки лише своєму змісту (наприклад, висновок експерта, акт ревізії тощо). При цьому вони не є об’єктом криміналістичного дослідження і можуть замінюватися у справі копіями або дублікатами. У практиці техніко-криміналістичних досліджень зазвичай мають справу з письмовими документами як речовими доказами.

За юридичною природою документи поділяються на справжні та підроблені, а за джерелом — на офіційні (паспорт, посвідчення особи, довідка) та неофіційні (лист, записна книжка тощо).

У підробленому документі зміст або реквізити не відповідають дійсності. При цьому підроблення буває двох видів — інтелектуальне

або матеріальне. Інтелектуальне підроблення полягає у складанні та виданні правильного за формою та виготовленням документа, але такий документ містить завідомо неправдиві відомості. Встановити факт інтелектуального підроблення за допомогою криміналістичної експертизи неможливо. Матеріальне підроблення передбачає змінення змісту документа через внесення до нього неправдивих відомостей або шляхом повного виготовлення підробленого документа (тобто часткове або повне підроблення). Матеріальне підроблення виявляється за допомогою техніко-криміналістичного дослідження документів.

Обов'язкові відомості, які повинні міститися в документі для визнання його дійсним, називаються *реквізитами* (від лат. *requisitum* — потрібне, необхідне). Такими відомостями, як правило, є найменування документа і дата його складання; назва та адреса підприємства (організації), яке складало документ; сторони, які беруть участь у здійсненні операції; зміст здійснюваної угоди; підстава для здійснення операції; одиниці виміру і обсяг операції (у натуральному та вартісному показниках); номер документа; підписи відповідальних (посадових) осіб; відтиски печаток та штампів. Відсутність одного або декількох реквізитів у випадках, передбачених законом, тягне за собою недійсність або заперечність документа.

Документи можуть бути виготовлені рукописним, машинописним, комп'ютерним, поліграфічним або іншими способами, за допомогою письмових знаків, інших графічних зображень, виконаних чорнилами, пастами для кулькових ручок, тушшю, олівцем, друкарською фарбою або іншою речовиною. Як матеріал для виготовлення письмового документа можуть бути використані папір, дерево, фанера, картон, тканина, скло та ін. Документи відрізняються за формою, розмірами, засобами захисту від підроблення, текстом та іншими елементами.

Існують певні правила поведінки з документами — речовими доказами, а саме:

- 1) необхідно обережно поводитися з документами (на них заборонено робити будь-які позначки, перегинати їх, класти на забруднені поверхні тощо);
- 2) документи слід розміщувати і зберігати в окремих конвертах з відповідними написами;
- 3) для зберігання документів повинні бути створені відповідні умови (запобіжні заходи щодо впливу променів світла, вологості, хімічних речовин).

§ 2. Слідчий огляд документів. Сутність техніко-криміналістичного дослідження

Огляд документів — це слідча дія, яка полягає в їхньому вивченні і дослідженні з метою виявлення та фіксації ознак, що надають документам значення речових доказів. Попереднє дослідження документів може здійснювати слідчий. Проведення такого огляду регламентовано ст. ст. 190, 191 та 195 КПК. При огляді та попередньому дослідженні документів не слід застосовувати методи, засоби та прийоми, які призводять до змінення зовнішнього вигляду і стану документа. На цьому етапі слідчий з'ясовує такі питання:

- 1) визначення характеру і призначення документа;
- 2) аналіз зовнішнього вигляду і стану документа;
- 3) вивчення змісту документа;
- 4) аналіз реквізитів документа;
- 5) вивчення матеріалів документа;
- 6) виявлення ознак підроблення документа.

Під час слідчого огляду документів необхідно звертати увагу на відповідність форми документа його змісту. Окремі суперечності встановлюються шляхом зіставлення певних реквізитів. При цьому застосовують огляд в косопадаючому та проникаючому світлі, за допомогою оптичних збільшувачих приладів, в ультрафіолетових та інфрачервоних променях, за допомогою електронно-оптичного перетворювача.

Повне і всебічне технічне дослідження документів здійснюється під час проведення технічної експертизи — техніко-криміналістичного дослідження документів. Об'єктами цього дослідження є зміст документа, матеріали та знаряддя письма. Технічна експертиза документів поділяється на експертизу реквізитів та експертизу матеріалів документів.

Експертиза реквізитів документів вирішує такі основні завдання:

- 1) встановлення особливостей виготовлення друкарських засобів та їх відбитків;
- 2) встановлення факту і способу внесення змін до документа (підчищення, травлення, дописування, переклеювання фотокарток тощо);
- 3) виявлення залитих, замазаних, вицвілих та інших слабковидимих або невидимих текстів (зображень) на різних матеріалах, а також текстів (зображень) на обгорілих та згорілих документах за умови, що папір, на якому їх виготовлено, не перетворився на попіл;

4) встановлення типу, системи, марки, моделі та інших кваліфікаційних категорій друкарської техніки, а також ідентифікація цих засобів за відбитками їх знаків;

5) ідентифікація печаток, штампів, факсиміле за їхніми відбитками;

6) ідентифікація засобів розмножувальної техніки за їхніми відбитками;

7) ідентифікація компостерних знаків за просічками;

8) ідентифікація письмового приладдя за штрихами;

9) ідентифікація особи, яка надрукувала машинописний текст, намалювала і/або вирізала зображення, за особливостями навичок виконавця;

10) встановлення належності літер певному комплекту шрифту;

11) визначення відносної давності виконання документа або його фрагментів, а також послідовності нанесення штрихів, що перетинаються.

Експертизою матеріалів документів встановлюються рід, вид (інша класифікаційна категорія) матеріалів, на яких і за допомогою яких виконувався (виготовлявся) документ (папір, барвники тощо), а також їх спільна родова (групова) належність.

§ 3. Встановлення змін у документі

Поширеними способами змінення документів є підчистка, травлення та змивання тексту, дописка і виправлення записів, переклеювання фотокарток та заміна окремих частин документа.

Підчистка — спосіб змінення змісту документа, при якому механічно видаляють частини тексту. Видалення штрихів може бути підготовчим етапом для внесення нових записів. При підчищенні текст стирають (тертям гумкою) або зіскрібають гострим предметом (лезом бритви). Ознаками підчистки є порушення верхнього шару паперу, зменшення товщини паперу, пошкодження ліновки або захисної сітки, залишки підчищених штрихів, розпливи барвника в штрихах нового тексту.

Дописка — спосіб змінення початкового змісту документа шляхом внесення до рукописного тексту нових слів, фраз або окремих письмових знаків. Дописка здійснюється щодо літерних або цифрових записів. Ознаками дописки є нерівномірність проміжків між рядками, словами, буквами у середині слів; зменшений розмір і розгін почерку певної частини тексту; неоднаковий нахил штрихів однойменних знаків; на-

явність обведення штрихів основного тексту; розходження в інтенсивності, відтінках барвника штрихів та їх копіювальних властивостей. Ознаки дописки можуть бути виявлені за допомогою оптичних приладів або світлофільтрів, що підсилюють колірний контраст барвника штрихів. Дописка розпізнається у процесі почеркознавчого і техніко-криміналістичного дослідження.

Виправлення — спосіб змінення початкового змісту документа шляхом переробки одних письмових знаків на інші. Виправлення проводиться щодо літерних і цифрових записів. Виправляються, як правило, близькі за конфігурацією цифри і літери. Ознаками виправлення є відмінність у відтінку та інтенсивності забарвлення штрихів у літерах, цифрах і словах; різна товщина штрихів або наводка в літерах, словах; пошкодження паперу в місцях виправлення (рис. 18).

Рис. 18. Виявлення виправлення за допомогою ультрафіолетового освітлювача

Травлення — спосіб змінення змісту документа, при якому текст видаляють за допомогою хімічних реактивів, які вступають у реакцію з барвником штрихів і знебарвлюють його. Як травлячі речовини використовуються деякі кислоти і луги. Ознаками травлення є: наявність білястих плям від дії хімічної речовини; поява матових ділянок; зміна кольору паперу; знебарвлення ліновки і захисної сітки; шорсткість поверхні; поява дрібних тріщин; збільшення ламкості паперу; наявність залишків барвника витравлених штрихів; розпливи барвника нових штрихів. Ознаки травлення виявляють за допомогою оптичних приладів і ультрафіолетових освітлювачів. Так, під ультрафіолетовим освітленням залишки хімічних речовин, штрихи знешкоджененого тексту можуть люмінесцювати.

Заміна частин документа — один із способів часткового підроблення, який полягає в заміні окремих аркушів документа, клеюваних деяких ділянок або переклеюванні фотокартки.

Ознаками заміни аркушів є порушення порядку нумерації сторінок або невідповідність номерів сторінок; розходження у графічних ознаках друкарського шрифту, в рисунку захисної сітки, формі та розмірах лінування; невідповідність аркушів за розміром або якістю паперу; додаткові проколи у місцях кріплення аркушів та ін.

Ознаками переклеювання фотокартки є відсутність на ній відбитка печатки; розходження у графічних ознаках літер у частинах відбитка на фотокартці та документі; наявність розрізу на фотокартці; розходження в кольорі часток клею, який виступає з-під фотокартки.

§ 4. Встановлення слабковидимих і невидимих текстів

Під дією різних природних чинників (вплив прямих сонячних променів, підвищена вологість повітря, атмосферні гази тощо) текст з часом може знебарвлюватися (так званий «згаслий» текст). Методи дослідження таких текстів запропонував ще С. Ф. Буринський.

При дослідженні «згаслих» текстів застосовують такі методи: фотозйомка видимої та інфрачервоної люмінесценції, кольоророзрізнення, дифузно-копіювальний та адсорбційно-люмінесцентний методи. Слабковидимі штрихи можуть бути прочитані за допомогою світлофільтрів, які підсилюють контрастність тексту. В лабораторних умовах застосовують опромінювання документа за допомогою лазера і спостереження люмінесценції за допомогою електронно-оптичного перетворювача.

Невидимі тексти можуть бути результатом тайнопису. *Тайнопис* — невидимі записи, виконані безбарвним розчином якоїсь речовини. У процесі тайнопису використовують «симпатичне» чорнило — прозорий або слабкозабарвлений розчин солей, невидимий на папері (наприклад, розчин хлористого кобальту), а у деяких випадках різноманітні органічні речовини, соки рослин (цибулі, лимона, капусти). Ознаками тайнопису можуть бути неоднорідність лиску на різних ділянках паперу, наявність нечітко виражених матових штрихів, збільшені проміжки між рядками, наявність значних ділянок аркуша без тексту.

Методами виявлення тайнопису є огляд документа в косопадаючих променях, прасування паперу праскою, запилення поверхні паперу порошками (сажею, графітом) або окурювання його парами соляної кислоти, аміаку, йоду. При огляді документа можуть бути застосовані

ультрафіолетові освітлювачі. Органічні речовини можна виявити фотографуванням в ультрафіолетових променях. Під час лабораторних досліджень застосовують рентгенівське опромінювання, хімічний аналіз та спеціальні методи виявлення невидимих текстів.

§ 5. Дослідження залитих і закреслених текстів. Встановлення тексту спалених документів

У судово-слідчій практиці іноді трапляються випадки, коли документи, які мають важливе значення для встановлення істини, пошкоджені — тексти залиті, закреслені чи замазані певними барвниками. Можливість прочитання таких записів і обрання відповідних методів дослідження залежить від таких чинників: 1) який барвник використовувався для виконання запису; 2) який саме барвник було застосовано для пошкодження записів; 3) з якого матеріалу виготовлено основу документа.

Виявлення залитих і закреслених текстів є можливим за допомогою огляду документа на просвіт або в косопадаючому світлі. Позитивний результат може дати огляд з використанням світлофільтра того самого кольору, що й барвник, яким залитий текст документа. Закреслені тексти можуть бути встановлені за рельєфом штрихів на зворотньому боці документа.

Відомими методами дослідження залитих текстів є:

- 1) кольоророзрізнення — спосіб фотозйомки із застосуванням світлофільтрів;
- 2) фотозйомка в інфрачервоних променях (доцільна при виявленні запису, виконаного речовиною, що поглинає ці промені);
- 3) фотозйомка у проникаючому світлі та косопадаючих променях;
- 4) фотозйомка в рентгенівських променях (метод одержання тінювого зображення за рахунок дії на фотоматеріал рентгенівських променів, які пройшли крізь об'єкт, що фотографується);
- 5) фотозйомка в інфрачервоних променях (фотозйомка об'єкта, який освітлюється тепловими променями. На об'єктив надягається інфрачервоний фільтр, а об'єкт освітлюється за допомогою ламп розжарювання) або ультрафіолетових (метод заснований на дії ультрафіолетових променів, відбитих від об'єкта зйомки);

б) дифузно-копіювальний метод (рекомендується для текстів, виконаних водорозчинними речовинами (наприклад, чорнилом) і закритих нерозчинними (друкарською фарбою);

7) адсорбційно-люмінесцентний метод (для копіювання використовують вибірково діючий розчинник).

Виявлення записів на спалених документах має свої особливості. Дія високих температур на матеріал документа змінює його властивості. Так, при температурі близько 500 °С папір стає крихким і при доторканні руйнується. При такому стані документів виявити записи неможливо.

Відновити записи в документах стає можливим за умови, що вони були піддані температурі не більш ніж 150–250 °С. З такими документами необхідно поводитися дуже обережно. Дрібні шматочки вилучають за допомогою гумової груші.

Перед дослідженням спалений документ необхідно розправити, для чого його рекомендується обробити водним розчином гліцерину (10–20 %) або водяною парою.

Для встановлення текстів спалених документів застосовують комплекс методів. У таких випадках ефективними виявляються огляд в косопадуючому світлі, огляд в ультрафіолетових променях, різні фотографічні методи дослідження, відбілювання поверхні документа перекисом водню.

§ 6. Встановлення технічних підробок підписів

Технічна підробка підпису передбачає наслідування почерку особи, від імені якої виконується підпис, або використання різних технічних засобів. Способами підробки підписів є такі:

- 1) утворення підпису шляхом звичайного наслідування іншої особи;
- 2) копіювання підпису на просвіт;
- 3) передавлювання підпису через копіювальний папір;
- 4) передавлювання дійсного підпису загостреним предметом на інший документ з наступним обведенням;
- 5) виготовлення з дійсного підпису факсиміле (точне відтворення підпису фотомеханічним способом; підписи, нанесені за допомогою факсиміле, мають мікроструктуру штрихів, специфічну для металевих кліше);

б) використання комп'ютерних можливостей сканування дійсного підпису з наступною принтерною розпечаткою на документі.

Ознаки технічної підробки підпису охоплюють: сліди зупинок пишучого приладу у вигляді стовщень або надривів штрихів, нетвердість рухів, наявність у штрихах і біля них часток іншого барвника, звивистість і тупі закінчення штрихів, підрисовування штрихів, вдавлені борозенки, які не завжди збігаються з обведенням чорнилами та ін.

У процесі дослідження підпису необхідно встановити, дійсний він чи підроблений. Під час експертизи підписів вирішують такі типові питання: чи не скопійовано даний підпис з якого-небудь підпису за допомогою технічних засобів, і якщо так, то яких саме; чи не скопійовано підпис на досліджуваному документі з якого-небудь підпису, поданого для порівняння.

Під час експертизи досліджуваний підпис рекомендується порівнювати із зразками підписів особи, від імені якої його виконано. Експерту подаються вільні (6–8) та експериментальні (до 10) зразки підписів цієї особи.

§ 7. Встановлення підробки відбитків печаток та штампів

Відбитки печаток та штампів є одним із основних реквізитів документів. Вони виконують посвідчувальну і профілактичну функції, захищають документ від підроблення. Частина криміналістичної техніки, яка вивчає відбитки печаток і штампів, можливості їх ідентифікації, іноді називають *судовою сфрагістикой*.

Печатка — інструмент для нанесення слідів (міток) на матеріальних об'єктах; предмет із рельєфним зображенням знаків, виконаних друкарським або комп'ютерним набором, які є єдиним цілим, вони несуть певне смислове навантаження і призначені для нанесення відбитків на документах (рис. 19).

Існують різні види печаток. Прямокутна печатка іменується штампом, а невеличкі за розмірами штампи — штемпелями.

Круглі печатки бувають *прості* (містять по колу вказівку на те, де зареєстровано дане підприємство або засновник чи вища організація; по колу або в центрі розміщується ідентифікаційний код; усередині кола — назва юридичної особи) та *гербові* (в їх центрі є зображення герба держави, а по колу — назва міністерства, відомства або устано-

ви, якій належить печатка). Печатки поділяються на ті, що виготовляються лише з дозволу органів МВС, і ті, що не потребують такого дозволу. За матеріалом, із якого виготовляються печатки, вони бувають каучукові, поліуретанові, металеві.

Відбиток печатки (штампу) передбачає перенесення відповідної штемпельної фарби на поверхню паперу або видавлювання на її поверхні відповідного рельєфу. Відбитки печаток і штампів досліджують з метою встановлення їх тотожності або способу підроблення.

Гербова печатка приватного нотаріуса має форму правильного кола діаметром 45 мм, краї печатки обрамлено бортиком товщиною 1 мм.

По бортику за годинниковою стрілкою інверсним мікросрифтом розміщується напис, який містить: 1) повне найменування нотаріального округу; 2) текст «Приватний нотаріус»; 3) прізвище, ім'я та по батькові приватного нотаріуса; 4) номер свідоцтва. Складові цього напису розділяються семикутними зірочками. По зовнішньому колу печатки зліва направо центровим способом розміщуються: верхнім рядком — напис «Міністерство юстиції України»; нижнім рядком — повне найменування нотаріального округу відповідно до адміністративно-територіального поділу України, наприклад: «Харківський нотаріальний округ Харківської області».

На нижньому стику найменування нотаріального округу розміщується напис: «Приватний нотаріус», який з обох боків відділено семикутними зірочками.

На нижньому стику напису «Міністерство юстиції України» (по зовнішньому рядку) центровим способом розміщується напис прізвища, ім'я та по батькові приватного нотаріуса, який з обох боків відділено семикутними зірочками. Всі написи виконано спеціальним шрифтом.

У центрі печатки розміщується зображення Державного Герба України, а під ним — напис «Україна». Зображення в центрі печатки обрамляється колом діаметром 23 мм (товщина лінії 0,1 мм).

Для підвищення захищеності вільна від зображення частина кола заповнюється складним рисунком. Вільна від зображення частина кола між бортиком і написом на зовнішньому колі заповнюється захисним растровим зображенням. Печатка виготовляється з гуми.

Рис. 19. Опис печатки приватного нотаріуса (згідно з наказом Міністерства юстиції України № 5/5 від 25. 01. 99 р.)

Типові питання, що вирішуються при дослідженні відбитків печаток і штампів, такі: яким способом виготовлено печатку (штамп), відтиск якої є на документі; яким способом відтворено відбиток печатки (штампу) на документі; чи є нанесений відтиск печатки на документі даною печаткою; чи однією печаткою (або штампом) залишено відбитки в документах та ін.

Ознаки, що свідчать про спосіб підробки (рисовку відтиску, кустарне виготовлення, копіювання справжнього відтиску, формування відтиску за допомогою комп'ютерної графіки), такі: нестандартність букв, неоднакова висота, ширина літер, різна товщина штрихів, різні проміжки між словами, нерадіальне розташування знаків по колу, дзеркальність окремих знаків, помилки у тексті, різниця написання в тексті одноіменних літер, несиметричність розміщення літер, розпливи окремих штрихів, відсутність штемпельного барвника в штрихах.

При ідентифікації печаток (штампів) за їх відтисками досліджують загальні та окремі ознаки (форму і розміри відтисків у цілому, взаємне розташування складових частин відтисків, графічні ознаки літер, цифр, герба, емблеми, дрібні особливості окремих знаків тощо). Для проведення експертизи необхідні експериментальні та вільні зразки.

■ § 8. Дослідження матеріальної частини документів

Об'єктами дослідження матеріалу документів є папір, барвники штрихів, відбитків печаток (штампів), клей, захисні покриття. Матеріальна частина документів складається з паперу та спеціальних за складом речовин (пасти кулькових ручок, чорнила, туші, штемпельної фарби тощо).

Папір — це матеріал переважно з рослинних, міцно сплетених волокон. Уперше був одержаний в II ст. у Китаї. З XIX ст. папір виготовляють головним чином із деревини. Зараз відомо понад 600 видів паперу. Найбільш відомі види паперу — для друку, газетний, фільтрувальний, світлочутливий, електроізоляційний, промисловий та ін. Папір характеризується масою (4–250 г/м²), товщиною (4–400 мкм), механічними властивостями, кольором, білизною, гладкістю, еластичністю, міцністю, прозорістю тощо. Папір є основою великої кількості різних документів.

Техніко-криміналістичне дослідження паперу дає змогу вирішувати такі питання: чи є однорідними папір досліджуваного документа і надісланий зразок паперу; чи виконано два або більше документів на папері однієї групи (класу); чи були шматки паперу до їх розриву єдиним цілим.

Письмові маси — це речовини, за допомогою яких виконують текстові записи на папері. Існують різні групи письмових мас — чорнило, туш, пасти кулькових ручок, стрижні олівців (графітні, кольоро-

ві, спеціальні), штемпельна та друкарська фарби. Кожна група письмових мас має свої характеристики.

Техніко-криміналістичне дослідження речовини штрихів проводиться з метою встановлення: належності речовини штрихів до певної групи (виду чи типу); однорідності письмової маси, якою написано тексти одного чи різних документів; відповідності їх нормі; підприємства-виготовлювача; приладдя, яким виконано запис у документі, тощо. Технічна експертиза документів у таких випадках дає можливість встановити групову належність письмових мас. Для дослідження письмових мас застосовують різні фізико-хімічні методи.

Експертизою клейких речовин вирішуються питання про їхній склад, призначення та однорідність. Техніко-криміналістичне дослідження дає змогу встановити вид клею, що використовувався при виготовленні документа або наклеюванні фотокартки на документ.

Запитання для самоконтролю

1. Як визначається поняття документа у криміналістиці?
2. Які існують види документів?
3. Що являють собою реквізити документа?
4. Які існують правила поводження з документами — речовими доказами?
5. Які питання з'ясовує слідчий при огляді документа?
6. Які завдання вирішує технічна експертиза документів (техніко-криміналістичне дослідження)?
7. Які існують способи змінення документів?
8. Що являє собою «згаслий» текст?
9. Які існують методи виявлення тайнопису?
10. Які методи застосовують для дослідження залитих текстів?
11. Які існують особливості виявлення записів на спалених документах?
12. Що являє собою технічне підроблення підписів?
13. Які існують способи підроблення підписів?
14. Які ознаки свідчать про підроблення печатки (штампа)?
15. Що є об'єктами дослідження матеріалу документів?

Криміналістичне дослідження письма

§ 1. Предмет судового почеркознавства. Навик письма та його властивості

Криміналістичне дослідження письма (судове почеркознавство) — це галузь криміналістичної техніки, що вивчає закономірності письма, процес його дослідження, можливість ідентифікації людини за почерком та вирішує інші завдання почеркознавчої експертизи. Судове почеркознавство вивчає письмо з метою вирішення ідентифікаційних і неідентифікаційних (діагностичних) завдань.

Письмо — це засіб фіксації і зберігання думки людини; походить від звукового мовлення і є основним засобом спілкування людей. Розрізняють смисловий і графічний боки письма. Смисловий бік письма виявляється у мовних засобах і відображає письмову мову того, хто пише. Графічний бік письма виражається у вигляді письмових знаків та їх сполучень — почерку.

Письмова мова — це вираження думок людини за допомогою різних мовних засобів (синтаксису, орфографії, лексики, пунктуації, стилістики). Письмова мова кожної людини відрізняється власним стилем викладання, словниковим складом, загальним рівнем грамотності. Для письмової мови людини характерними є індивідуальність і відносна сталість.

Почерк — це манера написання, виражена в системі рухів, які фіксуються в рукопису. Почерк залежить від рівня розвитку особи і закріплення в неї письмово-рухових навичок. Своєрідність почерку виявляється в певній сукупності загальних та окремих ознак. Ідентифікаційними властивостями почерку є його індивідуальність (виражається в наявності ознак, які рідко зустрічаються) і відносна сталість (основні ознаки почерку не зазнають істотних змін протягом ідентифікаційного періоду).

Упродовж всього життя людини почерк зазнає певних змін, він розвивається, вдосконалюється. Найбільшу стабільність має сформо-

ваний почерк, який частіше за все є наявним у особи 25-річного віку. Варіант ознак почерку не може вважатися перешкодою для ідентифікації.

Почерк людини пов'язаний з її умовно-рефлекторними діями та діяльністю великих півкуль головного мозку. Навчання письму, неодноразові повтори написання одних і тих самих літер, цифр, знаків призводять до вироблення графічних навичок. Властивості почерку (індивідуальність та відносна сталість) пов'язані з динамічним стереотипом (нейрофізіологічною основою навичок). Графічний навик охоплює три головні групи навичок:

- 1) технічні (спосіб техніки письма);
- 2) безпосередньо графічні (вміння зображувати літери (цифри), об'єднувати їх у слова);
- 3) орфографічні (вміння визначати фонему (звуки) та відображати їх письмовими знаками).

■ § 2. Ідентифікаційні ознаки письма

Зовнішні прояви відносно стійких навичок письма, що відображаються в рукописі, становлять *систему ідентифікаційних ознак письма*, яка охоплює ознаки письмової мови, топографічні ознаки письма та ознаки почерку. Причому для кожної особи ця сукупність ознак є неповторною.

Ознаки письмової мови поділяються на загальні та окремі. До загальних ознак належать: рівень володіння письмовою мовою (високий, середній, низький); ступінь розвитку граматичних та стилістичних навичок (високий, середній, низький); довжина речень (велика, середня, мала); переважаючі типи речень (прості, складні); використання фразеологічних засобів; лексичні ознаки й обсяг словникового запасу та ін.

До окремих граматичних ознак письмової мови належать орфографічні чи пунктуаційні помилки, своєрідність побудови окремих речень, наявність у реченнях стилістичних чи синтаксичних помилок (вживання архаїзмів, діалектизмів, жаргону, скорочень, професіоналізмів, тавтології тощо).

Ознаки письмової мови мають важливе ідентифікаційне значення для встановлення авторства письма, а також допоміжне значення — для ідентифікації особи за почерком.

Топографічні ознаки письма характеризують особливості розміщення тексту в цілому або окремих його частин — це стійкі звички розміщення тексту. Під час вивчення топографії звертають увагу на поля, абзаци, побудову рядків за напрямком, розміщення розділових знаків чи лапок, спосіб перенесення слів, нумерацію сторінок тощо. Так, вирізняють розмір полів — малий (до 10 мм), середній (до 20 мм) і великий (понад 20 мм), абзаци — малі (20 мм), середні (30 мм), великі (понад 40 мм), лінію полів — пряма, хвиляста, опукла, ввігнута, ступінчаста.

Ознаки почерку поділяють на загальні та окремі. Загальні ознаки характеризують почерк як систему рухів. До них належать:

1) *виробленість почерку* — відображає здатність того, хто пише, користуватися сучасною системою скоропису; визначається темпом письма і координацією рухів при виконанні письмових знаків та їх з'єднань. Під виробленістю почерку розуміють рівень володіння технікою письма, що виявляється в здатності виконувати рукописний текст у швидкому темпі, стійкими координованими рухами. Існують три ступеня виробленості почерку:

*вступалоуших в реал
образующих из еседи*

вироблений (високий)

*методу преподава
стараясь избежать*

недостатньо вироблений (середній)

*поступил работат
в этом году был*

невироблений (низький)

2) *складність почерку* — свідчить про те, якими рухами виконуються письмові знаки, конфігурацію їх будови. Розрізняють простий, спрощений та ускладнений почерки;

3) *нахил почерку* — залежить від напрямку згинаючих рухів при виконанні прямолінійних елементів. За нахилом почерк буває прямим, правонахильним, лівонахильним, косим та безладним:

кто-нибудь подгу

правонахильний

не изменяясь пере

лівонахильний

еще беспоряднее

прямий

всегда бывает

безладний

4) *розмір почерку* — визначається висотою малих літер: великий (5 мм і більше), середній (від 2 до 5 мм), дрібний (не перевищує 2 мм):

В отдельную строку Корпуса я

великий

показал истинное ли на правильную форму

середній

я ацуты необходимость ступи от вас забвение и

дрібний

5) *розгін почерку* — характеризує протяжність (розмір) руху по горизонталі і визначається відношенням ширини знаків до їх висоти, а також відстанню між письмовими знаками. Вирізняють: стиснутий (малий розгін) — ширина малих літер менша за їх висоту, відстань між буквами незначна; середній — ширина малих літер приблизно дорівнює їх висоті, а також відстані між літерами; розгонистий (великий розгін) — ширина малих літер більша за їх висоту, відстані між літерами збільшені:

как обясняется общность об
образующихся соединений

стиснутий (малий розгін)

В настоящее время
ценны особенности ки

середній

расстояние
при нас.

розгонистий (великий розгін)

б) зв'язність почерку — полягає в безперервності виконання певної кількості письмових знаків та їх частин у межах одного слова. Характеризується як мала (при з'єднанні літер у більшості слів по дві-три), середня (при з'єднанні від чотирьох до шести) та велика (при виконанні шести і більше знаків в одному слові при безупинному русі рукою в процесі письма):

действующей точки
основаниями сов

велика

критиковал много
свое значение

середня

характерные осо
бности целого

мала

7) натиск почерку — характеризує інтенсивність і розміщення зусиль на пишуче приладдя при виконанні письмових знаків. Визначається ступенем:

Округли зачатки
на различных д

сильный

Многие его суж
авторитете тв

средний

Возвратъ все тере
контрольной раб

слабкий

8) *переважаючі форма і напрям рухів* — форма рухів буває прямо-лінійною і криволінійною. Вирізняють округлий (ліво- і правоокружний) та кутастий почерк.

Окрема ознака почерку — це характеристика рухів, що виявляється при виконанні окремих літер чи їх елементів. Виокремлюють певні групи рухів, які використовуються для вивчення окремих ознак почерку:

1) форму траєкторії рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів (дуго-, круго-, петлеподібна);

2) напрямок рухів (зліва направо, зправа наліво, право- чи лівоокружний тощо);

3) протяжність рухів;

4) спосіб початку (з крапки, завитка, петлі) та закінчення руху;

5) вид з'єднання елементів у літері (примикаючий, інтервальний тощо);

6) кількість рухів;

7) послідовність рухів;

8) розміщення точки перетину рухів щодо лінії рядка або інших елементів знака;

9) складність рухів тощо.

Окремі ознаки почерку мають важливе ідентифікаційне значення, оскільки вирізняються своєрідністю та стійкістю. Такі ознаки зберігаються навіть при умисному зміненні особою свого почерку.

§ 3. Підготовка матеріалів для судово-почеркознавчої експертизи

При підготовці матеріалів для судово-почеркознавчої експертизи головним завданням слідчого є надати у розпорядження експерта доброякісні порівняльні зразки. У разі потреби слідчий має право винести постанову про вилучення чи відібрання зразків почерку, необхідних для порівняльного дослідження. Про відібрання зразків складається протокол (ч. 1 ст. 199 КПК).

Зразки для експертного дослідження поділяються на *експериментальні* (спеціально одержані для цілей даної конкретної експертизи) та *вільні* (створені або одержані поза зв'язком із розслідуваною кримінальною справою, як правило, до її порушення). Іноді можуть використовуватись умовно-вільні зразки почерку, тобто такі, що виконані після порушення кримінальної справи, але поза зв'язком з експертизою.

Основні вимоги щодо вільних зразків почерку: достовірність (безсумнівність) походження; відповідність досліджуваному документу (близькі за часом виконання, формою і змістом, виконані аналогічним письмовим приладдям та ін.), достатність зразків за кількістю. Експериментальні зразки одержують тоді, коли відсутні вільні зразки або вони недостатні за обсягом і якістю. Експериментальні зразки почерку, підписів, цифрових записів повинні відповідати досліджуваному документу за матеріалом письма, письмовим приладдям і бути надані у достатній кількості.

Експериментальні зразки відбираються під диктовку чи шляхом самостійного написання підозрюваним (обвинуваченим) за пропозицією слідчого або судді і обов'язково в їхній присутності. При цьому використовується текст досліджуваного документа або складається спеціальний текст з використанням окремих слів, їх поєднань чи цифр з досліджуваного.

У разі необхідності дослідити рукописний текст експерту надають: 1) вільні зразки письма підозрюваного (обвинуваченого) на 8–10 аркушах; 2) експериментальні зразки — на 5–10 аркушах. Вільні та експериментальні зразки засвідчуються слідчим або суддею.

Для вирішення питання про те, чи виконано підпис певною особою, необхідні такі зразки: вільні та експериментальні зразки підпису особи, від імені якої виконано досліджуваний підпис; вільні зразки підозрюваного у вигляді текстів; вільні зразки підписів підозрюваної осо-

би; експериментальні зразки, виконані у вигляді написів прізвища особи, від імені якої зроблено підпис.

Експериментальні зразки підписів одержують на кількох аркушах паперу через деякі проміжки часу. При призначенні експертизи підписів експерту рекомендується надавати: вільні та експериментальні зразки почерку на 8–10 аркушах, по 10–15 вільних і 20–30 експериментальних зразків підписів особи. Експериментальні зразки відбираються на окремих аркушах паперу (по 5–6 підписів на кожному аркуші) або на таких самих бланках, що й досліджуваний документ.

Почеркознавча експертиза призначається за мотивованою постановою (ухвалою) слідчого або судді (суду), де вказуються об'єкти, які мають бути досліджені.

■ § 4. Методика судово-почеркознавчої експертизи

Судово-почеркознавча експертиза — судова експертиза, основним завданням якої є ідентифікація виконавця рукопису тексту, цифрових записів або підпису. Така експертиза вирішує також деякі неідентифікаційні завдання, а саме: встановлення факту виконання рукопису в незвичних умовах або у незвичайному стані виконавця, умисно зміненим почерком із підробленням (імітацією) почерку іншої особи, визначення статі виконавця, а також належності його до певної вікової групи.

Типові питання, що вирішуються експертизою, такі: чи виконано рукопис певною особою; чи виконані кілька рукописів однією особою; чи виконано рукопис умисне зміненим почерком; чи виконано рукопис у незвичних умовах; чи перебувала особа, яка виконала рукопис, у незвичайному стані; чи володіє особа, яка виконала рукопис, навичками письма спеціальними шрифтами; особою якої статі виконано рукопис; до якої вікової групи належить виконавець рукопису.

Методика судово-почеркознавчої експертизи передбачає чотири стадії дослідження:

1) попереднє ознайомлення з матеріалами (вивчення матеріалів кримінальної справи, ознайомлення з документами — речовими доказами і зразками, з питаннями, які поставлені перед експертом, та ін.);

2) роздільне дослідження (здійснюється роздільне вивчення документа — речового доказу та зразків для порівняльного дослідження; провадиться виявлення загальних і окремих ознак письма та почерку);

3) порівняльне дослідження (виявлені ознаки зіставляються; результати порівняння заносяться до спеціальних таблиць — розробок);

4) оцінка наслідків і формулювання висновків (оцінюється індивідуальна сукупність виявлених ознак; експерт робить висновок про наявність або відсутність індивідуальної totoжності).

Існують певні особливості дослідження почерку, який зазнав умисних змін. Найбільш поширеними видами умисного змінення почерку є скорописне маскування (умисна зміна зовнішнього вигляду почерку); наслідування друкованого почерку (той, хто пише, обирає для себе новий вид письма, яким він зазвичай не користується); зміна особою пишучої руки (виконання письма лівою рукою); імітація чужого почерку (наслідування почерку іншої особи); наслідування шкільних прописів; наслідування недостатньо виробленого почерку. Так, ознаками зміни особою пишучої руки є розлад координації рухів, нестійкий нахил, нерівномірність розташування літер щодо горизонтального рядка, ознаки «дзеркальності» окремих елементів, розмір і розставляння літер, злами овальних та вертикальних штрихів тощо.

Під час дослідження експерт має виявити ознаки, що виникли внаслідок умисного спотворення почерку. Встановлюються стійкі ознаки та їх достатність для ідентифікації особи, яка писала.

Особливості дослідження підписів. Підпис — це особливий вид рукопису, який відображає прізвище особи або умовні письмові знаки і має посвідчувальне значення. Підпис виконується власноручно. Його особливістю є малий обсяг графічного матеріалу та графічні ознаки.

До графічних ознак підпису належать:

- 1) розчерк (напрямок завершального штриха);
- 2) співвідношення рядків основи письма та верхніх закінчень штрихів;
- 3) гладіолаж (зменшення розміру штрихів до кінця підпису);
- 4) положення підпису щодо тексту документа (топографічна ознака). Підписи можуть мати різну транскрипцію — літерну, безлітерну, змішану.

Методика дослідження підписів базується на загальних почеркознавчих положеннях (охоплює чотири основні стадії), але має певну специфіку. Дослідження підпису слід розпочинати з таких ознак, як транскрипція, загальний вигляд, ступінь виробленості. При дослідженні підпису, виконаного з наслідуванням або спотворенням, виявляються ознаки, які є відмінними чи збігаються.

§ 5. Особливості авторознавчого дослідження

Новим напрямом розвитку криміналістичної техніки є *судове авторознавство*, яке базується на наукових засадах щодо встановлення автора тексту за допомогою даних лінгвістики (фразеології, граматики та ін.). Такі дослідження проводяться на підставі призначення авторознавчої експертизи.

Авторознавча експертиза — це різновид криміналістичної експертизи, під час якої досліджується текст документів (рукописних, друкарських, поліграфічних та ін.) для встановлення його автора. При цьому вирішуються питання ідентифікаційного та діагностичного характеру. Основним завданням авторознавчої експертизи є ідентифікація автора тексту. Даною експертизою можуть також встановлюватися (найчастіше в імовірній формі) деякі соціально-біографічні дані автора тексту (його рідна мова, рівень освіти, володіння науковим, діловим або іншим функціональним стилем мови).

Типовими питаннями, що вирішує авторознавча експертиза, є такі: чи є певна особа автором даного тексту; чи є певна особа автором декількох різних текстів; чи є у тексті соціально-біографічні дані автора і які саме. Вирішення питань, поставлених перед авторознавчою експертизою, можливе, як правило, лише за наявності відносно великого тексту (не менш ніж 500 слів).

Методами авторознавчого дослідження є: 1) лінгвістичні; 2) психолінгвістичні; 3) соціолінгвістичні; 4) логіко-психологічні; 5) математичні та ін. Об'єктами дослідження виступають письмова мова та мовні навички (загальні — лексикофразеологічні, синтаксичні, стилістичні, орфографічні, пунктуаційні, а також окремі — використання певних мовних засобів, мовні помилки тощо).

При підготовленні матеріалів для проведення авторознавчої експертизи слідчий (суддя) повинен зібрати вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки. Вільні зразки мають відповідати досліджуваному тексту за мовою, а також, по можливості, за часом виконання, характером документа, іншими суттєвими обставинами, які могли вплинути на формування ознак письмової мови. Вільні зразки повинні надаватися не менш ніж як на 25 аркушах. Умовно-вільні зразки надаються як доповнення до вільних, особливо якщо останні не вдалося зібрати в достатньому обсязі. Експериментальні зразки мають бути виконані мовою документа, що досліджується. Спочатку особі, яка

ідентифікується, пропонують написати текст на вільно обрану нею тему, але аналогічну досліджуваному за своїм функціональним призначенням (скарга, особистий чи службовий лист тощо). Після цього відбираються зразки, аналогічні досліджуваному не тільки за своїм функціональним призначенням, а й за темою. Мінімальний обсяг кожного зразка — 500 слів. Якщо текст зразка виявився меншим, ніж мінімальний, слід відібрати зразки на інші вільні теми. Бажаний загальний обсяг експериментальних зразків — 25–30 сторінок тексту. До постанови (ухвали) про призначення експертизи бажано додавати соціально-біографічну характеристику гаданого автора.

Методика експертного авторознавчого дослідження складається з чотирьох стадій: попереднє дослідження; роздільне дослідження; порівняльне дослідження; оцінка результатів і складання висновків.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке криміналістичне дослідження письма (судове почеркознавство)?
2. Що являє собою почерк?
3. Які існують ознаки письмової мови?
4. Які існують ознаки почерку?
5. Які елементи охоплює підготовка матеріалів для судово-почеркознавчої експертизи?
6. Які вимоги ставляться до вільних та експериментальних зразків почерку?
7. Які питання вирішує судово-почеркознавча експертиза?
8. З яких стадій складається методика судово-почеркознавчої експертизи?
9. Які особливості існують при дослідженні підписів?
10. Що таке судове авторознавство?
11. Що є об'єктом дослідження авторознавчої експертизи?
12. Які існують методи авторознавчого дослідження?

Ідентифікація людини за ознаками зовнішності

§ 1. Поняття ідентифікації людини за ознаками зовнішності

Габітологія (або габітоскопія)¹ — це галузь криміналістичної техніки, що включає систему теоретичних положень про зовнішні ознаки людини та сукупність методів і науково-технічних засобів, які забезпечують збирання, дослідження та використання цих ознак для ототожнення особи. Науковою основою габітології є дані анатомії, антропології, біології².

Ідентифікація людини за ознаками зовнішності являє собою встановлення тотожності або відмінності конкретної особи в оперативно-розшукових або кримінально-процесуальних цілях. Така ідентифікація можлива через індивідуальність зовнішнього вигляду людини та відносну його незмінність (стійкість).

Ідентифікованою за ознаками зовнішності є особа, яка перевіряється (розшукувана особа). Це може бути підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений. Ідентифікуючими об'єктами виступають:

1) мисленнєвий образ зовнішнього вигляду, який зафіксований у пам'яті свідка, потерпілого, іншої особи; при цьому ототожнення здійснюється шляхом пред'явлення для впізнання;

2) матеріальна фіксація зовнішнього вигляду людини на фотознімку або відеоплівці;

3) словесний опис зовнішності людини з використанням спеціальної термінології (наприклад, у криміналістичному обліку розшукуваної особи) чи в довільній формі (під час допиту потерпілого);

4) останки людини (труп, частини розчленованого трупа, череп).

¹ Від лат. *habitus* — вид, зовнішність і грец. *σκοπεω* — дивлюся, вивчаю.

² Опис у реєстрах зовнішності осіб, які були піддані покаранню, вперше було здійснено Паризькою префектурою в середині XVIII ст. Наукова методика опису особи (словесний портрет) була розроблена у 80-ті роки XIX ст. французьким криміналістом Альфонсом Бертільйоном (зазвичай вказують 1885 р.).

Формами ототожнення людини за ознаками зовнішності є: 1) впізнання; 2) оперативне узнавання; 3) експертна ідентифікація.

У криміналістиці вирізняють також *види ідентифікації людини* за ознаками зовнішності:

1) ідентифікація людини шляхом пред'явлення її для впізнання (можуть бути пред'явлені живі особи, труп або його частини, їх фотозображення);

2) ідентифікація людини шляхом безпосереднього зіставлення зовнішності з фото- чи ізопортретом (комбінованим портретом);

3) ідентифікація людини шляхом безпосереднього зіставлення її зовнішності зі «словесним портретом»;

4) ідентифікація людини шляхом зіставлення «словесного портрета» з фотозображенням;

5) відновлення обличчя загиблого за черепом (скульптурна реконструкція портрета);

6) експертне ототожнення людини за фотознімками (фотопортретна ідентифікаційна експертиза).

Ідентифікація людини за ознаками зовнішності здійснюється:

1) за матеріально-фіксованими відображеннями (фотознімками, відеозаписом живих осіб і трупів; за трупами і кістковими останками; наприклад, відновлення вигляду загиблого за черепом із застосуванням методу професора М. М. Герасимова);

2) за уявними образами (за ідеальними слідами);

3) за описом прикмет.

На сьогодні існують різні системи для створення суб'єктивних портретів (методи відтворення зовнішності розшукуваного за показаннями очевидців чи потерпілих):

1) *синтетичні портрети* — виготовляються з фрагментів фотозображень різних осіб шляхом їх підбирання та компонування під керівництвом слідчого або оперативного працівника;

2) *рисовані портрети* — виконуються художниками зі слів очевидців чи потерпілих;

3) *фоторобот* — комплекти фотографічних зображень частин обличчя, які використовуються з певною механізацією (у 1952 р. французький криміналіст П'єр Шабо вперше використав набір фотознімків);

4) *ідентифікаційний комплект рисунків* (ІКР) — діапозитивів;

5) *комп'ютерний фоторобот* — найсучасніший метод формування суб'єктивного портрета розшукуваної особи; являє собою використання комп'ютерної програми та засобів комп'ютерної графіки з метою побудови фотокомпозиційних портретів зі слів очевидців (або потерпілих).

§ 2. Класифікація ознак зовнішності людини (словесний портрет)

Словесний портрет — це метод опису людини з метою її ідентифікації за ознаками зовнішності. Як єдиний метод класифікації та опису зовнішніх ознак людини з метою розшуку і ототожнення він був розроблений наприкінці XIX ст. А. Бертільйоном і вдосконалювався потім іншими криміналістами. Застосовується в оперативно-розшуковій, слідчій та експертній практиці.

Головними принципами словесного портрета є повнота і систематичність опису. Принцип повноти полягає в докладному описі зовнішньої анатомії, функціональних ознак (постава, хода, жестикуляція, міміка, мовлення, манера поведінки) і одягу. Принцип систематичності означає: 1) певну черговість опису окремих груп зовнішніх ознак; 2) послідовність опису кожної групи зовнішніх ознак за правилом «від загального — до окремого», «зверху донизу»; 3) обов'язкове використання спеціальної термінології.

Словесний портрет використовується для: 1) розшуку невідомих злочинців за їх прикметами; 2) розшуку осіб, які переховуються від слідства і суду, втекли з місць позбавлення волі; 3) розшуку безвісти зниклих осіб; 4) встановлення загиблих осіб за неупізнаними трупами; 5) перевірки осіб, заарештованих на слідстві, у суді, місцях виконання покарань; 6) проведення впізнання живих осіб і трупів; 7) проведення огляду; 8) експертизи фотозображень з метою ототожнення особи; 9) перевірки документів, що посвідчують особу; 10) проведення оперативно-розшукових заходів.

Всі ознаки зовнішності поділяють на групи: *анатомічні* (характеризують зовнішню будову тіла людини: зріст, статуру, форму голови, риси обличчя тощо); *функціональні* (рухові, мовні та інші функції, які виявляються зовнішньо, в тому числі поведінки: хода, постава, жестикуляція, міміка, голос, звички та ін.); *прикмети одягу, взуття та інших предметів, що носилися постійно*.

Дані зовнішності людини, що підлягають опису. При характеристиці загальнофізичних зовнішніх даних описуються стать (чоловіча, жіноча) та вік (визначається за документами, на вигляд або шляхом освідування). Демографічні дані охоплюють відомості про расу, національність, народність, етнічну групу. При характеристиці анатомічних даних використовуються такі показники, як розміри, контури (форма), положення, колір. Розміри вказуються зазвичай не в абсолют-

них цифрах, а щодо інших частин (деталей) тіла і передаються через такі поняття, як малий, середній, великий; низький, середній, високий; довгий, середній, короткий; вузький, середній, широкий; глибокий, середній, дрібний; товстий, середній, тонкий. Контур описується за подібністю з геометричними фігурами, а форма — щодо форм поверхні (або за аналогією з загальновідомими предметами).

Система опису прикмет зовнішності людини (словесний портрет)
(необхідне підкреслити, вписати)

1. **Стать** _____

2. **Вік** _____

3. **Зріст**: високий (175 см і вище), середній (160–174 см), низький (до 160 см)

(Дані для жінок зменшуються на 5 см)

Статура: _____

4. Сухорлявий, середньої повноти, повний, гладкий.

5. Плечі: горизонтальні, підняті, опущені.

6. **Обличчя за формою**

овальне

кругле

прямокутне

трикутне

ромбоподібне

У профіль _____

7. Обличчя за кольором: бліде, смагляве, червоне _____

8. **Особливості обличчя**: кавказький тип, монгольський тип, середньоазіатський тип, європейський тип _____

9. **Чоло за висотою**:

високе

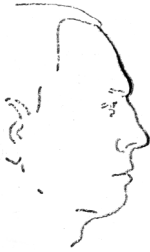

середнє

низьке

за шириною _____, за формою _____
Чоло за положенням:

відхилене назад

вертикальне

нахилене вперед

Особливості: великі лобові бугри, велике виступання надбрівних дуг, _____

10. **Брови** за формою: прямі, дугоподібні, звивисті.

за шириною _____, за протяжністю _____

11. Брови за висотою (відносно очей): високі, середні, низькі.

За положенням _____

Особливості брів: _____

12. **Очі:**

за положенням очної западини _____

за формою _____

Світлі: блакитні, сірі, зелені, жовті.

Темні: карі, чорні.

Особливості очей: _____

Очі великі, очі малі, примруження очей.

Витрішкуваті очі, очі глибоко сидячі, носить окуляри: _____

13. **Ніс:** за шириною _____, глибина перенісся _____, за формою кінчика _____, носова перегородка _____ великий, середній, малий

За формою спинки:

увігнутий

прямий

опуклий

звивистий

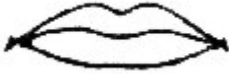
з горбочком

Основа носа: піднята, горизонтальна, опущена.

Особливості носа: _____

14. **Рот:** великий, середній, малий; ротова щілина за положенням _____, за контуром _____.

Кути рота:

опущені

підняті

Особливості рота: _____

15. **Губи:** товсті, середньої товщини, тонкі.

За положенням:

виступання
нижньої губи

виступання
верхньої губи

рівномірне виступання
обох губ

Особливості губ: _____

16. **Підборіддя**

за положенням:

виступаюче

скошене

вертикальне

за формою _____, за висотою _____, за шириною _____

Особливості підборіддя: роздвоєність, глибока ямка на підборідді, поперечна борозна на підборідді, _____

17. Вуха за формою:

трикутні

овальні

круглі

прямокутні

завиток _____, противозавиток _____

Вуха за положенням: _____

Відтопиреність загальна, відтопиреність верхня, відтопиреність нижня.

Зрослі мочки, прилягання лівого вуха, прилягання правого вуха.

Мочки: _____

18. Волосся на голові: за довжиною _____, лінія росту волосся _____

За формою: прямі, хвилясті, звивисті.

За кольором: біляві, руді, світло-русяві, темно-русяві, чорні, сиві, пофарбовані у світлий тон, пофарбовані в темний тон, пофарбовані в червоний тон _____

Лобова лисина, тім'яна лисина, макушечна лисина, повне облісіння, залисини, борода, вуса, бакенбарди, коса.

Форма зачіски _____

Вуса _____

Борода _____

19. Голос: дзвінкий, глухий, сильний, _____

Вимова: ясна, невиразна, говорить з акцентом, _____

Шепелявить, гаркавить, заїкається.

Говорить швидко, говорить повільно.

20. Розмір ніг (взуття): до 35 розміру, 36–37, 38–39, 40–41, 42–43 і більше.

21. Особливі прикмети розшукуваного:

Статури: _____

Кінцівок: _____

рук: _____

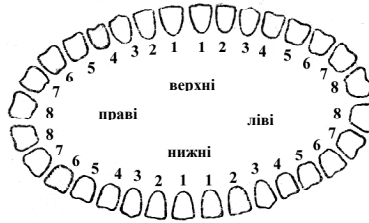
ніг: _____

пальців: _____

Зовнішності: _____

Зуби: відсутність зубів, дефекти зубів, _____

(описати стан зубів: рівні, криві, рідкі, великі, дрібні, білі, які зуби відсутні, наявність коронок, мостів, протезів тощо)

Шкірний покрив: шрами, опіки, родимі плями (родимки), сліди віспи, бородавки, прищі на обличчі, веснянки, зморшки на обличчі.

Зазначити розташування, розмір і конфігурацію _____

Татуювання: дати, окремі букви, текст, малюнки, птахи, звірі, сонце, карти, серце, ніж, кинджал, хрест, людина, каблучка, браслет, часи, квіти, авіаційна тема, морська тема, релігійна тема.

Місце розташування татуювання: права рука, ліва рука, груди, спина, ноги, інша частина тіла.

Зміст і точне місце розташування (описати) _____

22. **Особливості функціональних ознак:** ходить швидко, ходить повільно, ходить перевалюючись, ходить за допомогою палиці, кульгає,

Характерні риси: жестикулює, багата міміка, вживає характерні слова, звороти, словосполучення, вигуки, національні слова.

23. **Навички, схильності** _____

24. **Стан здоров'я** (коли і де лікувався, чи має хронічні хвороби, чи одержував пенсію тощо) _____

25. **Психологічні особливості:**

темперамент _____

особливості характеру _____

вольові якості _____

У словесному портреті вказуються особливі та разучі прикмети. *Особливі прикмети* — це відмітні особливості, які мають цінність для ідентифікації людини за ознаками зовнішності (татуювання, родимки,

шрами). Особливі прикмети, які легко доступні для спостереження і звертають на себе увагу, дуже помітні, впадають в очі, називаються *разючими прикметами*.

До особливих прикмет належать татуювання — наколоті особливою фарбою візерунки на тілі.

Татуювання має поширення переважно серед злочинців. У злочинному середовищі татуювання називають «картинкою», «наколкою», «прошивкою» або «регалкою». Існують різноманітні способи нанесення татуювання. Найпоширенішим способом, що використовується у місцях позбавлення волі, є застосування двох–трьох голок, спеціальних штампів, пресів із зображеннями. Як барвник застосовують туш, графіт, ультрамарин, чорнило. Великого поширення набули татуювання з зображеннями хрестів і перснів на пальцях рук, могильних пагорбів і церковних куполів, морського якоря, жінок, карт. Трапляються татуювання у вигляді цифр («1981», № 43), окремих букв і абревіатур («зло», «туз», «клен»), слів («люблю», «пам'ятаю»), виразів («Дружина полає і простить, коханка ж — відомстить»). Деякі татуювання наносяться в примусовому порядку. Татуювання у вигляді малюнків (або інших зображень), як правило, мають певний прихований зміст, а саме: можуть вказувати на становище в злочинному середовищі, належність до злочинної діяльності, судимість і строки покарання, злочинний досвід і ступінь кваліфікації, належність до певної категорії злочинців, спосіб вчинення злочину, знаряддя злочину. Татуювання мають важливе ідентифікаційне значення, використовуються з метою кримінальної реєстрації злочинців та в оперативно-розшукових цілях.

§ 3. Експертне ототожнення особи за фотозображенням (портретно-криміналістична експертиза)

Суттєва роль в ідентифікації особи належить портретно-криміналістичній (фотопортретній) експертизі. Предметом її дослідження є розпізнавання (діагностика) і встановлення тотожності особи за портретним зображенням. Портретно-криміналістична експертиза поділяється на такі види:

1) експертиза зображень людей за фотопортретами з метою встановлення, чи не зображено на двох (або більше) фотознімках одну й ту саму особу;

2) експертиза невпізаного трупа (фотознімки якого надано) та фотопортрета живої особи для встановлення особи трупа;

3) експертиза прижиттєвих фотографій безвісти зниклої людини та черепа трупа для встановлення, чи міг виявлений череп належати даній особі;

4) експертиза посмертної маски невідомої людини і прижиттєвих фотозображень безвісти зниклого з метою впізнання трупа.

Ідентифікованим об'єктом портретно-криміналістичної експертизи є конкретна особа, тотожність якої встановлюється. Ідентифікуючими об'єктами можуть бути зображення голови та обличчя ідентифікованої особи (фотознімки, відеокадри, рентгенівські знімки), череп або його знімок.

Типовими питаннями, які вирішує портретно-криміналістична експертиза, є такі: одна чи різні особи зображені на фотографіях, на фотознімку і рентгенознімку; одному чи різним людям належать частини голови, обличчя, тіла, які зображені на наданих фотознімках; чи в одному й тому самому одязі сфотографовані особи на наданих фотознімках; чи не належав череп, наданий на дослідження, людині, яка зображена на фотознімках; в одному чи різному віці сфотографовано людину на наданих знімках, який знімок є більш раннім; чи одна й та сама особа або різні особи надані на відеокадрах тощо.

Експертне дослідження полягає у виявленні та порівнянні зовнішніх прикмет з використанням спеціальних методів зіставлення, суміщення, накладання зображень, координатних сіток, лінійних і кутових вимірів. Застосовують такі технічні прийоми: виміряють відстані між одноіменними анатомо-топографічними точками, вивчають різномірні співвідношення, проводять графічні побудови. Експерти використовують зазвичай 12–14 антропометричних точок обличчя в положенні фас і профіль (наприклад, точки, які відповідають зовнішнім і внутрішнім кутам очей та губ, зіниці, кінчик носа, точка перенісся і основи носа тощо).

Запитання для самоконтролю

1. Що таке габітологія (габітоскопія)?
2. Що є ідентифікуючими та ідентифікованими об'єктами при ідентифікації людини за ознаками зовнішності?
3. Які існують форми ототожнення людини за ознаками зовнішності?

4. Які існують види ідентифікації людини за ознаками зовнішності?
5. Які використовуються системи для створення суб'єктивних портретів?
6. У чому переваги комп'ютерного фоторобота?
7. Що являє собою словесний портрет?
8. Які головні принципи словесного портрета?
9. З якою метою використовується словесний портрет?
10. На які групи поділяються ознаки зовнішності людини?
11. Що являють собою особливі та разючі прикмети?
12. Які існують види портретно-криміналістичної експертизи?
13. Які питання вирішує портретно-криміналістична експертиза?
14. У чому полягає сутність експертного ототожнення особи за фотозображеннями?

Кримінальна реєстрація

§ 1. Поняття та значення кримінальної реєстрації

Успішному розкриттю, розслідуванню та попередженню злочинів сприяє чинна система кримінальної реєстрації в Україні. **Кримінальна реєстрація** — це цілеспрямований систематичний облік певних об'єктів для наступного використання реєстраційних даних при розслідуванні злочинів, розшуку злочинців і речових доказів, з'ясуванні обставин, що супроводжують злочин. Систему кримінальної реєстрації утворюють різні види криміналістичного обліку.

Криміналістичний облік — це система реєстрації, систематизації та зосередження об'єктів або відомостей про них за їх ідентифікаційними ознаками з метою використання облікових даних для розкриття та попередження злочинів, яка ґрунтується на наукових даних і узагальненнях практики боротьби зі злочинністю. Криміналістичні обліки здійснюються органами МВС України відповідно до Настанови «Про діяльність експертно-криміналістичної служби МВС України», затвердженої наказом МВС України від 30 серпня 1999 р. та Положення «Про експертну службу Міністерства внутрішніх справ», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р.

Безпосереднім призначенням кримінальної реєстрації є утворення попередніх умов для ідентифікації об'єктів, що реєструються, наведення відповідних довідок щодо них. За допомогою реєстраційних даних здійснюються розшук та ідентифікація об'єктів шляхом порівняння матеріалів реєстрації з ознаками об'єкта, що перевіряється. Кожний вид криміналістичного обліку — це фактично інформаційно-пошукова система. Тому ведення і використання криміналістичних обліків передбачають широке застосування інформаційних технологій та можливостей ЕОМ.

За допомогою кримінальної реєстрації вдається вирішувати такі завдання розслідування: встановлення факту притягнення особи раніше до кримінальної відповідальності; виявлення невідомого зло-

чинця, який зник з місця події, або особи, яка втекла з місць позбавлення волі; ідентифікація злочинця за його слідами; встановлення особи невідомого трупа та ін.

У вузькому розумінні реєстрація є процесом фіксації в установленому порядку ознак об'єктів у облікових документах за наявності необхідних для цього підстав. При криміналістичному обліку використовуються різні способи реєстрації та фіксації ознак об'єкта: описово-письмовий, дактилоскопічний, фотографічний, графічний, колекційний.

Науковою основою кримінальної реєстрації є положення про індивідуальність кожного об'єкта, відносну стійкість ознак об'єкта та можливість його ідентифікації. Формування кримінальної реєстрації на науковій основі було започатковано наприкінці XIX ст. французьким криміналістом А. Бергільйоном, який розробив і впровадив у практику боротьби зі злочинністю антропометричний метод реєстрації злочинців. Більш прогресивним методом, який через кілька років прийшов на зміну антропометрії, став дактилоскопічний метод реєстрації злочинців.

§ 2. Види криміналістичних обліків

Система криміналістичного обліку складається з його різних видів. Залежно від вирішуваних завдань криміналістичні обліки поділяються на *оперативно-пошукові* та *інформаційно-довідкові*, а залежно від рівня концентрації інформації — на *центральні*, *регіональні* та *місцеві*.

Оперативно-пошукові обліки вміщують об'єкти, які безпосередньо пов'язані з подією злочину і, як правило, вилучені під час оглядів місця події або під час проведення оперативних заходів та слідчих дій. До них належать: дактилоскопічні обліки, колекції слідів злому, взуття, транспортних засобів, волокон, замків і ключів, підроблених рецептів і бланків документів, кулегільзотеки, колекції суб'єктивних портретів та ін.

Інформаційно-довідкові обліки (колекції і картотеки) комплектуються об'єктами та даними, які безпосередньо не пов'язані з подією злочину та одержані в результаті нагромадження відомостей інформаційного характеру. Об'єктами інформаційно-довідкових колекцій і картотек можуть бути зразки різноманітних виробів, рисунки, фотографії, таблиці, каталоги тощо.

Центральні обліки здійснюються Державним науково-дослідним експертно-криміналістичним центром МВС України (ДНДЕКЦ). До

центральної оперативно-пошукової обліку належать: центральна колекція куль і гільз зі слідами зброї (кулегільзотека); центральна картотека фальшивих грошей; центральна картотека підроблених документів, виготовлених із застосуванням засобів поліграфії; центральна картотека слідів рук, вилучених з місць нерозкритих тяжких та резонансних злочинів; центральна колекція макетів вибухових пристроїв і речовин; центральна колекція фонограм з голосами осіб, які анонімно повідомляли про загрозу вибуху.

У межах центральної обліку утворено інформаційно-довідкові колекції зразків: документів суворого обліку, цінних паперів та грошей; зброї та боєприпасів; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; рельєфних підшов взуття; інструментів, що використовуються при зламуванні; лакофарбових покриттів; вибухових пристроїв і речовин; протекторів шин; волокон і волосся; паливно-мастильних матеріалів; підроблених номерів вузлів, деталей та агрегатів автотранспорту тощо.

Регіональні обліки здійснюють науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ) при ГУМВС, УМВС, УМВСТ.

Регіональні оперативно-пошукові обліки комплектуються з об'єктів, що вилучені під час оглядів місця події за справами про злочини, вчинені на території відповідного регіону, або надіслані для постійної перевірки з інших органів. До таких обліку належать картотеки: слідів рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів (слідотеки); дактилоскопічні на осіб, узятих міліцією на облік; кулегільзотеки; картотеки фальшивих грошей; картотеки підроблених документів, виготовлених із застосуванням засобів поліграфії; колекції слідів знарядь злочину, вилучених з місць нерозкритих злочинів (слідотеки); слідів взуття, вилучених з місць нерозкритих злочинів; картотеки слідів транспортних засобів, вилучених з місць нерозкритих злочинів; суб'єктивних портретів осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів; підроблених рецептів на одержання наркотичних і сильнодіючих лікарських засобів; зразків почерку осіб, які займаються підробленням медичних рецептів; зразків печаток і підписів лікарів, які виписують рецепти на одержання медичних засобів; мікрооб'єктів.

На регіональному рівні утворюються інформаційно-довідкові колекції: зразків зброї та боєприпасів; наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; рельєфних підшов взуття; інструментів, що використовуються при зломі; лакофарбових покриттів; скла фар автотранспорту; макетів вибухових пристроїв і речовин;

протекторів шин; слідів рукавиць; замків і ключів; зразків волокон і волосся; паливно-мастильних матеріалів; підроблених номерів вузлів і агрегатів автотранспорту тощо.

Місцеві обліки ведуться у відділах, відділеннях, групах НДЕКЦ, що обслуговують міськрайлінооргани і комплектуються об'єктами, вилученими в ході оглядів місця події у справах про злочини, що вчинені на території обслуговування органу внутрішніх справ, або надісланими для постійної перевірки з інших органів. До таких обліків належать: картотеки слідів рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів (слідотеки); дактилоскопічні картотеки на осіб, взятих міліцією на облік; колекції слідів знаряддя злочину, вилучених з місць нерозкритих злочинів; слідів взуття, вилучених з місць нерозкритих злочинів; картотеки слідів транспортних засобів, вилучених з місць нерозкритих злочинів; суб'єктивних портретів осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів.

На місцевому рівні утворюються інформаційно-довідкові колекції: рельєфних підшовів взуття; інструментів, що використовуються при зломі; лакофарбових покриттів; скла фар автотранспорту; протекторів шин; слідів рукавиць; замків і ключів; підроблених номерів вузлів і агрегатів автотранспорту та ін.

Поряд з центральною, регіональною і місцевими системами обліків існують також оперативно-довідковий і дактилоскопічний обліки, які функціонують на центральному і регіональному рівнях. Центральний облік здійснює Департамент інформаційних технологій при МВС України (ДІТ при МВС), регіональний — управління (відділи) оперативної інформації при ГУМВС України в Автономній Республіці Крим та при управліннях МВС України в областях. У Києві та Київській області алфавітний і дактилоскопічний обліки здійснює ДІТ при МВС України, а у м. Севастополі — УОІ при ГУМВС України в Автономній Республіці Крим (Інструкція про порядок ведення та використання оперативно-довідкового і дактилоскопічного обліку в органах внутрішніх справ та органах (установах) кримінально-виконавчої системи України, затверджена наказом МВС України та ДДУПВП від 23 серпня 2002 р.).

■ § 3. Дактилоскопічний облік

Алфавітному і дактилоскопічному облікам підлягають особи, які на території України обвинувачуються у вчиненні злочинів або засуджені, розшуковуються, затримані за підозрою у занятті бродяжництвом, а також громадяни України, які вчинили за її межами злочини і відо-

мості про яких надійшли офіційними каналами згідно з міжнародними договорами у сфері обміну інформацією, що набрали чинності в установленому порядку. Порядок ведення дактилоскопічного обліку регламентовано Інструкцією про порядок функціонування дактилоскопічного обліку експертної служби МВС України, затвердженою наказом МВС України від 11 вересня 2001 р.

Дактилоскопічний облік складається з дактилокарток (масиву дактилокарт невпізнаних трупів; безвісно зниклих осіб і осіб, яких було піддано дактилоскопіюванню), та слідотек (реєстраційних карт слідів рук, вилучених під час оглядів місць подій за фактами нерозкритих злочинів та безвісно зниклих осіб). Існують такі види дактилокарток та слідотек: центральні, обласні, кушові та місцеві.

Дактилоскопічний облік здійснюється за допомогою дактилоскопічних карток, які містять пальцеві відбитки кожної руки певної особи (рис. 20). Дактилокартки заповнюються у трьох примірниках, якщо вони підлягають обліку в центральній дактилокартотечі, або у двох примірниках, якщо вони підлягають обліку тільки в регіональній і місцевій дактилокартотеках.

Дактилокартка на особу заповнюється на бланку встановленого зразка, де у відповідних графах фіксуються такі відомості: стать; прізвище, ім'я та по батькові; число, місяць, рік народження; місце народження; дактилоскопічна формула за 10-пальцевою системою; основні та контрольні відбитки пальців; підпис особи; дата проведення дактилоскопіювання; орган, де відбулося дактилоскопіювання; підстава для дактилоскопіювання; відбитки долонь; прикмети; прізвище і підпис працівника, який заповнив дактилокартку.

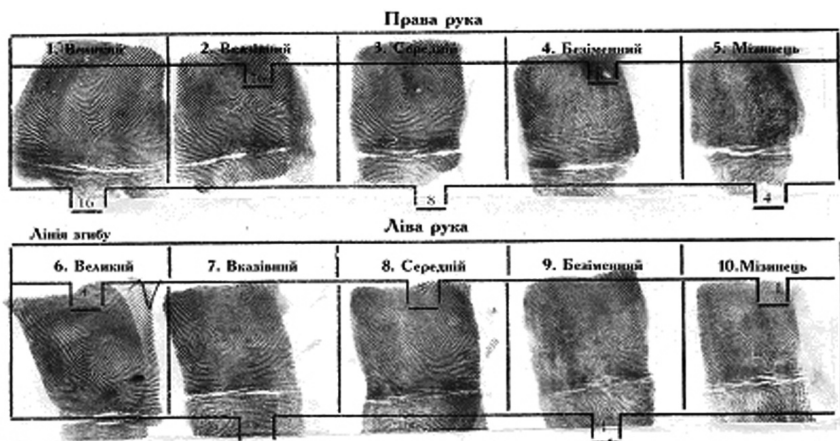

Рис. 20. Фрагмент дактилокартки

Дактилоскопіювання полягає в одержанні пальцевих відбитків живих осіб і трупів. При *дактилоскопіюванні живих осіб* на гладку пластинку видавлюють невеличку кількість друкарської фарби і розкочують її гумовим валиком. Дактилоскопійованому пропонують вимити руки теплою водою з милом, після чого нігтьові фаланги всіх пальців прокочують від краю до краю по пластинці з фарбою, потім у тому самому порядку прокочують їх у спеціально зазначених місцях на дактилокартці. Після прокочування на дактилокартку наносять контрольний відбиток чотирьох пальців одночасно (крім великого, що прокочується окремо в спеціально відведеній графі), який допомагає перевірити, чи нанесені окремі відбитки пальців на відповідні місця дактилокартки, і визначити, якою рукою і яким пальцем залишений відбиток на місці події.

Дактилоскопіювання трупа має свої особливості. Фарбу з пластинки за допомогою гумового валика наносять на пальці, а потім прокочують кожний палець окремими квадратиками паперу, покладеними на сірникову коробку. Аркуші паперу з відбитками пальців наклеюються на відповідне місце дактилокартки. Контрольний відбиток не робиться.

Систематизація дактилокарток полегшується за допомогою використання спеціальних формул. *Дактилоскопична формула* — це формула 10-пальцевої системи реєстрації, що записується в правому верхньому куті лицьового боку дактилокартки; має вигляд двох простих дробів: перший іменується основною частиною формули, другий — додатковою. Чисельник основної частини формули є сумою умовних цифрових позначень тільки завиткових узорів парних пальців рук із додаванням одиниці, а знаменник — сумою позначень завиткових узорів непарних пальців із додаванням одиниці. Парні та непарні пальці визначають, переходячи від великого пальця правої руки до мізинця лівої. Для цифрових позначень усі пальці поділяються на пари. Відповідним парам присвоюються такі цифрові позначення: великий і вказівний правої руки — 16; середній і безіменний правої руки — 8; мізинець правої і великий лівої руки — 4; вказівний і середній лівої — 2; безіменний і мізинець лівої — 1.

Додаткова частина формули являє собою дріб, де в чисельнику є ряд цифрових позначень усіх узорів пальців правої руки, які не сумуються, а в знаменнику — пальців лівої. Для виведення додаткової частини формули папілярний узор кожного пальця наділяється умовною цифрою від 1 до 9. Дугові узор, незалежно від виду, позначаються цифрою 1, петльові радіальні — 2, петльові ульнарні — 3, 4, 5 та 6, залежно від кількості ліній, розміщених на лінії відрахування;

Типи
узорів

Умовне
позначення

		типові	пірамідальні	шатрові	несправжньо-петльові	
дугові						1
	петльові напрямок ніжок петель радіальні ульнарні					
напрямок ніжок петель ульнарні			від 1 до 9 ліній	3		
			від 10 до 13 ліній	4		
			від 14 до 16 ліній	5		
			від 17 ліній і більше	6		
завиткові		відносне положення дельт зовнішнє				7
	середнє				8	
	внутрішнє				9	

Рис. 21. Типи папілярних узорів та їх умовні позначення

завиткові узори — 7, 8 та 9, залежно від відносного положення дельт; відсутні пальці, а також узори пальців з ушкодженнями позначаються 0 (рис. 21).

Дактилокартотека складається з основного масиву та архіву. За рішенням керівництва ДНДЕКЦ, НДЕКЦ масив дактилокарток може систематизуватися за категоріями злочинів. Дактилокартку на особу вилучають з основного масиву в разі смерті останньої та поміщають до архіву на строк не менше трьох років, після чого знищують.

Існують особливості формування слідотек. Так, центральна слідотека ведеться в ДНДЕКЦ та формується з фотокопій слідів, вилучених із місць вчинення тяжких злочинів, які залишилися нерозкритими, та за фактами безвісного зникнення осіб. Крім цього, формуються і функціонують обласні, кущові та місцеві слідотеки. Зокрема, місцеві слідотеки функціонують у підрозділах з експертно-криміналістичного забезпечення роботи ОВС НДКЕЦ та формуються з фотокопій слідів рук, вилучених під час огляду місць вчинення злочинів, що залишилися нерозкритими, і території конкретного ОВС та за фактами безвісного зникнення осіб.

Слідотека складається з основного масиву та архіву. До основного масиву вміщуються фотокопії слідів рук, що: визнані експертом придатними для ідентифікації особи; перевірені за дактилокартками осіб, які могли залишити сліди на місці події не у зв'язку із вчиненням злочину; перевірені за дактилокартотеками і слідотеками та ін. До архіву вміщуються копії слідів рук у разі, коли злочин розкрито, але належність слідів не встановлено. Строк зберігання слідів — до закінчення строку давності притягнення особи до кримінальної відповідальності за видом злочину.

Звертаючись із запитом щодо проведення перевірки за дактилоскопічним обліком мають право підрозділи МВС, податкової міліції, Служби безпеки, органів прокуратури та суду, а також правоохоронні органи інших країн за міжнародними угодами. Види перевірок: дактилокартка — дактилокартка (проводиться з метою встановлення: осіб, які приховують свої дійсні настановні дані; осіб невпізнаних трупів; наявності (відсутності) дактилокарток осіб); дактилокартка — слід (слід — дактилокартка) (проводиться з метою встановлення осіб, які лишили сліди рук на місці події); слід — слід (проводиться з метою встановлення фактів залишення одною особою слідів рук при вчиненні різних злочинів). Строк перевірки не повинен перевищувати 15 діб з моменту одержання запиту.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке кримінальна реєстрація?
2. Які завдання вирішуються за допомогою кримінальної реєстрації?
3. Ким започатковано формування кримінальної реєстрації на науковій основі?
4. Які існують види криміналістичних обліків?
5. Яким нормативно-правовим актом регламентовано ведення дактилоскопічного обліку?
6. Яким чином здійснюється дактилоскопіювання живих осіб?
7. Які особливості має дактилоскопіювання трупа?
8. Що являє собою дактилоскопічна формула?
9. Які існують особливості формування слідотек?

Частина

третя

Криміналістична

тактика

Розділ 13

Загальні положення

криміналістичної тактики

§ 1. Поняття та предмет криміналістичної тактики

У період зародження криміналістики як самостійної галузі знань тактика розглядалась як частина поліцейської (кримінальної) техніки. У працях учених Австро-Угорщини і Німеччини Г. Гросса, А. Вейнгарта, Г. Шнейкерта, В. Штібера та інших відображено перші уявлення про криміналістичну тактику. Зокрема, А. Вейнгарт зазначав, що у боротьбі зі злочинністю, як і на війні, насамперед необхідні енергійна діяльність, прояв особистої ініціативи та швидкість. Розпочинаючи розслідування з можливою поспішністю, не слід діяти не обмірковано та навмання¹.

Термін «тактика» означає теорію і практику підготовки та ведення бою. У більш загальному розумінні — це система засобів, спрямованих на досягнення певної мети через боротьбу, зіткнення інтересів та подолання опору. Злочини звичайно розслідуються у ситуації конфлікту інтересів, протидії зацікавлених осіб. Термін «тактика» у криміналістиці має деякі елементи умовності, оскільки вона не рівноцінна військовій тактиці та її не слід зводити тільки до тих способів,

¹ Див.: *Вейнгарт А.* Уголовная тактика. Руководство к расследованию преступлений. — С.Пб., 1912. — С. 5–6.

застосування яких призводить до усунення конфліктних взаємозв'язків та протидії.

Погляди на зміст і сутність тактики неодноразово зазнавали змін у теорії криміналістики. В історії науки існує чимало термінів, що визначали її поняття: кримінальна тактика, слідча тактика, криміналістична тактика. Змінювалася не тільки назва тактики, а й її зміст. Процес становлення і розвитку тактики йшов від вивчення особи злочинця та засобів учинення злочинів, розроблення ефективних методів їх розкриття до дослідження прийомів провадження окремих слідчих (судових) дій.

Криміналістична тактика є відносно самостійною частиною науки криміналістики. Це система наукових положень і рекомендацій щодо організації та планування досудового і судового слідства, які розробляються на основі визначення оптимальної лінії поведінки осіб, прийомів провадження слідчих і судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів та встановлення обставин, що сприяли вчиненню злочину.

У структурному відношенні в тактиці виділяються два розділи: перший містить так звані загальні положення (вчення про криміналістичну версію, планування розслідування, взаємодію слідчого з органами дізнання, залучення громадськості до розслідування злочинів); другий включає положення щодо тактики провадження окремих слідчих дій. Таке розуміння тактики та її структури має найбільш загальний характер і є загальноновизнаним. Проте воно звужує сферу застосування та межі криміналістичної тактики, характеризуючи її тільки щодо окремих слідчих дій.

У теоретичному аспекті судова тактика залишається до цього часу недостатньо дослідженою. Проблеми застосування судом даних криміналістики відображено у концепції Л. Ю. Ароцкера (1965), який писав, що визначення черговості встановлення фактів у справі, послідовність провадження судових дій, побудова судового слідства відповідно до характеру кримінальної справи (категорії злочину) — всі ці положення криміналістичної тактики мають бути відомі суду.

Судова реформа в Україні ставить за мету звільнити суд від виконання функції обвинувачення. Суд повинен вислухати доводи сторін, що змагаються (державного обвинувачення та захисту), про доведеність обвинувачення, перевірити наявні у справі докази. Конституція України як принципи судочинства оголошує рівність усіх учасників процесу перед законом та судом, змагальність сторін та свободу в по-

данні суду своїх доказів. З урахуванням цього конституційного положення якісно змінюється й тактика провадження таких судових дій, як допит, очна ставка, пред'явлення для впізнання, огляд місця події та ін. У зв'язку з цим можна говорити про тактику суду (судді), тактику державного обвинувачення і тактику професійного захисту.

Дискусійними залишаються питання про тактику оперативно-розшукових заходів і тактику розшуку. Процес становлення теорії оперативно-розшукової діяльності як самостійної галузі багато в чому схожий з історією розвитку криміналістики: спочатку елементи цієї теорії та практичні рекомендації з проведення оперативно-розшукових заходів розроблялися у розділі кримінальної тактики.

Розшукова діяльність є функцією органів дізнання та досудового слідства. Розшукова діяльність органів дізнання має непроцесуальний, переважно розвідувальний характер та здійснюється спеціальними засобами. Тактика провадження оперативно-розшукових заходів повинна посісти відповідне місце не тільки у теорії оперативно-розшукової діяльності, а й у криміналістиці. Це пов'язано з тим, що хоч природа оперативно-розшукової та кримінально-процесуальної діяльності є різною, однак існує тенденція до легалізації та надання доказової сили оперативно-розшуковим заходам.

Необгрунтовано забутою є тактика злочинної діяльності (кримінальна тактика), яка визначає типові способи вчинення та приховування злочинів, форми поведінки злочинця, його психологічний портрет, особливості протидії зацікавлених осіб, створення інсценувань та фальсифікацій.

У злочинців у процесі злочинної діяльності виробляються своєрідні вміння та навички, звички та схильності, тобто «злочинний почерк». Схильність до вчинення злочинів певним способом є передумовою кримінальної професіоналізації. Знання специфіки способів професійної злочинної діяльності — ключ до виявлення винуватих. Сучасна криміналістична теорія не має достатньої кількості досліджень у галузі тактики злочинної діяльності та не виділяє її у своїй структурі. Разом з тим особливості кримінальної тактики необхідно враховувати судово-слідчим працівникам під час провадження процесуальних дій, виявлення слідів злочину, встановлення свідомо неправдивих показань.

Тенденції розвитку криміналістичної тактики потребують розширення меж її дослідження. За своїм змістом вона повинна мати трирівневу структуру:

1) загальні положення (поняття і предмет криміналістичної тактики, її принципи, елементи планування і організація розслідування, вчення про криміналістичну версію та ін.);

2) підгалузі (слідча тактика, судова тактика, тактика розшукової діяльності, тактика злочинної діяльності);

3) окремі наукові теорії (теорія прийняття тактичних рішень, теорія слідчої ситуації, теорія систематизації тактичних прийомів та ін.).

Оскільки тактика є частиною криміналістичної науки, вона не може не включати до себе деякі її положення. Це можуть бути окремі криміналістичні теорії або їх структурні підрозділи. Окремі наукові теорії у криміналістичній тактиці мають різний ступінь сформованості, тому вона є відкритою системою, яка характеризується появою нових теорій.

Структурність криміналістичної тактики можна простежити на її елементному складі, який передбачає виділення тих «часток», на яких ґрунтується тактика:

1) тактичний прийом як спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її мети;

2) тактична рекомендація — науково обґрунтована та перевірена практикою порада щодо обрання і застосування засобів, прийомів та форм поведінки;

3) система (підсистема) тактичних прийомів — упорядкована сукупність взаємопов'язаних та взаємозумовлених прийомів, що мають цільову спрямованість у процесі її реалізації (іноді систему тактичних прийомів іменують тактичною комбінацією);

4) тактика слідчої (судової, оперативно-розшукової) дії, яка охоплює весь типовий тактичний комплекс її можливого здійснення, реалізації;

5) система слідчих або інших дій (тактична операція), спрямована на виконання завдання розслідування у відповідній слідчій ситуації.

Криміналістична тактика тісно пов'язана з іншими розділами криміналістики — криміналістичною технікою та методикою розслідування окремих видів злочинів. Тактика провадження тих або інших процесуальних дій змінюється залежно від характеру задіяних засобів та прийомів криміналістичної техніки. Використання технічних засобів передбачає їх тактичне обґрунтування та доцільність. Взаємозв'язок криміналістичної тактики і методики розслідування окремих видів злочинів визначається тим, що рекомендації тактики реалізуються тільки через методику розслідування з урахуванням специфічних рис конкретного виду злочину.

§ 2. Тактичний прийом як елемент криміналістичної тактики

Тактичний прийом є основним елементом криміналістичної тактики. В юридичній літературі визначення поняття тактичного прийому до цього часу є спірним, що викликає його неоднозначне розуміння і тлумачення.

У криміналістиці існують два основні напрями у поглядах на сутність тактичного прийому: одні автори розглядають тактичний прийом як своєрідну наукову рекомендацію (О. М. Васильєв), інші — визначають його як спосіб дії чи лінію поведінки (Р. С. Белкін). У визначенні поняття тактичного прийому необхідно вказувати, що це саме спосіб дії. Підставою для цього є такі міркування:

1) визначення поняття тактичного прийому як наукової рекомендації містить вказівку на джерело його формування, але не відображає самої сутності прийому;

2) в етимологічному розумінні прийом означає «спосіб здійснення чого-небудь», рекомендація ж — це тільки порада, побажання;

3) спосіб передбачає практичну реалізацію прийому, тоді як рекомендація існує лише абстрактно.

Тактичним прийомом може виступати не будь-який, а тільки найбільш раціональний та ефективний спосіб здійснення процесуальної дії у певних обставинах його реалізації. Раціональність та ефективність способу дії (тактичного прийому) є його істотними ознаками. Разом з тим зазначені ознаки ще не дають змоги відокремити тактичний прийом від інших способів дії (організаційних, підготовчих, технічних тощо).

Відокремлення тактичного прийому від інших способів дії полягає в його психологічній сутності, особливостях психологічного механізму його реалізації. Такий механізм реалізації тактичного прийому припускає: 1) його психологічну спрямованість, пов'язану з викриттям неправди, актуалізацією забутого, відтворенням події, що трапилася, знаходженням прихованого тощо; 2) безпосередню чи опосередковану взаємодію між слідчим (суддею) та його респондентами; 3) психологічний ефект від використання прийому (що пов'язано з одержанням об'єктивних показань, виявленням слідів і знярядь злочину, встановленням місцезнаходження тайника тощо).

Визначення поняття тактичного прийому передбачає врахування і такої його ознаки, як ситуаційна зумовленість. Слідча ситуація справляє чималий вплив як на обрання тактичних прийомів, так і на доцільність їх застосування в тих чи інших умовах.

З огляду на викладене, **тактичний прийом** — це спосіб здійснення процесуальної дії, спрямований на досягнення її конкретної мети, заснований на психологічному механізмі його реалізації та є найбільш раціональним і ефективним у певних ситуаціях.

Тактичний прийом виконуватиме свої функції тільки в тому разі, якщо він відповідатиме низці вимог, до яких належать законність, етичність, науковість, вибірковість, пізнавальна цінність.

Законність як принцип застосування тактичних прийомів полягає в тому, що за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю ці прийоми повинні повністю відповідати духу і літері закону. Тактичний прийом може застосовуватися лише в межах тих слідчих і судових дій, порядок здійснення яких визначено кримінально-процесуальним законом. Відповідність тактичного прийому вимогам законності означає також й те, що він не може суперечити закону. Так, у процесі провадження такої слідчої дії, як пред'явлення для впізнання, способом дії, що порушує вимоги закону, може бути пред'явлення осіб або предметів серед меншого числа, ніж про це вказано в нормі закону (ст. ст. 174, 175 КПК). Такі дії не можна визнати тактичним прийомом, що відповідає вимозі законності.

Допустимість тактичного прийому пов'язана не тільки з його законністю, а й з *етичністю*. Етичність тактичних прийомів полягає в тому, що вони не можуть містити елементи неправдивої інформації, введення особи в оману, справляння такого впливу на психіку людини, що тягне за собою негативні наслідки. Неприпустимими є тактичні прийоми, засновані на насильстві, погрозах, обмані, використанні аморальних спонукань, культурної відсталості, релігійних упереджень тощо.

Важливою вимогою, що ставиться до тактичних прийомів, є їх *науковість*, під якою розуміють відповідність прийому науковим даним, що лежать в основі його формування. Розроблення тактичних прийомів ґрунтується на даних різних наук — психології, логіки, педагогіки, лінгвістики, кібернетики та ін. Проте вимога науковості цим не вичерпується. Вона перш за все визначає природу тактичного прийому. Наукова обґрунтованість передбачає:

- 1) науковість прийому за джерелом його походження;
- 2) відповідність прийому сучасному стану науки;
- 3) можливість наукового передбачення результатів використання прийому.

Наступною вимогою, що ставиться до тактичних прийомів, виступає їх *вибірковість* як спроможність вирішувати тактичні завдання у певних

ситуаціях. Ситуативний характер прийомів, залежність їх від обставин, що виникають під час провадження досудового чи судового слідства в цілому або при проведенні окремих слідчих (судових) дій, зумовлює потребу в опрацюванні найрізноманітніших тактичних прийомів.

Серед вимог, що ставляться до тактичних прийомів, є також їх *пізнавальна цінність*. Тактичні прийоми за своїм призначенням і спрямованістю сприяють пізнанню, переслідують мету одержати доказову інформацію (знайти сліди чи знаряддя злочину, одержати показання від свідка чи обвинуваченого, встановити особу злочинця чи жертви тощо).

Важливою проблемою у криміналістичній тактиці є визначення характеру взаємозв'язку і розмежування тактичних прийомів та процесуального порядку провадження слідчих і судових дій. З цього приводу в юридичній літературі висловлено дві протилежні точки зору. Прибічники однієї з них (Р. С. Белкін) вважають, що у кримінально-процесуальному законі можуть міститися тактичні прийоми. Вони зазначають, що тактичний прийом, який став нормою закону, не втрачає свого криміналістичного змісту. Інші криміналісти (В. О. Коновалова) стверджують, що у кримінально-процесуальному законі не можуть міститися жодні тактичні рекомендації чи прийоми.

На наш погляд, у кримінально-процесуальному законі не можуть міститися тактичні прийоми, бо, по-перше, тактичний прийом ґрунтується на процесуальних нормах і не повинен суперечити їм; по-друге, процесуальна норма, навіть альтернативна, не може бути тактичним прийомом через те, що вона має розпорядчий або обов'язковий характер у певних межах; по-третє, тактичний прийом є більш гнучким, його застосування визначається ситуаційною зумовленістю, яку законодавець у деталях передбачити не в змозі, а може представити та приписати тільки загальний процесуальний порядок; по-четверте, тактичний прийом не може бути застосовано в «усіх випадках» — тільки за певних умов, обставин, відповідних ситуацій його застосування буде оптимальним.

§ 3. Джерела та функції тактичних прийомів

При формуванні тактичних прийомів криміналістична тактика виходить з галузей наукових знань, що стоять біля джерел їх утворення і визначають їх ефективність та раціональність. Дослідження *джерел*

тактичних прийомів дозволить виявити їх наукову спроможність, природу, оцінити їх можливості.

У генезі криміналістичної тактики до її джерел традиційно відносять дані таких наук, як логіка, психологія, лінгвістика, соціологія, наука управління та ін. Разом з тим розвиток окремих наук, їх інтеграція та диференціація дають змогу виявити нові джерела, що сприяють розвитку і становленню криміналістичної тактики та її ядра — тактичних прийомів. До таких джерел можуть належати дані теорії прогнозу, теорії ігор, теорії систем та ін.

Наукові положення *логіки* мають посісти особливе місце при формуванні та використанні тактичних прийомів огляду місця події, допиту в усіх його різновидах, обшуку та інших процесуальних дій. Такі тактичні прийоми, як аналіз слідів та інших речових доказів, їх зіставлення з іншими даними, постановлення різноманітних за своєю природою запитань допитуваному чи пред'явлення йому тих чи інших доказів містять у собі елементи логіки. Її закони визначають не тільки форму і зміст тактичних прийомів, а й певну послідовність їх застосування, те чи інше їх поєднання у межах окремої процесуальної дії.

Важливим теоретичним джерелом тактичних прийомів виступає *психологія*. Її особлива роль визначається тим, що тактичні прийоми безпосередньо або опосередковано спрямовані на специфічний об'єкт — психіку людини; їх розроблення і побудова ґрунтуються на психологічних особливостях процесів сприйняття, пам'яті, мислення, тих чи інших властивостях і станах; їх зміст і механізм реалізації зумовлені необхідністю справляння психологічного впливу з метою встановлення психологічного контакту, актуалізації забутого, викриття неправди у свідченнях тощо.

Особливий інтерес для розвитку криміналістичної тактики становить соціальна психологія, яка надає відомості про вікові, соціально-психологічні особливості особи, її конформність, схильність до референтної групи (референту), соціальну роль та ін. Використання даних цієї науки дозволяє більш диференційовано формувати достатні та необхідні засоби впливу на осіб різних категорій.

Розроблення і застосування тактичних прийомів пов'язані з деякими напрямками математичної науки, зокрема *теорією ігор*. Вплив теорії ігор на розвиток криміналістичної тактики намітився порівняно недавно. Використовуючи математичний апарат, теорія ігор винаходить такі правила поведіння у конфліктних ситуаціях, які були б найкращими. Ці завдання можуть бути найбільш ефективно вирішені на

рівні рефлексивного мислення і управління як ядра теорії ігор. Елементи рефлексивного мислення необхідно більш широко застосовувати в процесі обрання і побудови окремих тактичних прийомів, їх систем, прогнозування можливостей їх ефективної реалізації.

Криміналістична тактика пов'язана з наукою управління, зокрема з науковою організацією праці (НОП). Вона використовує такі положення НОП, як планування діяльності, розподіл сил і засобів, економія часу.

Розгляд НОП як джерела тактичних прийомів уявляється спірним. Віднесення деякими авторами НОП до джерел тактичних прийомів пов'язане з тим, що вони ототожнюють організаційні та тактичні способи дії, ставлять між ними знак рівності. НОП може лише сприяти ефективному використанню тактичних прийомів, але не породжувати їх.

Слід зазначити, що ізольований розгляд окремих теоретичних джерел є умовним. У всіх випадках тактичний прийом має декілька джерел. Так, постановка тих чи інших запитань допитуваному заснована на даних логіки (логічна природа запитання, його вид, форма), психології (запитання є носієм психологічного впливу), лінгвістики (запитання повинно бути правильно сформульовано з погляду мовознавства). Пред'явлення доказів базується на даних психології (актуалізувати забуте, викрити неправду тощо), логіки (визначеність і послідовність їх пред'явлення), теорії ігор (обрання моменту пред'явлення доказів за допомогою імітації міркувань респондента, прогнозування результату реалізації прийому та ін.).

Джерелом тактичних прийомів є *результати криміналістичних наукових пошуків*. Як не дивно, але про це джерело забувають самі криміналісти. Сьогодні криміналістична тактика переростає свій традиційний потенціал, а це вимагає не тільки його оновлення, а й побудови систем тактичних прийомів, розроблення нових способів дії. Криміналістика на основі вивчення та узагальнення слідчої практики розробляє і пропонує найбільш ефективні тактичні прийоми та засоби.

Джерелом тактичних прийомів може бути й безпосередньо *слідча чи судово практика*. Судово-слідча практика дозволяє нагромадити необхідний емпіричний матеріал, узагальнити особливості застосування способів дії, одержати уявлення щодо прогалин і помилок, апробувати рекомендації криміналістичної теорії.

Тактичні прийоми виконують *різноманітні функції* і можуть бути поділені на *загальні*, що виходять за рамки ізольованої дії та характерні для низки процесуальних дій, та *окремі*, притаманні внутрішньому змісту

окремої дії. Дослідження функціонального призначення тактичних прийомів вимагає розгляду специфіки загальних та окремих функцій.

Загальними функціями тактичних прийомів можуть бути пізнавальна, прогностична, комунікативна, регулятивна. Розглянемо кожну з них окремо.

Пізнавальна функція тактичних прийомів пов'язана з одержанням доказової інформації при виконанні окремих процесуальних дій. Тактичні прийоми за своєю сутністю повинні сприяти пізнанню, переслідувати мету ефективного проведення слідчих та судових дій. Пізнавальна функція складається із застосування таких прийомів, які відповідно до мети дії сприяють виявленню інформаційного матеріалу та встановленню істини.

Прогностична функція тактичних прийомів дозволяє слідчому (судді) правильно обрати ті чи інші способи дії, домогтися реалізації мети процесуальної дії. Ця функція охоплює три основні напрями передбачення: 1) власних дій слідчим (суддею); 2) дій інших учасників процесу розслідування (судового розгляду); 3) можливості управління здійснюваною діяльністю.

Комунікативна функція проявляється у процесі спілкування слідчого (судді) з іншими учасниками в межах процесуальної дії (під час допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання та ін.). Ця функція тактичних прийомів включає такі напрями: 1) встановлення психологічного контакту; 2) управління спілкуванням з боку слідчого (судді); 3) справляння психологічного впливу на підозрюваного, обвинуваченого, свідка чи іншу особу в процесі спілкування; 4) одержання слідчим (суддею) необхідної інформації в процесі спілкування.

Регулятивна функція тактичних прийомів припускає можливість виявляти їх вплив на слідчу ситуацію та ситуацію процесуальної дії, змінювати їх. Правильно обраний тактичний прийом дає змогу регулювати ситуацію в потрібному напрямі (змінювати позицію учасників процесуальної дії, одержувати дані про можливе місцезнаходження слідів злочину, способи їх приховування тощо). У процесі використання тактичних прийомів відбувається зміна ситуації, яку вони регулюють.

Тактичні прийоми обираються вільно та застосовуються на розсуд слідчого чи судді. Водночас треба враховувати можливості саме регулятивної функції тактичних прийомів, пов'язаної з відносною жорсткістю їх застосування.

Тактичні прийоми виконують також окремі функції, зумовлені специфікою процесуальної дії, її цільовою та ситуативною спрямова-

ністями. Окремі функції являють собою диференціацію тих чи інших загальних функцій, пов'язану зі специфікою слідчої чи судової дії (огляду місця події, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту тощо). Так, у процесі допиту загальні функції тактичних прийомів (пізнавальна і комунікативна) проявляються у таких окремих функціях, як функція викриття (викриття неправдивої заяви про алібі, встановлення обмови, самообмови тощо), функція спонукання (актуалізація в пам'яті забутого, стимулювання до давання показань), функція корекції (усунення перекручень при добросовісній помилці, уточнення показань та усунення суперечностей у них). Під час обшуку як окремі функції можуть бути розглянуті діагностична (пов'язана з визначенням добровільності видання об'єктів обшуку), пошукова (дозволить обрати напрям пошуку і виявити те, що шукають), усунення протидії особи, яку обшукують, стимулювання її до спілкування, одержання від неї пошукової інформації тощо.

Тактичні прийоми провадження окремих процесуальних дій мають багатофункціональне призначення. У процесі використання вони можуть виконувати різноманітні функції. Зокрема, пред'явлення того чи іншого доказу може бути використано для актуалізації в пам'яті допитуваного забутих обставин, викриття неправди, усунення суперечностей в його показаннях та ін. Тактичний прийом, що стосується аналізу слідів на місці події, дозволяє встановити більш широкий їх діапазон, причинні зв'язки між ними, відтворити подію, що сталася. Зіставлення окремих предметів може бути ефективним при обшуку як у разі відшукування видозмінених (знищених) об'єктів пошуку, так і при пошуку об'єктів, схованих у спеціальних тайниках.

Окремі тактичні прийоми можуть виконувати свої функції в різних процесуальних діях. Так, постановка тих чи інших запитань (нагадуючих, доповнюючих, уточнюючих, контрольних тощо) використовується в таких діях, як допит, обшук, пред'явлення для впізнання. Роз'яснення необхідності надання допомоги органам розслідування застосовується при допиті, обшуку, слідчому експерименті. Використання можливостей типових аналогів може бути застосовано не тільки у процесі огляду місця події, а й при обшуку.

Видимість функціональної уніфікованості тактичних прийомів створюється подібністю окремих цілей процесуальних дій. Разом з тим та чи інша слідча (судова) дія завжди накладає свій відбиток на функції тактичних прийомів.

§ 4. Класифікація тактичних прийомів

Різноманітність тактичних прийомів вимагає їх наукової класифікації. Класифікація визначає систему підпорядкованих понять (класів, об'єктів) і використовується як засіб для встановлення зв'язку між ними. Значення наукової класифікації полягає у тому, що вона передбачає вивчення закономірностей об'єктів, дослідження їх природи.

У криміналістичній літературі здійснюються спроби класифікувати прийоми. Складність класифікації тактичних прийомів визначається великою кількістю підстав, за якими вони можуть бути поділені, та неоднозначним розумінням сутності тактичного прийому.

Аналіз праць з криміналістики свідчить про те, що існує близько двох десятків класифікацій тактичних прийомів, але багато хто з авторів за основу класифікаційних побудов часто беруть довільні ознаки, властивості чи положення.

Найпоширенішою є класифікація тактичних прийомів *за джерелом походження*. Так, їх поділяють на прийоми, що ґрунтуються на застосуванні логіки, психології, НОП (О. М. Васильєв). Однак, на наш погляд, пропонується класифікація є спірною через такі міркування:

- 1) вона демонструє окремі джерела формування тактичних прийомів і тому має теоретичне, а не практичне значення;
- 2) є однобічною, бо не охоплює всі можливості формування прийомів;
- 3) підстава класифікації є недостатньо точною, оскільки в усіх випадках тактичний прийом має декілька джерел;
- 4) у цій класифікації тактичними прийомами називаються й такі, що не можуть належати до прийомів (слідча версія, планування, розміщення і використання сил та ін.);
- 5) до тактичних прийомів включено не тільки способи дії, а й методи і навіть напрями діяльності слідчого.

Дискусійні погляди щодо існування двох тактик — криміналістичної та процесуальної — дали змогу деяким авторам класифікувати тактичні прийоми на *передбачені законом* (обов'язкові чи факультативні) та *не передбачені кримінально-процесуальним законом* (М. П. Шаламов). Така класифікація ґрунтується на розумінні тактичного прийому як такого, що може міститися у нормах закону. Проте такий погляд не можна вважати правильним.

Викликає заперечення класифікація тактичних прийомів *за рівнем їх складності* — поділ на складні (комплекс, сполучення декількох

простих прийомів, що забезпечують досягнення певної мети) та прості (елементарні) (М. О. Селіванов). Складні прийоми є не що інше, як їх системи (або, як їх іноді називають у криміналістичній літературі, тактичні комбінації). Система ж тактичних прийомів є самостійною категорією криміналістичної тактики.

Класифікація тактичних прийомів повинна сприяти пізнанню їх сутності в усіх різновидах, визначенню закономірних зв'язків між ними, встановленню їх властивостей та ознак. Підставою класифікації має слугувати певна об'єктивна закономірність, яка дозволяє поділяти тактичні прийоми на ті чи інші види, відносити їх до визначеної групи.

Певний інтерес і практичне значення становлять *такі підстави класифікації тактичних прийомів*:

1) *за видом процесуальної дії* —

тактичні прийоми огляду місця події (аналіз окремих слідів на місці події; моделювання події, що відбулась; зіставлення модельованої події та реальної картини місця події; аналіз ознак знищення слідів; зіставлення інформації місця події з типовими аналогами та ін.);

тактичні прийоми допиту (постановка різних видів запитань; пред'явлення речових та письмових доказів; оголошення показань окремих осіб; допит на місці події; демонстрація перспектив ситуації, що склалася; переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування та ін.);

тактичні прийоми обшуку (залучення обшукуваного до діяльності слідчого; словесна розвідка; зіставлення виявленого з ознаками того, що шукається; аналіз ознак предмета пошуків; постановка обшукуваному уточнюючих запитань; використання можливостей типових аналогів тощо);

тактичні прийоми інших процесуальних дій;

2) *за діапазоном використання* —

тактичні прийоми, що використовуються під час провадження тільки окремих слідчих (судових) дій (допит на місці події, орієнтація на професійні навички обшукуваного тощо);

тактичні прийоми, що використовуються у декількох (багатьох) процесуальних діях (постановка тих чи інших запитань, використання типових аналогів, аналіз слідів, предметів, їх ознак тощо);

3) *за об'єктом спрямованості* (або сферою реалізації) —

тактичні прийоми, спрямовані на справляння впливу на людину (роз'яснення важливості правдивих показань; постановка контрольних, нагадуючих, доповнюючих та інших запитань; демонстрація фото-

знімків; оголошення висновків експертиз або результатів слідчих дій та ін.);

тактичні прийоми, спрямовані на дослідження матеріального середовища (аналіз слідів, предметів, їх ознак, розміщення; використання уявної реконструкції окремих елементів події — моделювання з метою відтворення події, що відбулася; зіставлення слідів, виявлених на місці події, та ін.);

4) *за ситуаційною варіантністю* (тактичні прийоми, які диференціюються залежно від ситуації процесуальної дії).

Так, у ситуації повідомлення неправдивих показань під час допиту можуть бути виділені такі тактичні прийоми: постановка контрольних запитань, пред'явлення доказів, оголошення показань інших осіб, допит на місці події тощо;

5) *за характером інформації* —

тактичні прийоми, що ґрунтуються на словесній інформації (бесіда на сторонню тему, роз'яснення значення широсердого каяття, постановка тих чи інших запитань тощо);

тактичні прийоми, що базуються на матеріалізованій інформації (демонстрація доказів, різної наочної інформації та ін.);

тактичні прийоми, засновані на логіко-розумовій інформації (аналіз окремих слідів (предметів); моделювання події, що відбулася; зіставлення інформації місця події з традиційним, природним плином події тощо).

§ 5. Система тактичних прийомів. Тактичні комбінації і тактичні операції

У криміналістичній теорії тактичні прийоми традиційно розглядаються ізольовано, а не у певних комплексах чи системах. Разом з тим саме комплексне використання тактичних прийомів слід здійснювати у процесі тієї чи іншої слідчої (судової) дії. Використання типових систем є набагато ефективним, ніж застосування окремих неузгоджених прийомів.

Система тактичних прийомів — це впорядкована сукупність (комплекс) взаємопов'язаних і взаємозумовлених прийомів, яким притаманні цільова спрямованість та вибірковість у процесі їх реалізації.

Така система повинна становити не просту сукупність прийомів, не будь-який їх перелік, а лише таку побудову, що припускає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому взаємопов'язані компоненти посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції.

Системі тактичних прийомів притаманні такі *загальні ознаки*:

1) *цілісність*. Елементи системи повинні бути безпосередньо чи опосередковано взаємопов'язані і вибірково взаємодіяти, тобто система має функціонувати як певний цілісний ансамбль. Кожний тактичний прийом повинен посідати своє місце в системі та виконувати необхідні функції. Системі мають бути притаманні нові інтегральні властивості, які не входять порізно як складові до системи елементів;

2) *наявність певної структури*, яка передбачає існування відповідних підсистем та окремих тактичних прийомів, що залежать від мети і ситуацій. Розташування тактичних прийомів у системі пов'язано з їх тактичною доцільністю та ефективністю використання у певній послідовності;

3) *ієрархічність системи тактичних прийомів*, що виступає як компонент більш широкої системи — криміналістичної тактики. У свою чергу, кожний компонент системи тактичних прийомів (огляду, обшуку, допиту, пред'явлення для впізнання та ін.) може розглядатися як система (чи підсистема), що диференційована відповідно до мети і ситуаційної зумовленості;

4) *множинність опису кожної системи*. Система тактичних прийомів може збігатися за формою прийомів, але відрізнятися за їх конкретним змістом і особливостями використання.

Існують також *специфічні ознаки* (властивості) системи тактичних прийомів:

а) *цільова спрямованість* — відповідність меті процесуальної дії;

б) *вибірковість* — можливість ефективної роботи тільки у певній ситуації;

в) *динамічність і гнучкість* — наявність широкого діапазону проявів у своєму конкретному змісті та особливостях використання. Гнучкість системи полягає у зміні лідерства застосування тактичних прийомів;

г) *варіантність* — множинність слідчих (судових) дій, а також різноманітних ситуацій, які зумовлюють і варіантність систем тактичних прийомів;

г) *алгоритмічність* — своєрідність алгоритмів для слідчого чи судді у процесі використання тактичних прийомів системи. Вона по-

лягає в тому, що системи припускають певний порядок використання тактичних прийомів — їх форму, зміст, послідовність застосування тощо.

У сучасній криміналістичній тактиці використовуються поняття «тактична комбінація» і «тактична операція», визначення яких має дискусійний характер.

Тактична комбінація — це певне поєднання тактичних прийомів чи слідчих дій та інших заходів, що має на меті вирішити конкретне завдання розслідування та зумовлене цією метою і слідчою ситуацією.

У криміналістичній теорії історія виникнення тактичних комбінацій пов'язана з концепцією правомірності «слідчих хитрощів» і «психологічних пасток», що розглядаються як різновиди тактичних комбінацій. Визначення поняття тактичної комбінації викликає заперечення з таких міркувань:

1) має місце гіперболізація «слідчих хитрощів» («психологічних пасток»); фактично виходить, що «слідчі хитрощі» — це комплекси (поєднання) тактичних прийомів. Цим поняттям охоплюють як припустимі, правомірні тактичні прийоми, так і способи дії, які порушують вимоги етичності, а навіть й комплекси, групи, сукупності прийомів;

2) недоцільно об'єднувати в одному понятті дві самостійні категорії — «поєднання тактичних прийомів» (система прийомів) і «поєднання слідчих (або інших) дій» (тактична операція). «Поєднання тактичних прийомів» і «поєднання слідчих (або інших) дій» переслідують різні цілі і є нерівнозначними;

3) в етимологічному сенсі термін «комбінація» тотожний терміну «система прийомів» для досягнення чого-небудь. Тактична комбінація можлива лише у межах однієї слідчої (судової) дії і не припускає поєднання з тактичними прийомами іншої процесуальної дії. Тому тактичну комбінацію треба розглядати як синонім системи тактичних прийомів.

Тактична операція передбачає поєднання однойменних і різноіменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у даній слідчій ситуації.

Тактична операція передбачає вирішення тактичного (проміжного) завдання. При розслідуванні тих чи інших злочинів застосовують такі тактичні операції: «Встановлення очевидців», «Відшкодування матеріальних збитків», «Документ», «Розшук злочинця», «Атрибуція трупа», «Захист доказів» та ін.

§ 6. Психологічні основи використання тактичних прийомів

Використання тактичних прийомів передбачає знання психологічного механізму їх реалізації. За своєю спрямованістю тактичні прийоми застосовуються у процесі взаємодії між такими особами і об'єктами:

1) слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочин (або іншою особою);

2) слідчим (суддею) і речами — носіями матеріальних відображень про злочин та його учасників.

Виділимо дві форми взаємодії:

1) безпосередню — коли особа, яка вчинила злочин, чи інші особи зазнають впливу (рис. 22);

2) опосередковану — коли слідчий (суддя) через матеріальні об'єкти одержує інформацію про дії, вчинені злочинцем (рис. 23).

Кримінальному процесу та криміналістиці відомі періоди, коли психологічний вплив відносили до незаконних засобів. Разом з тим у відправленні правосуддя такий вплив завжди має місце. Кримінальний і кримінально-процесуальний закони забороняють вплив лише в його грубих проявах, у формі насильства, шантажу, погрози. Так, згідно з ч. 3 ст. 22 КПК забороняється домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. У ст. 373 КК передбачено кримінальну відповідальність за примушування давати показання. Під примушуванням розуміється незаконний насильницький вплив на свідка, потерпілого чи обвинуваченого з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство, з метою добитися від нього показань у справі.

Термін «психологічний вплив» указує на його цільову спрямованість — психіку людини. Будь-яке спілкування — це передусім психологічний вплив на співрозмовника. У взаємодії кожна людина постає у ролі об'єкта чи суб'єкта спілкування. У процесі спілкування одна людина звертається до іншої або з повідомленням, або із запитанням, або пропонує, просить чи наказує що-небудь зробити.

Мовний вплив може бути трьох видів:

1) інформування (передавання інформації);

2) переконання (полягає у впливі через звернення до критичної свідомості особи);

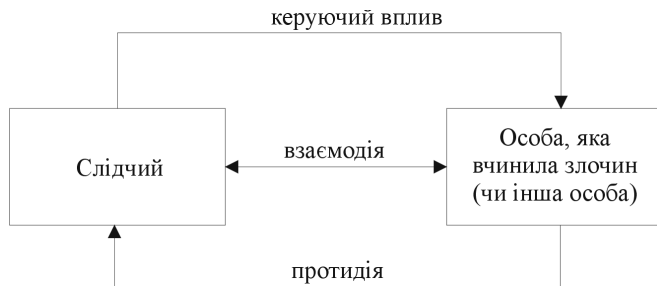

Рис. 22. Взаємодія між слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочин (або іншою особою), — безпосередня взаємодія

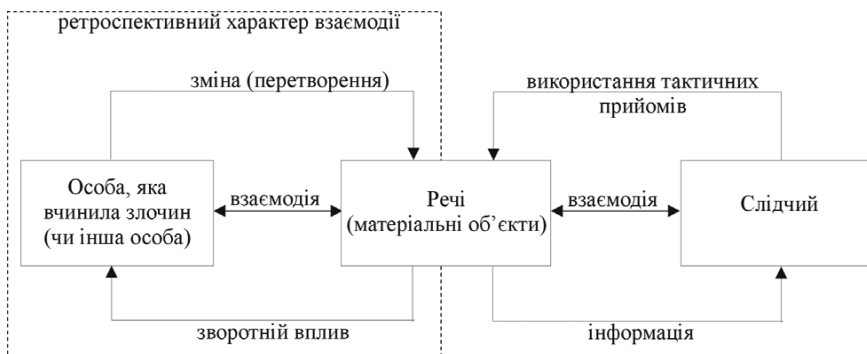

Рис. 23. Взаємодія між слідчим (суддею) і речами (матеріальними об'єктами) — опосередкована взаємодія

3) навіювання (припускає вплив, пов'язаний зі зниженням свідомості і критичності при сприйнятті та реалізації навіюваного змісту).

Види психологічного впливу, що справляються слідчим (або суддею), можуть бути класифіковані за такими підставами:

1) *за цільовою спрямованістю* — вплив, пов'язаний з діагностикою психічного стану обвинуваченого, свідка чи потерпілого; вплив, що сприяє активізації дій окремих учасників кримінального судочинства; вплив, що передбачає зміну поведінки і позиції суб'єкта спілкування; вплив, що має на меті одержання інформації; вплив, якому притаманна виховна спрямованість;

2) *за способом справляння* — вербальний або невербальний;

3) *за інтенсивністю* — насиченість емоціями, тривалість тощо;

4) *за складністю* — психологічно слабкий або, навпаки, вплив, що має сильну фіксацію;

5) за інформаційно-пізнавальним призначенням — збуджуючий, стимулюючий, примушуючий, коригуючий.

Опрацювання теорії криміналістичної тактики вимагає визначення змісту і місця психологічного впливу в тактичному прийомі. Зміст психологічного впливу в тактичному прийомі полягає у такому:

- 1) тактичний прийом є носієм психологічного впливу;
- 2) психологічний вплив завжди трансформується в тактичний прийом.

Слідчий (або суддя) є особою, яка впливає на процес обміну інформацією при спілкуванні. Використання тактичних прийомів дозволяє досягти мети процесуальної дії.

До групи нонвербальних процесуальних дій, які застосовуються для одержання інформації від речей, можуть належати: слідчий (судовий) огляд, обшук, виїмка. Під час провадження таких дій відсутня безпосередня взаємодія (або вона не є основною) між слідчим (суддею) і особою, яка вчинила злочин (або іншою особою). Тут фактично існують два види взаємодії:

- 1) ретроспективна взаємодія між особою, яка вчинила злочин, і речами (матеріальними об'єктами). При такій взаємодії виникають зміни у речах;

- 2) взаємодія між слідчим (суддею) і зміненими речами. Здійснюється внаслідок використання тактичних прийомів, які сприяють одержанню інформації про характер злочину і особу злочинця.

Психологія застосування тактичних прийомів при одержанні інформації від речей припускає уявний аналіз, який дозволяє відносити сприйняте до об'єктів, що мають значення у справі. У зв'язку з цим істотну допомогу слідчому може надати рефлексивне мислення (імітація мислення та дій суб'єкта спілкування).

Під час огляду місця події чи обшуку слідчий повинен правильно використовувати можливості рефлексивного мислення. Це означає, що він має уявляти, не як би він сам діяв на місці злочинця, а з урахуванням психофізіологічних особливостей і соціального статусу злочинця уявити його дії на місці злочину чи в процесі створення тайників.

Використання рефлексивного мислення є важливою умовою визначення напряму пошуку інформації, збирання доказів, обрання тих чи інших тактичних прийомів процесуальної дії. Імітація мислення і дій злочинця не тільки поширюється на факт вчиненого злочину, а й дозволяє припускати його майбутні дії — знищення чи приховування слідів, посилення на фальшиве алібі, фальсифікацію доказів, інсценування події.

§ 7. Тактичне рішення. Проблема тактичного ризику

Тактичне рішення — це визначення мети тактичного впливу на слідчу ситуацію в цілому або окремі її компоненти, на перебіг і результати процесу розслідування та його елементи, вибір методів, прийомів та засобів досягнення мети. Тактичне рішення складається з трьох частин:

- 1) інформаційної (полягає в аналізі та оцінці слідчої ситуації та її компонентів, процесуальних цілей та ін.);
- 2) організаційної (містить висновки про розподіл функцій, форми та напрями взаємодії, резервні можливості, виконання необхідних організаційних заходів);
- 3) операційної (полягає у визначенні мети тактичного впливу, способів її досягнення, прогнозуванні результату реалізації рішення)¹.

Оптимальне використання тактичних прийомів передбачає дослідження проблеми тактичного ризику, постановка якої у криміналістиці припадає на середину 70-х років ХХ ст.

У психології *ризик* визначається як ситуативна характеристика діяльності, що полягає в невизначеності її результату та можливих несприятливих наслідках у разі неуспіху. Терміну «ризик» у психології відповідають три основні взаємопов'язані значення:

- 1) ризик як міра очікуваного неблагополуччя у разі неуспіху в діяльності, що визначається сполученням ймовірності неуспіху та ступеня несприятливих наслідків;
- 2) ризик як дія, що в тому чи іншому відношенні загрожує суб'єкту втратою (програвшем, травмою, шкодою);
- 3) ризик як ситуація обрання одного з двох можливих варіантів дії: менш привабливого, але більш надійного, або більш привабливого, але менш надійного (результат якого проблематичний і пов'язаний з можливими несприятливими наслідками).

У криміналістиці *тактичний ризик* може бути визначений як виконання слідчим (або суддею) діяльності в умовах можливого виникнення негативних наслідків. За ступенем локалізації ризик має поширюватися на:

- 1) проведення тактичних операцій;

¹ Про поняття тактичного рішення, особливості його підготовки та прийняття див.: Белкин Р. С. Курс криминалистики. – В 3 т. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – М., 1997. – С. 176–201.

2) здійснення слідчих (судових) дій та оперативно-розшукових заходів;

3) застосування систем (підсистем) тактичних прийомів окремих процесуальних дій;

4) використання окремих тактичних прийомів.

Складність прийняття рішень слідчим (або суддею) зумовлена ступенем невизначеності ситуації, яка припускає настання неоднозначних наслідків — позитивних чи негативних. Завдання полягає в тому, аби обрати позицію найменшого тактичного ризику, заздалегідь спрогнозувати негативні наслідки та передбачити заходи щодо їх попередження.

Тактичний ризик пов'язаний з ситуаційною зумовленістю — *об'єктивними чинниками*: відсутністю або недостатністю інформації, наявністю суперечливих даних, що знижують можливість прогнозу перебігу розслідування (судового розгляду) або можливих ситуацій процесуальної дії та ін. Важливе значення для визначення того, чи є він необхідним, має слідча (судова) ситуація або ситуація слідчої (судової) дії.

Тактичний ризик зумовлений також *суб'єктивними чинниками*: досвідом слідчого (або судді) при оцінці зібраного матеріалу, можливостями використання рефлексивного мислення, вмінням аналізувати та прогнозувати можливі ситуації.

При обранні тактики у ситуації тактичного ризику необхідно дотримуватися таких положень:

1) прогнозувати можливе настання результатів як наслідок реалізації тактичного рішення;

2) варіювати доказовою інформацією;

3) визначати допустимість тактичного ризику в конкретній ситуації.

Найбільшу складність тактичний ризик має при обранні тактичної операції, адже чим більша кількість дій і завдань входить до неї, тим ширший характер можливих негативних наслідків. Проводити тактичні операції доцільно у ситуаціях з незначним ризиком.

Тактичний ризик може бути прогнозованим щодо окремої процесуальної дії або тактичних прийомів її провадження. Використання тих чи інших прийомів у ситуації тактичного ризику дозволяє слідчому (судді) регулювати її. Тут можна говорити про ситуацію дійсну, яка має місце, і ситуацію, що створена через використання певних прийомів та одержанням у зв'язку з цим нової інформації, тобто йдеться про ситуацію, що динамічно розвивається.

Тактичний ризик може мати місце відносно системи прийомів у цілому (в разі ускладнень з визначенням ситуації або можливості несприятливої її зміни) або окремих її прийомів (унаслідок дефіциту інформації). У процесі реалізації системи її тактичні прийоми наповнюються конкретним змістом відповідно до обставин злочину та інших фактичних даних. В умовах тактичного ризику окремі елементи системи можуть залишитися невитребуваними через наявність прогалин в інформації або сумнів щодо її якості.

Гнучкість та варіантність тактичних прийомів, їх взаємозамінність у багатьох випадках дозволяють пом'якшити ступінь тактичного ризику при провадженні слідчої дії. Здійснення систематизації тактичних прийомів, розроблення та пропонування судово-слідчим працівникам типових систем дають змогу зменшити ступінь тактичного ризику. Зниження або усунення ризику пов'язано з можливістю:

1) обрання комплексу тактичних прийомів, які є найдоцільнішими у відповідній ситуації;

2) заміни та використання іншої системи прийомів, якщо ситуація буде недостатньо чітко прогнозована або система не працюватиме.

Запитання для самоконтролю

1. Які закономірності вивчає криміналістична тактика?
2. З яких елементів складається криміналістична тактика?
3. У чому простежуються зв'язки криміналістичної тактики з іншими розділами криміналістики?
4. Які ознаки притаманні тактичному прийому?
5. Які вимоги ставляться до тактичного прийому?
6. На яких джерелах ґрунтуються тактичні прийоми?
7. Які функції виконують тактичні прийоми?
8. У чому полягає сутність системи тактичних прийомів?
9. Що являє собою тактична операція?
10. Як визначається сутність тактичного ризику в криміналістиці?

Організація та планування розслідування

§ 1. Сутність організації розслідування

Діяльність щодо розкриття і розслідування злочинів потребує чіткої організації та планування. Організація розслідування має певні рівні діяльності щодо розкриття, розслідування злочинів та запобігання їм. У цьому аспекті в криміналістиці вирізняють такі рівні:

1) *вищій* — система заходів, яка забезпечує ефективність функціонування елементів системи і досягнення відповідної мети. Організація розслідування виступає як специфічна форма діяльності усіх компетентних органів (тобто органів дізнання і досудового слідства, а також інших органів);

2) *управлінський* — управління певним видом діяльності. Це комплекс заходів, що забезпечують оптимальну структуру органів розслідування, необхідний рівень управління ними, ефективність їх діяльності, вдосконалення засобів та методів. Організація розслідування у цьому разі виступає як основна функція слідчого апарату одного відомства (наприклад, МВС);

3) *методичний* — організація розслідування конкретного злочину. Це комплекс заходів щодо створення оптимальних умов для визначення і застосування найбільш ефективних і доцільних криміналістичних рекомендацій та прийомів;

4) *тактичний* — організація проведення окремої слідчої дії, оперативно-розшукового чи організаційно-технічного заходів, тактичної операції.

Організація розслідування передбачає визначення і мобілізацію сил і засобів, створення оптимальних умов для проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Причому керуючим суб'єктом організації розслідування є слідчий.

Організація розслідування означає: своєчасне розроблення узгодженого плану заходів місцевих правоохоронних органів; налагодження належної взаємодії у процесі розслідування між слідчим, оперативними

працівниками, спеціалістами; забезпечення кваліфікованого керівництва слідчо-оперативною групою або слідчою бригадою; проведення регулярних оперативних нарад слідчо-оперативної групи; налагодження систематичного обміну інформацією та звітністю про результати роботи слідчо-оперативної групи і кожного слідчого; забезпечення необхідних умов праці; забезпечення своєчасного розроблення і виконання планів розслідування щодо кожної кримінальної справи; здійснення інших організаційних заходів для успішного розкриття і розслідування злочинів.

Комплекс організаційних заходів щодо кримінальної справи має бути чітко визначеним, конкретним та детальним. Ці вимоги необхідно ретельно виконувати під час розслідування складних, багатоепізодних кримінальних справ з розподілом функцій між окремими слідчими і оперативно-розшуковими працівниками.

Організація розслідування базується на положеннях наукової організації праці (НОП). Стосовно слідчого це насамперед режим та умови його роботи з метою їх оптимізації, вдосконалення нормування праці, обладнання робочих місць та їх автоматизація, забезпечення оргтехнікою, канцелярським та секретарським обслуговуванням.

■ § 2. Поняття та принципи планування розслідування. Техніка планування

Розслідування злочинів вимагає високої організації слідчої роботи, у здійсненні якої великого значення набуває планування розслідування. Необхідність планування впливає з усієї сутності діяльності слідчого в розслідуванні злочинів, яка потребує організованості, швидкості. Завданням кожного слідчого є вивчення наукових основ планування та впровадження їх у слідчу практику.

Під *плануванням розслідування* розуміють визначення шляхів розкриття злочинів, окреслення обставин, які підлягають з'ясуванню, а також встановлення найдоцільніших строків проведення необхідних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

Значення планування розслідування визначається важливістю завдань, які можуть бути вирішені за його допомогою. До *завдань планування* досудового слідства належать:

- 1) визначення правильних шляхів розкриття злочину;
- 2) забезпечення об'єктивності, повноти та всебічності розслідування;

3) своєчасне застосування техніко-криміналістичних і тактичних прийомів з урахуванням особливостей кожної справи;

4) забезпечення найбільш ефективного поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій при розслідуванні;

5) сприяння економії сил і засобів слідчого апарату, швидкість розслідування.

Процес встановлення об'єктивної істини при розслідуванні злочинів залежить від принципів планування, які мають відповідати принципам кримінального процесу, визначатися ними. До принципів планування належать:

1) точне, неухильне додержання законності при розслідуванні злочинів;

2) обґрунтованість плану розслідування;

3) індивідуальність планування, недопустимість схематичності, шаблону;

4) динамічність планування.

План розслідування визначається слідчим залежно від обсягу матеріалу, який є в його розпорядженні. Найдоцільнішою формою плану є така:

ПЛАН РОЗСЛІДУВАННЯ
за кримінальною справою № _____
по обвинуваченню _____
за ст. _____ КК України

прізвище, ім'я та по батькові

Стислий зміст справи: _____

Слідчі версії	Обставини, що підлягають з'ясуванню	Слідчі дії та оперативно-розшукові заходи	Термін виконання	Виконавець	Примітки
1	2	3	4	5	6

При розслідуванні складних справ, щодо яких залучається велика кількість осіб, письмовий план доцільно складати за епізодами.

На доповнення до плану складаються схеми, за допомогою яких графічним шляхом систематизуються дані у справі. Графічне зображення даних справи, систематизованих за певними ознаками, допо-

магає чітко уявити структуру і сутність як справи в цілому, так і певних її обставин.

Під час розслідування використовується також сіткове планування, яке передбачає схематичне зображення часу провадження окремих дій на підставі прогнозування діяльності з розслідування, однак таке планування становить певну складність через відсутність доказової інформації.

§ 3. Вчення про криміналістичну версію

Пізнання — це діяльність, метою якої є одержання істинного знання про який-небудь об'єкт. Розслідування злочинів також має пізнавальний характер, однак його специфіка полягає в тому, що пізнання у цій сфері людської діяльності здійснюється у формі доказування. Докази збираються шляхом проведення слідчих дій, а їх дослідження і оцінка полягають у з'ясуванні змісту, відомостей про факти, перевірки цих відомостей, встановленні їх вірогідності.

Своєрідність процесу пізнання при розслідуванні злочинів полягає насамперед у тому, що предметом його є суспільно небезпечні та протиправні діяння, а їх дослідження у більшості випадків ускладнюється відсутністю повної картини вчинення злочину. В розпорядженні слідчого є тільки окремі сліди, аналізуючи які він повинен відновити картину події у всій її складності. Розумова і процесуальна діяльність слідчого відбувається в умовах, коли невідомі природні причинні зв'язки, знищені або замасковані сліди, зв'язок між речами і подіями нерідко постає у перекрученому вигляді, сутність явищ у деяких випадках є викривленою. Це й визначає характер пізнавальної діяльності слідчого.

Змістом пізнання при розслідуванні злочинів є розумова діяльність, яка базується на загальних законах мислення. Формою ж, в якій здійснюється пізнання у даній конкретній галузі, виступає специфічна діяльність, що визначається кримінально-процесуальним законом, який регулює процес збирання доказів.

За своєю гносеологічною природою пізнання при розслідуванні злочинів тотожне пізнанню взагалі. Пізнання у процесі розслідування відповідає загальним законам гносеології.

Чуттєвий ступінь пізнання у сфері розслідування злочинів не має такого безпосереднього характеру, як у галузях знань, де предметом вивчення є фізичні, хімічні, біологічні явища. Про безпосереднє сприй-

няття тут можна говорити тільки стосовно результатів події, що відбулася, які виступають у вигляді слідів злочину в широкому розумінні цього слова. До таких слідів належать як сліди у буквальному розумінні — сліди рук, ніг, знарядь злому, транспорту, так і сліди, виражені в інших формах, — показання свідків, обвинувачених тощо. Проте навіть така обмежена безпосередність сприйняття події злочину створює необхідні передумови для її пізнання.

Процес пізнання у розслідуванні здійснюється за допомогою діалектичних категорій. Застосування їх у кожній галузі знань має свої особливості, які визначаються співвідношенням загального діалектичного методу і спеціальних методів окремих наук.

Діалектичні категорії аналізу і синтезу, сутності і явища у процесі пізнання при розслідуванні злочинів набувають власної специфіки. Зокрема, аналіз у процесі розслідування виступає в різних формах залежно від того, які функції він виконує. Аналіз події злочину по слідах, що проводиться при огляді місця події, виступає як умовне, розумове розчленування, відокремлений розгляд обстановки, обставин, слідів та ін. Аналіз при підготовці та проведенні допиту полягає у вивченні конкретних матеріалів, які є у розпорядженні слідчого, формулюванні запитань, визначенні тактичної лінії допиту тощо.

Специфіка застосування категорії сутності і явища при пізнанні у сфері розслідування також визначається предметом дослідження. Сутність окремих явищ, що є результатом злочинної дії, не тільки не виступає на поверхні, а маскується, постає у перекрученому вигляді, старанно вуалюється. Такі труднощі у пізнанні сутності окремих явищ при розслідуванні мають місце у випадках, коли сліди злочину приховано, обстановку події злочину інсценовано.

Найчастіше на початковому етапі слідчий має (повний чи неповний) комплекс даних, що характеризують результати злочинної дії. Ці дані виступають наслідком певних причин, встановлення яких і є завданням слідчого.

Однією з особливостей пізнавального процесу при розслідуванні злочину є встановлення об'єктивної істини, тобто з'ясування всіх обставин злочинної події. Це відбувається шляхом побудови слідчих версій, різних за родом і значущістю.

Однією з форм пізнання невідомого є гіпотеза. За своєю природою *версії є різновидом гіпотез*. На відміну від наукових гіпотез версії не мають на меті створення наукових теорій, а перевірка їх здійснюється у термін, встановлений для розслідування.

Версія — це обґрунтоване припущення про наявність і обставини розслідуваної події, дії конкретних осіб і наявність у цих діях складу певного злочину.

Роль версій у пізнанні в процесі розслідування надзвичайно велика. У зв'язку з цим існують дві проблеми, розв'язання яких визначає ефективність розслідування, досягнення об'єктивної істини.

Перша проблема — пізнавальна роль версії, її функція як метод пізнання у конкретній галузі, якою є судочинство.

Друга проблема — методи побудови версій у різних ситуаціях розслідування: а) при обмеженій доказовій інформації; б) за відсутності доказової інформації; в) при її значному обсязі.

Пізнавальна функція версії полягає у: а) систематизації доказового матеріалу; б) його аналізі; в) обґрунтованому висуненні припущення, яке визначає найбільш швидкий та ефективний шлях встановлення істини.

Методами побудови версій є їх логічні основи — індуктивний чи дедуктивний метод, аналогії. *Побудова слідчих версій* проходить такі етапи:

- 1) аналіз фактичного матеріалу;
- 2) висловлення припущення (саме версії);
- 3) виведення наслідків версії;
- 4) перевірка виведених наслідків (у цьому разі підтверджується або спростовується слідча версія).

Розглянемо етапи формування версій на прикладах із слідчої практики.

До прокуратури надійшло повідомлення про те, що на окраїні міста знайдено труп жінки. Під час огляду місця події було виявлено напівзанурений в яму з водою труп молодшої жінки та сліди тачки, які не доходять до ями і обриваються за два метри від неї. Інших слідів не виявлено. При огляді трупа поза і стан одягу наштотували слідчого на думку про те, що мало місце звалтування. Однак це припущення відпало при судово-медичному дослідженні трупа, у процесі якого експерт встановив, що потерпіла перебувала на восьмому місяці вагітності і була спроба перервати вагітність шляхом механічного втручання. У результаті судово-медичного дослідження слідчий одержав певну сукупність фактів, які дозволили дійти деяких висновків. На той час вже було встановлено особу потерпілої та з'ясовано, що вона була незаміжня, тяжілася своєю вагітністю і неодноразово висловлювала бажання звернутися до послуг «тітки Ганни».

Аналізуючи ці дані, слідчий висунув версію, згідно з якою під час проведення абортів сталася смерть, і особа, яка вчинила злочин, бажаючи приховати скоєне, вивезла труп до місця, де його й було виявлено. Після того як слідчий висунув таку версію, він став теоретично виводити з неї необхідні наслідки, а саме: 1) місцем проведення абортів була квартира «тітки Ганни»; 2) у квартирі можуть бути виявлені сліди злочину і речі потерпілої; 3) у «тітки Ганни» повинна бути тачка, на якій тіло потерпілої було перевезено до місця його виявлення; 4) до злочину причетні інші особи, які допомагали «тітці Ганні» у транспортуванні тіла. Перевірка названих наслідків провадженням слідчих дій — огляду та обшуку будинку, призначенням і проведенням судових експертиз підтвердила правильність версії.

Слідча версія в її закінченому вигляді завжди є наслідком індукції або дедукції. *Індуктивні висновки* — умовивід від окремого до загального — найчастіше застосовуються у випадках, коли слідча версія впливає з аналізу доказів, виявлених при провадженні окремих слідчих дій. Тоді від встановлення окремих причин походження доказів шляхом індуктивного мислення слідчий доходить до загального припущення про характер і причини події злочину. В цьому разі індукція може бути неповною (при умовиводі досліджуються не всі факти, явища, а лише їх частина) або повною, яка передбачає висновки, що ґрунтуються на знанні необхідних ознак і причинних зв'язків подій, фактів, явищ. Так, від окремих доказів шляхом аналізу і розгляду їх у взаємозв'язку слідчий доходить до загального висновку про причетність суб'єкта до злочину.

При використанні методу індукції при побудові версій слідчий повинен передбачати помилки, які можуть виникнути у процесі індуктивного умовиводу. До них належать помилки невірному висновку як результат помилкових посилань і висновків: «після цього — отже, внаслідок цього». Подібні помилки можуть призвести не тільки до неправильної побудови версій, а й до невірному визначенню шляхів розслідування злочину. Логічна помилка «поспішності узагальнення» полягає в тому, що висновок від окремого до загального ґрунтується не на повному і всебічному аналізі необхідних причинних зв'язків, а слідчий доходить до висновку, базуючись на вивченні частини ознак. У практиці розслідування такі помилки трапляються при конструюванні версій, якщо в процесі аналізу слідчий не враховує певні чинники.

Побудова версій *дедуктивним шляхом* передбачає як початковий момент загальні положення, встановлені у процесі розслідування зло-

чину. Дедуктивний метод може мати місце при явно недостатній кількості виявлених у справі доказів. У цьому разі при побудові версій виходять не з аналізу певних доказів, а із загального припущення.

При розслідуванні пожежі у будинку суду слідів підпалу не було встановлено. В процесі огляду виявлено обвуглений труп сторожа суду та залишки напівобгорілих кримінальних справ у шафах канцелярії. Слідчий міг будувати такі версії: 1) підпал вчинено з метою знищення певної кримінальної справи; 2) підпал вчинено з метою помсти судді; 3) підпал вчинено з метою вбивства сторожа з яких-небудь спонукань; 4) пожежа виникла через несправність електропроводки. Тут всі названі версії ґрунтуються не на конкретних доказах, виявлених у справі, а на загальних положеннях методики розслідування пожеж, яка на підставі наукового аналізу та узагальнення досвіду слідчої практики рекомендує перелік можливих (типових) версій при розслідуванні злочинів цієї категорії.

При схожій ситуації події злочину або окремих його обставин зі злочинами, які раніше розслідувалися, слідчі версії можуть виникати за аналогією. Висунення слідчих версій за аналогією може привести до позитивних результатів при розслідуванні злочинів.

Джерелами аналогії при конструюванні версій можуть бути:

- 1) оперативні і слідчі дані щодо складу та методів учинення розкритих злочинів;
- 2) оперативні і слідчі матеріали щодо однотипних нерозкритих злочинів;
- 3) загальні теоретичні положення, які ґрунтуються на узагальненні слідчої практики і дозволяють намітити певну кількість версій щодо конкретної категорії злочинів;
- 4) теоретичні узагальнення та власний досвід слідчого у розкритті злочинів.

У процесі конструювання слідчих версій за аналогією великого значення набуває аналіз способу вчинення злочину, оскільки він містить найбільш виразні сторони злочину.

Криміналістичні версії можуть бути класифіковані за двома підставами:

- 1) за *обсягом понять* версії поділяються на загальні (пояснюють зміст та сутність всієї події) та окремі (пояснюють зміст окремих фактів).

Різновидом загальних версій є типові версії, що відображають видові ознаки злочину та найбільш типовий механізм події. Так, за наявності ознак крадіжки існують типові версії — крадіжка чи інсцену-

вання; при виявленні пожежі — підпал, порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки; при виявленні трупа — вбивство, самогубство, нещасний випадок та ін.;

2) за сферою використання версії поділяються на слідчі, оперативно-розшукові, судові та експертні. Ці версії, як правило, взаємопов'язані і можуть впливати одна з одною. Так, слідча версія може впливати з експертної, оперативно-розшукова — зі слідчої, і навпаки.

Ілюстрацією цього може бути такий приклад. У дворі будинку пізно ввечері було знайдено труп чоловіка. При його огляді судово-медичний експерт звернув увагу на факти кривавості і висловив припущення про падіння чоловіка з висоти. Огляд під'їздів поблизу дав змогу виявити в одному з них на вікні горщика нитки, схожі на одяг потерпілого. Обшук у квартирі п'ятого поверху (сліди ніг вели туди) і огляд дозволили встановити, що злочин було вчинено саме там. Молоді люди пиячили і посварились, один вдарив другого по голові пляшкою з-під шампанського, після чого труп викинули з вікна горщика, аби приховати дійсну подію.

Слідчі версії перевіряються у процесі розслідування по можливості одночасно (кожна версія має свої специфічні та спільні з іншими версіями питання). При вирішенні питань про послідовність слідчих дій важливо насамперед планувати першочергові та невідкладні слідчі дії, а потім — дії, якими одночасно перевіряються декілька версій.

Запитання для самоконтролю

1. Що являє собою організація розслідування?
2. На яких положеннях базується організація розслідування?
3. У чому полягає сутність планування розслідування?
4. Які завдання охоплює планування досудового слідства?
5. Які існують принципи планування?
6. Які елементи включає оптимальна форма плану розслідування?
7. Що таке версія?
8. Які методи використовуються для побудови версій?
9. За якими підставами можуть бути класифіковані криміналістичні версії?

Слідчий огляд

§ 1. Поняття, види та принципи огляду

Слідчий огляд є однією з невідкладних слідчих дій, яка регламентується ст. ст. 190–193, 195 КПК. За його допомогою може бути одержана важлива інформація, здатна вплинути на ефективність розкриття злочину.

Огляд — це слідча дія, яка полягає у безпосередньому сприйнятті об'єктів з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обставин події, а також обставин, що мають значення у справі.

Огляд як слідча дія, поділяється на декілька видів: а) огляд місця події; б) огляд предметів та документів; в) огляд ділянок місцевості та приміщень, які не є місцем події; г) огляд трупа; ґ) огляд тіла живих осіб (освідування); д) огляд тварин; е) огляд транспортних засобів.

Одним із найскладніших видів огляду є огляд місця події, під яким розуміється приміщення або місцевість, де вчинено злочин або де є матеріальні сліди, пов'язані з подією злочину. Місце злочину і місце події — поняття, які не завжди збігаються: місце події — поняття більш широке, бо воно пов'язане з виявленням ознак, що стосуються події злочину; місце злочину — це місце безпосереднього вчинення злочинного наміру, що спричинило певні матеріальні зміни (наявність слідів злому, взуття, крові та ін.).

Метою огляду є: а) виявлення слідів злочину та речових доказів; б) з'ясування обставин події; в) висунення версій про подію злочину і його учасників; г) одержання даних про осіб, які могли бачити вчинення злочину, з метою організації оперативно-розшукових заходів і наступних слідчих дій.

Огляд місця події є первинною і невідкладною слідчою дією. Це пояснюється необхідністю одержання інформації про обставини події у початковому, незміненому стані, оскільки будь-яке зволікання тягне за собою втрату речових доказів, зміну слідової картини. Невідкладність огляду місця події пояснюється також необхідністю оперативно-

го одержання інформації з метою організації розшуку злочинця, а також інших слідчих дій, спрямованих на розкриття злочину.

Провадження огляду місця події підпорядковане певним принципам, до яких належать:

1) *своєчасність огляду*. Огляд місця події здійснюється негайно після одержання повідомлення про подію злочину, в будь-який час доби. Огляд може бути відкладений у зв'язку з несприятливими умовами (неможливість прибуття, відсутність транспорту, стан погоди), але з обов'язковим розпорядженням про охорону місця події. Своєчасність огляду забезпечує одержання всебічної інформації про подію і оперативність у здійсненні розшукових заходів;

2) *об'єктивність і повнота огляду*. Об'єктивність огляду означає всебічне обстеження всієї обстановки, слідів та речових доказів. Як правило, при огляді місця події слідчий виходить з первісної інформації про подію, одержаної після прибуття на місце події, а також з тих версій, що виникають під час огляду. Таких версій може бути декілька і згідно з кожною з них має провадитися огляд. При цьому не слід перебувати у полоні однієї з версій, якою б правдоподібною вона не здавалась, і відповідно лише до неї виявляти сліди та речові докази. Треба враховувати також контрверсії, які дозволяють під іншим кутом зору тлумачити подію, що мала місце, та пам'ятати про можливі інсценування події, створення слідової картини, яка спотворює її сутність;

3) *планомірність огляду*. Слідчий огляд передбачає певний порядок у діях слідчого: визначення порядку огляду, його меж, послідовності пересування по території або приміщенню, що оглядається, а також визначення об'єктів (слідів, речових доказів), які можуть мати місце у зв'язку з подією злочину. Планомірність передбачає й обрання методів огляду (ексцентричний, концентричний, фронтальний та ін.). Під час огляду місця події вивчаються обставини, за яких відбулася подія, зміни у розташуванні різних об'єктів, сліди осіб, які вчинили злочин, знаряддя і засоби вчинення злочину, а також сліди, залишені цими знаряддями. Увага слідчого має концентруватися також на речових доказах, виявлення яких пов'язане з подією злочину;

4) *застосування науково-технічних засобів*. Цей принцип огляду місця події стосується виявлення і фіксації слідів та речових доказів, що у багатьох випадках неможливе без застосування науково-технічних засобів. Так, виявлення слідів рук (невидимих і слабковидимих), ніг, крові, мікрочасток вимагає застосування спеціальних науково-технічних засобів, значна кількість яких є у слідчій валізі, однак при огляді мо-

жуть бути використані також інші науково-технічні засоби, що передбачає залучення спеціаліста. Під час огляду місця події важливо дуже обережно поводитися з речовими доказами, аби запобігти їх втраті або пошкодженню, що виключило б їх використання для проведення експертизи. Саме тому при застосуванні науково-технічних засобів необхідно додержуватися правил пакування і фіксації виявленого. Важливим засобом фіксації окремих слідів, речових доказів, як і усіх обставин події, є фото- або відеозйомка. Застосована згідно з передбаченими правилами, вона сприяє об'єктивному відображенню загальної та слідової картин, які спостерігалися під час огляду місця події.

§ 2. Підготовка до огляду місця події

Підготовчі дії, пов'язані з оглядом місця події, складаються з двох етапів: дії до виїзду на місце події та дії після прибуття на місце.

Підготовчі дії слідчого до виїзду на місце події полягають у такому:

- а) він має уточнити характер події згідно з повідомленням, що надійшло;
- б) вжити заходів (через органи міліції або адміністрацію установи) щодо охорони місця події та надання допомоги потерпілим;
- в) забезпечити безпеку громадян на ділянках, які межують з місцем події;
- г) перевірити готовність науково-технічних засобів;
- г) вирішити питання щодо транспортних засобів, які необхідні для виїзду на місце події;
- д) визначити коло осіб, які братимуть участь в огляді, згідно з характером злочину (судово-медичний експерт, експерт-криміналіст, інспектор ДАІ, кінолог);
- е) вирішити питання про запрошення понятих, особливо у випадках, коли місцем події є віддалена місцевість або огляд провадиться у нічний час тощо.

Якщо слідчий вважає за потрібне, він може запросити для участі в огляді потерпілого, який здатний допомогти з'ясуванню обставин події, а також надати допомогу у виявленні слідів і речових доказів.

Після прибуття на місце події слідчий вживає таких заходів:

- а) упевнюється у наданні допомоги потерпілому;
- б) проводить коротке опитування свідків;

в) дає розпорядження працівникам міліції щодо проведення необхідних оперативно-розшукових заходів (переслідування по «гарячих слідах», встановлення очевидців);

г) усуває з місця події сторонніх осіб;

г) визначає функції кожного учасника огляду і роз'яснює їм їхні права та обов'язки.

Після закінчення цих дій слідчий розпочинає безпосередньо огляд.

§ 3. Пізнавальна сутність огляду місця події

Огляд місця події передбачає обрання методів, які визначають його послідовність. До традиційних належить *концентричний метод* (від периферії до центра), який найбільш доцільно обирати у випадках, коли центр місця події не має чітко визначених меж і увагу слід зосередити на окремих слідах та речових доказах, що дозволяє визначити центр і характер події. *Ексцентричний метод* (від центра до периферії) є оптимальним при розслідуванні злочинів, де подія має центр (наприклад, труп або центр зіткнення автомашин). Огляд центра події є передумовою для цілеспрямованого виявлення інших слідів, пов'язаних з діями злочинця на місці події. *Фронтальний (лінійний) метод* застосовується під час огляду значних площ, де місце події пов'язане з великою кількістю і розосередженням слідів та речових доказів. Для огляду місця події можуть бути обрані й інші методи, зокрема уявне розбиття місця на квадрати, сектори або інші ділянки, зручні для мети огляду приміщень чи місцевості. Методи огляду можуть бути й комбінованими, залежно від ситуації огляду, а також комплексу слідів і речових доказів, які виявлені під час огляду.

Власне тактика огляду втілюється у декількох послідовно здійснюваних стадіях — оглядовій, статичній та динамічній.

Під час *оглядової стадії* слідчий здійснює такі дії: визначає межі огляду, його оптимальний метод відповідно до ситуації, проводить орієнтуючу і оглядову фотозйомку.

Статична стадія огляду передбачає огляд без порушення обстановки, окремих слідів та речових доказів. Слідчий пересувається по місцю події, зосереджуючи свою увагу на розташуванні окремих об'єктів огляду з метою обрання тих з них, які, за його припущенням, можуть стосуватися події злочину.

Найбільш відповідальною є *динамічна стадія*, під час якої детальному вивченню підлягають сліди і речові докази. Слідчий аналізує їх сутність, відношення до події злочину, одержує інформацію, яка уточнює існуючі версії, або висуває інші відповідно до характеру та інформаційної цінності виявленого. На цій стадії активно застосовуються науково-технічні засоби, серед яких переважають такі методи фіксації, як вузлова або детальна фотозйомка, а також методи виявлення слідів рук, знарядь злому, слідів ніг і транспортних засобів. Важливе значення мають фіксація і вилучення слідів шляхом виготовлення зліпків, перенесення їх на дактилоскопічні плівки. Детальний огляд слідів і речових доказів передбачає виявлення їх ознак, визначення можливості їхнього використання для експертного дослідження. Під час огляду слідчому необхідно звертати увагу на мікросліди і мікрочастки, оскільки їх аналіз і наступне дослідження можуть дати важливу інформацію щодо встановлення осіб, причетних до події злочину, а також для організації інших слідчих дій (обшуку, виїмки), спрямованих на визначення інших доказів події злочину. В процесі огляду місця події можуть бути здійснені експрес-дослідження окремих слідів або речових доказів, які вимагають застосування спеціальних засобів. До них належать: проби на наявність крові у плямах, що нагадують кров'яні; прочитання документів із забрудненими, замитими текстами за допомогою світлофільтрів або електронно-оптичних перетворювачів та ін.

У процесі огляду місця події слідчий може з'ясувати питання, які мають значення для визначення шляхів розслідування, а саме:

- 1) характер події, що мала місце;
- 2) чи на місці огляду стався злочин;
- 3) шляхи проникнення злочинців на місце і шляхи їх виходу (особливо це важливо для розшуку злочинців і слідів);
- 4) скільки було злочинців на місці злочину і чи знайома їм обстановка;
- 5) час вчинення злочину;
- 6) як довго злочинці перебували на місці;
- 7) як пересувалися злочинці на місці події, яких предметів вони торкалися;
- 8) якими знаряддями або засобами діяли злочинці;
- 9) яку мету переслідували злочинці, чи досягли вони її;
- 10) які сліди залишені злочинцями на місці події, які сліди залишилися на них та їхньому одязі;
- 11) хто і звідки міг бачити те, що відбувалося на місці події.

Аналіз обставин події, слідів та речових доказів, визначення їх причинно-наслідкових зв'язків дозволяють виявити так звані негативні обставини, тобто такі, що суперечать уявленню про закономірний розвиток подій. Так, наявність значної кількості ран на трупі та відсутність крові є негативною обставиною, яка свідчить про те, що злочин було вчинено в іншому місці, а труп перенесено.

Негативні обставини за своїм характером можуть бути поділені на дві групи: 1) пов'язані з відсутністю слідів, які у зв'язку з аналізом обставин мають бути, і 2) пов'язані з наявністю слідів у разі, коли природний перебіг подій не передбачає їх. Так, під час огляду трупа людини, яка заподіяла собі смерть шляхом повішання, на думку експерта, странгуляційна борозна мала посмертний характер. Наявність таких слідів — свідчення того, що настання смерті не є наслідком самогубства. Подібні обставини є негативними і свідчать про інсценування події. Наявність слідів лещат на замку, дужку якого перепиляно за заявою потерпілого під час проникнення у приміщення, також є негативною обставиною — наявність слідів, яких за природним розвитком події не повинно бути. Порушення логіки розвитку подій в першому і другому випадках є показником інсценування події (у першому випадку — відсутність належних слідів, у другому — наявність їх там, де вони не повинні бути). На такі суперечності слід звертати увагу при зіставленні характеру події і тих версій, які виникають у процесі огляду місця події, окремих слідів і речових доказів. До негативних обставин можуть належати й такі, як невинуватно ускладнена картина події, а саме: безліч розкиданих речей, що не зумовлено метою події; надмірне пошкодження тих чи інших предметів обстановки; вивезення значної кількості викраденого майна за час, протягом якого це неможливо зробити.

Тактика огляду у своїй основі має пізнавальну діяльність, яка нерідко розглядається як своєрідна логіка огляду. До структури пізнавальної діяльності входять такі елементи: 1) речові ознаки злочину, що потрапляють у поле зору слідчого; 2) версії про механізм розслідуваної події; 3) уявна модель цієї події; 4) виведення наслідків із даної моделі, тобто суджень про обставини і сліди, які повинні мати місце, якщо відтворена модель є правильною. У реалізації цього механізму одну з основних ролей відіграє аналіз обстановки місця події і слідів, виявлених у зв'язку з подією злочину.

Виявлений у процесі огляду об'єкт спочатку аналізується з погляду його звичайної у людському розумінні субстанції та призначення. Після

цього аналіз спрямовується на встановлення у знайденому об'єкті (сліді, речовому доказі) таких ознак, які свідчать про його використання в події злочину. Цей етап аналізу дає змогу виявити зв'язки певного об'єкта з подією злочину і тим самим встановити коло обставин, що мають значення для здійснення пізнання у розслідуванні. При уявному аналізі об'єктів, що проводиться під час огляду місця події, використовуються елементи фактичного аналізу, зокрема таких його методів, як вимірювання, дослідження за допомогою науково-технічних засобів, порівняння. Застосування лупи, світлофільтрів, ультрафіолетових освітлювачів, запилюючих порошків до умовиводів уявного аналізу в багатьох випадках додає деяку кількість виявлених ознак, правильна оцінка котрих багато в чому визначає можливість розгляду знайденого як речового доказу.

Інструментом, що здійснює логічний зв'язок знайденого з діями осіб, які брали участь у злочині, та іншими доказами, виступає причинно-наслідковий зв'язок, який немов з мозаїчних фрагментів відновлює картину події. Якщо з цих позицій розглядати обставини події та складові об'єкти, пов'язані з подією злочину, то можна побачити, що всі вони є наслідками певних причин. Аналіз таких наслідків і є підставою для уявного сходження до причини, що їх породила, а відтак, й до встановлення шуканого.

У процесі огляду узагальнення результатів аналізу дає змогу нагромаджувати інформацію, синтезувати її за допомогою встановлення причинних зв'язків, що й слугує основою для формування уявної моделі події. Характер та обсяг доказової інформації обумовлюють повноту і обґрунтованість уявної моделі. Кожна модель події має певний ступінь правдоподібності, що зумовлено, з одного боку, наявною інформацією, а з другого — обставинами, які необхідно з'ясувати для встановлення об'єктивної істини у справі. У тих випадках, коли обставини першої групи є більш чітко вираженими, обґрунтованість версії, що висувається щодо події злочину, буде вагомішою, а її уявна модель — більш повною. Складність висунення версій як побудови моделей картини події полягає у тому, що подібні побудови не є довільними процесами творчої уяви. Аналіз та оцінка доказового матеріалу обмежують процес моделювання, зосереджуючи мислення слідчого на колі встановлених обставин і визначенні їх можливого причинного співвідношення.

Найбільше значення з точки зору пізнавальної ролі моделей, що конструюються в процесі огляду місця події, має те, що їх виникнення і згасання (розпад) відбуваються у міру виявлення та оцінки доказової

інформації. Тому вони є не тільки динамічними (рухомими), а й такими, що знову виникають і розпадаються залежно від обґрунтованості компонентів моделі, які визначають врешті-решт її надійність. Деякі автори (В. І. Попов) відносять процеси, пов'язані зі створенням моделей, до поняття психологічного пошуку — «силует, що пливе», як свого роду уявне усвідомлення слідчим (кінофільмування) цих подій, що створює перманентну модель події злочину.

Місце події, як правило, є відображенням певної події злочину. Саме в цьому сенсі місце події являє собою фрагмент об'єктивно існуючої події, де зафіксовано її окремі сторони. Певною мірою воно містить інформацію про подію злочину, виражену в зміні обстановки, слідах перебування злочинців, слідах їх дій, намірів та інших даних.

Велике значення мають вилучені у процесі огляду місця події мікрооб'єкти — дрібні частки скла, обривки волосся, волокна органічного та неорганічного походження тощо. Такі об'єкти можуть бути виявлені на одязі жертв, що контактували зі злочинцями, або на інших контактних поверхнях. Мікрооб'єкти мають вилучатися і пакуватися з додержанням особливих правил у спеціальні пакети, дуже обережно, можливо, за участю спеціаліста.

У процесі огляду досить широко використовуються науково-технічні засоби із слідчої валізи. У разі потреби можуть застосовуватися інші науково-технічні засоби, необхідні для попереднього дослідження плям, що нагадують кров, прочитання за допомогою світлофільтрів текстів, що погано розрізняються або є малопомітними, та ін.

Поряд з технічними засобами із слідчої валізи можуть бути залучені мобільні лабораторії, обладнані комплектами криміналістичних засобів більш широкого профілю.

Речові докази вилучаються з місця події в різні способи відповідно до їх специфіки із застосуванням різних технічних засобів. Так, для вилучення твердих об'єктів застосовуються склорізи, викрутки, стамески; для вилучення рідких речовин — шприци, піпетки, пробірки; газоподібні речовини (запахові сліди) вилучаються за допомогою шприців, скляних посудин з герметичними кришками тощо.

У випадках, коли деякі сліди (рук, взуття, знарядь злочину) неможливо вилучити, вони копіюються. Для виготовлення копій використовуються дактилоскопічні плівки, полімерні пасти, гіпс, пластилін та інші матеріали.

Під час застосування науково-технічних засобів у процесі огляду місця події, а також при вивченні слідів або речових доказів слідчий

може залучити спеціаліста-криміналіста, який надасть допомогу у вирішенні питань, пов'язаних з аналізом слідів (визначення розміру взуття, якою рукою залишено слід, у якій галузі виробництва використовуються знайдені під час огляду інструменти та ін.). Такі відомості є вихідними для висунення окремих і загальних версій, що визначають напрям розслідування, пошук осіб, які вчинили злочин, можливості проведення різних експертних досліджень. Припущення і висновки, зроблені спеціалістом, не вносяться до протоколу, вони є орієнтуючими для формування слідчих версій і роботи слідчого на місці події.

§ 4. Тактика огляду місця події

Місце події та його матеріальна обстановка є відображенням наслідків певного злочину. Місце вчинення злочину — найбагатше джерело відомостей. У більшості випадків розкриття злочинів цілком залежить від того, чи повною мірою використано це джерело, але воно не завжди однаково відображає подію злочину. Залежно від характеру відображення на місці події злочину можна уявити ситуації, коли подія злочину: 1) має дійсне відображення; 2) не має повного відображення; 3) не знаходить свого явного відображення; 4) має фальшиве відображення. Ці ситуації вимагають відповідної інтерпретації:

1) *якщо подія злочину має дійсне відображення*, у слідчого немає сумнівів щодо характеру події та осіб, причетних до неї. Достатній обсяг інформації дозволяє припустити дійсність події. Проте на першому етапі розслідування (яким часто є огляд місця події) нерідко важко вирішити, які об'єкти слід оглядати;

2) *якщо подія злочину не має повного відображення*, завдання слідчого полягає у відновленні повної картини події, що відбулася. Неповнота відображення може мати різний ступінь. Якщо відображення настільки неповне, що не передає змін середовища, на основі яких можна судити про відображений об'єкт, тоді його неповнота є істотною. Виникнення неповного відображення пов'язано з такими моментами: а) у процесі вчинення злочину подія повністю не відобразилася на місці події; б) після вчинення злочину змінились об'єкти огляду — сліди та речові докази;

3) *якщо подія злочину не знаходить свого явного відображення*, можна передбачити, що: а) знищено дані на місці події (зміни в середовищі зникли, і акт їх виділення став неможливим; разом з тим зни-

шення інформації на місці події (слідів та речових доказів) характеризується виникненням іншої інформації — слідів їх знищення); б) події у цьому місці не було;

4) якщо подія злочину має фальшиве відображення, виникає ситуація відбиття не події злочину, а іншої події, тобто при інсценуванні. У цих випадках необхідно звернути увагу на так звані негативні обставини, які несуть у собі інформацію не про злочин, чийм відображенням вони нібито є, а про інсценування злочину.

Кожній із названих ситуацій огляду місця події відповідає найдоцільніша система тактичних прийомів, яка має достатньо загальний характер. Подальша диференціація тактичних прийомів зумовлена типовими ознаками злочину та його індивідуальними особливостями. Огляд місця події також має власну специфіку відповідно до різних видів злочинів, способів їх вчинення та приховування.

Система тактичних прийомів при дійсному відображенні події злочину охоплює:

- 1) зіставлення первісних даних і обстановки місця події з метою виявлення слідів злочину;
- 2) аналіз окремих слідів на місці події;
- 3) моделювання події, що відбулася.

Розглянемо функціональне призначення і доцільність наведених прийомів.

Слідчий має певну інформацію про характер події ще до початку огляду місця події з повідомлень про злочин, оперативних даних, показань окремих осіб тощо. У дуже рідких випадках слідчий, який виїздить на місце події, не має хоча б деякого уявлення про подію злочину. Це уявлення може бути уривчастим, неправильним, неточним, але воно існує. У ситуації дійсного відображення події злочину не повинні виникнути суперечності та невідповідності між первісними даними і обстановкою на місці події. Мета тактичного прийому, який полягає в їх зіставленні, — виявити якомога більше слідів злочину та речових доказів, визначити належність доказів.

Важливим тактичним прийомом у даній системі виступає аналіз окремих слідів на місці події. Місце події є відображенням минулого, яке може бути пізнане як результат вивчення обстановки та речових доказів переважно раціональним шляхом. Треба аналізувати такі ознаки і властивості предметів та слідів:

- а) час виникнення їх на місці події (аналіз тимчасових зв'язків слідів);

б) зв'язки об'єктів з даним чи іншим місцем (аналіз просторових зв'язків слідів);

в) структуру предметів та слідів для вивчення їх групової належності;

г) ідентифікаційні якості слідів з метою визначення можливості ототожнення об'єктів, що їх утворили;

г) можливість виникнення слідів від одного чи різних учасників розслідуваного злочину (потерпілого, обвинуваченого та ін.) або сторонніх осіб;

д) зв'язки слідів між собою і розслідуваною подією, механізм їх утворення;

е) причини відсутності певних слідів та предметів, їх властивостей та ознак.

Аналіз окремих слідів на місці події є тим першим ступенем, який дає змогу встановити причинні зв'язки між ними. Сліди (предмети) залежать один від одного. Виявлення одного сліду або його частин чи ознак слідів повинно підштовхувати до пошуку інших речей або слідів. Тому застосування тактичного прийому, який полягає в аналізі окремих слідів на місці події, дозволяє:

а) виявити більш широке коло слідів (предметів), що стосуються певного злочину;

б) визначити залежності між ними;

в) не брати до уваги сліди, які не стосуються події.

Наступним тактичним прийомом у системі є моделювання події. Кожна уявна модель вчиненої події щодо розслідування будь-якої категорії злочинів має більший або менший ступінь ймовірності. Уявне моделювання (відтворення) події дозволяє виявити нові факти та певні невідповідності. При дійсному відображенні події злочину уявна модель повинна збігатися з інформацією, яку виявлено на місці події. Однак якщо між ними виникають суперечності та невідповідності, то ситуацію огляду ще на початку визначено невірно.

Система тактичних прийомів при неповному відображенні події злочину включає такі прийоми:

1) аналіз окремих слідів (предметів), їх ознак, розташування;

2) використання уявної реконструкції окремих елементів події;

3) моделювання з метою відтворення події, яка відбулася;

4) зіставлення модельованої події і реальної картини місця події.

Така система використовується у разі, коли на місці події виявлено окремі предмети чи сліди злочину і механізм події недостатньо вира-

жений. Огляд місця події при неповному відображенні події злочину необхідно розпочинати з аналізу окремих слідів (предметів), їх ознак, розташування. Цей тактичний прийом дозволяє визначити об'єкти, які мають значення у справі, встановити зв'язки між окремими слідами та їх можливе місцезнаходження. Наведемо приклад.

Дев'ятирічна І. не повернулася зі школи додому. Її було знайдено мертвою в ямі на пустирі біля школи. Огляд місця події ускладнився тим, що ще до приїзду слідчого труп було перенесено до одного з приміщень школи. Під час огляду місця події слідчий проаналізував плями бурого кольору, схожі на кров. Такі плями було знайдено не тільки в ямі, а й на пустирі. Крім того, слідчий виявив на ґрунті ознаки волочіння трупа. Вивчення цих слідів, їх конфігурації та розташування дало змогу слідчому за 23 метри від ями знайти шпильку для волосся та портфель І. Таким чином, аналіз слідів сприяв дослідженню не тільки місця приховування трупа, а й місця, де було вчинено напад на жертву.

Неповнота події злочину викликає необхідність використовувати уявну реконструкцію його окремих елементів. Уявне реконструювання здійснюється на підставі відображень наявних образів, що виникають у слідчого як наслідок сприйняття певних об'єктів і (або) їх опису.

Уявна реконструкція можлива після ретельного аналізу окремих слідів на місці події. Вона надає широкі можливості висунути припущення щодо відсутніх елементів події, дозволяє відновити (уявно) її деталі.

При огляді торгового кіоску, з якого було вчинено крадіжку, слідчий звернув увагу на те, що внутрішні стіни пофарбовано зеленою фарбою, яка брудниться. За допомогою уявної реконструкції він припустив, що злочинець при вчиненні крадіжки міг забруднитися фарбою і потім використати обгортковий папір для знищення її слідів. Огляд території біля кіоску дозволив виявити такий папір зі слідами зеленої фарби.

Важливим тактичним прийомом у цій системі виступає моделювання з метою відтворення події, що відбулася. Найбільший інтерес з погляду пізнавальної функції моделей, які відновлюються в процесі огляду місця події, викликає те, що їх виникнення і руйнування здійснюються в міру виявлення та оцінки доказової інформації. При неповному відображенні події злочину таке моделювання може стосуватися: а) частки події; б) її найбільш загальних рис; в) кількох передбачених моделей.

У ситуації неповного відображення події злочину існує необхідність у зіставленні побудованої моделі події та реальної картини місця події. Такий прийом виконує контрольну функцію, яка дозволяє вста-

новити наявність невідповідностей і суперечностей між ними або підтвердити їх збіг.

Інша система тактичних прийомів використовується у тих випадках, коли подія злочину не знаходить свого явного відображення.

Система тактичних прийомів при відсутності явного відображення події злочину охоплює такі прийоми:

- 1) зіставлення первісних даних з інформацією місця події;
- 2) залучення до участі в огляді осіб, які повідомили про злочин;
- 3) аналіз ознак знищення слідів;
- 4) аналіз іншої інформації місця події та її зіставлення зі встановленими фактами.

Відсутність явного відображення події злочину передбачає необхідність використання тактичного прийому, який полягає у зіставленні первісних даних з картиною місця події. Цей прийом дозволяє зіставити інформацію, що надходить від потерпілого чи іншої особи, з інформацією місця події. Таке зіставлення надає слідчому можливість припустити, міг чи об'єктивно не міг бути вчинений злочин у цьому місці, які сліди повинні були б залишитися, їхню локалізацію. У процесі зіставлення можуть бути встановлені й певні суперечності, неточності між описом місця потерпілим чи іншою особою і реальним місцем.

Дуже корисним може стати застосування такого тактичного прийому системи, як залучення до участі в огляді осіб, котрі повідомили про злочин. Вони можуть надати істотну допомогу слідчому у визначенні меж місця події, виявленні окремих слідів та предметів або ознак їх знищення.

Наступним тактичним прийомом у даній системі є аналіз ознак знищення слідів на місці події. Зміни зі слідами можуть відбуватися як наслідок впливу природних умов або дій злочинця. Злочинець іноді намагається «стерти» відображення події, змінює обстановку на місці злочину. В цьому разі відбувається зміна слідів злочину на сліди їх знищення. Наведемо приклад.

У справі про вбивство М. її вбивця С. розчленувала труп на частки і спалила в двох печах. При огляді будинку С. у печах були знайдено обгорілі кістки людини. Вивчення слідів знищення дає можливість одержати інформацію про те, які сліди (предмети) були знищені, які способи використовував злочинець при їх знищенні, які засоби застосовував, які додаткові сліди міг залишити в процесі цієї діяльності.

Система тактичних прийомів, що розглядається, передбачає використання й такого прийому, як аналіз іншої інформації місця події

та її зіставлення із встановленими фактами. Окремі деталі місця події, які не пов'язані безпосередньо з розслідуваною подією, могли вплинути на її механізм. Такі об'єкти зіставляються із вже встановленими фактами з метою визначення їх належності до справи.

Заслуговує на увагу використання **системи тактичних прийомів при фальшивому відображенні події злочину**. Така система повинна бути спрямована на виявлення негативних обставин, що несуть у собі інформацію не про істинну подію, а про дані, які порушують природне співвідношення причини і наслідку, — про інсценування злочину. Ця система прийомів може бути запропонована у вигляді зіставлення:

- 1) інформації місця події з традиційним, природним перебігом події;
- 2) інформації місця події з типовими аналогами;
- 3) слідів (предметів) з довідковими даними;
- 4) слідів (предметів), виявлених на місці події, між собою;
- 5) даних місця події з доказами, точно встановленими у справі.

Фальшиве відображення події злочину може бути встановлено шляхом зіставлення інформації місця події з традиційним, природним перебігом події. Це визначається уявленням слідчого про її закономірний розвиток.

При виявленні трупа, який висить у зашморгу на висоті, що перевищує зріст потерпілого, слідчий висунув версію про самогубство. Потім уявив собі картину того, що трапилося: аби покінчити життя самогубством у подібних умовах, потерпілому треба було прив'язати мотузку до гачка та надіти зашморг на шию. Тому він повинен був скористатися підставкою достатньої висоти, на якій мали залишитися сліди взуття потерпілого, а на підлозі — сліди від підставки. Відсутність підставки або слідів, обов'язкових у разі самогубства, суперечить висунутій версії, виступає щодо неї як негативна обставина.

Слідчий сприймає обстановку місця події як людина, яка володіє спеціальною підготовкою та навичками роботи у даній галузі. Професійні знання допомагають йому визначати докази, що повинні бути виявлені у цих обставинах, співвідносити їх з дійсністю та її особливостями. Можливість розкриття будь-якого інсценування зумовлена, по-перше, тим, що злочинець із суб'єктивних причин не може бездоганно інсценувати обстановку події, бо він не має відповідних знань, у його розпорядженні не завжди є необхідні технічні засоби; по-друге, інсценування об'єктивно не може збігатися з дійсною картиною події. Різниця у змісті цих подій, механізмі утворення слідів, характерні дії учасників накладають певний відбиток на місце події.

Тактичний прийом зіставлення інформації місця події з природним перебігом події дозволяє виявити негативні обставини, що суперечать йому. Так, при уявному порівнянні існуючої обстановки з належною остання завжди відрізняється неповнотою та абстрактністю. Тому, аби успішно здійснювати таке порівняння, треба володіти певними, достатньо повними образами — уявленнями.

Важливе значення має тактичний прийом, який полягає у зіставленні інформації місця події з типовими аналогами. Використання аналогії забезпечує перенесення знань щодо одних фактів на інші, якщо між відомими та досліджуваними фактами є схожість. Як типові аналоги можуть бути запропоновані:

- 1) типові ознаки певного виду злочину;
- 2) типові способи вчинення та приховування злочинів.

У процесі зіставлення слідів, предметів, ознак з типовими аналогами можуть бути виявлені й такі фактичні дані (або їх відсутність), яких не повинно бути (або вони мають обов'язково бути). Ці негативні обставини виступатимуть своєрідними сигналами фальшивого відображення події злочину. Наведемо приклад.

До пожежної частини надійшло повідомлення про пожежу. Черговий пожежної частини на місці події виявив обгорілий труп жінки. Для проведення огляду місця події і трупа прибули слідчий прокуратури і судово-медичний експерт.

Труп знаходився у кімнаті на підлозі біля столу, поблизу було виявлено праску, ввімкнену в електричну мережу. Кімната була сильно задимлена і закопчена. Картина події свідчила про те, що смерть потерпілої сталася від полум'я та чаду. Однак при ретельному огляді трупа на шії було виявлено два відбитки підковоподібної конфігурації. Їх зіставлення з типовими аналогами (типовими ознаками у разі смерті від дії високої температури) дозволило віднести такі сліди до негативних обставин. Механізм утворення цих слідів випадав з послідовності дій, які характеризували дану подію. Судово-медичний експерт у висновку вказав, що смерть сталася внаслідок ураження електричним струмом, а два підковоподібні сліди на шії є електромітками.

Як підозрюваний був допитаний чоловік потерпілої, який зізнався у вчиненні вбивства і пояснив, що близько п'ятої години ранку він увімкнув електричний дріт в електромережу, підійшов до жінки, яка спала, і доторкнувся ним до її шії. Потім він поклав труп у кімнаті на підлогу, ввімкнув праску в електромережу, зачинив двері і пішов на роботу, тобто інсценував смерть жінки від нещасного випадку.

У криміналістичній літературі запропоновано переліки типових ознак, що характеризують ті чи інші способи злочинів. Так, стосовно розслідування вбивств є ознаки, що характеризують підвищення, падіння з висоти, удавлення руками чи зашморгом та ін. Такі ознаки можуть бути використані при огляді місця події як типові аналоги.

Тактичним прийомом у цій системі є зіставлення слідів (предметів), виявлених у процесі огляду місця події, з довідковими даними, що являють собою типовий опис слідів, їх форми, локалізації. До довідкових даних можуть належати й типові сліди, що свідчать про інсценування злочину, зокрема:

а) наявність трупних плям, що суперечать даній позі трупа (трупні плями на спині трупа, який лежить обличчям додолу);

б) дві (або більше) странгуляційні борозни за наявності одинарної петлі;

в) наявність замкненої странгуляційної борозни і слідів крові з рота чи носа або з інших частин тіла, які розміщуються нетипово стосовно пози трупа (наприклад, слід крові з рота до вуха трупа, який висить у зашморгу);

г) відсутність на руці трупа бризок крові, які повинні потрапити на неї при пострілі у голову з пістолета з близької відстані при самогубстві, та ін.

Фальшиве відображення події можна встановити шляхом зіставлення слідів (предметів), знайдених на місці події, між собою. Таке зіставлення дозволяє виявити відсутність причинних зв'язків між окремими слідами. Вивчення слідів на місці події сприяє виявленню й таких слідів, що суперечать іншим.

Як тактичний прийом системи використовують також зіставлення даних місця події з доказами, які точно встановлено у справі. У процесі огляду місця події слідчий має певну інформацію про характер події, а іноді й докази, що підтверджують ті чи інші факти. Тому зіставлення інформації місця події з доказами, точно встановленими у справі, дає змогу виявити невідповідності між ними і підтверджує штучний характер тих чи інших слідів.

§ 5. Огляд трупа

Огляд трупа — це слідча дія, що проводиться слідчим або особою, яка провадить дізнання, на місці знаходження трупа з метою

виявлення ознак, що дозволяють встановити особу потерпілого, місце, час, обставини і причини смерті, а також для знайдення ознак, які вказують на можливого злочинця. Огляд трупа проводиться в присутності двох понятих і за участю судово-медичного експерта (або іншого лікаря). Порядок огляду трупа регламентовано ст. 192 КПК.

При огляді трупа встановлюються фактичні дані, доступні безпосередньому спостереженню, фіксуються положення і поза трупа, стать, приблизний вік, особливості одягу і взуття, предмети, сліди, документи, що є на трупі і біля нього, а також тілесні ушкодження та трупні зміни.

Огляд трупа складається з двох етапів — загального та детального.

При *загальному огляді* досліджуються:

- 1) поза трупа та його положення на місці події;
- 2) зовнішній стан одягу на трупі;
- 3) знаряддя заподіяння смерті, що знаходяться на трупі.

При *детальному огляді* досліджуються:

- 1) ложе трупа (ділянка підлоги або ґрунту під трупом);
- 2) одяг трупа;
- 3) тіло трупа та ушкодження на ньому.

При огляді оголеного трупа фіксуються:

- 1) угодваність, колір шкіри, статура, вік та стать;
- 2) трупні явища (охолодження, висихання тіла, трупні плями, ознаки гниття);
- 3) вид голови та обличчя;
- 4) вид живота;
- 5) індивідуальні особливості, які спостерігаються на тілі;
- 6) ушкодження на трупі.

Частини трупа описуються в такій послідовності: голова — обличчя — шия — груди — живіт — спина — руки — ноги (рисунки 24, 25).

При огляді одягу і взуття на ньому звертається увага на те, що саме одягнуто та в якій послідовності; стан одягу і взуття; пошкодження (розриви, розрізи, відірвані частини) і забруднення; конфігурація країв пошкодженого одягу (рівні, нерівні та ін.); вміст кишень.

Труп фотографують, складають схеми, виготовляють зліпки і відбитки слідів, беруть зразки волосся, крові, тканин тіла, відбитки пальців.

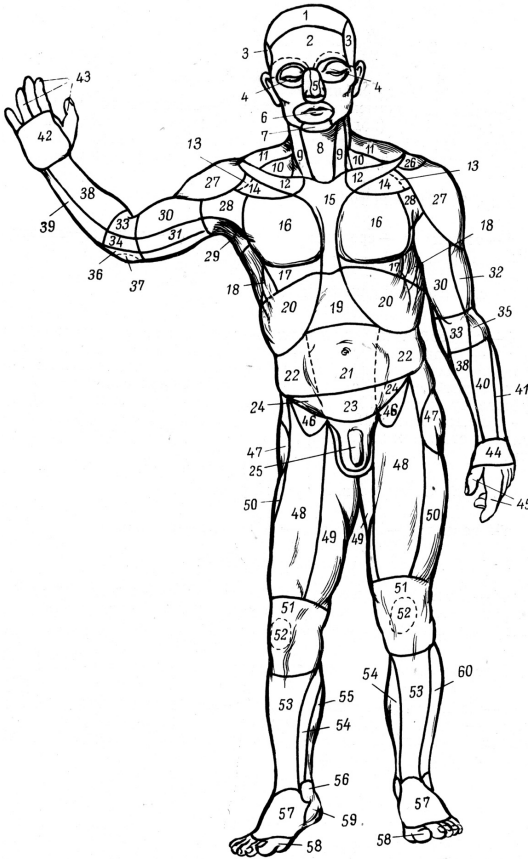

Рис. 24. Частина тіла людини (вигляд спереду):

Зони голови: 1 — тім'яна зона; 2 — зона чола; 3 — скронєва зона; 4 — очноямкова зона; 5 — носова зона; 6 — ротова зона; 7 — підборідна зона.

Зони шиї: 8 — передня зона шиї; 9 — грудино-ключично-соскова зона; 10 — бічна зона шиї; 11 — вийна зона.

Зони грудей: 12 — ключична зона; 13 — підключична ямка; 14 — підключична зона; 15 — грудна зона; 16 — зона грудної залози; 17 — зона під грудною залозою; 18 — бічна зона грудей.

Зони живота: 19 — верхня зона живота (надчеревна); 20 — під-реберна зона; 21 — пупочна зона; 22 — бічна зона живота; 23 — лобкова зона; 24 — пахова зона (нижня зона живота, підчеревна).

Зона статевих органів: 25 — статевий член.

Зони верхніх кінцівок: 26 — зона плечового відростка; 27 — дельтоподібна зона; 28 — зона пахви; 29 — пахова ямка; 30 — передня зона плеча; 31 — внутрішня (бічна) зона плеча; 32 — зовнішня (бічна) зона плеча; 33 — передня зона ліктя; 34 — внутрішня (бічна) зона ліктя; 35 — зовнішня (бічна) зона ліктя; 36 — задня зона ліктя; 37 — зона ліктьового відростка; 38 — долонна зона передпліччя; 39 — ліктьова зона передпліччя; 40 — променева зона передпліччя; 41 — задня (тильна) зона передпліччя; 42 — долонна зона кисті; 43 — долонна зона пальців; 44 — тильна зона кисті; 45 — тильна зона пальців.

Зони нижніх кінцівок: 46 — підпахова зона; 47 — зона вертіла; 48 — передня зона стегна; 49 — внутрішня (бічна) зона стегна; 50 — зовнішня (бічна) зона стегна; 51 — передня зона коліна; 52 — зона надколінної чашки; 53 — передня зона гомілки; 54 — внутрішня (бічна) зона гомілки; 55 — задня зона гомілки; 56 — внутрішня (бічна) лодижкова зона; 57 — тильна зона стопи; 58 — тильна зона пальців; 59 — п'ятова зона; 60 — зовнішня (бічна) зона гомілки.

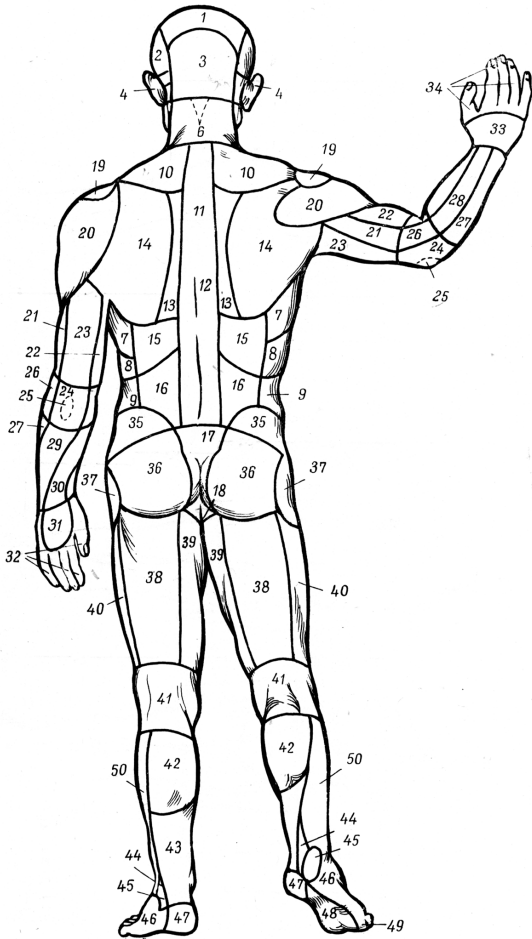

Рис. 25. Частина тіла людини (вигляд ззаду):

Зони голови: 1 — тім'яна зона; 2 — скронева зона; 3 — потилична зона; 4 — соскоподібна зона.

Зони шиї: 5 — виїна ямка; 6 — виїна зона.

Зони грудей: 7 — бічна зона грудей; 8 — підреберна зона.

Зони живота: 9 — бічна зона живота.

Зони спини: 10 — надлопаткова зона; 11 — серединна зона спини; 12 і 13 — міжлопаткова зона; 14 — лопаткова зона; 15 — підлопаткова зона; 16 — поперечна зона; 17 — крижова зона.

Зона промежини: 18 — промежина.

Зони верхніх кінцівок: 19 — зона плечового відростка; 20 — дельтоподібна зона; 21 — зовнішня (бічна) зона плеча; 22 — передня зона плеча; 23 — задня зона плеча; 24 — задня зона ліктя; 25 — зона ліктьового відростка; 26 — зовнішня (бічна) зона ліктя; 27 — задня (тильна) зона передпліччя; 28 — променева зона передпліччя; 29 — ліктьова зона передпліччя; 30 — долонна зона передпліччя; 31 — долонна зона кисті; 32 — долонна зона пальців; 33 — тильна зона кисті; 34 — тильна зона пальців.

Зони нижніх кінцівок: 35 — безіменна зона; 36 — сіднична зона; 37 — зона вертіла; 38 — задня зона стегна; 39 — внутрішня (бічна) зона стегна; 40 — зовнішня (бічна) зона стегна; 41 — задня зона коліна; 42 — ікроніжна зона; 43 — задня зона гомілки; 44 — зона за зовнішньою (бічною) щиколоткою; 45 — зовнішня (бічна) лодижкова зона; 46 — тильна зона стопи; 47 — п'ятова зона; 48 — підшовна зона стопи; 49 — підшовна зона пальців; 50 — зовнішня (бічна) зона гомілки.

§ 6. Фіксація результатів огляду місця події

Основним способом фіксації результатів огляду місця події є *складання протоколу*. Способами фіксації є також плани (схематичні чи масштабні), фотознімки, що ілюструють місце події, його окремі вузли, сліди, речові докази.

Складання протоколу огляду місця події передбачає додержання певних вимог. Протокол має бути повним, містити детальний опис окремих слідів, інших обставин злочину. Протокол огляду місця події складається з трьох частин: вступної, описової та заключної.

Вступна частина протоколу містить такі відомості:

- а) час і місце складання протоколу;
- б) прізвища посадових осіб і понять (щодо останніх — прізвища, імена та по батькові, домашні адреси);
- в) підстави для проведення огляду;
- г) правове обґрунтування огляду (посилання на відповідні статті КПК);
- г) відмітка про роз'яснення учасникам огляду і понятим їхніх прав та обов'язків;
- д) умови проведення огляду (погода, температура повітря, освітлення);
- е) час початку і закінчення огляду.

Описова частина протоколу має містити відомості щодо загальної характеристики місця події, його оточення, меж підданої огляду території. Описуються також шляхи підходу до даного місця і шляхи відходу; щодо самого місця огляду — стан входів, суміжних приміщень, сходів, дверей, вікон, заборів. Далі необхідно послідовно описати окремі об'єкти (предмети, сліди, речові докази, трупи) із зазначенням їх місцезнаходження, ознак і застосованих способів виявлення, вилучення та фіксації. У протоколі мають бути описані негативні обставини у міру їх виявлення.

Щодо виявлених слідів і предметів у протоколі вказуються: найменування виявленого, його місцезнаходження, розмір, форма, колір, а також окремі ознаки. У разі, коли названі об'єкти фіксуються, у протоколі вказуються місце і способи їх виявлення, а також способи фіксації.

Заключна частина протоколу повинна містити відомості про вилучені предмети і сліди, умови їх фіксації (фотозйомка, відеозапис,

умови їх виконання, кількість кадрів, дані про чутливість плівки, видержку). В заключній частині має знайти своє відображення інформація про додані плани, схеми, малюнки, фотознімки. Наприкінці протоколу наводяться зауваження понятих та учасників огляду щодо здійснених слідчим дій. За відсутності зауважень у протоколі робиться відмітка про те, що таких зауважень не надійшло. Протокол підписують слідчий і всі особи, які брали участь в огляді, та поняті.

До протоколу огляду місця події мають додаватися плани місця події (схематичні чи масштабні), схеми, фотознімки, плівки відеозапису.

При складанні протоколу огляду місця події необхідно додержуватися вимог щодо термінології. Не слід вживати невизначені поняття: «біля», «неподалік», «ліворуч», «праворуч», «поряд» тощо.

У протоколі також не можуть мати місця чіткі найменування тих предметів чи слідів, характеристику яких під час проведення огляду не визначено. Наприклад, не слід писати «плями крові», «гільза від патрона пістолета «Макарова»», «шматочки мозкової речовини» тощо. У таких випадках у протоколі виявлене треба зазначати виразами типу «плями, що нагадують кров», «шматочки речовини, що нагадує мозкову речовину».

Протокол повинен відображати своєрідну логіку огляду місця події, тобто послідовність усіх виконаних дій. Такий опис дозволить досить повно уявити картину місця події, а відтак, і побудувати уявну модель події злочину.

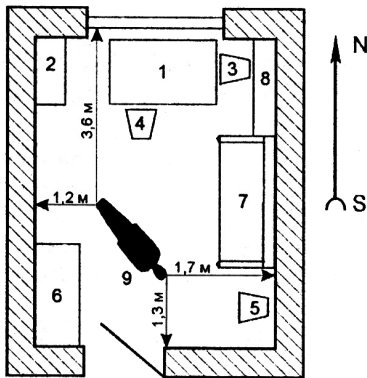
Одними із способів фіксації місця події є *фотозйомка* та *відеозапис*. Традиційні види фотозйомки — орієнтуюча, оглядова, вузлова, детальна. У випадках, коли на місці події знайдено сліди або речові докази (дрібні частки, сліди рук) і вони не можуть бути вилучені через різні причини, використовуються *методи масштабної* та *великомасштабної фотозйомки*.

Поряд з фотозйомкою може бути здійснений відеозапис. Він застосовується у випадках, коли подія ще не завершена (пожежа, екологічна катастрофа, автопригода), або в інших випадках, якщо слідчий вважає це за потрібне.

Додатками до протоколу огляду місця події можуть бути *плани* та *схеми*. План — це графічне площинне зображення (креслення) даного місця, виконане у масштабі чи схематично (у вигляді схеми). Різниця між планом і схемою полягає в тому, що перший виконується у масштабі, другий — без масштабу, орієнтовно, із зазначенням розмірів об'єктів, їх форм та відстаней між ними.

Плани та схеми можуть бути загальними, що охоплюють приміщення чи значну частину місцевості, та окремими, що відображають лише безпосередньо місце події або його найважливішу частину (наприклад, кімнату, де вчинено злочин).

Залежно від місця події складаються *плани відкритої місцевості і приміщень*. План приміщень може бути *площинним простим* (рис. 26) або *розгорнутим* (рис. 27). На останньому зображують не тільки підлогу кімнати з розташованими на ній речами, а й у розгорнутому вигляді стіни кімнати з усіма предметами і слідами, що є на них, а також стелю, коли на ній є якісь ознаки, що підлягають фіксації. У разі потреби на стіни наносять проекцію предметів обстановки, що розташовані біля них.

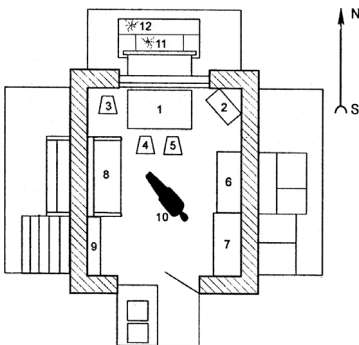

- 1 — письмовий стіл;
- 2 — тумбочка;
- 3, 4, 5 — крісла;
- 6 — платяна шафа;
- 7 — диван;
- 8 — книжкові стелажі;
- 9 — труп.

Слідчий
Поняті

(підписи)

Рис. 26. Схематичний площинний план кімнати

- 1 — письмовий стіл;
- 2 — телевізор;
- 3, 4, 5 — стільці;
- 6 — сервант; 7 — шафа; 8 — диван;
- 9 — книжкові полиці; 10 — труп;
- 11, 12 — кульові пробоїни у вікні.

Слідчий
Поняті

(підписи)

Рис. 27. Розгорнутий масштабний план кімнати

План місцевості викреслюється *методом вимірів за спрямованістю* або *за способом засічок*. Останній полягає в тому, що виміри між двома об'єктами і відображення на плані відрізка у відповідному масштабі проводять лише після першого візування. Інші об'єкти візують як з початкової точки, так і з точки, на яку проводилося перше візування. У цьому разі відрізок між двома даними точками слугує базою зйомки. Таке перехрестя відображає місце розташування об'єкта, на який проводилося візування. Оскільки база зйомки і дві лінії візування утворюють трикутник, то вирахувати відстань від одного об'єкта до іншого нескладно (рис. 28).

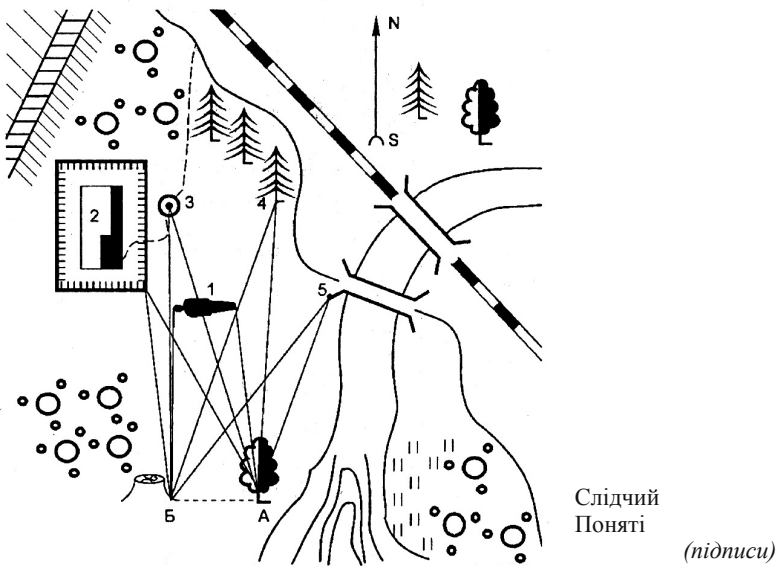

Рис. 28. Схема викреслювання плану місцевості за способом подвійних засічок:

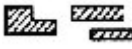

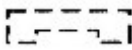

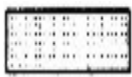
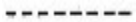

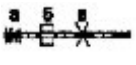

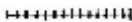

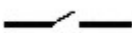

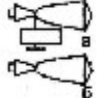

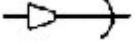

A — вихідна точка; *B* — перший з об'єктів, що наноситься на план;
1, 2, 3, 4, 5 — об'єкти, на які проводилося візування з точок *A* і *B*.

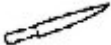

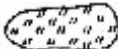

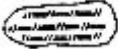

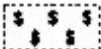

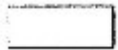

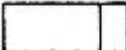

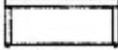

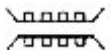

На кожному плані або схемі повинні бути: заголовок із зазначенням, що саме накреслено, стрілка з позначенням «північ — південь» для орієнтування на сторони світу, масштаб (на планах), пояснювальні написи про те, що являють собою ті чи інші зображені об'єкти.

При складанні плану чи схеми використовують умовні позначення (табл. 3). Плани і схеми місця події підписують слідчий і поняті.

Таблиця 3

Умовні позначення при складанні схем і планів

Умовне позначення	Найменування	Умовне позначення	Найменування
	Кам'яна будівля		Міст кам'яний (залізобетонний)
	Дерев'яна будівля		Шосе
	Споруджувана будівля		Ґрунтовий шлях
	Зруйнована будівля		Стежка
	Окремий двір		Одноколійна залізниця: а — насип; б — полустанок; в — труба
	Кам'яний паркан		Двоколійна залізниця
	Дерев'яний паркан		Кілометровий стовп
	Одностулкові двері		Автомобіль
	Двостулкові двері		Мотоцикли: а — з коляскою; б — без коляски
	Вікно на дві рами		Велосипед
	Вікно на одну раму		Труп
	Плита газова		Місце злому
	Плита електрична		Знаряддя злому

	Унітаз		Сокира
	Ванна		Ніж
	Колодязь		Речові докази
	Сходи		Сліди пальців рук
	Город		Сліди ніг: а — поверхневий; б — вдавнений
	Лука		Сліди транспортних засобів: а — поверхневі; б — вдавнені
	Трав'яне болото		Гільза
	Виноградник		Пляма
	Окремий кущ		Стіл
	Окреме дерево: а — хвойне; б — листяне		Шафа
	Мішаний ліс		Ліжко
	Яма, балка		Диван
	Горб, пагорб		Стілець
	Ставок		Рояль
	Міст дерев'яний		Пляшка

Запитання для самоконтролю

1. Що таке слідчий огляд?
2. Які існують види слідчого огляду?

3. У чому полягають особливості огляду місця події?
4. Яким принципам підпорядковане проведення огляду місця події?
5. З яких елементів складається підготовка до огляду місця події?
6. Які методи визначають послідовність проведення огляду місця події?
7. Які стадії виокремлюють при проведенні огляду місця події?
8. Які питання можуть бути з'ясовані у процесі огляду місця події?
9. Що являють собою негативні обставини?
10. Які ситуації можуть виникати залежно від характеру відображення злочину на місці події?
11. Які існують системи тактичних прийомів огляду місця події?
12. Які існують особливості проведення огляду трупа?
13. Що є основним способом фіксації результатів огляду місця події?
14. Які види фотозйомки використовуються при проведенні огляду місця події?
15. Які плани та схеми можуть складатися при проведенні огляду місця події?
16. У чому полягають особливості складання плану місцевості за способом засічок?

Допит

§ 1. Поняття та види допиту

Допит — це процесуальна дія, яка являє собою регламентований кримінально-процесуальними нормами інформаційно-психологічний процес спілкування осіб, котрі беруть у ньому участь, спрямований на одержання інформації про відомі допитуваному факти, що мають значення для встановлення істини у справі.

Допит є найбільш поширеним способом одержання доказів. У той же час допит — одна з найбільш складних слідчих (судових) дій; його проведення вимагає від слідчого високої загальної та професійної культури, глибокого знання психології людини. *Мета допиту* полягає в одержанні повних показань, що об'єктивно відображають дійсність. Ці показання є джерелом доказів, а фактичні дані, які в них містяться, — доказами.

Процесуальний порядок допиту регламентовано нормами КПК (ст. ст. 107, 143–146, 166–171, 201, 300, 303, 304, 307, 308, 311), додержання яких є обов'язковим. Недодержання процесуальних правил проведення допиту є порушенням закону і тягне за собою недійсність проведеної дії та неприпустимість одержаних показань як джерела доказів.

Згідно зі ст. ст. 143, 167 КПК допит можна проводити у місці провадження досудового слідства або за місцем перебування допитуваного, як правило, у денний час. Допитувані дають показання віч-на-віч зі слідчим, за винятком випадків, прямо передбачених у законі (присутність захисника, педагога, законних представників неповнолітнього та ін.).

Перед допитом слідчий у разі необхідності упевнюється в особі допитуваного, роз'яснює йому його права та обов'язки, з'ясовує відомості анкетного характеру. Свідок попереджається про кримінальну відповідальність за відмову від давання показань та за давання завідомо неправдивих показань. Конституція України у ст. 63 проголошує імунітет свідка: «Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом».

Допит свідка по суті справи розпочинається з пропозиції розповісти все відоме йому про обставини, у зв'язку з якими він викликаний на допит. На початку допиту обвинуваченого слідчий повинен запитати його, чи визнає він себе винним у пред'явленому обвинуваченні, після чого пропонує йому дати показання по суті обвинувачення. Після вільної розповіді свідка або обвинуваченого слідчий має право поставити свої запитання. Показання заносяться до протоколу і викладаються у першій особі та по можливості дослівно. Допитуваному може бути надана можливість власноручно написати показання.

Коло тих обставин, які слідчий має намір з'ясувати шляхом допиту, називається *предметом допиту*. До їх числа належать обставини, пов'язані з самою подією злочину (його способом, місцем вчинення, часом, наслідками та ін.), які підтверджують або спростовують винність у його вчиненні певних осіб та мотиви їхніх дій. Практично предметом допиту можуть бути будь-які обставини, що мають значення для встановлення істини у справі. Предмет допиту залежить як від процесуального становища допитуваного, так і від того, яку інформацію він може мати у своєму розпорядженні. Слідчий визначає предмет допиту під час підготовки до його проведення. Предмет допиту конкретно виражається у плані допиту у вигляді переліку обставин, які підлягають з'ясуванню.

Допит являє собою процес спілкування, в якому слідчий завжди повинен зберігати ініціативу в регулюванні процесу обміну інформацією. Він зобов'язаний керувати особами, які беруть участь у справі. Одержання інформації під час допиту має свої особливості, що визначаються процесуальним становищем допитуваного, зайнятою ним позицією, зацікавленістю у результатах справи, індивідуальними особливостями особи та деякими іншими обставинами.

Залежно від різних підстав допит може бути поділений на ті чи інші види. Так, залежно від процесуального становища допитуваного розрізняють допит таких осіб, як свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, підсудний, експерт. За віковими особливостями допитуваного допит поділяється на допит неповнолітнього, допит дорослого, допит особи похилого віку. За послідовністю проведення — допит первинний, повторний (з'ясовуються обставини, про які допитуваний вже давав показання під час попереднього допиту); додатковий (одержання показань щодо обставин, про які не йшлося під час попередніх допитів). За суб'єктом проведення — допит, який проводиться слідчим, дізнавачем, прокурором, суддею. Особливими різновидами допиту є допит під час очної ставки та перехресний допит.

§ 2. Процес формування показань

Сприйняття, запам'ятовування та відтворення є взаємопов'язаними етапами формування показань. Правильне розуміння цих процесів сприяє ефективному застосуванню тактичних прийомів допиту, правильній оцінці показань.

Першим етапом у формуванні показань є *сприйняття*. Це не тільки сума відчуттів, а й діяльність мислення. Відчуття є суб'єктивним за змістом джерелом, а тому відчуття і сприйняття певним чином залежать від розвитку нервової системи, стану організму в цілому, рівня розвитку людини.

Сприйняття має різноманітні відтінки і характер залежно від особи сприймаючого (емоційного ставлення, інтересу до того, що сприймається, спрямованості уваги). До чинників, які в той чи інший спосіб впливають на сприйняття, його емоційне забарвлення, належить темперамент. Правильність сприйняття залежить від суб'єктивних та об'єктивних чинників: суб'єктивні — це стан органів відчуття людини, її суб'єктивна можливість правильно сприймати дійсність, а об'єктивні — умови сприйняття, погода, освітлення, тривалість події, за якою спостерігають.

Розглядаючи об'єктивні чинники, що впливають на правильність сприйняття, не можна відокремити їх від суб'єктивних особливостей особи, які «забарвлюють» сприйняття дійсності. До таких особливостей належать спрямованість сприйняття та його емоційність. Спрямованість сприйняття залежить від того, було воно умисним чи ні. Неумисне сприйняття характеризується тим, що людина не готується попередньо до нього, воно виникає раптово і триває доти, доки діє відповідний подразник. Умисне ж сприйняття характеризується цілеспрямованістю, а тому є повнішим і пов'язаним з так званою професійною увагою. Сприйняття особою предметів чи явищ, пов'язаних з її професією, часто є більш правильним і містить найменший відсоток помилок.

Другим етапом формування показань є *запам'ятовування* як здатність утворювати умовні зв'язки, зберігати та відновлювати їхні сліди. Як і сприйняття, воно має вибірковий характер: людина запам'ятовує не все, що сприймає, а тільки те, що викликає в неї глибокі переживання чи має для неї істотне значення.

Експерименти з перевірки пам'яті людини свідчать про те, що вона з часом може перекручувати сприйняту подію. Повну розповідь про те, що спостерігалось, можна одержати тоді, коли свідок допитується через найкоротший від події проміжок часу.

У слідчій практиці переважно трапляються показання осіб, які не ставили собі за мету обов'язково запам'ятовувати факти для подальшого їх викладу на допиті. Цією обставиною і визначаються складність відтворення зафіксованого, уривчастість, неповнота відомостей та деталей події.

Так, очевидець дорожньо-транспортної події часто обмежує свою увагу фактами, які найсильніше вплинули на його психіку. Наприклад, свідок — очевидець наїзду автомашини на велосипедиста — показав, що він не запам'ятав ні обставин наїзду, ні зовнішнього вигляду автомашини. Він запам'ятав тільки те, як з неї на велосипедиста упав ящик (ящик, падаючи, вдарив велосипедиста залізним кутом, перевертаючись, вдарив ще раз і придавив його, розтרוцивши голову і плече). Свідок зосередив увагу на потерпілому, а тому його показання в цій частині виявилися найповнішими. Спрямованість уваги в цьому разі сприяла крацюму запам'ятовуванню окремих обставин.

Дослідження мимовільного запам'ятовування, як і досвід проведення допитів, показують, що особи запам'ятовують не тільки те, що справляє яскраве враження, а й фонові обставини, на які не спрямована безпосередня увага. Тут доцільно застосовувати тактичні прийоми допиту з використанням асоціативних зв'язків, до яких належать:

а) постановка додаткових запитань, заснованих на аналізі показань осіб і використанні можливих асоціацій у допитуваного в момент спостереження події;

б) постановка нагадуючих запитань (витяги з показань допитуваного чи відомостей з інших матеріалів справи з метою відновлення в пам'яті обставин події, що спостерігалася);

в) пред'явлення під час допиту речових доказів;

г) допит на місці події.

Третім етапом формування показань є *відтворення сприйнятого*, яке залежить від певних умов, у тому числі фізичного і психічного стану особи в момент відтворення. Особливого значення тут набуває здатність особи висловлювати свої думки. Ця здатність у кожної людини є індивідуальною і залежить від її культурного рівня, інтелекту, словникового запасу. При цьому значну роль відіграють вислови, які використовує слідчий при допиті, окремі фрази, слова, формулювання запитань.

У психології відомі два типи відтворення: а) вільне відтворення смислового змісту з відхиленням від форми та б) відтворення змісту із збереженням його форми. Цей поділ важливо встановити в показан-

нях з метою їх правильної оцінки і визначення тактики допиту. Так, відтворення змісту із збереженням форми виявляється в детальному і послідовному викладі події, без виділення її головних і другорядних рис. Відтворення ж змісту без форми полягає у викладі суті події.

§ 3. Підготовка до допиту

Ретельна і всебічна підготовка до допиту є необхідною умовою одержання повних та достовірних показань. У процесі підготовки до допиту слідчий здійснює комплекс організаційних і тактичних заходів.

Підготовку до допиту можна поділити на три основні рівні: пізнавальний, прогностичний та синтезуючий. *Пізнавальний рівень* полягає у вивченні матеріалів кримінальної справи, ознайомленні з оперативно-розшуковими даними, збиранні відомостей про особу допитуваного, вивченні спеціальних питань. Інформація, яка буде одержана на цьому рівні, дозволяє *прогнозувати* різні ситуації допиту, визначати можливість виникнення у допитуваного реакцій на застосування того чи іншого тактичного прийому або небажаного психічного стану, обирати найдоцільніші способи встановлення психологічного контакту. Підготовка до допиту завершується на *синтезуючому рівні* і охоплює складання плану допиту, а також вирішення питань, пов'язаних з визначенням доцільного місця, часу та режиму його проведення.

Під час підготовки до допиту велике значення має цілеспрямоване *вивчення матеріалів справи*, що дозволяє встановити коло осіб, які підлягають допиту, визначити його предмет, сформулювати запитання допитуваному. Вивчення матеріалів справи слід розпочинати з первинних даних, покладених в основу порушення кримінальної справи. У цьому сенсі цікаву інформацію для проведення допиту можна одержати з пояснень опитуваного, в яких відображаються його позиція, ставлення до того, що трапилося. Такі пояснення нерідко містять дані, що допомагають спрямувати перебіг допиту, перевірити відомості, одержані від опитуваного.

Вивчення матеріалів кримінальної справи передбачає аналіз даних, які містяться у протоколах слідчих дій, що дає змогу виявити суперечності або прогалини з деяких обставин. Важливе місце в процесі вивчення матеріалів справи посідає аналіз результатів таких слідчих дій, як огляд місця події та обшук. Їх дослідження може бути корисним для висування версій про механізм злочину та осіб, які його вчинили.

Вивчення даних, що містяться у протоколі огляду місця події, дає змогу виявити окремі психологічні риси особи допитуваного: його рішучість або обачливість, сміливість або боягузтво, навички та звички, жорстокість, цинізм, схильність до афективних спалахів, патологічні відхилення психіки тощо. Вивчення матеріалів справи дозволяє дійти висновку про характер дій допитуваного і скласти його «кримінальний» портрет.

Під час вивчення матеріалів справи слідчий робить закладки у потрібних місцях, виписує прізвища, адреси, систематизує письмові та речові докази. В окремих випадках доцільно вести робочі записи щодо кожного допитуваного у вигляді карток або на окремих аркушах паперу.

Вивчення матеріалів кримінальної справи передбачає необхідність:

- 1) предметної систематизації матеріалів про факти, події, особу тощо;
- 2) виявлення суперечностей і прогалин у досліджуваних матеріалах;
- 3) одержання контрольних відомостей, які можна використовувати на допиті.

Деякі слідчі розпочинають допит, не вивчивши добре матеріали справи, і тому забувають з'ясувати істотні обставини. Це призводить до необхідності проводити повторні допити, що є небажаним.

Підготовка до допиту передбачає необхідність *вивчення соціально-психологічної характеристики особи допитуваного*, яка складається з даних про його характер, темперамент, рівень інтелекту, спосіб мислення, схильність до референтної групи, спосіб життя, виховання в сім'ї тощо. Вивчення особи допитуваного дозволяє обрати доцільний момент для допиту, визначити послідовність допиту декількох свідків або обвинувачених, встановити психологічний контакт з допитуваним, обрати найефективніші прийоми, способи виховного впливу, а також оцінити одержані показання.

Вивчення особи допитуваного здійснюється на підставі певних методів: спостереження, бесіди, аналізу результатів діяльності, узагальнення незалежних характеристик. Обсяг цього вивчення залежить від таких чинників, як процесуальне становище допитуваного, характер злочину, мета допиту, організаційні можливості слідчого та його професійні знання.

Під час вивчення особи допитуваного істотну допомогу слідчому може надати спеціаліст-психолог. Використання спеціальних знань у

галузі психології в процесі підготовки і проведення допиту є досить ефективним. Психолог може допомогти визначити особливості психічних процесів, властивостей і станів допитуваного, встановити тип темпераменту, риси характеру, інтелектуальні здібності тощо, а також рекомендувати способи, за допомогою яких можна виявити окремі психологічні якості допитуваного, запропонувати запитання, які доцільно поставити з метою встановлення контакту. Психолог при підготовці до допиту може запропонувати також експрес-психодіагностику допитуваного, використовуючи можливості тестів.

Заключним етапом підготовки до допиту є його *планування*, яке передбачає визначення порядку проведення допиту, здійснення прогностичної функції.

При плануванні слідчий прогнозує поведінку обвинуваченого або свідка на допиті, а також можливість виникнення різних ситуацій допиту та їх зміни під час його проведення. Планування допиту передбачає прогнозування можливих реакцій допитуваного на той чи інший доказ та можливі зміни лінії поведінки слідчого в процесі допиту.

Планування допиту потребує використання можливостей рефлексивного мислення (імітації можливого перебігу міркувань іншої особи). За допомогою рефлексивного мислення слідчий прогнозує варіанти відповідей, які може дати допитуваний на поставлені йому запитання, і визначає відповідну тактику. Рефлексивне управління являє собою конкретне запровадження слідчим напрямів прогнозу.

Результати розумової діяльності слідчого при підготовці до допиту концентровано виявляються у плані допиту — усному або письмовому, короткому або розгорнутому. Розгорнутий письмовий план може бути складений за такою схемою:

№ з/п	Обставини, що підлягають з'ясуванню	Наявні в справі матеріали	Запитання допитуваному	Тактичні прийоми
1	2	3	4	5

Складання розгорнутого письмового плану допиту починається з визначення його предмета. Предметом допиту є сукупність обставин, що підлягають з'ясуванню і мають значення для встановлення істини у справі. Такі обставини повинні викладатися в логічній послідовності та відображати специфіку відповідно до процесуального становища допитуваного. План допиту відображає зміст тактики: запитання до-

питуваному та використання інших тактичних прийомів. Підготовка до допиту полягає у визначенні не тільки змісту тактичних прийомів, а й їхньої послідовності.

§ 4. Зміст тактики допиту

Тактика допиту складається з найбільш ефективних прийомів, що сприяють одержанню повних та об'єктивних показань. Під час допиту застосовують різноманітні тактичні прийоми: постановку тих чи інших запитань, пред'явлення речових і письмових доказів, оголошення показань інших осіб, допит на місці події, роз'яснення суті наслідків вчиненого злочину, переконання у необхідності надання допомоги органам розслідування тощо.

У теорії криміналістики існує певна *класифікація запитань*, які можуть бути поставлені допитуваному. *За своєю спрямованістю* запитання поділяються на *основні* (спрямовані на з'ясування головних відомостей у справі) та *доповнюючі* (спрямовані на з'ясування фактів, пропущених допитуваним у вільній розповіді). *Відповідно до цільового призначення* запитання можуть бути: *уточнюючими* — спрямовані на найповніше і найточніше з'ясування питань, що мають значення для справи (наприклад: «Ви показали, що пістолет знаходився біля трупа. Чи не можете Ви сказати, з якого боку і на якій відстані від трупа знаходився пістолет?»); *нагадуючими* — переслідують мету оживити пам'ять допитуваного, викликати ті чи інші асоціації (наприклад: «Що Ви робили після дня народження? В якому місці Ви гуляли?» тощо); *контрольними* — спрямовані на перевірку даних, що були повідомлені допитуваним, з'ясування джерел одержання фактів (наприклад: «На підставі чого Ви стверджуєте, що злочин було вчинено о 16-й годині?»).

Під час допиту як тактичний прийом застосовується пред'явлення доказів. Криміналістична тактика передбачає певні способи пред'явлення доказової інформації. Найдоцільнішою є класифікація способів пред'явлення доказів за декількома підставами.

1. За характером використання доказів у розслідуванні:
 - а) пред'явлення доказів на одному допиті;
 - б) пред'явлення доказів під час декількох допитів однієї особи.
2. За характером взаємозв'язку доказів у кримінальній справі:
 - а) роздільне пред'явлення одиничних доказів;
 - б) пред'явлення комплексу взаємопов'язаних доказів;
 - в) пред'явлення всієї системи доказів.

3. За характером демонстрації доказів на допиті:

а) згадування про наявні докази на допиті;

б) перерахування доказів, що мають місце, із зазначенням джерел їх походження;

в) показ доказів допитуваному неповністю, мимохідь;

г) надання допитуваному можливості розглядати, вивчати докази;

г) підкреслена демонстрація ознак об'єкта, що пред'являється.

4. За характером послідовності пред'явлення доказів:

а) пред'явлення доказів у послідовності «зростання сили»;

б) пред'явлення доказів у послідовності «зменшення сили».

5. За характером додаткових умов, що посилюють вплив на допитуваного доказів, які пред'являються:

а) несподіване пред'явлення доказів;

б) пред'явлення доказів після попереднього з'ясування обставин, пов'язаних з ними;

в) пред'явлення доказів і роз'яснення їх значення у кримінальній справі;

г) використання науково-технічних засобів для роз'яснення допитуваному особливостей доказів, що пред'являються;

г) супроводження пред'явлення доказів описом передбачуваного перебігу розслідуваної події та її обставин (пропонована система пред'явлення доказів досліджена В. С. Комарковим¹).

Використання тактичних прийомів у процесі допиту повинно мати не хаотичний характер, а логічну доцільність їх реалізації. Тактичні прийоми можуть бути впорядковані відповідно до ситуації допиту. Дослідження *типових ситуацій допиту* дозволяє встановити такі їх види:

1) повідомлення правдивих показань;

2) добросовісна помилка допитуваного;

3) суперечності у показаннях допитуваного;

4) відмова від давання показань;

5) повідомлення неправдивих показань.

Побудова і використання систем тактичних прийомів допиту залежать не тільки від ситуаційної зумовленості, а й від мети допиту, його виду, процесуального становища допитуваного та інших чинників.

Можна запропонувати *системи тактичних прийомів (тактичні комбінації)*, що мають на меті:

1) встановлення психологічного контакту з допитуваним;

2) спонукання його до давання показань;

¹ Див.: Комарков В. С. Тактика допроса. – Х., 1975.

- 3) уточнення свідчень і усунення в них суперечностей;
- 4) актуалізацію забутого в пам'яті допитуваного;
- 5) викриття неправди;
- 6) усунення перекручень при добросовісній помилці допитуваного.

Запропоновані системи тактичних прийомів допиту можуть містити у своєму складі підсистеми прийомів, що зумовлено можливістю конкретизації мети тієї чи іншої системи і відмінністю в процесуальному становищі допитуваного. Можливі варіанти систем тактичних прийомів та їх динамічна залежність від ситуацій допиту наведено на схемі (рис. 29).

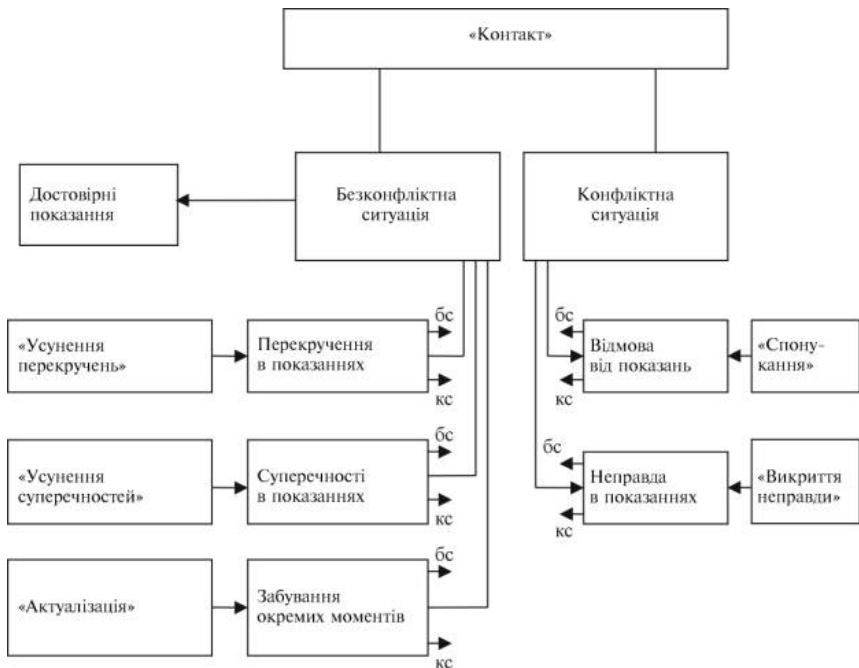

Рис. 29. Системи тактичних прийомів та їх динамічна залежність від ситуацій допиту: кс — конфліктна ситуація; бс — безконфліктна ситуація

На запропонованій схемі показано, що після використання системи тактичних прийомів, спрямованої на встановлення психологічного контакту з допитуваним («Контакт»), можливе виникнення двох видів

ситуацій: безконфліктної або конфліктної. Як безконфліктні ситуації на схемі запропоновано:

- 1) повідомлення достовірних показань допитуваним;
- 2) виникнення перекручень у показаннях;
- 3) виникнення суперечностей у показаннях;
- 4) неможливість повідомлення певної інформації внаслідок забування окремих моментів.

Конфліктні ситуації передбачають наявність двох ситуацій:

- 1) відмови допитуваного від показань;
- 2) повідомлення неправди у показаннях.

До кожної із цих ситуацій рекомендується відповідна система тактичних прийомів.

Розглянемо роботу схеми. Припустимо, що під час встановлення психологічного контакту його необхідного рівня не було досягнуто і виникла конфліктна ситуація. У такому разі є необхідність у використанні системи тактичних прийомів, спрямованої на спонукання до давання показань («Спонування»). Реалізація такої системи передбачає перехід у блок безконфліктних ситуацій. Однак можливий перехід й в іншу — конфліктну — ситуацію у вигляді повідомлення неправди, що змушує до використання системи тактичних прийомів, спрямованої на викриття неправди в показаннях («Викриття неправди»). На схемі показано можливість переходу від безконфліктної ситуації до конфліктної, що може бути пов'язано зі зміною позиції допитуваного внаслідок тактичних помилок слідчого. Можливий також перехід від однієї безконфліктної ситуації до іншої (наприклад, від ситуації, яка характеризується забуванням окремих моментів допитуваним, до ситуації перекручення в показаннях).

§ 5. Встановлення психологічного контакту

Психологічний контакт — це найбільш сприятлива психологічна «атмосфера» допиту, яка сприяє взаємодії та взаємовідносинам між її учасниками, певний «настрій» на спілкування.

Психологічний контакт у допиті передбачає можливість виникнення двох його рівнів: 1) коли допитуваний бажає давати показання та 2) коли його примушують до цього. Такий контакт може йти з наростанням, а може гаснути чи раптово виникнути і так само раптово зникнути.

Психологічний контакт завжди має двосторонній характер, його встановлення і підтримання залежать як від слідчого, так і від допитуваного, хоча ініціатива повинна належати слідчому. Існує двосторонній контакт, в якому допитуваний відчуває, що він становить для слідчого певний інтерес.

Встановлення психологічного контакту вимагає від слідчого знання психології допитуваного. Він повинен враховувати його індивідуально-психологічні особливості, типологічні якості, психічний стан на момент допиту, життєвий досвід та ін.

Тактичні прийоми, спрямовані на встановлення психологічного контакту з допитуваним, ґрунтуються на використанні даних психології, логіки та інших наук. У цьому відношенні певний інтерес становлять способи впливу на людей, запропоновані Дейлом Карнегі¹. Він рекомендує шість таких способів: 1) виявляйте щирий інтерес до інших людей; 2) усміхайтеся; 3) пам'ятайте, що для людини звук її імені — найбільш солодкий і найбільш важливий звук людської мови; 4) будьте добрим слухачем, заохочуйте інших розповідати вам про себе; 5) ведіть розмову в колі інтересів співрозмовника; 6) давайте людям відчути їх значущість і робіть це щиро. Банальність деяких з наведених прийомів є очевидною, однак це не позбавляє їх практичного значення при певній інтерпретації.

Побудова системи тактичних прийомів передбачає необхідність з'ясувати мету встановлення психологічного контакту. Відповідно до мети і процесуального становища допитуваного в системі тактичних прийомів можуть бути виділені такі *підсистеми*:

1) *сприяюча адаптації до обстановки допиту і усуненню небажаних станів психіки допитуваного:*

щодо обвинуваченого (підозрюваного) — уточнення анкетно-біографічних даних; бесіда на сторонню тему або на тему, що цікавить, але не стосується предмета допиту; демонстрація слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреби, інтереси;

щодо свідка (потерпілого) — повідомлення про мету допиту; бесіда на сторонню тему або на тему, що цікавить, але не стосується предмета допиту; переконання у невідворотності покарання злочинців;

2) *стимулююча установку на необхідність спілкування:*

щодо обвинуваченого (підозрюваного) — роз'яснення допитуваному сутності його процесуального становища; демонстрація перспек-

¹ Див.: Карнегі Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / Пер. с англ. — К., 1989. — С. 98.

тив ситуації, що склалася; роз'яснення значення щирості розкаяння, інших пом'якшуючих обставин; використання позитивної оцінки окремих якостей особи допитуваного;

щодо свідка (потерпілого) — переконання в необхідності надання допомоги органам розслідування; роз'яснення сутності наслідків вчиненого злочину або можливості їх виникнення у майбутньому; демонстрування фотознімків (предметів), пов'язаних із вчиненим злочином та його наслідками; використання позитивної оцінки якостей особи допитуваного.

Розглянемо зміст і роль окремих тактичних прийомів щодо підсистеми, яка сприяє адаптації до обстановки допиту та усуненню небажаних станів психіки обвинуваченого (підозрюваного).

Так, у процесі з'ясування обставин анкетно-біографічного характеру слідчий може уточнювати деякі з них з метою визначення психологічного стану допитуваного, включення його в активне спілкування, визначення рівня інтелектуального розвитку допитуваного і рівня володіння ним мовою, усунення емоційного напруження. Уточнювати можна дані, які викликають позитивні емоції у допитуваного. Зокрема, коли заповнюється графа про місце народження, доцільно спитати обвинуваченого про те, як довго він жив у цьому місці, коли переїхав, чи подобаються йому місця, де він народився, які у цих місцях визначні пам'ятки. Цей тактичний прийом пов'язаний зі вступом у спілкування і має орієнтуючий характер.

Наступний тактичний прийом — це бесіда з допитуваним на сторонню тему або на тему, що цікавить, але не стосується предмета допиту. Важливе значення у цьому відношенні має вміння слідчого вірно обирати тему для бесіди, що визначається знанням інтересів допитуваного, його захоплень, рівнем загальної культури. Бесіди на такі теми дозволяють змінити психологічний стан допитуваного, позитивно впливають на обвинуваченого (підозрюваного) незалежно від того, перебуває він у збудженому чи пригніченому стані. Загальмованість, як і схвильованість, зумовлюється напруженням, усунути яке допомагає спілкування. Змінюючи тему бесіди, треба знайти таку, яка викличе у допитуваного інтерес. Допитуваний не повинен відчувати, що його «виводять» на заздалегідь заплановану тему бесіди. Це можна зробити шляхом включення в поле зору допитуваного предметів, пов'язаних з його інтересами, які викликають у нього позитивний емоційний відгук.

У процесі такої бесіди проявляються комунікативні якості слідчого, що впливають на встановлення психологічного контакту. Деякі

криміналісти розглядають вплив на допитуваного позитивними якостями — ввічливістю, справедливістю, доброзичливістю, принциповістю — як тактичний прийом, що сприяє встановленню контакту. Дійсно, позитивні якості особи слідчого сприятливо впливають на встановлення і підтримання контакту, проте вони не можуть розглядатися як самостійні тактичні прийоми, а мають бути притаманні всьому спілкуванню слідчого і допитуваного.

Тактичний прийом, який полягає у демонстрації слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреби, інтереси, сприяє адаптації підозрюваного на допиті, усуненню небажаних станів його психіки. Застосування цього прийому викликає у допитуваного інтерес до інформації, яку повідомляє слідчий, відвертає від чинників, що заважають зосередитися на головному, сприяє відвертості допитуваного.

§ 6. Актуалізація забутого в пам'яті допитуваного

Важливим завданням слідчого при допиті свідків або обвинувачених є надання допомоги у пригадуванні подій минулого. Поновлення (актуалізація) сприйнятого матеріалу може характеризуватися різним ступенем труднощів — від «автоматичного» впізнання предметів до їх важкого пригадування.

Можливість актуалізації забутого у пам'яті допитуваного базується на збудженні відповідних нервових зв'язків або асоціацій (за схожістю, суміжністю або контрастом), а тому тактичні прийоми, які сприяють актуалізації, повинні ґрунтуватися саме на цьому.

Допитуваний може зробити заяву типу «я вже нічого не пам'ятаю», «був п'яний і не пам'ятаю, що відбувалося» тощо. При «побічній відмові» від показань допитуваний зазвичай вказує на повне випадіння з його пам'яті подій, що становлять інтерес, і не докладає зусиль, аби пригадати «забуте». Встановити, чи має місце «побічна відмова» від показань або допитуваний дійсно забув обставини, що цікавлять органи розслідування, слідчому допомагає аналіз таких даних, як час, що минув з моменту сприйняття окремих фактів, характер події, наступна діяльність допитуваного, його стан у момент сприйняття, індивідуальні особливості пам'яті.

Система тактичних прийомів, спрямована на актуалізацію забутих матеріалів у пам'яті свідків (потерпілих) або обвинувачених (підозрюваних), може включати:

- 1) постановку нагадуючих запитань;
- 2) демонстрування доказів;
- 3) демонстрування іншої матеріалізованої інформації;
- 4) допит на місці події;
- 5) оголошення показань інших осіб.

Запропонована система є найбільш типовою. У процесі її використання ефективним може стати кожен із зазначених прийомів або їх комплекс залежно від психологічних особливостей допитуваного та своєрідності забутого матеріалу. Можливість реалізації окремих тактичних прийомів системи зумовлена ситуацією розслідування, яка складається до проведення допиту.

Важливим прийомом, спрямованим на актуалізацію забутих обставин, є постановка допитуваному нагадуючих запитань, мета яких полягає у нагадуванні обставин, що сприяє збудженню асоціативних зв'язків. Дані для нагадуючих запитань слідчий одержує з матеріалів кримінальної справи, показань інших осіб, оперативно-розшукових відомостей.

Позитивний ефект у пригадуванні забутого має постановка запитань у хронологічній або логічній послідовності про попередні, супроводжуючі та наступні за подією злочину обставини.

Так, в одному з будинків було вчинено квартирну крадіжку. Припускалося, що злочинці могли проникнути до квартири або шляхом підбирання ключів, або використовуючи ключі від цієї квартири, які були загублені господаркою рік тому. За підозрою у вчиненні злочину було затримано Г., Л. та М., які заперечували свою причетність до крадіжки. Під час розслідування було допитано молодшу сестру одного з підозрюваних В. При її допиті слідчий спробував з'ясувати, чи не знаходив хто-небудь з їхньої сім'ї ключі. У своїх показаннях В. повідомила, що одного разу вона знайшла два ключа, які потім віддала своєму братові. Однак час, коли вона знайшла ключі, і день, коли віддала їх братові, не пам'ятала. Слідчий вирішив поставити їй такі дві групи нагадуючих запитань: а) запитання, які б сприяли пригадуванню часу знаходження ключів: У якому місці було знайдено ключі? Чому В. була у цьому місці? Куди вона йшла і з ким?; б) запитання, які б сприяли пригадуванню дня, коли ключі було передано братові: Де вона їх віддала і за яких обставин? Чим займалася у той час? Постановка

цих запитань дала змогу В. пригадати обставини, які мали важливе значення для подальшого розслідування.

Система тактичних прийомів, спрямована на актуалізацію забутого, включає й такий прийом, як демонстрування свідку чи обвинуваченому речових або письмових доказів. Тут процес пригадування ґрунтується не тільки на розумових асоціаціях, а й на безпосередніх зорових відчуттях. У процесі демонстрування тих чи інших доказів допитуваний впізнає предмет, сприйнятий раніше, і пригадує обставини, пов'язані з ним.

Тактичним прийомом, який сприяє актуалізації забутого, є демонстрування допитуваному іншої матеріалізованої інформації з метою оживити у його пам'яті обставини баченої ним події. Наприклад, для актуалізації забутого можуть бути успішно використані різні фотознімки, схеми, рисунки, макети, а також такі системи, як «фоторобот», рисований портрет, альбом з типовими рисунками елементів зовнішності людини, альбоми зразків різних фасонів одягу, кольорові репродукції вантажних і легкових автомобілів тощо. Якщо допитуваний забув будь-яке прізвище, можна запропонувати йому ту чи іншу довідкову книжку (наприклад, телефонну), з тим аби він знайшов це чи схоже прізвище (асоціації за схожістю). Отже, сутність цього тактичного прийому полягає в демонструванні (показуванні) допитуваному аналога раніше сприйнятого предмета або його окремих ознак.

Актуалізації забутого може допомогти й такий тактичний прийом, як допит на місці події. Його психологічною підставою є повторне сприйняття допитуваним обстановки, в якій вчинявся злочин. Таке сприйняття збуджує асоціативні зв'язки і стимулює більш повне відтворення обставин, що цікавлять слідчого. Практика свідчить про ефективність використання допиту на місці події.

Так, Л. була звалтована групою юнаків за таких обставин. Біля кінотеатру до неї підійшли хлопці, які попросили її викликати з сусіднього будинку їх знайому. Л. погодилася їм допомогти. Коли вони підійшли до вказаного будинку, хлопці схопили Л. за руки і завели спочатку до під'їзду, а потім на горище будинку, де й звалтували її. На допиті Л. повідомила, що вона не пам'ятає, де розташований цей будинок, в якій бік від кінотеатру вони пішли, до якого під'їзду заходили. Слідчий вирішив провести допит на місці події. Коли вони прибули до кінотеатру, Л. згадала, якою дорогою вони йшли, впізнала будинок та під'їзд, до якого вони заходили, і навіть пригадала, як у розмові гвалтівники одного зі своєї компанії називали «Рудий». Показання потер-

пілої сприяли визначенню місця події, встановленню злочинців та розкриттю злочину.

До системи тактичних прийомів, яка сприяє актуалізації забутого, належить оголошення показань інших осіб. У процесі оголошення показань треба не пред'являти протокол у цілому, а зачитувати фрагменти, що стосуються тільки обставин, за яких певний факт мав місце. Так, якщо слідчого цікавить розмова конкретної особи, то свідку оголошується витяг з показань не про розмову, а про місце зустрічі та час, коли ця розмова відбулася.

§ 7. Викриття неправди в показаннях

Під час допиту свідків (потерпілих) або обвинувачених (підозрюваних) в їхніх показаннях можливе виникнення перекохань, які є наслідком завідомої неправди. Попередження, виявлення та усунення таких перекохань — важливе завдання слідчого при допиті.

Практичне значення мають запропоновані у криміналістичній літературі *критерії відповідності показань допитуваного дійсності* орієнтуючого характеру. Зокрема, такі критерії включають:

1) компетентність допитуваного (коли характер показань останнього, його особливості дозволяють дійти висновку про те, що він не здатний вигадати повідомлене);

2) його непоінформованість (незнання допитуваним тих обставин, які мали бути відомі та не могли бути забутими, якщо його показання є вірними);

3) рівень мовлення допитуваного (відповідність мовних особливостей показань його культурному рівню, професійній належності, лексичному запасу);

4) унікальність показань (якщо повідомлення має власну індивідуальність, то більш обґрунтовано вважати його правдивим);

5) емоційна насиченість показань (правдиві показання мають порівняно більшу кількість суто особистих, емоційних моментів, посилянь і вказівок на переживання);

6) критерій невідповідностей (добросовісний допитуваний описує фрагменти і деталі події, не завжди і не в усьому узгоджує їх між собою; допитуваний, який повідомляє неправду, робить спроби усунути невідповідності).

У криміналістичній теорії зазначається необхідність *спостереження в процесі допиту за поведінкою* обвинуваченого або свідка та його психофізіологічними реакціями. Виявити неправду в показаннях таке спостереження не здатне, однак воно реєструє зовнішні прояви, які відображають динаміку стану допитуваного під час допиту, різне реагування на те чи інше запитання або пред'явлений доказ. Ці зовнішні прояви не мають доказового значення, а лише виконують орієнтуючу функцію.

У процесі попередньої оцінки показань можливим є *виявлення негативних обставин*, які при допиті можуть виступати у двох формах: а) відсутності у показаннях допитуваного даних, які повинні мати місце; б) наявності у показаннях даних, яких не повинно бути. Так, у разі наявності даних, яких не повинно бути, негативні обставини при допиті можуть проявлятися у вигляді обмовок та винної поінформованості допитуваного. Значення негативних обставин у допиті полягає в тому, що вони виступають специфічними сигналами неправди у показаннях і потребують застосування відповідних тактичних прийомів.

Виявлення неправди у показаннях обвинувачених або свідків передбачає їх попереднє дослідження шляхом *зіставлення таких показань з різними даними*, які є у розпорядженні слідчого (зіставлення окремих елементів у показаннях допитуваних, зіставлення з показаннями інших осіб тощо).

Повідомлення неправди свідками чи обвинуваченими — це вольовий і свідомий акт, спрямований на перекручення істини. Отже, з метою запобігання неправди та її встановлення слідчий повинен знати її можливі мотиви. Засобами усунення мотивів неправди при допиті є тактичні прийоми, розроблені на підставі методу переконання. Отже, неправду можна відвернути на стадії встановлення психологічного контакту з допитуваним. Використання тактичних прийомів, спрямованих на встановлення психологічного контакту, сприяє побудові безконфліктної ситуації допиту і одержанню правдивих показань. Проте усунути мотиви неправди і одержати об'єктивні показання за допомогою цієї системи прийомів не завжди можливо.

Побудова системи тактичних прийомів, спрямованої на викриття неправди в показаннях допитуваного, передбачає необхідність урахування його процесуального становища та форми неправдивого повідомлення. Доречним буде виділення *шести підсистем*, характерних для допиту обвинуваченого (підозрюваного), які мають таку спрямованість:

1) викриття неправди при повному запереченні обвинуваченим своєї вини і висуненні ним власної версії;

2) викриття неправди у ситуації часткового визнання обвинуваченим своєї вини;

3) подолання замовчування обвинуваченим фактів, які цікавлять органи розслідування;

4) викриття неправдивої заяви про алібі;

5) встановлення обмови;

6) встановлення самообмови.

Кожна з названих підсистем включає комплекс найбільш доцільних тактичних прийомів. Наприклад, підсистема тактичних прийомів, спрямована на викриття *неправдивої заяви про алібі*, передбачає:

а) постановку деталізуючих запитань щодо перебування допитуваного у вказаному місці;

б) постановку контрольних запитань щодо фактів, точно встановлених у справі;

в) оголошення фрагментів показань осіб, на яких посилався обвинувачений (підозрюваний), стосовно суперечностей, що виникли;

г) оголошення показань осіб, які спростовують заяву про алібі;

г) пред'явлення доказів, які підтверджують перебування допитуваного у місці вчинення злочину;

д) оголошення висновку експерта, результатів окремих слідчих дій, які свідчать про можливість перебування допитуваного на місці злочину.

Розглянемо функціональне призначення та ефективність окремих тактичних прийомів цієї підсистеми під час її використання.

При розслідуванні квартирної крадіжки як підозрюваний був допитаний Г., котрий мешкав у сусідньому будинку. На допиті Г. заявив, що він нічого не знає про вчинений злочин, оскільки тоді, коли сталася крадіжка, він перебував у спортивному таборі за містом. Тактику викриття неправди було засновано на використанні групи тактичних прийомів допиту. Зокрема, слідчий поставив деталізуючі запитання щодо тих заходів, які проходили у таборі в той час, коли було вчинено крадіжку (такими заходами були відвідування басейну та обід). Відносно відвідування басейну допитуваному було поставлено такі запитання: Чи відвідував Г. басейн? Коли він прийшов туди? Чи організовано проходило плавання? Хто керував спортсменами? З ким він спілкувався? Про що вони розмовляли? Як довго він там пробув? З ким він пішов з басейну? Відносно обіду: Чи ходив Г. на обід? Чи не було спізнення з приготуванням їжі? Що було подано на обід? За яким столом він сидів? Хто обідав з ним за одним столом? Про що вони

говорили? Хто першим вийшов з-за столу? Після фіксації відповідей допитуваного слідчий оголосив показання К. і С., на котрих посилався підозрюваний Г. як на осіб, що можуть підтвердити його дані. Хоча у цілому ці показання підтверджували факт присутності Г. і в басейні, і на обіді, але в деталях їхні показання мали істотні розбіжності. Слідчий оголосив ті фрагменти показань, які суперечили показанням Г. Підозрюваний пояснив їх наявність тим, що «ніхто не ставив за мету запам'ятовувати нікому не потрібні дрібниці».

Наступним тактичним прийомом, використаним у допиті, було оголошення показань вихователя табору В., який шукав Г. близько 12-ї години на території табору в той день і не міг знайти його, а зустрівся з ним лише о 14-й годині.

Становить інтерес і прийом, заснований на результатах огляду місця події. Так, попередньо у допитуваного було з'ясовано, що він ніколи не заходив до квартири, де було вчинено злочин, а після цього слідчий повідомив йому про виявлені в процесі огляду місця події сліди рук Г., роз'яснив їх значення.

Таким чином, тільки використання всього комплексу тактичних прийомів підсистеми сприяло спростуванню заяви про алібі та одержанню правдивих показань про обставини вчиненого злочину.

§ 8. Допит неповнолітніх

Підготовка і проведення допиту неповнолітніх зумовлені віковими особливостями допитуваної особи. Знання цих особливостей має велике значення для обрання прийомів встановлення психологічного контакту, вибору режиму проведення допиту, здійснення впливу на неповнолітнього, оцінки його свідчень.

Неповнолітні — це особи, які не досягли 18 років. У психологічній літературі запропоновано шість вікових груп неповнолітніх:

- 1) дитячий вік (до 1 року);
- 2) раннє дитинство (від 1 до 3 років);
- 3) дошкільний вік (від 3 до 7 років);
- 4) молодший шкільний вік (від 7 до 11–12 років);
- 5) підлітковий вік (від 11 до 14–15 років);
- 6) старший шкільний вік (від 14 до 18 років).

Вікові особливості — це сукупність взаємопов'язаних типових для певного віку процесів, станів і властивостей, що виявляються у пове-

дінці та вказують на загальну спрямованість розвитку особи. При розгляді психологічних особливостей неповнолітніх деяких вікових груп слід враховувати не тільки хронологічний вік, а й загальні якості культури і товариства, до якого вони належать, соціально-економічний стан, стать, індивідуально-типологічні якості.

Вік, починаючи з якого неповнолітній може виступати на допиті як свідок або потерпілий, у кримінально-процесуальному законодавстві не визначено. У п. 3 ст. 69 КПК лише зазначено, що не можуть бути допитані як свідки особи, які згідно з висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них. Характерні для неповнолітніх особливості психіки не є психічними чи фізичними вадами, але вони, без сумніву, впливають на процес формування і давання показань. Практиці розслідування злочинів відомо чимало прикладів, коли діти віком 3–5 років повідомляли на допиті дані, які сприяли встановленню об'єктивної істини у справі. Разом з тим дітей рекомендується допитувати тільки у крайніх випадках, бо допит може негативно вплинути на їх психіку.

Для дітей *дошкільної вікової групи* характерна кмітливість, їх сприйняттю притаманна деталізація. При відтворенні події, що спостерігалася, діти можуть свідчити про факти, яких не помітили дорослі. У цьому віці діти не мають достатньої здатності до послідовного логічного мислення і можуть давати лише нескладні відповіді на зрозумілі їм запитання.

Для дітей *дошкільного і молодшого шкільного віку* характерними є наявність підвищеного навіювання та схильність до фантазування. Ці психологічні особливості необхідно враховувати у процесі допиту і при оцінці показань неповнолітнього.

Підлітковий вік — це перехідний етап від дитинства до дорослості. Принципово нова відмінна риса цього віку — «почуття дорослості». Підліткам притаманні імпульсивність, швидка зміна настрою, негативізм. Ці якості можуть бути причиною відмови від спілкування зі слідчим і повідомлення необхідної інформації.

Старший шкільний вік — завершальний етап переходу до дорослості. У цей період визначаються життєві ідеали, обирається професійна спрямованість, встановлюються мета і сенс життя. Для старшого шкільного віку характерна схильність до референтної (авторитетної) групи чи референта (найбільш авторитетної особи).

Якщо свідком є неповнолітній, який не досяг 14 років, допит має проводитися у присутності педагога. Присутність педагога при допиті свідків віком від 14 до 16 років не є обов'язковою. Це питання у кожному випадку вирішує слідчий. У разі необхідності при допиті неповнолітнього свідка можуть бути присутніми лікар, батьки чи інші законні його представники (ст. 168 КПК). Згідно зі ст. 438 КПК при допиті неповнолітнього обвинуваченого присутність педагога або лікаря, батьків чи інших законних представників винесена на розсуд слідчого чи прокурора або може бути здійснена за клопотанням захисника.

Важливим питанням підготовки до допиту неповнолітнього є обрання місця і обстановки допиту (вдома, у школі, кабінеті слідчого тощо), що має сприяти встановленню психологічного контакту і одержанню необхідної інформації. Треба заздалегідь підготувати запитання, які необхідно з'ясувати у неповнолітнього. Вони мають бути простими, доступними для розуміння допитуваного. Виконання такого завдання забезпечується складанням плану допиту.

У процесі допиту неповнолітнього слідчому необхідно встановити з ним психологічний контакт. Для цього рекомендується провести бесіди на загальні теми (спорт, навчання, ігри, нові фільми, книжки та ін.), продемонструвати знання його потреб та інтересів. При допиті неповнолітнього підозрюваного або обвинуваченого слідчий має триматися спокійно, доброзичливо, але й достатньо твердо. Така манера поведінки сприяє встановленню потрібного контакту з підлітком, налаштовує його на відверту розмову.

Неповнолітньому допитуваному слід допомогти у формуванні правдивих показань. Слідчий не повинен ставити запитання, що мають елементи навіювання (навідні запитання). Дуже обережно слід застосовувати оголошення показань інших осіб. Постановка навідних запитань нерідко є причиною виникнення добросовісних помилок у показаннях. Неправдиві ж показання неповнолітнього можуть бути наслідком помилкового розуміння «геройства», «товариськості».

Специфічними тактичними прийомами, що можуть застосовуватися при допитах неповнолітніх, є: роз'яснення важливості повідомлення правдивих показань; демонстрація поінформованості про обставини життя допитуваного, його потреби, інтереси; роз'яснення сутності та значення пред'явлених і оголошених матеріалів; роз'яснення неправильно зайнятої позиції.

§ 9. Тактика очної ставки. Перехресний допит

У кримінальному судочинстві очна ставка відома як ефективний спосіб перевірки і одержання нових доказів. У «Руській правді» (XI–XII ст.) вже зафіксовано правовий інститут «звід», який був прообразом очної ставки.

Чинне кримінально-процесуальне законодавство (ст. ст. 172, 173, 304 КПК) регламентує порядок проведення очної ставки, розкриває її ознаки.

Очна ставка — це слідча (судова) дія, яка передбачає одночасний допит раніше допитаних осіб про обставини, щодо яких були дані істотно суперечливі показання.

Очна ставка може бути проведена між двома раніше допитаними свідками, свідком і обвинуваченим або підозрюваним, між двома обвинуваченими чи підозрюваними. Вона може бути проведена також у суді.

Головні характеристики очної ставки такі:

- 1) єдність предмета (особи допитуються за одних обставин);
- 2) єдність об'єкта (очна ставка являє собою процес безперервного порівняння показань двох одночасно допитуваних осіб);
- 3) єдність часу (допит двох осіб здійснюється в їх присутності протягом слідчої дії);
- 4) єдність місця (особи допитуються в одному місці);
- 5) допитувані повинні бути поставлені у рівні умови сприйняття запитань слідчого і показань один одного;
- 6) єдність документування (процедура очної ставки фіксується в одному протоколі слідчої дії).

Підготовка до очної ставки передбачає вирішення таких питань: між якими особами вона буде проведена; які запитання слід поставити; які суперечності необхідно усунути та яким шляхом; які відносини між допитуваними мають місце; яка черговість допиту осіб на очній ставці буде ефективною; які тактичні прийоми доцільно застосувати.

Сутність очної ставки полягає в тому, що слідчий по черзі пропонує кожному з допитуваних дати показання про обставини, в яких виявлено істотні суперечності. Під час очної ставки допитуваним може бути дозволено ставити запитання один одному, але слідчому треба пильно контролювати цей процес.

Проведення очної ставки передбачає «ефект присутності», коли обвинуваченому треба давати показання у присутності особи, яка знає дійсні обставини події, що відбулася. Допитувані впливають один на одного своїм авторитетом, вольовими якостями, життєвим досвідом. Однак такий вплив може бути й негативним, коли авторитет недобросовісного учасника (який може мати злочинний характер) впливає на добросовісного. Складні психологічні стосунки можуть виникати при очній ставці потерпілого і обвинуваченого. Якщо є симптоми нестійкості потерпілого, очну ставку проводити не слід.

Тактика очної ставки має певну специфіку, яка пов'язана з розширеним складом її учасників; ускладненим інформаційним обміном; сильним психологічним впливом учасників очної ставки один на одного; зниженням рівня прогнозу слідчого; можливістю зміни показань; підвищеним ступенем тактичного ризику.

Перехресний допит є специфічним видом судового допиту. В судовому засіданні правом ставити запитання наділені суддя, прокурор, захисник, експерти, цивільний позивач, цивільний відповідач та їхні представники, а також підсудні та потерпілі. Допит є перехресним тільки тоді, коли до нього включаються рівноправні учасники кримінально-процесуальної діяльності. Кожний учасник судового розгляду має право ставити допитуваному додаткові запитання для з'ясування чи доповнення відповідей, які були надані на запитання інших осіб.

На перехресному допиті можуть бути допитані усі учасники процесу (підсудні, свідки, потерпілі, цивільні позивачі та цивільні відповідачі, а також експерти), які допитуються у судовому засіданні. Такий допит справляє сильний вплив на психіку допитуваного. Він передбачає одночасний допит кількома учасниками процесу однієї особи відносно одних й тих самих обставин. Особлива роль у перехресному допиті належить суду, який повинен виконувати регулятивну функцію.

Перехресний допит збільшує небезпечність виникнення навіювання. Це пов'язано з постановкою однотипних запитань, повторюванням однакових запитань кілька разів, різною тактикою допитуючих.

§ 10. Фіксація результатів допиту

Важливе значення для розслідування має правильна *фіксація результатів допиту в протоколі*, де повинні бути повно і об'єктивно

відображені повідомлені допитуваним дані. Рекомендуються три методи одержання показань: вільна розповідь, запитання — відповідь і поєднання першого і другого методів. Це відображується й у протоколі допиту. Положення, що гарантують найбільш правильну і точну фіксацію показань, зводяться до такого:

- 1) показання записують від першої особи і по можливості дослівно;
- 2) поставлені запитання та відповіді на них у разі необхідності записуються дослівно;
- 3) на прохання допитуваного йому надається можливість власноручно викласти показання, про що в протоколі слідчий робить відмітку;
- 4) протокол не може бути стилізованим, а має точно фіксувати вирази, які вживає допитуваний;
- 5) протокол підписують допитуваний, слідчий та інші особи, присутні на допиті.

Протокол допиту повинен містити:

- 1) відмітку про попередження допитуваного (свідка) щодо кримінальної відповідальності за відмову від давання показань і за давання завідомо неправдивих показань, що підтверджується його підписом;
- 2) відмітку про роз'яснення допитуваному свідоцького імунітету;
- 3) відмітку про роз'яснення допитуваному в учиненні якого злочину його підозрюють та про його право на захист;
- 4) заяву обвинуваченого про те, чи визнає він себе винним;
- 5) відомості про перекладача, експерта, захисника, педагога, батьків або законних представників неповнолітнього.

У процесі допиту свідок або обвинувачений може виконати за власним бажанням чи за пропозицією слідчого *схеми, креслення, рисунки, плани*, що пояснюють його показання. Вони мають бути засвідчені підписами допитуваного і слідчого.

Способом фіксації допиту може бути звуко- і відеозапис. Такий запис проводиться після попереднього повідомлення всіх учасників слідчої дії (ст. ст. 85¹, 85² КПК). Доцільно застосовувати його у випадках складних допитів або ж таких, що супроводжуються визнанням обвинуваченим своєї вини, або для фіксації показань потерпілого, який перебуває у хворобливому стані, тощо. Паралельно зі звуко- і відеозаписом слідчий веде протокол.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке допит?
2. Що являє собою предмет допиту?
3. Які вирізняють види допиту?
4. З яких стадій складається процес формування показань?
5. Які елементи охоплює підготовка до допиту?
6. З яких елементів складається розгорнутий письмовий план допиту?
7. Які тактичні прийоми можуть використовуватись при допиті?
8. Яким чином запитання класифікуються в криміналістиці?
9. Які існують способи пред'явлення доказів?
10. Які системи тактичних прийомів використовуються при допиті?
11. У чому полягає сутність встановлення психологічного контакту?
12. Які прийоми застосовують для встановлення психологічного контакту?
13. Які прийоми охоплює система тактичних прийомів, спрямована на актуалізацію забутого?
14. Яка система тактичних прийомів сприяє викриттю неправди в показаннях?
15. Які існують особливості допиту неповнолітніх?
16. Які тактичні особливості притаманні очній ставці?
17. Коли можливе проведення перехресного допиту?
18. Які вимоги ставляться до протоколу допиту?
19. Який існує порядок використання звуко- і відеозапису при допиті?

Обшук і виїмка

§ 1. Поняття та ознаки обшуку

Розслідування злочинів передбачає використання пошукових дій, що сприяють виявленню джерел доказової та орієнтуючої інформації. Відшукання прихованих об'єктів (знарядь злочину, речових доказів, трупів, осіб, які переховуються від суду і слідства) може бути здійснено під час проведення обшуку, процесуальний режим якого визначено кримінально-процесуальним законодавством (ст. ст. 177, 179–186, 188, 189 КПК).

Обшук має на меті виявити знаряддя злочину, речі та цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, що мають значення для встановлення істини у справі. Метою обшуку може бути також виявлення розшукуваних осіб, трупів, тварин. Додатковою метою обшуку є виявлення і вилучення речей та предметів, вилучених з цивільного обігу і заборонених для використання, а також пошук майна для забезпечення відшкодування заподіяних збитків або з метою можливої конфіскації.

Обшук має примусовий характер і посідає особливе місце в системі слідчих дій. У Конституції України передбачено певні гарантії у додержанні прав та законних інтересів громадян при провадженні обшуку. Зокрема, в ст. 30 встановлено недопущення проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду. Обшук житла чи іншого володіння особи, за винятком невідкладних випадків, проводиться лише за вмотивованою постановою судді (ст. 177 КПК).

Примус під час обшуку полягає в тому, що обстеження приміщень або інших об'єктів можливе без згоди особи, у розпорядженні якої ці об'єкти знаходяться. Згідно з чинним кримінально-процесуальним законодавством (ст. 183 КПК) слідчий, коли він проводить обшук, має право розкривати замкнені приміщення і сховища, якщо володілець відмовляється їх відкрити. Слідчий має право заборонити особам, що перебувають у приміщенні під час обшуку або виїмки, виходити з приміщення і зноситись один з одним або з іншими особами до закінчен-

ня обшуку чи виїмки. Обшук пов'язаний зі втручанням у сферу особистих інтересів громадян та обмежує їх права.

Обшук починається з того, що слідчий оголошує обшукуваній особі постанову про провадження обшуку, яка засвідчується підписом обшукуваного на постанові. Слідчий пропонує обшукуваній особі добровільно видати всі предмети, документи та інші матеріальні об'єкти, що мають значення для справи. Видання слідчому матеріалів, що мають значення для справи, не позбавляє його права провести обшук та здійснити суцільне обстеження. У разі відмови обшукуваного добровільно видати ті або інші предмети вилучення здійснюється в примусовому порядку.

Обшук — це самостійна слідча дія, яка проводиться з метою виявлення об'єктів, що мають значення для встановлення істини у справі. Це положення викликало до життя існування підходу у визначенні поняття обшуку, що припускає перерахування різних об'єктів пошуку. Такий підхід найчастіше зустрічається в кримінально-процесуальній і криміналістичній літературі. Такі визначення розкривають мету обшуку, але не його сутність.

Обшук — це слідча дія, змістом якої є примусове обстеження приміщень і споруд, ділянок місцевості, окремих громадян з метою відшукування і вилучення предметів, що мають значення у справі, а також виявлення розшукуваних осіб.

Обшук займає своєрідне положення в класифікації слідчих дій на вербальні та невербальні. Він може характеризуватися присутністю і, навпаки, відсутністю обшукуваного. Ця дія може мати елементи взаємодії з обшукуваним, а може відрізнитися протидією.

Обшук є невідкладною слідчою дією й у випадках, що не терплять зволікання, може бути проведений без санкції прокурора, але з наступним повідомленням прокурора в добовий строк про проведений обшук та його результати (ст. 177 КПК). Водночас, як відзначається в кримінально-процесуальній літературі, до проведення обшуку варто вдаватися лише за наявності вагомих підстав, для цього завжди повинні бути вагомі, або, як сформульовано в законі, «достатні підстави» (ст. 177 КПК).

Проведення обшуку залежить від багатьох чинників: особливостей процедури (кримінально-процесуальних розпоряджень); слідчої ситуації (ситуації розслідування і ситуації обшуку); предмета пошуку та об'єктів обшуку; організації пошукових дій; обраної тактики обшуку;

специфіки взаємодії суб'єктів обшуку та ін. Індивідуальність кожного обшуку не виключає можливості встановлення якихось загальних рис, виявлення типового.

Обшуки можна класифікувати за видами залежно від:

- 1) виду злочину;
- 2) етапу розслідування;
- 3) принципу повторності;
- 4) принципу одночасності (груповий і одночасний);
- 5) характеру об'єктів обшуку;
- 6) характеру об'єктів пошуку;
- 7) обсягу обстеження об'єктів обшуку (основний і додатковий).

У криміналістичній літературі залежно від принципу одночасності розрізняють *одиначний і груповий обшуки*.

Груповий обшук — це не єдина слідча дія, а комплекс одночасних обшуків. Груповий обшук є системою однойменних слідчих дій у межах одного акту розслідування з метою реалізації певного тактичного завдання. Тому груповий обшук — це тактична операція, комплекс (система) узгоджених між собою слідчих дій.

Під час підготовки до групового обшуку слід передбачити засоби зв'язку між учасниками, єдине керівництво та єдиний план його проведення, порядок обміну інформацією та одночасність здійснення обшуків. Його проведення має свою специфіку: 1) одночасно працюють кілька слідчо-оперативних груп; 2) реально існує кілька об'єктів обшуку; 3) має місце єдине керівництво в проведенні обшуку кількох об'єктів; 4) існує єдність часу початку обшуку на всіх об'єктах; 5) запропоновано єдиний план проведення обшуку; 6) визначено засоби зв'язку між учасниками обшуку і порядок обміну інформацією між ними.

Залежно від характеру об'єктів обшуку можуть бути названі такі види: 1) обшук приміщень: житлових, нежитлових, приміщень дипломатичних представництв; 2) обшук ділянок місцевості; 3) обшук особи; 4) обшук транспортних засобів; 5) обшук комп'ютерних засобів.

Обшук у приміщенні передбачає примусове обстеження всіх приміщень, що є у володінні фізичних або юридичних осіб, якщо там можуть знаходитися об'єкти пошуку. Приміщення, в яких проводиться обшук, можуть бути поділені на: 1) приміщення, при обстеженні яких є конструктивно-змістовні особливості (квартири, будинки, котеджі, дачі, сараї, гаражі та ін.); 2) приміщення, при обстеженні яких є процедурні особливості (приміщення дипломатичних представництв,

інші приміщення¹, для яких передбачено особливий процесуальний порядок проведення обшуку).

Існують криміналістичні рекомендації стосовно послідовності обшуку приміщень. Розпочинати обшук рекомендується з найбільш «складних» ділянок помешкання, проводити пошуки спочатку в нежилых, а потім у жилих приміщеннях, здійснювати обшук у напрямку від входу до приміщення. Також рекомендується розпочинати обстеження приміщень з місць загального користування (кухня, туалет, коридор).

Обстеження нежитлових приміщень відрізняється специфікою. Пошукові дії в службових приміщеннях слід розпочинати з робочого місця обшукуваного. Насамперед оглядаються й обстежуються робочий стіл, сейфи і шафи. У певних випадках злочинці використовують конструктивні елементи будинку і влаштовують тайники під підлогою, у стінах, під підвіконними дошками, у вентиляційній шахті. У разі пошуку дрібних об'єктів або документів варто звертати увагу на книжки, альбоми, часописи тощо.

Обшук ділянки місцевості передбачає примусове обстеження присадибної ділянки, саду, городу або іншої території, що знаходиться у віданні певних осіб. Пошукові дії варто провадити у певній послідовності, планомірно, враховуючи особливості місцевості. Ділянку місцевості, що займає значну територію, доцільно попередньо розділити на квадрати чи сектори.

Під час обстеження місцевості необхідно перевірити купи землі, сміття, стоги сіна тощо. Потрібно звертати увагу на дерева, що ростуть, чагарники, наявні пташині гнізда, шпаківні, годівниці, дупла. Під час пошукових дій достатньо часто й успішно використовуються щуп, метало- або трупощукач (газовий індикатор «Поиск-1», металошукачі «Омуть», «Гамма»).

¹ Так, відповідно до законодавства Російської Федерації проникнення до житла або службового приміщення судді, в особистий або використовуваний ним транспорт, провадження там обшуку або виїмки, обшук судді, а також вилучення або виїмка його кореспонденції, майна і документів, що належать йому, провадиться по кримінальній справі, порушеній Генеральним прокурором РФ або особою, яка виконує його обов'язки, і не інакше, як із санкції прокурора відповідного рівня або за рішенням суду (ст. 16 Закону РФ от 26 июня 1992 г. «О статусе судей в Российской Федерации», в редакции от 21 июня 1995 г. (див.: Российская юстиция. – 1995. – № 11. – С. 56–63). Суддя Конституційного Суду РФ не може бути підданий обшуку без згоди Конституційного Суду РФ, за винятком випадків затримання на місці злочину (ст. 15 ФКЗ РФ «О Конституционном Суде Российской Федерации» (див.: СЗ РФ. – 1994. – № 13. – Ст. 1447).

Ознаками тайника на місцевості може бути: розпушеність ґрунту, його неоднакове забарвлення, ділянки трави, що нерівномірно пожовкли, позначки на деревах чи в інших місцях тощо.

Обшук особи — це примусове обстеження тіла живої людини, її одягу, речей, а також інших предметів або документів. Згідно зі ст. 184 КПК обшук особи може провадитися тільки особою однієї статі з особою, яку обшуковують. Обшук особи провадиться відповідно до вимог ст. 177 КПК на підставі постанови слідчого, санкціонованої прокурором. Проте можливі випадки, коли його можна здійснювати без постанови: 1) при фізичному захопленні підозрюваного уповноваженими на те особами, якщо є достатні підстави вважати, що затриманий має при собі зброю або інші предмети, що становлять загрозу для оточуючих, чи намагається звільнитися від доказів, що викривають його чи інших осіб у вчиненні злочину; 2) під час затримання підозрюваного; 3) під час взяття підозрюваного, обвинуваченого під варту; 4) за наявності достатніх підстав вважати, що особа, яка знаходиться в приміщенні, де проводиться обшук чи примусова виїмка, приховує при собі предмети або документи, що мають значення для встановлення істини у справі.

Обшук особи пропонується проводити у такій послідовності — «зверху до низу». Спочатку обстежують головний убір, потім одяг (пальто, сукно, піджак, брюки та ін.), взуття. Слід приділяти увагу кишеням, швам на одязі, підкладці пальта або піджака, каблукам взуття обшукуваного.

Слідчий має додержуватися певних правил, що забезпечують безпеку. Зокрема, обшукуваного потрібно поставити обличчям до стіни або автомобіля під кутом 45° із широко розсунутими ногами і розведеними руками.

Обстеження тіла обшукуваного доцільно здійснювати в присутності лікаря. Слід перевірити волосся обшукуваного, оглянути пахові западини і природні отвори. При провадженні обшуку особи може використовуватися портагивний металолукач або рентгенівська установка.

Обстеженню підлягають також предмети та речі, що є у обшукуваного: портфелі, папки, дипломати, сумки, валізи, фотоапарати, гаманці, годинники, палиці тощо. Вони підлягають обстеженню з метою виявлення в них шуканих об'єктів або тайників.

Обшук транспортних засобів передбачає примусове обстеження будь-якого транспортного засобу, який є у володінні громадянина (автомобіль, яхта, особистий літак, мотоцикл тощо). Обшук транспортних

засобів — це відносно новий вид обшуку в практиці органів розслідування, який вимагає знання будови та особливостей конструкції конкретного транспортного засобу.

Обшук транспортних засобів повинен мати певний порядок і послідовність. Для обстеження транспортного засобу слідчому бажано запросити відповідного спеціаліста (автотехніка, автомеханіка). У криміналістичній літературі містяться певні рекомендації щодо послідовності провадження обшуку легкового автомобіля. У такому випадку обшук пропонується починати з багажника і закінчувати мотором. У багажнику перевіряються сумка з інструментом, запасне колесо, інші предмети. У салоні знімаються килимки, настили, чохла. Перевіряється місце між сидіннями і спинками, досліджується торпеда, знімається автомагнітола тощо. Механізми і деталі автомобіля, що знаходяться під днищем, бажано обстежити на «ямі». Обстежується автомобіль і під капотом. У разі пошуку викрадених деталей автомобіля слід мати на увазі, що вони можуть бути не окремим предметом, а частиною обшукуваного автомобіля. Важливо звертати увагу і фіксувати правильність маркування тих або інших частин транспортного засобу.

Обшук комп'ютерних засобів полягає у примусовому обстеженні комп'ютерної техніки та електронної інформації. Слідчому треба пам'ятати, що існують різні системи захисту інформації та можливості швидкого її знищення. Для проведення обшуку комп'ютерних засобів необхідно запрошувати спеціалістів (фахівця в галузі інформаційних технологій, програміста, системотехніка та ін.).

Досить новим видом обшуку є обшук, спрямований на виявлення осіб, яких переховують у тих чи інших місцях. Норми чинного кримінально-процесуального законодавства не називають такий об'єкт пошуку. Водночас практика боротьби зі злочинністю свідчить, що такий об'єкт реально існує. Це стосується розслідування таких злочинів, як незаконне позбавлення волі, викрадення людей з метою викупу, торгівля органами людського тіла та ін.

§ 2. Об'єкти пошукової діяльності

Провадження обшуку передбачає взаємодію слідчого з певними об'єктами. У криміналістичній літературі використовуються різні терміни, що характеризують об'єкти, які мають значення при обшуку. Насамперед це два різні поняття: «об'єкти обшуку» і «об'єкти пошуку».

У ст. 177 КПК зазначено, що обшук проводиться у тих випадках, коли є достатні підстави вважати, що зняряддя злочину, речі й цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети і документи, що мають значення для встановлення істини в справі чи забезпечення цивільного позову, знаходяться в певному приміщенні або місці чи в якої-небудь особи. Слідчий проводить обшук і в тому разі, якщо він має у своєму розпорядженні достатні дані про те, що у певному приміщенні або місці переховується злочинець.

Аналіз норми закону дає можливість установити два основні роди об'єктів: 1) об'єкти пошуку — це те, що необхідно відшукати, виявити під час обшуку (зняряддя злочину, речі та цінності, здобуті злочинним шляхом, а також інші предмети та документи, що мають значення для встановлення істини у справі); об'єктом пошуку може бути і злочинець, який переховується; 2) об'єкти обшуку — це те, відносно чого (або кого) здійснюється обстеження (певне приміщення, місце або яка-небудь особа).

Вивчення криміналістичної та кримінально-процесуальної літератури, аналіз кримінально-процесуального законодавства, узагальнення слідчої практики дають можливість підтримати таку класифікацію об'єктів пошуку:

- 1) залежно від характеру попередньої інформації про об'єкт пошуку:
 - а) індивідуально визначені об'єкти;
 - б) об'єкти, відомості про які можуть указувати лише на їх родову (групову) належність;
 - в) випадково виявлені об'єкти;
- 2) залежно від форми вказівки в законі:
 - а) прямо передбачені й названі в КПК як об'єкти;
 - б) віднесені до «інших предметів і документів», що мають значення для встановлення істини у справі;
 - в) які є вилученими із законного обігу;
 - г) які вилучаються з метою забезпечення цивільного позову або можливої конфіскації майна;
- 3) залежно від природи шуканого:
 - а) предмети, що можуть служити речовими (або письмовими) доказами (зняряддя і засоби вчинення злочину):
 - предмети, на які було спрямовано злочинне посягання;
 - предмети, що мають на собі сліди злочину;
 - предмети, використані для приховування злочину та злочинця;
 - інші предмети, що знаходяться у певному зв'язку зі злочином;
 - різного роду документи;

- б) предмети та документи, заборонені до обігу:
 - предмети за виготовлення, збереження і збут яких передбачено кримінальну відповідальність;
 - предмети, що дістаються тільки за спеціальними дозволами;
- в) предмети та документи, що можуть бути доказами в іншій кримінальній справі;
- г) речі та цінності, здобуті злочинним шляхом;
- г) цінності або майно обвинуваченого чи підозрюваного з метою забезпечення цивільного позову або можливої конфіскації;
- д) особи, які переховуються від слідства і суду;
- е) особи, яких переховують у тих чи інших місцях;
- є) трупи або частини розчленованого трупа.

У ст. 177 КПК йдеться про те, що ті або інші предмети та документи, що мають значення для встановлення істини в справі, знаходяться в певному приміщенні або місці чи в якої-небудь особи. Таким чином, у законі зазначено три різновиди об'єктів обшуку: 1) певне приміщення; 2) певне місце; 3) яка-небудь особа.

Особливим різновидом приміщень відповідно до ст. 182 КПК є приміщення дипломатичних представництв (посольства, місії), резиденція глави дипломатичного представництва; жилі приміщення дипломатичного персоналу (радників, торгових представників, військових, військово-морських і військово-повітряних аташе, перших, других і третіх секретарів, аташе та ін.); жилі приміщення, в яких проживають сім'ї членів дипломатичних представництв; приміщення консульських представництв (приміщення, що займаються генеральним консульством, віце-консульством, консульським агентством); резиденція глави консульського представництва та ін.

До іншого (або певного) місця можуть бути віднесені будь-які, крім приміщення, об'єкти, що знаходяться у когось у розпорядженні (володінні). Зі змісту закону випливає, що до них можуть бути віднесені ділянки місцевості (присадибна ділянка, сад, город тощо), транспортні засоби (автомобілі, мотоцикли, яхти, особисті літаки та ін.), комп'ютерні засоби.

Об'єктом обшуку, про який йдеться в законі, є «яка-небудь особа». Стаття 184 КПК регламентує порядок провадження обшуку особи.

Таким чином, об'єктами обшуку можуть бути:

- 1) певні приміщення: а) житлові приміщення (квартира, будинок, дача, номер готелю тощо); б) нежитлові приміщення (службові, торговельні, виробничі та ін.); в) приміщення дипломатичних представництв;

2) інші місця: а) ділянки місцевості (садиба, сад, город та ін.); б) транспортні засоби (автомобілі, мотоцикли, причепа та ін.); в) комп'ютерні засоби;

3) особи: а) одяг, взуття та інші носильні речі; б) тіло живої людини.

§ 3. Підготовка до обшуку

Ефективність обшуку визначається старанністю підготовки до його проведення. Підготовка до обшуку — система заходів організаційного та прогностичного характеру.

Основними елементами підготовки до обшуку є: 1) вивчення матеріалів кримінальної справи; 2) збирання орієнтуючої інформації; 3) визначення кола учасників обшуку; 4) підготовка науково-технічних засобів; 5) планування обшуку. Розглянемо зміст зазначених елементів підготовки до обшуку.

При підготовці до обшуку суттєве значення мають вивчення та аналіз матеріалів кримінальної справи. Цікава інформація для проведення обшуку може міститися в поясненнях тих чи інших осіб, у яких відображено їх позицію про подію злочину.

Вивчення матеріалів кримінальної справи припускає аналіз даних, що містяться в протоколах різних слідчих дій (огляду місця події, допитів, очних ставок та ін.). Слідчий має звернути увагу на дані, що стосуються обстановки злочину, знарядь та засобів його вчинення, особливостей злочинної події.

До проведення обшуку необхідно зібрати та вивчити дані про шукані об'єкти (кількість, зовнішній вигляд, форма, розміри, індивідуальні ознаки — пошкодження, позначки та ін.).

Важливим елементом підготовки до обшуку виступає збирання орієнтуючої інформації, яке охоплює комплекс дій, що передбачають одержання відомостей про умови майбутнього обшуку, об'єкти, що підлягають виявленню та вилученню, особу обшукуваного. Орієнтуюча інформація допомагає слідчому цілеспрямовано вести пошуки та виявляти шукане. Збирання орієнтуючої інформації про місце провадження обшуку передбачає встановлення відомостей, що можуть бути одержані з різних джерел. Це можуть бути плани, схеми, проекти будинків або споруд, топографічні карти, дані оперативних працівників, інформація фахівців або інших співробітників.

Збирання орієнтуючої інформації передбачає одержання відомостей про особу обшукуваного та інших осіб, які проживають чи працюють на обшукуваному об'єкті. Дані про особу обшукуваного охоплюють такі групи ознак: 1) соціально-демографічні (соціальний стан, освіта, професія, стаж роботи, родинний стан, склад сім'ї, дані про членів сім'ї, взаєностосунки в сім'ї, матеріальне становище, найближче побутове оточення, зв'язки та ін.); 2) соціально-біологічні (стать, вік, стан здоров'я, фізичні вади); 3) етико-психологічні (моральні погляди, прагнення, життєві очікування, рівень розумового розвитку, життєвий досвід, рухливість нервових процесів, темп реакцій на подразники, цілеспрямованість та ін.). Такі відомості надають змогу використовувати особливості обшукуваного з тактичною метою.

При підготовці до обшуку визначається коло його учасників. Його проводить слідчий або особа, у провадженні якої знаходиться кримінальна справа, а обшук також може здійснюватися органом дізнання в порядку виконання окремого письмового доручення слідчого (ч. 3 ст. 114, ч. 4 ст. 104 КПК). Кримінально-процесуальне законодавство визначає осіб, в присутності яких проводиться обшук (ст. ст. 181, 182 КПК): 1) обшук провадиться в присутності не менше двох понять. Понятими не можуть бути працівники органів досудового слідства і дізнання, а також інші зацікавлені у результатах справи особи; 2) обшук провадиться в присутності особи, яка займає це приміщення (у разі неможливості забезпечити її участь — у присутності кого-небудь із повнолітніх членів її сім'ї, а у разі неможливості участі таких — у присутності представника житлово-експлуатаційної організації або органу місцевого самоврядування). Обшук у приміщеннях, що їх займають підприємства, установи та організації, провадиться в присутності їх представників; 3) у разі проведення обшуку в приміщеннях, що займають дипломатичні представництва, а також у приміщеннях, де проживають члени дипломатичних представництв та їх сім'ї, обов'язково потрібна присутність прокурора і представника Міністерства закордонних справ. Провадження обшуку за відсутності зазначених осіб законом не допускається.

Для проведення обшуку можуть залучатися різні спеціалісти, оперативні працівники органів внутрішніх справ, представники громадськості.

Спеціалісти залучаються до участі в обшуку в тих випадках, коли необхідно застосування спеціальних знань. Допомога спеціаліста при проведенні обшуку може бути виражена у таких формах: консультації

з питань техніки безпеки, застосування спеціальної техніки, виявлення тих або інших об'єктів і поводження з ними; поради зі специфіки перевірки різних місць під час провадження пошукових дій; виконання доручень, що потребують спеціальних навичок (верхолаз, водолаз, будівельник та ін.); використання спеціальних пошукових приладів тощо.

Важливим елементом підготовки до обшуку є приготування науково-технічних засобів. У пошуковій діяльності слідчому допомогти надають спеціальні пошукові засоби або комплект науково-технічних засобів (слідча валіза). Під час підготовки до обшуку в деяких випадках необхідно передбачити освітлювальні прилади та ультрафіолетові освітлювачі, інструменти для розкопок і розкриття сховищ, багри, металопукачі, трупопукачі тощо.

Заключним етапом підготовки до обшуку виступає планування, яке завжди передбачає здійснення прогностичної функції.

До складання плану обшуку необхідно підходити диференційовано. Залежно від рівня складності майбутнього обшуку, його ситуаційної обумовленості, реальних можливостей слідчого план може бути усним або письмовим, стислим або розгорнутим.

У складних випадках доцільно складати розгорнутий письмовий план обшуку. Оптимальний варіант такого плану подано нижче.

№ п/п	Об'єкт обшуку, його ділянки	Можливі об'єкти пошуку	Розподіл функцій учасників обшуку	Послідовність пошукових дій	Використання технічних засобів	Тактичні прийоми
1	2	3	4	5	6	7

План обшуку може супроводжуватися відповідним графічним матеріалом (схеми приміщення, плани входів і виходів із нього, замальовки місцевості та ін.).

§ 4. Тактика обшуку

Проведення обшуку може характеризуватися як конфліктністю, так і безконфліктністю ситуації. Водночас конфліктність і безконфліктність слідчої дії є її найбільш загальними характеристиками, що не дозволяють заздалегідь обрати необхідну тактику, ті або інші тактичні прийоми, їх системи. Тактика обшуку ситуаційно зумовлена.

Ситуації обшуку можна поділити на ті чи інші види залежно від різних підстав:

1) *залежно від присутності чи, навпаки, відсутності обшукуваного під час обшуку:*

- а) здійснення обшуку в ситуації присутності обшукуваного;
- б) здійснення обшуку в ситуації його відсутності;

2) *залежно від ставлення обшукуваного до пропозиції слідчого видати зазначені у постанові предмети або документи, а також вказати місце, де переховується злочинець:*

- а) ситуація обшуку в разі добровільної видачі;
- б) ситуація обшуку в разі відмови від добровільної видачі;

3) *залежно від ставлення обшукуваного до обшуку, що проводиться:*

- а) ситуація активної протидії;
- б) ситуація нейтральної поведінки обшукуваного і його відмови від спілкування зі слідчим;
- в) ситуація надання допомоги слідчому під час здійснення пошукових дій;

4) *залежно від передбачуваного способу зберігання предмета пошуку:*

а) обшук здійснюється в ситуації, коли передбачається, що предмет пошуку зберігається без спеціального маскуванню;

б) обшук здійснюється в ситуації, коли передбачається, що предмет пошуку видозмінено або знищено;

в) обшук здійснюється в ситуації, коли передбачається, що предмет пошуку зберігається у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях.

Ситуації обшуку можуть бути диференційовані також *залежно від передбачуваного способу схову предмета пошуку*. Тут можна простежити три типові ситуації, коли припускається, що предмет пошуку:

1) зберігається без спеціального маскуванню (документи знаходяться у шухляді письмового столу чи сейфі; сокира, якою було вчинено злочин, лежить у сараї разом з іншим інструментом тощо);

2) видозмінено або знищено (зливкам золота можуть надаватися вигляд і форма предметів (елементів) домашньої обстановки; у квартирі, де відбувалося розчленування трупа, можуть пофарбувати меблі, замінити шпалери);

3) сховано у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях (обрання способу приховування не є повністю вільним, воно детерміновано низкою чинників, обставин, зокрема обстановкою дому чи квартири).

Специфіка обшуку відображає й своєрідність запропонованих груп ситуацій, їх взаємозв'язки та динамізм. Дослідження ситуативної варіантності обшуку дозволяє накреслити певні системи тактичних прийомів, які будуть доцільними в тій чи іншій ситуації обшуку.

Розглянемо можливі варіанти ситуативних змін у процесі проведення обшуку та проаналізуємо відповідні системи тактичних прийомів у тій чи іншій ситуації (рис. 30). Перш за все обшук може здійс-

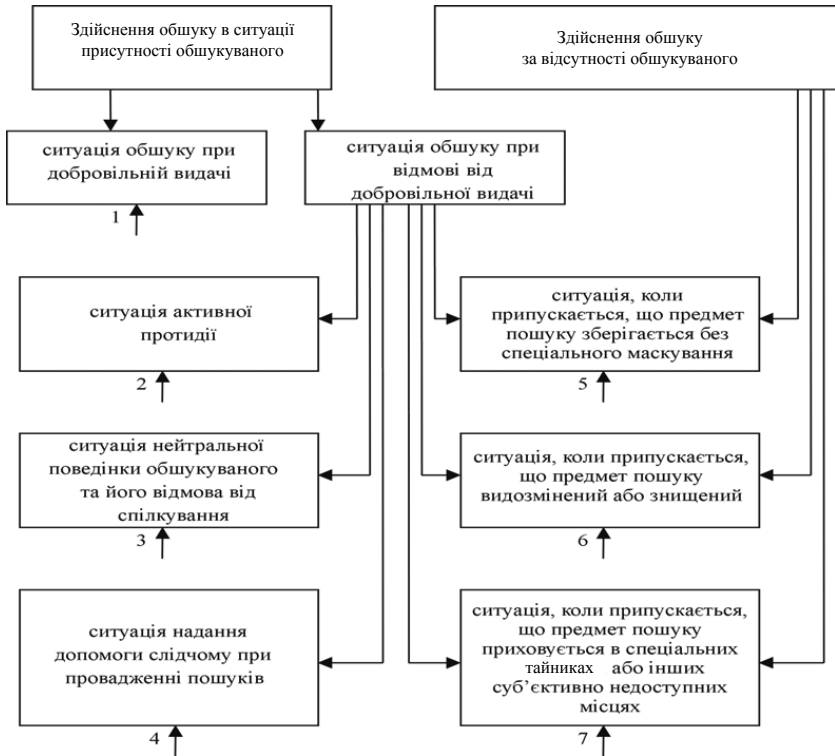

Рис. 30. Взаємозв'язок ситуацій обшуку і систем тактичних прийомів:

1 — система тактичних прийомів, спрямована на діагностику добровільної видачі предмета пошуку; 2 — система тактичних прийомів, спрямована на усунення активної протидії обшукуваного; 3 — система тактичних прийомів, спрямована на подолання відмови обшукуваного від спілкування; 4 — система тактичних прийомів, спрямована на одержання пошукової інформації від обшукуваного; 5 — система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування; 6 — система тактичних прийомів, спрямована на пошук видозмінених або знижених об'єктів; 7 — система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях.

снюватися у присутності або за відсутності обшукуваного. Якщо обшукуваний присутній під час обшуку, слідчий повинен запропонувати йому добровільно видати об'єкти, що розшукуються. Після цього можливе виникнення двох різних ситуацій обшуку: в разі добровільної видачі та при відмові від добровільної видачі. У разі добровільної видачі обшук вже на цій стадії може бути завершено. Встановити істинність добровільної видачі або її фальшивість (підміна предмета пошуку, видання тільки його частини) допомагає використання системи тактичних прийомів, спрямованої на діагностику такої видачі.

У разі відмови від добровільної видачі має місце перехід у два різних за своєю природою блоки ситуацій:

1) блок ситуацій, що відображає ставлення обшукуваного до здійснюваного обшуку (ситуація активної протидії; ситуація нейтральної поведінки обшукуваного та його відмова від спілкування; ситуація надання допомоги слідчому під час здійснення пошукових дій);

2) блок ситуацій, що відображає передбачуваний спосіб збереження предмета пошуку (ситуація, коли припускається, що предмет пошуку зберігається без спеціального маскування; ситуація, коли припускається, що предмет пошуку видозмінено або знищено; ситуація, коли припускається, що предмет пошуку сховано у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях).

Стосовно кожного блоку ситуацій пропонуються і відповідні *види систем тактичних прийомів*:

1) пов'язані зі взаємодією з обшукуваним (система тактичних прийомів, спрямована на усунення активної протидії обшукуваного; система тактичних прийомів, спрямована на подолання відмови обшукуваного від спілкування; система тактичних прийомів, спрямована на одержання пошукової інформації від обшукуваного);

2) пов'язані зі взаємодією з матеріальними об'єктами (система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування; система тактичних прийомів, спрямована на пошук видозмінених або знищених об'єктів; система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках або інших суб'єктивно недоступних місцях).

Системи тактичних прийомів обшуку (тактичні комбінації) — це своєрідні алгоритми (типові програми) для слідчого в процесі їх використання. Застосування таких систем полегшує прийняття правильних рішень у різних ситуаціях. Між системами тактичних прийомів і

ситуаціями їх реалізації існують нерозривні зв'язки, які мають науково обґрунтований характер.

Системи тактичних прийомів обшуку виконують різноманітні функції (діагностичні, пізнавальні, психологічного впливу), дозволяють визначити необхідність пошуків, вплинути на обшукувану особу, одержати від неї певну інформацію, обрати напрямок пошуків та виявити об'єкти пошуку. Системи прийомів передбачають їх певний зміст і структуру, доцільність елементів, логічну послідовність способів дії. Розглянемо окремі системи тактичних прийомів.

Система тактичних прийомів, спрямована на подолання відмови обшукуваного від спілкування, включає:

- 1) роз'яснення мети і необхідності обшуку;
- 2) постановку нейтральних запитань;
- 3) залучення обшукуваного до діяльності слідчого;
- 4) словесну розвідку.

Тактичний прийом системи, який стосується роз'яснення мети і необхідності обшуку, передбачає розкриття причин візиту слідчого, важливості виявлення об'єктів пошуку, зв'язку обшукуваної особи з розшукуваним предметом. Цей прийом впливає на обшукуваного, спонукає його до аргументації відсутності у нього певних речей.

Подоланню відмови від спілкування сприяє постановка нейтральних запитань, не пов'язаних з предметом обшуку. Відповіді на такі запитання ні до чого не зобов'язують респондента і разом із тим сприяють його залученню до спілкування. У психології такий прийом іноді називають «методом зачіпки», який дає змогу увійти в контакт із співрозмовником. Важливим тут є те, що співрозмовника необхідно «спіймати на гачок» зацікавленості, використовуючи для цього незначну подію, порівняння, особисте враження, анекдотичний випадок чи незвичне запитання.

Ефективним способом усунення конфліктних стосунків є залучення обшукуваного до діяльності слідчого. Такий прийом включає пропозиції слідчого надати йому технічну допомогу (відкрити шухляду або шафу, перенести білизну тощо). Процес «спільної» діяльності спонукає обшукуваного до спілкування зі слідчим. Функцію подолання відмови обшукуваного від спілкування в процесі обшуку виконує також тактичний прийом словесної розвідки. Цей прийом має силу побічного навіювання. Слідчий звертається не до обшукуваного, а до інших учасників обшуку (працівників міліції, спеціалістів, понятих) з певними вказівками і пропозиціями (наприклад, про необхідність перейти

до наступної стадії обшуку, доцільність пошуків у тому чи іншому місці, можливість застосування технічних засобів). Використання прийому словесної розвідки дає змогу слідчому не тільки діагностувати ставлення обшукуваного до того, що відбувається, а й спонукати його до спілкування, змінити поведінку та обрану позицію. Обшукуваний може відмовитися від зайнятої ним нейтральної позиції і зробити спробу вербальної взаємодії зі слідчим.

Особливий інтерес становлять системи тактичних прийомів обшуку, пов'язані зі взаємодією з матеріальними об'єктами. Характер їх спрямованості ґрунтується на ймовірнісному судженні слідчого про спосіб зберігання предмета пошуку.

Так, *система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, що зберігаються без спеціального маскування*, включає:

- 1) аналіз обстановки місця обшуку з метою визначення місць природного зберігання предмета пошуку;
- 2) аналіз об'єктів, виявлених у місцях їх природного зберігання;
- 3) зіставлення виявленого об'єкта з ознаками того, що шукають.

Важливе значення має пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках (створених чи пристосованих сховищах, прихованих від інших, відомих не всім) або в інших суб'єктивно недоступних місцях (важкодоступних, незручних, непридатних для зберігання). Слід мати на увазі, що злочинці часто застосовують витончені способи переховування предметів, прагнуть їх замаскувати, перешкодити доступу до них. Однак повністю усунути демаскуючі ознаки практично неможливо.

Система тактичних прийомів, спрямована на пошук об'єктів, схованих у спеціальних тайниках або в інших суб'єктивно недоступних місцях, може включати:

- 1) аналіз ознак предмета пошуку;
- 2) зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку;
- 3) орієнтацію на професійні (чи інші) навички обшукуваного під час визначення місця схову;
- 4) використання можливостей типових аналогів;
- 5) аналіз окремих ділянок приміщення, меблів, інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак;
- 6) зіставлення однакових предметів між собою.

Запропоновані прийоми вимагають їх стислої інтерпретації. Так, аналіз ознак предмета пошуку полягає в тому, аби визначити (чи припустити) можливі його властивості та інші особливості (розміри, масу, об'єм, специфіку умов зберігання тощо). Важливого значення набуває

також з'ясування такої особливості предмета пошуку, як його ділимість (можливість розчленування) або неділимість на окремі самостійні частини (вузли), які можуть бути сховані в різних місцях. Аналіз предмета пошуку здійснюється з метою встановлення місць його можливого схову і тому виконує певну функцію.

Наступним прийомом системи є зіставлення предмета пошуку з різними об'єктами місця обшуку. Такий прийом дозволяє встановити найбільш імовірні місця можливого зберігання і виключити ті з них, в яких не може бути сховано предмет пошуку (за своїми розмірами, особливостями будови, можливістю руйнування та ін.). Характер тайників залежить від особливостей об'єктів, схильностей особи, яка переховує їх, здатності її до фантазування.

Під час визначення місця схову як тактичний прийом може бути розглянута орієнтація на професійні (чи інші) навички обшукуваного. Злочинець вдається до тих способів, якими він краще володіє, використовує звичні виробничі методи. Це неминуче відображається на обранні місця приховання, конструкції тайника, способі маскування. Професія людини визначає можливість наявності у неї тих чи інших інструментів, знарядь, сировини, матеріалів, що можуть бути використані для створення тайників, приховування слідів та знарядь злочину.

Тактичним прийомом системи є використання можливостей типових аналогів. Аналоги — це типові випадки виявлення тих чи інших об'єктів у певних місцях. Документи виявляють у книжках, музичних інструментах, предметах одягу; зброю — у м'яких частинах меблів, книжках, тайниках, що зроблені у стінах чи підлозі, підсобних приміщеннях або санвузлах.

Важливе значення має й такий тактичний прийом системи, як аналіз окремих ділянок приміщення, меблів та інших об'єктів з метою встановлення демаскуючих ознак. Характер демаскуючих ознак залежить від конкретних умов, в яких діє особа, особливостей місць приховування предметів, дій обшукуваного. У приміщеннях місце схову виказують різниця у фарбуванні предметів, сліди на підлозі, відсутність сполучення шпалер та ін. Демаскуючі ознаки є своєрідними негативними обставинами, які сигналізують про необхідність пошуків у певному місці.

Тактичним прийомом є також зіставлення однакових предметів між собою. Зіставлення дозволяє виявити різницю між однорідними предметами, що може бути пов'язано з переховуванням у них предметів пошуку.

§ 5. Особливості виїмки

Виїмка — це самостійна слідча дія, яка провадиться у разі необхідності вилучення лише певних предметів і документів, коли точно відомо, де і в кого вони знаходяться. Процесуальний режим виїмки регламентується ст. ст. 178–184, 186, 187¹, 188, 189 КПК.

Проведення виїмки не потребує санкції прокурора. Винятком є виїмка документів, що становлять державну таємницю. У цих випадках виїмка провадиться з санкції прокурора або його заступника і в порядку, погодженому з керівником відповідної установи. Примусова виїмка із житла чи іншого володіння особи провадиться лише за вмотивованою постановою судді (ст. 178 КПК).

Виїмка здійснюється щодо предметів і документів, які знаходяться у віданні установ, організацій та підприємств. У деяких випадках виникає необхідність у виїмці й в окремих громадян.

Виїмка, як правило, провадиться у денний час, за винятком випадків, коли ця дія є невідкладною. Невідкладною є виїмка, якщо існують підстави вважати, що предмети або документи можуть бути знищені або переховані.

При виїмці повинна бути забезпечена присутність особи, у володінні якої знаходяться предмети, що підлягають вилученню, або повнолітніх членів її сім'ї. У разі відсутності цих осіб виїмка може здійснюватися у присутності представника житлово-експлуатаційної організації чи органу місцевого самоврядування. Виїмку в установах і на підприємствах бажано провадити у присутності особи, у віданні якої знаходяться предмети чи документи.

У приміщеннях, що їх займають дипломатичні представництва, а також у приміщеннях, де проживають члени дипломатичних представництв та їх сім'ї, які користуються правом дипломатичної недоторканності, виїмка може провадитися тільки за згодою дипломатичного представника.

Виїмка провадиться у присутності двох понять. Про проведення виїмки складається протокол, копія якого вручається особі, в якій проведено виїмку, чи повнолітнім членам її сім'ї або представникові житлово-експлуатаційної організації чи органу місцевого самоврядування.

Виїмка може бути здійснена у примусовому порядку. Згідно зі ст. 183 КПК у разі відмови виконати вимоги слідчого виїмка провадиться у примусовому порядку.

§ 6. Фіксація результатів обшуку і виїмки

Результати обшуку та виїмки фіксуються в протоколі слідчої дії. Від повноти та об'єктивності фіксації перебігу і результатів обшуку (виїмки) залежить доказове значення цієї дії.

Протокол обшуку (виїмки) має відповідати загальним вимогам, передбаченим ст. 85 КПК. Тому в протоколі повинні бути зазначені: місце і дата його складання; посади і прізвища осіб, що провадять слідчу дію; прізвища осіб, що брали участь у провадженні слідчої дії, адреси цих осіб; роз'яснення їх прав і обов'язків; зміст проведеної слідчої дії, час її початку і закінчення; всі істотні для справи обставини, виявлені при проведенні зазначеної слідчої дії. Протокол зачитується всім особам, що брали участь у проведенні слідчої дії, при цьому їм роз'яснюється їх право робити зауваження. Ці особи можуть ознайомитися з протоколом особисто.

Спеціальні вимоги, запропоновані до складання протоколу, передбачено ст. 188 КПК. У протоколі обшуку мають зазначатися: підстави для обшуку; приміщення або інше місце, в якому був проведений обшук; дії слідчого і результати обшуку. Стосовно кожного предмета, що підлягає вилученню, повинно бути зазначено, в якому саме місці і за яких обставин його було виявлено. До протоколу обшуку заносяться всі заяви і зауваження присутніх під час обшуку осіб, зроблені з приводу тих або інших дій слідчого.

Протокол обшуку складається з трьох частин: вступної, описової та заключної. У *вступній частині* зазначається, коли, де, ким, на якій підставі, у кого, в присутності яких осіб проведено обшук. Тут також зазначається, що перед обшуком слідчий запропонував добровільно видати предмети або документи і яку було дано на це відповідь.

Описова частина містить відомості про об'єкти пошуку, умови їх зберігання і засоби маскування. У протоколі необхідно докладно викласти відомості про виявлені предмети або цінності, місця їх знаходження. У разі виявлення тайника слід докладно описати його зовнішній вигляд, розміри, форму, особливості конструкції, місце знаходження, способи приховування тощо.

У протоколі обшуку необхідно зазначити загальні та окремі ознаки виявлених предметів (назва, розмір, форма, вага, колір, маркування, позначки, номери, пошкодження та ін.). Завдання слідчого полягає в тому, аби охарактеризувати та індивідуалізувати вилучений предмет, зафіксувати ознаки та особливості, що дають змогу відрізнити його від

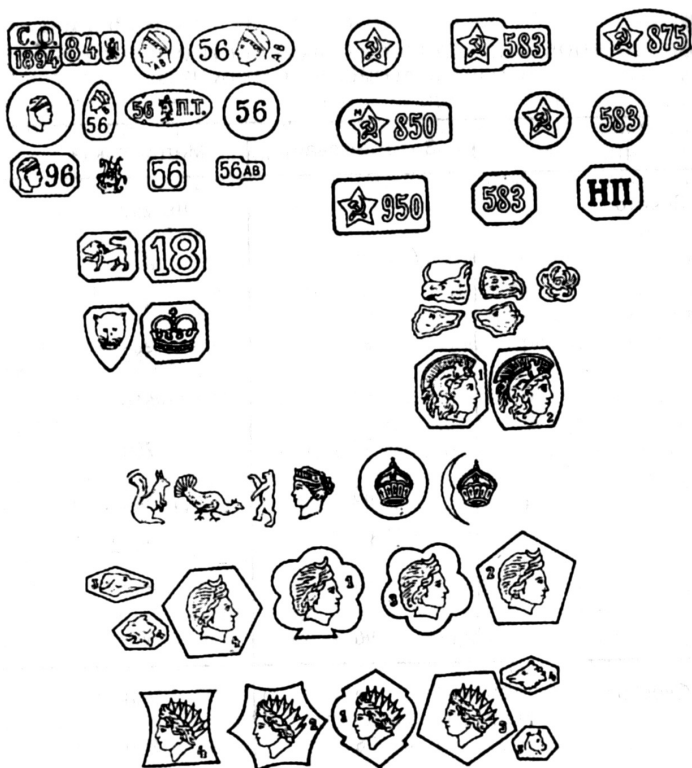

Рис. 31. Пробірні знаки на виробах із дорогоцінних металів

інших подібних предметів, виключити можливість підміни. У разі вилучення виробів із дорогоцінних металів у протоколі обшуку вказують назву виробу, його родо́ві та індивідуальні ознаки, колір або відтінок, розмір, кількість, особливості окремих частин (якщо є можливість — масу і розмір кожної частини), наявність пробірних знаків (фігурних клейм і цифрових позначень проби). Чи виготовлений виріб із дорогоцінного металу, перевіряється насамперед за наявністю клейма, проби (рис. 31). Існують два види проб: золотникова і метрична. Цифра проби в золотниковій системі означає, що на 96 одиниць маси сплаву в ньому міститься стільки таких саме одиниць дорогоцінного металу. В метричній системі проба означає кількість дорогоцінного металу на 1000 одиниць сплаву (наприклад, проба 750 означає, що є 750 г дорогоцінного металу на 1000 г сплаву) (табл. 4).

Не встановивши точного найменування виявленого металу або дорогоцінних каменів, не варто називати їх «золотом», «платиною» або «діамантами». Слід мати на увазі, що виявлене клеймо (проба) може бути підробленим. При описі вилучених предметів не варто вказувати їх ознаки, що можуть виявитися несправжніми. У протоколі обшуку в цьому разі достатньо зазначити колір, розміри, форму, кількість об'єктів, наявність проб та ін.

Таблиця 4

**Співвідношення старої і нової систем значення проби
дорогоцінних металів**

Метал	Золотникова проба	Метрична проба
Золото	28	292
	36	375
	48	500
	56	583
	64	666
	72	750
	80	833
	86	900
	92	958
	96	990
Срібло	72	750
	76	800
	84	875
	88	916
Платина	91	950

В описі виробів із фарфору, фаянсу та майоліки треба звертати увагу на їх маркування (рис. 32).

Певну специфіку має опис зброї і боєприпасів, вилучених під час обшуку. Необхідно вказувати тип або вид зброї, систему, марку, номер, розміри, кількість, клеймо виробника. Причому слідчий фіксує лише об'єктивні дані, що виявляє на відповідних предметах. В описі зброї і боєприпасів у протоколі обшуку може бути зазначено їх калібр. В описі боєприпасів у протоколі обшуку необхідно звертати увагу на клейма на донних частинах патронних гільз (рис. 33).

У разі вилучення продовольчих товарів у протоколі зазначаються найменування, маса, об'єм, кількість продуктів, їх стан, якість, упа-

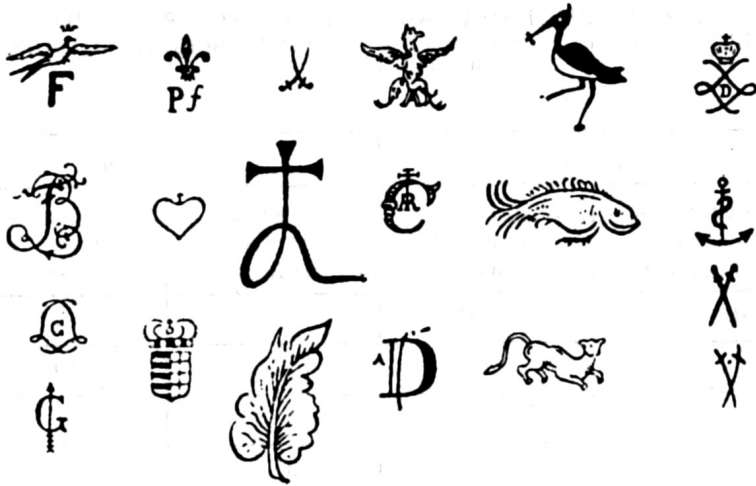

Рис. 32. Маркування деяких виробів із фарфору, фаянсу та майоліки

ковка, маркування, дата виготовлення тощо. Цих вимог слід дотримуватися й в описі промислових товарів. У разі вилучення однорідних предметів необхідно зазначити їх кількість.

У разі вилучення цінних паперів або грошей слід вказувати їхні серії та номери, вартість, інші реквізити.

Якщо в процесі обшуку застосовувалися технічні засоби, то це повинно бути відображено в протоколі із зазначенням найменувань, типів і видів приладів та пристосувань. У протоколі вказується, що про застосування технічних засобів було повідомлено осіб, які беруть участь у провадженні обшуку.

У *заклучній частині* протоколу обшуку зазначається, які предмети вилучені, як вони упаковані та опечатані, кому і що було передано на відповідальне зберігання. За наявності заяв і зауважень присутніх їх заносять до цієї частини протоколу обшуку.

Протокол обшуку складається у двох примірниках. Другий примірник протоколу, а також другий примірник опису вилучених предметів (документів) і цінностей вручаються особі, в якій проведено обшук, а в разі її відсутності — повнолітньому члену сім'ї або представнику житлово-експлуатаційної організації або органу місцевого самоврядування. При провадженні обшуку на підприємстві, в установі або організації другий примірник протоколу та опису вручається представнику підприємства, установи або організації (ст. 189 КПК).

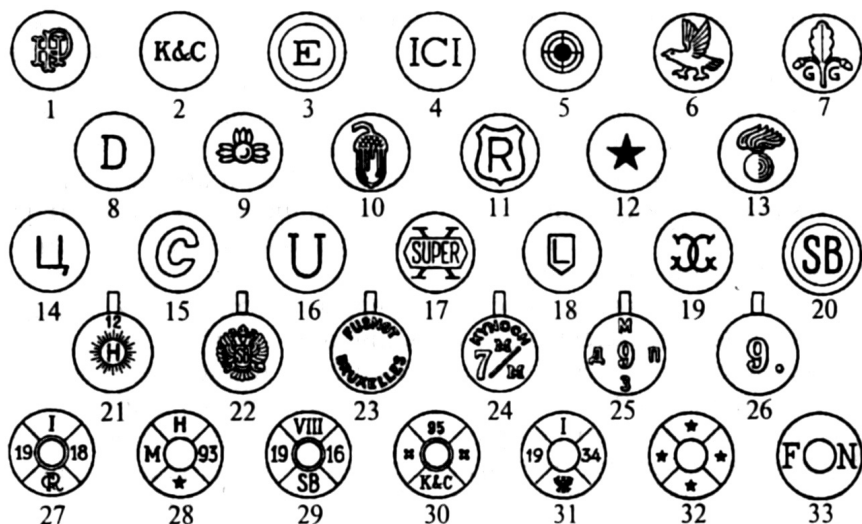

Рис. 33. Клейма на донних частинах патронних гільз:

Патрони кругового запалювання. *Австрія:* 1 — Хіргенберзька патронна фабрика; 2 — Келлер і К°, Хіргенберг. *Велика Британія:* 3 — Елей, Лондон; 4 — Ай-Сі-Ай. *Угорщина:* 5 — завод «Нітроген», Будапешт. *Німеччина:* 6 — Браун і Блом, Дюссельдорф; 7 і 8 — Г. Геншов і К° (Геко), Дурлах; 9 — ДВМ, Карлсруе; 10-12 — РВС, Нюрнберг. *Італія:* 13 — Д. Фіочи, Лекко. *СРСР:* 14 — клеймо на цільових патронах. *США:* 15 — «Каскад», Льюїстон (Айдахо); 16 — Ю-Ем-Сі, Бріджпорт (Коннектикут); 17 — Федеральна корпорація по виробництву патронів, Міннеаполіс (Міннесота). *Фінляндія:* 18 — Патронний завод, Лапуа. *Франція:* 19 — Жевело і Гопиля, Париж. *Чехословаччина:* 20 — Бланстрой (колиш. Сельє і Белло), Прага.

Шпилькові патрони. *Австро-Угорщина:* 21 — Хіргенберзька патронна фабрика; 22 — Сельє і Белло, Прага. *Бельгія:* 23 — Ш. Фусно і К°, Брюссель. *Великобританія:* 24 — Кайнок. *Росія:* 25, 26 — Московський дроболіварно-патронний завод.

Патрони центрального запалювання. *Австро-Угорщина:* 27 — Г. Рот, Відень; 28 — Хіргенберзька патронна фабрика; 29 — Сельє і Белло, Прага; 30 — Келлер і К°, Хіргенберг. *Австрія:* 31 — Збройовий завод, Вьоллерсдорф; 32 — Хіргенберзька патронна фабрика. *Бельгія:* 33 — ФН. Ерсталь.

Обидва примірники протоколу, а також опису вилучених предметів підписуються слідчим, особою, в якій провадився обшук, і запрошені особи, що були присутні (ст. 188 КПК).

Додатковими засобами фіксації результатів обшуку або виїмки є фотозйомка, відеозапис, а також складання планів і схем. Фотознімки, відеострічки, плани та схеми додаються до протоколу обшуку (виїмки).

Загальним завданням фотозйомки під час обшуку є фіксація: а) місця обшуку (або його частин); б) місць перебування шуканих об'єктів, у тому числі тайників; в) виявлених предметів, документів, трупа та ін. Під час

провадження обшуку за допомогою фотозйомки необхідно зафіксувати зовнішній вигляд тайника, окремі етапи його відкриття, відкритий тайник з об'єктом, що там знаходиться, і сам виявлений предмет. Масштабна детальна зйомка дає змогу зафіксувати багато індивідуальних ознак вилученого під час обшуку предмета, документа та ін.

Відповідно до ст. 85² КПК відеозапис може застосовуватися у процесі обшуку. Учасники слідчої дії повідомляються про застосування відеозапису до початку цієї дії. Після зйомки відеострічка демонструється всім учасникам слідчої дії, про що складається окремий протокол.

Перевагою використання відеозапису є можливість зафіксувати динамічну інформацію. Відеозапис надає змогу відтворити поведінку обшукуваного в процесі обшуку, його реакції у разі виявлення предметів, документів чи цінностей.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність обшуку?
2. Які ознаки притаманні обшуку?
3. Які існують види обшуку?
4. У чому полягають особливості проведення групового обшуку?
5. Чи існує певна послідовність у проведенні обшуку особи?
6. Яким чином можуть бути класифіковані об'єкти пошуку?
7. Що таке об'єкти обшуку і які види їх існують?
8. Які елементи охоплює підготовка до обшуку?
9. Чи може план обшуку супроводжуватися відповідним графічним матеріалом?
10. Які існують види ситуацій обшуку?
11. Які системи тактичних прийомів можуть використовуватися при обшуку?
12. У чому полягає сутність словесної розвідки?
13. Що таке виїмка?
14. Чи може виїмка провадитися у примусовому порядку?
15. Яким вимогам має відповідати протокол обшуку (виїмки)?
16. З яких частин складається протокол обшуку?
17. Чи доцільно використовувати відеозапис при обшуку?

Пред'явлення для впізнання

§ 1. Поняття та об'єкти пред'явлення для впізнання

Пред'явлення для впізнання — слідча дія, яка полягає в пред'явленні свідкові чи іншій особі об'єктів, котрі вони спостерігали раніше, з метою встановлення їх тотожності або групової належності.

Одночасно ця дія передбачає показ певних об'єктів в умовах, що дозволяють сприймати загальні та окремі ознаки. Тотожність при впізнанні встановлюють за ознаками об'єктів, сприйнятих особою і збережених в її пам'яті. Це окрема форма ідентифікації, яка істотно відрізняється від випадків ідентифікації за матеріальними слідами. У процесі впізнання свідок спостерігає ознаки пред'явленого об'єкта, порівнює і зіставляє їх із збереженими в пам'яті та доходить певного висновку щодо наявності чи відсутності тотожності або групової належності об'єкта.

Пред'явлення для впізнання як процес встановлення чи заперечення тотожності або групової належності має елементи психологічної діяльності, базуючись на здатності людської психіки не тільки фіксувати, а й зберігати в пам'яті особливий комплекс ознак, які дозволяють виділяти певні об'єкти з групи подібних. З цих позицій пред'явлення для впізнання характеризується двома процесами — фіксуючим і впізнавальним: до фіксуючого належать засвоєння відмітних ознак і формування образу певного об'єкта, а до впізнавального — використання цих ознак у вирішенні питання щодо тотожності чи групової належності. Свідчення про тотожність або групову належність є по суті висновком, який ґрунтується на уявному аналізі, синтезі та порівнянні ознак. Відповідно до криміналістичних критеріїв організація пред'явлення для впізнання повинна забезпечувати правильність і обґрунтованість висновків за умови точного додержання процесуального порядку пред'явлення для впізнання.

Цю слідчу дію необхідно відрізнити від непроцесуальних способів встановлення тотожності об'єктів (наприклад, під час оперативно-розшукової діяльності). Здійснення розшуку, особливо злочинців, за зовнішніми ознаками передбачає ототожнення суб'єкта, якого спосте-

рігають, з розшукуваним. Фотографії злочинця, якого розшукують, чи інших суб'єктів можуть бути показані окремим громадянам. Однак таке пред'явлення переслідує тільки оперативні цілі, а його результати не є доказами у справі і виконують роль орієнтуючих відомостей.

Пред'явлення для впізнання регламентовано ст. ст. 174–176 КПК, що дає змогу правильно вирішити питання про відокремлення цієї слідчої дії з інших. Цьому ж слугують розроблені криміналістикою тактичні правила проведення впізнання.

Об'єктами пред'явлення для впізнання є особи (живі люди і трупи), предмети, тварини.

§ 2. Підготовка до пред'явлення для впізнання

Пред'явленню для впізнання має передувати виконання процесуальних та деяких допоміжних дій, а саме:

- а) попередній допит особи, яка впізнає;
- б) підібрання об'єктів, серед яких необхідно провести впізнання;
- в) визначення місця та умов пред'явлення для впізнання;
- г) визначення необхідного комплексу науково-технічних засобів.

Під час допиту перед пред'явленням для впізнання з'ясовують:

- 1) місце, час, спосіб та інші обставини злочину;
- 2) прикмети особи, яку впізнають (найчастіше злочинця), ознаки його одягу, а також ознаки речей чи інших об'єктів.

У ст. ст. 174, 175 КПК встановлено, що слідчий до проведення впізнання повинен допитати свідка (потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого) про зовнішній вигляд і прикмети чи ознаки об'єкта, а також про обставини, за яких він бачив цей об'єкт. Залежно від об'єктів, що підлягають впізнанню, допит, який передує впізнанню, має деякі особливості.

Допит, який передує впізнанню живих осіб, повинен бути спрямований на з'ясування:

- а) обставин, за яких впізнаючий бачив особу в зв'язку зі злочином;
- б) зовнішності та прикмет цієї особи;
- в) психологічного стану впізнаючого;
- г) його фізіологічного і психічного стану (зір, слух, особливості пам'яті тощо).

При з'ясуванні обставин, за яких свідок бачив ту чи іншу особу в зв'язку зі злочинною подією, слідчий повинен допитати його також про

місце спостереження (точне місцезнаходження, розташування відносно інших об'єктів, де саме це відбувалося: у приміщенні, на вулиці, в лісі тощо). Треба встановити, на якій відстані і протягом якого часу свідок спостерігав об'єкт, які були погода, освітлення; в якому стані перебував злочинець (стояв, сидів, рухався чи знаходився у стані спокою). Ці обставини потрібно з'ясувати в першу чергу, оскільки може статися так, що свідок у міру певних об'єктивних чи суб'єктивних чинників не міг правильно і повністю сприймати ті чи інші зовнішні прикмети.

При з'ясуванні зовнішності і прикмет особи, яка підлягає впізнанню, слідчий повинен докладно допитати свідка щодо її загальних та характерних рис. При цьому необхідно користуватися даними словесного портрета, але в загальноновживаних виразах. Слід детально дізнатися щодо зросту, будови тіла, віку, типу обличчя, кольору волосся, шкіри та особливих прикмет (шрами, родимки, бородавки тощо). Під час допиту, який провадиться з метою з'ясування зовнішніх прикмет злочинця, можливе використання науково-технічних засобів і способів, що полегшують складання словесного портрета. До них належать виготовлені рисовані портрети, різноманітні фотороботи (у тому числі з використанням комп'ютерної техніки).

Потрібно також докладно з'ясувати у свідка, як був одягнений злочинець (форма, фасон, колір одягу, його загальний вигляд), чи не був свідок у стані переляку, душевного хвилювання в момент спостереження, що могло спричинити перекручення ним дійсності, перебільшення баченого. Крім цього, слідчий має визначити тип і особливості пам'яті впізнаючого, а у разі пред'явлення для впізнання за голосом — його можливості визначити особливості голосу злочинця: тембр, висоту, силу та хрипкість, шепелявість, місцеву говірку тощо.

Під час допиту, що передуює пред'явленню для впізнання трупа (коли допитуються особи, в яких зникли родичі чи близькі), необхідно з'ясувати такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, вік, фах, зовнішні прикмети (зріст, стан і колір волоссяного покриву на голові, колір очей, шкіри тощо), коли особу бачили востаннє, як вона була одягнена, які речі були при ній, а також інші особливості зовнішності (татуювання, стан зубів: наявність пломб, коронок, протезів, відсутність деяких зубів тощо, післяопераційні шрами).

Допит, що передуює пред'явленню для впізнання предметів, необхідно розпочинати з встановлення обставин, за яких впізнаючий бачив предмет, а далі з'ясовувати ознаки предмета (найменування, матеріал, форму, розміри, колір тощо) та його особливості, що відрізняють його від інших.

Якщо пред'явленню для впізнання підлягає тварина, то крім її загальних ознак (масть, порода) з'ясовуються особливі прикмети.

Відповідно до ст. ст. 174, 175 КПК особу, яка підлягає впізнанню, пред'являють впізнаючому разом з іншими особами тієї ж статі (не менше трьох), які не мають різких відмінностей у зовнішності та одязі, а предмети — серед інших однорідних предметів.

Підібрання об'єктів для проведення впізнання викликає деякі труднощі, коли треба підібрати схожих за зовнішніми прикметами осіб чи унікальні предмети. Той, кого впізнають, і пред'явлені особи повинні бути приблизно одного віку і схожими за загальними рисами (зростом, будовою тіла, волоссяним покривом голови, його кольором, типом обличчя тощо). Об'єкт впізнання має бути в одязі, який суттєво не відрізняється від того, що був на ньому в момент спостереження його впізнаючим. Інші особи, серед яких його пред'являють для впізнання, також не повинні мати різких відмінностей в одязі (ст. 174 КПК).

Предмети пред'являють разом з іншими однорідними. При цьому важливо враховувати загальні родові ознаки. Наприклад, якщо впізнанню підлягає годинник марки «Сейко», то підбирають не менше трьох-чотирьох годинників однакової марки, форми, кольору, розміру та інших родових ознак.

У більшості випадків місцем пред'явлення для впізнання є кабінет слідчого, в інших випадках слідчий вирішує це питання з огляду на конкретні умови, але ці умови мають бути найсприятливішими для спостереження і порівняння ознак об'єктів.

Застосування у пред'явленні для впізнання науково-технічних засобів (відеотехніки, фотоапаратів, магнітофона та ін.) є однією з важливих умов, що забезпечують ефективність його проведення, фіксації перебігу і результатів. Їх використання залежить від виду впізнання, ознак об'єкта, що підлягає впізнанню, та інших даних.

§ 3. Порядок пред'явлення для впізнання живих осіб, трупів, предметів і тварин

Впізнання живих осіб провадиться у випадках, коли: а) особа, яка підлягає пред'явленню, не була раніше відома свідкові, але спостерігалася ним у зв'язку зі злочинною подією; б) свідок знав раніше пред'явлену особу, але не може дати необхідних даних про неї.

Процес пред'явлення можна поділити на три стадії. На першій стадії перед пред'явленням особи для впізнання в присутності понятих їй про-

понують зайняти будь-яке місце серед інших осіб і роз'яснюють її права. На другій стадії впізнаючий запрошується до приміщення, де знаходяться всі учасники впізнання, його попереджають про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань (якщо це потерпілий або свідок) та за відмову від давання показань (якщо це свідок). Після цього в особи, яка впізнає, з'ясовують, чи задовольняють її умови, чи їй добре видно зовнішні прикмети всіх осіб. При позитивній відповіді впізнаючому пропонують подивитися на групу осіб, впізнати серед них потрібну особу і пояснити, за якими ознаками він її впізнав. При цьому не треба квапити його з відповіддю, слід дати йому час на обдумування. Якщо впізнаючий вагається з відповіддю, можна запропонувати пред'явленим особам пройти по кабінету з метою спостереження їх у русі чи дозволити пред'явленим особам розмовляти між собою.

Третя стадія полягає у встановленні тотожної чи групової належності або відмінності конкретного об'єкта. Названі впізнаючим прикмети, ознаки повинні бути виражені в певній формі. Виконання цієї вимоги багато в чому залежить від правильно поставлених йому уточнюючих і конкретизуючих запитань.

Результат пред'явлення для впізнання може бути позитивним, коли впізнаючий заявляє про впізнання і вказує не тільки загальні прикмети і ознаки, а й особливі, на яких ґрунтувалося впізнання. Результат для впізнання може бути й негативним. Це може статися тоді, коли, наприклад, з моменту спостереження пройшло багато часу; особа, яку впізнають, різко змінила свою зовнішність; впізнаючий боїться помсти; для впізнання пред'явлено іншу особу тощо.

Впізнання людей може здійснюватися також за голосом, особливостями мови і ходи. При *пред'явленні для впізнання за голосом* повинні бути створені певні умови:

а) для відтворення звукової мови (приміщення з певними акустичними даними тощо);

б) для аналізу і оцінки голосу особи, яку впізнають (для цього використовують дві суміжні кімнати з відчиненими дверима чи тонкою перегородкою між кімнатами, на відкритій місцевості користуються парканом, деревами тощо, які б не давали змоги впізнаючому бачити особу, котру впізнають);

в) всі учасники впізнання мають бути поділені на дві групи: в одній — слідчий, впізнаючий, двоє понятих, а також спеціалісти та інші учасники слідчої дії, в другій — особа, яка допомагає слідчому (на-

приклад, співробітник міліції), поняті, особа, яку впізнають, та особи, які ведуть з нею розмову;

г) зміст розмови, відтвореної під час впізнання, не повинен стосуватися розслідуваної справи, але в її тексті мають бути слова, які впізнаючий чув у момент спостереження.

Можливо *впізнання за особливістю ходи*, оскільки ходу характеризують довжина кроку даної людини, кут розгортання стопи, швидкість руху. Хо́да має бути природною, коли людина йде вільно, без напруження. Неприродна хода найчастіше пов'язана з різними аномаліями. Основними умовами проведення впізнання за особливостями ходи слід вважати такі:

а) обрання місця проведення, що забезпечує відтворення ознак ходи і можливість їх спостереження впізнаючим;

б) пред'явлення особи, яку впізнають, серед інших осіб, що мають схожі ознаки ходи;

в) особа, яку впізнають, не повинна знати про те, що за нею спостерігають;

г) впізнаючому має бути надано достатньо часу для спостереження ходи пред'явлених осіб.

У практиці розслідування трапляються два основні випадки *пред'явлення трупа для впізнання*. Перший випадок має місце при організації пред'явлення відразу ж після огляду місця події, і слідчий часто позбавлений можливості допитати кого-небудь щодо прикмет невідомої особи, труп якої пред'являтиметься. За таких обставин без попереднього допиту труп пред'являється мешканцям навколишніх будинків, вулиць, а також службовим особам, які спілкуються з населенням. Другий випадок має місце тоді, коли на момент впізнання є дані про зникнення певної особи, допитують її близьких чи знайомих, а потім пред'являють їм труп для впізнання.

Пред'явлення трупа для впізнання слід проводити в тому одязі, що є на ньому, в разі необхідності цьому повинен передувати «туалет трупа», що полягає у видаленні бруду і крові з його обличчя, приведенні у звичайний вигляд зачіски. Тільки в особливих випадках, до яких слід віднести наявність значних ушкоджень на обличчі чи його зміну внаслідок тривалого перебування у воді тощо, можна визнати доцільною реставрацію обличчя трупа. Для ідентифікації особи необхідно широко використовувати прикмети, що є на трупі, а для цього слід надати впізнаючому можливість оглянути обличчя трупа, а в разі необхідності — все тіло. При пред'явленні трупа для впізнання слід

враховувати деякі дані психології, оскільки трапляються випадки помилкового впізнання внаслідок психологічного настроювання, самонавіювання тощо; іноді при цьому необхідна присутність судово-медичного експерта.

Якщо труп не впізнано, його відправляють до моргу. Слідчий продовжує роботу щодо встановлення осіб, які можуть впізнати труп (наведення довідок про осіб, які зникли безвісти, перевірка за даними криміналістичного обліку тощо).

Особливості *пред'явлення для впізнання предметів і тварин* зумовлюються характером об'єктів впізнання і метою, з якою воно проводиться. Якщо стосовно предмета, що підлягає пред'явленню, відомі особливі ознаки, то слідчий повинен підібрати інші предмети з подібними ознаками. Якщо ж відомі тільки його загальні ознаки, то предмет має пред'являтися серед інших об'єктів з однорідними ознаками, але різними за видовими властивостями.

Порядок пред'явлення для впізнання предметів і тварин такий самий, як і при впізнанні живих осіб. Пред'явлення для впізнання тварин не регламентується КПК, але процес такого впізнання здійснюється з додержанням тих самих криміналістичних прийомів, що використовуються при пред'явленні для впізнання предметів.

У слідчій практиці нерідко виникає потреба у *пред'явленні для впізнання живих осіб, трупів, предметів та інших об'єктів за фотознімками*.

Впізнання за фотознімками живої особи проводиться тоді, коли вона відсутня, але слідчий має її фотознімки. Для встановлення особи вбитого нерідко пред'являються фотознімки трупа. Звичайно ці фотознімки використовуються у випадках, коли пред'явлення трупа не дало позитивних результатів і його поховали. Фотознімки можуть пред'являтися не тільки на тій території, де було виявлено труп, а й в інших місцях.

Пред'явлення для впізнання за фотознімками може також здійснюватися з тактичних міркувань. Як правило, пред'явлення для впізнання предметів за фотознімками проводиться в тих випадках, коли їх неможливо пред'явити в натурі.

Необхідно, щоб пред'явлені фотознімки були однаковими за формою і розміром, а зображені на них обличчя схожі з тим, тотожність якого передбачається встановити. Слід прагнути до того, аби фотознімки стосувалися того часу, коли свідок спостерігав ту чи іншу особу в зв'язку з розслідуваною подією.

§ 4. Фіксація результатів пред'явлення для впізнання

Згідно зі ст. ст. 85, 176 КПК про пред'явлення для впізнання, як і про інші слідчі дії, складається протокол. Для фіксації пред'явлення для впізнання застосовуються також фотографування, кіно-, відеозйомка та звукозапис.

Протокол пред'явлення для впізнання повинен мати вступну, описову та заключну частини.

У вступній частині зазначаються такі дані: місце і дата складання протоколу; посади і прізвища осіб, які проводять слідчу дію; прізвища і адреси понятих; прізвища інших учасників даної слідчої дії (спеціаліст, працівник міліції та ін.); статті КПК, з додержанням яких проводиться слідча дія; вказівка про роз'яснення понятим їх прав, обов'язків, а також про місце безпосереднього проведення цієї слідчої дії. Якщо впізнаючим є потерпілий чи свідок, то потерпілий попереджається про кримінальну відповідальність за давання неправдивих показань, а свідок — ще й за відмову від давання показань із засвідченням цього їхніми підписами.

В описовій частині протоколу викладаються відомості щодо осіб, яких пред'являють, та інших об'єктів з описом їх прикмет і ознак. Стосовно живих осіб зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, вік, зріст, будова тіла, колір волосся, тип обличчя. Не менш важливо описати в протоколі ознаки одягу: вид, фасон, колір, покрій тощо. При пред'явленні предметів зазначаються (наприклад, щодо годинника): форма, розмір, колір металу корпусу, циферблат, вид кріплення — ремінець, браслет, ланцюжок тощо. У протоколі повинно бути вказано, що впізнаючий сам зайняв певне місце серед інших пред'явлених осіб.

У заключній частині протоколу зазначаються час початку і закінчення пред'явлення для впізнання, чи проводилися фото-, відеозйомка (тип апарата, чутливість плівки тощо), зауваження, які надійшли від учасників пред'явлення для впізнання, якщо такі мали місце. Протокол підписується слідчим і всіма учасниками даної слідчої дії.

Якщо під час пред'явлення для впізнання застосовувався звукозапис, слідчий повинен повідомити про це всіх учасників впізнання і зробити відповідну відмітку в протоколі. У ньому також повинні бути дані про марку магнітофона, тип стрічки, швидкість тощо. Фонограма в опечатаному вигляді зберігається при справі (ст. 85¹ КПК).

При фіксації пред'явлення для впізнання за особливостями голосу має бути точно зазначено, хто говорив першим, другим тощо, інакше звукозапис втратить зв'язок з протоколом і свою ілюстративну цінність.

Необхідність застосування звукозапису при пред'явленні для впізнання визначається слідчим з урахуванням конкретних обставин справи. Використання звукозапису є доцільним:

- а) для фіксації процесу пред'явлення для впізнання, коли впізнаючим є малолітній;
- б) для фіксації показань особи, яка коментує відеофільм, де зафіксовано процес пред'явлення для впізнання;
- в) для одержання зразків голосу, що є необхідним для впізнання за межами місця проведення розслідування;
- г) для фіксації впізнання, коли впізнаючий на попередньому допиті називав тільки загальні ознаки об'єкта.

Відеозйомка при пред'явленні для впізнання також є одним із способів фіксації. Доцільним є використання відеозйомки при пред'явленні для впізнання живих осіб за особливістю ходи, оскільки це дає змогу зафіксувати її в динаміці. Використання відеозйомки для фіксації ведення і результатів пред'явлення для впізнання має бути належним чином підготовлено. У протоколі слід зазначити, за допомогою якої камери проведено зйомку, на яку плівку здійснено відеозапис. Після запису відеострічки вона демонструється всім учасникам слідчої дії, про що складається окремий протокол (ст. 85² КПК).

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність пред'явлення для впізнання?
2. Які елементи охоплює підготовка до пред'явлення для впізнання?
3. Які обставини необхідно з'ясувати на допиті, що передує впізнанню?
4. Який існує порядок пред'явлення для впізнання живих осіб?
5. У чому полягають особливості пред'явлення для впізнання за голосом?
6. Який порядок проведення впізнання за особливістю ходи?
7. У чому полягають особливості пред'явлення для впізнання трупа?
8. Які способи фіксації застосовуються при проведенні пред'явлення для впізнання?
9. В яких випадках доцільно застосовувати звукозапис при пред'явленні для впізнання?

Відтворення обстановки та обставин події (слідчий експеримент та перевірка показань на місці)

§ 1. Поняття та види слідчого експерименту

Відтворення обстановки та обставин події, що передбачено ст. 194 КПК, охоплює по суті дві самостійні слідчі дії:

1) перевірку на місці показань обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого чи свідка з метою їх уточнення і доповнення у присутності понятих;

2) експериментальну перевірку правдивості показань цих осіб, інших обставин і припущень щодо можливості чути або бачити за певних умов що-небудь, що стосується цих обставин, проникнути до даного приміщення в названий у свідченнях спосіб або певною особою, подолати зазначену в показаннях відстань тощо.

У діяльності органів розслідування серед інших слідчих дій, спрямованих на розкриття злочинів, широко застосовується слідчий експеримент.

Слідчий експеримент є окремою слідчою дією, яка полягає у здійсненні дослідів з метою перевірки того, чи могли відбутися за певних умов ті або інші події та яким саме чином.

Проведення цієї слідчої дії пов'язано зі здійсненням дослідів, результати яких і є тими фактичними даними, що дозволяють дійти висновку про обставини, котрі мають значення для розкриття злочину.

У 30-х роках ХХ ст. оприлюднено праці вченого-криміналіста П. І. Тарасова-Радіонова, в яких вперше досліджувалися питання процесуальної природи і тактики проведення слідчого експерименту. Згодом питанням тактики проведення слідчого експерименту приділялося дедалі більше уваги, а у підручниках з криміналістики з'явилися

глави, присвячені слідчому експерименту, було видано посібники для слідчих.

Слідчий експеримент схожий з науковим експериментом. І слідчий, і науковий експерименти дають змогу вивчати факти шляхом проведення дослідів. Однак слідчий експеримент має власні відмінні риси:

- 1) його застосування потребує певних процесуальних умов;
- 2) він відтворює не явище повністю, а лише деякі умови, за яких відбувалися події або мали місце факти, що цікавлять слідчого.

Слідчий експеримент має своїм завданням встановлення того, могла чи не могла відбутися подія або дія за певних умов. Крім того, слідчий експеримент не завжди пов'язаний з місцем події, він може бути проведений залежно від його мети і не на місці події. Слідчий експеримент супроводжується проведенням дослідів, що істотно відрізняє його від слідчого огляду і виділяє у самостійну слідчу дію.

Слідчий експеримент відрізняється від експертизи; незважаючи на їхню зовнішню подібність, експертиза потребує застосування спеціальних знань, у той час як слідчий експеримент у процесі його проведення не вимагає цього.

З'ясовуючи природу слідчого експерименту, слід вказати на те, що він має на меті не тільки перевірку певних фактів, а й одержання нових доказів у справі. Наприклад, у разі проведення слідчого експерименту для визначення можливості витягнути викрадені товари через пролом у стіні магазину слідчий встановлює новий доказ: можливість витягнення викрадених товарів або його неможливість.

Слідчий експеримент відрізняється від перевірки показань на місці. Він може бути у деяких випадках проведений без участі свідків та обвинувачених, тоді як перевірка показань на місці без їхньої участі є неможливою. При слідчому експерименті можуть бути присутніми всі свідки та обвинувачені одночасно, а при перевірці показань на місці дія проводиться щодо кожного обвинуваченого або свідка окремо.

Залежно від мети слідчого експерименту розрізняють його види. Важко перелічити всі відомі у практиці розслідування *види слідчого експерименту*, тому зупинимося тільки на тих видах, які трапляються найчастіше.

1. Слідчий експеримент *для перевірки можливості бачити у даних умовах*. Завдання такого експерименту іноді полягає у встановленні можливості не тільки бачити, а й розрізнити деталі та особливості об'єктів у певних умовах.

Так, громадянка Е. подала заяву до прокуратури про вимагання від неї хабара за влаштування на роботу. Начальник відділу кадрів С. ви-

магав від неї хабара через Ф. у сумі 3000 грн. У Е. виник сумнів, що Ф. діє від імені С., і вона попросила його підтвердити цей факт. Ф. заявив, що якщо Е. прийде увечері до його дому, в вікно вона зможе побачити у нього у гостях С. Е. прийшла до зазначеного місця і дійсно побачила С. Бажаючи викрити хабарництво, Е. звернулася до прокуратури. У процесі розслідування Ф. не заперечував своєї причетності до злочину, але заперечував факт перебування в нього С., зазначаючи, що у таких умовах Е. не могла бачити обличчя людей, які знаходились у кімнаті. Слідчий провів слідчий експеримент, під час якого було встановлено, що Е. за даних умов абсолютно чітко бачила всіх осіб, які сиділи за столом у квартирі Ф.

2. Слідчий експеримент для перевірки можливості чути в конкретних умовах. У деяких випадках при проведенні слідчого експерименту на відкритій місцевості важливо встановити силу та напрямок вітру в момент події злочину, а також те, наскільки істотно ці чинники впливають на можливість почути.

3. Слідчий експеримент для перевірки можливості проникнути крізь певний отвір та вийняти через нього ті чи інші предмети. Таким експериментом повинна бути встановлена як об'єктивна можливість вчинення дій (проникнення, витягування), так і суб'єктивна здатність на це певної особи або осіб. Важливо з'ясувати, чи може предмет певної конфігурації та об'єму пройти крізь даний отвір, а також те, чи може вказана особа проникнути через виявлений пролом.

В одній із справ директор магазину стверджував, що викрадення великої кількості товарів було вчинено через напіввідчинене вікно, яке веде до підсобного приміщення магазину. При огляді слідчий дійсно виявив напіввідчинене вікно. При проведенні слідчого експерименту з метою перевірки можливості витягнення названих предметів всі спроби відчинити вікно виявилися марними. Вікно не змогли відчинити й після запрошення столяра, бо у зв'язку з осіданням стіни воно було перекошене. При такому його стані виявилось неможливим витягнути товари певних габаритів через утворений отвір.

4. Слідчий експеримент для перевірки можливості вчинення якоїсь дії за певний проміжок часу. При проведенні такого експерименту головним чинником є час, оскільки викликає сумнів не сам факт можливості вчинення певних дій, а час, протягом якого вони були вчинені.

5. Слідчий експеримент для перевірки можливості настання певних наслідків даних дій (розгоряння, поламки та ін.). Такі експерименти слід проводити у випадках, коли ці питання не вимагають експертного дослідження і застосування спеціальних знань.

6. Слідчий експеримент для встановлення спеціальних та професійних навичок особи. Такі експерименти рекомендують проводити тоді, коли обвинувачений або свідок стверджує, що він володіє можливістю виконати ту чи іншу роботу. В разі заперечення ним цього проводити слідчий експеримент не рекомендується.

Цікаві випадки такого слідчого експерименту відомі практиці. Так, у справі про розкрадання грошових коштів при виконанні художньої реклами було встановлено, що бригадир художників включає до відомості на зарплату підставних осіб, які взагалі не вміють малювати. Одержані гроші підставні особи передавали бригадиру. Найбільші суми одержував родич бригадира Г. При допиті Г. стверджував, що він виконував зазначені роботи. У процесі проведення слідчого експерименту Г. намагався зробити декілька штрихів, однак, переконавшись у своїй безпорадності, відмовився від подальшого заперечення фактів.

7. Слідчий експеримент для встановлення того, як саме відбулася подія.

До прокуратури стали надходити заяви, що з пральні молочного комбінату пралі виносять топлене масло. Факт здавався малоімовірним. При перевірці були затримані пралі, які дійсно виносили масло. Під час обшуку в пральні було виявлено декілька кілограмів масла. У процесі розслідування пралі показали, що при пранні марлевих мішочків з-під сиру вода, пропущена крізь них, містила велику кількість масла, яке вони збирали. При проведенні слідчого експерименту з'ясувалося, що при обробленні 1000 мішочків залишається 11,5 кг масла.

Слідчий експеримент може бути проведений не в усіх випадках. Неприпустимо проведення експериментів, які:

- 1) принижують гідність людини;
- 2) загрожують життю або здоров'ю учасників експерименту або інших осіб;
- 3) загрожують майну або можуть призвести до значних матеріальних збитків.

§ 2. Підготовка до слідчого експерименту та його тактика

Перш ніж проводити слідчий експеримент, до нього необхідно старанно підготуватися, а саме:

- 1) визначити мету експерименту, для чого слід вивчити матеріали справи та всі обставини, з огляду на які проводиться слідчий експеримент;

2) визначити умови, в яких має бути проведений слідчий експеримент (встановити, як, де, коли і в якій послідовності слід проводити досліди, скільки їх необхідно провести, як забезпечити освітлення при проведенні експерименту на перевірку видимості тощо);

3) визначити учасників експерименту (свідків, обвинувачених, кількість понятих та ін.). Якщо досліди проводяться у різних приміщеннях, а учасники експерименту поділяються на групи, то рекомендується запрошувати більше двох понятих, яких слід підбирати завчасно. Треба пам'ятати, що роль понятих при проведенні слідчого експерименту полягає в тому, що вони посвідчують можливість якоїсь події або дії за певних умов. Тому, підбираючи понятих, необхідно враховувати їх суб'єктивні якості — зір, слух;

4) передбачити, які матеріали, засоби, знаряддя при цьому використовуватимуться.

Оскільки значення знарядь та предметів при проведенні слідчого експерименту є важливим, слід завчасно продумати також доставлення цих предметів до місця експерименту та перевірити їхній стан.

Речові докази, які згодом будуть об'єктами експертного дослідження, при експерименті використовувати не можна;

5) слідчий повинен підготувати слідчу валізу;

б) перед проведенням слідчого експерименту, як і інших слідчих дій, рекомендується скласти його план. У разі, якщо експеримент є складним, доцільно скласти письмовий план його проведення. Спеціальної форми плану експерименту не існує, однак до плану доцільно внести такі обставини:

а) місце і час проведення експерименту;

б) кількість учасників та їх розташування;

в) сутність дослідів, їх послідовність та роль учасників експерименту при проведенні кожного дослідів.

У разі потреби при складанні плану, особливо щодо проведення дослідів, слід проконсультуватися з спеціалістами — судово-медичним експертом, криміналістом, які можуть дати цінні вказівки з відтворення обстановки експерименту і характеру проведення дослідів. Під час підготовки до експерименту слідчому доцільно побувати на місці майбутнього експерименту, аби краще орієнтуватися у навколишній обстановці при його проведенні.

У процесі підготовки до слідчого експерименту слідчому необхідно вирішити, чи роз'яснювати завдання експерименту та обставини справи його учасникам або ж цього робити не слід. Як правило, мета

слідчого експерименту та обставини справи повідомляються його учасникам. Однак у деяких випадках такі роз'яснення є недоцільними (наприклад, якщо метою експерименту є перевірка обсягу виконаних робіт за один день. Таке повідомлення може вплинути на темп і якість робіт та дати по суті неправильні результати експерименту).

У процесі підготовки до експерименту необхідно вирішити питання про засоби зв'язку між окремими групами його учасників. Засобами зв'язку, за допомогою яких встановлюють початок проведення досліду та його закінчення, можуть бути телефон, сигнали, подані прапорцями, свистками, руками.

Методика слідчого експерименту передбачає виконання та додержання правил його проведення — процесуальних та тактичних. До *процесуальних правил* належать такі:

1) при проведенні слідчого експерименту обов'язковою є участь понятих; як уже відмічалось, їх кількість визначається характером дослідів та розташуванням учасників експерименту;

2) необхідною є участь спеціалістів у випадках, коли їхні спеціальні знання можуть бути використані для відтворення обстановки події або явища, а також для визначення місця розташування учасників експерименту або їхніх поз — у разі визначення пози потерпілого при пораненні та ін.;

3) доцільною є присутність при проведенні експерименту осіб, показання яких перевіряються; якщо слідчим експериментом перевіряється можливість певних осіб бачити або чути щось, участь їх в експерименті є обов'язковою;

4) про перебіг і результати проведення слідчого експерименту складається протокол відповідно до ст. 195 КПК.

Тактичні правила проведення слідчого експерименту такі:

1) слідчий експеримент слід проводити в умовах та обстановці, максимально наближених до тих, в яких відбулася подія. З цією метою при відтворенні обстановки використовуються протокол місця події, фотознімки, креслення, показання свідків та обвинувачених;

2) слідчий експеримент бажано проводити на тому самому місці, де відбулася подія, яку перевіряють. Тут важливо відзначити, що коли факт, який перевіряють, тісно пов'язаний з місцем дійсної події або умовами цього місця, то слідчий експеримент, як правило, проводиться на цьому самому місці;

3) слідчий експеримент має проводитися у такий час, коли відбулася подія, яку перевіряють, з метою створення аналогічних умов

чутності (особливо у місті), видимості, що забезпечує об'єктивність результатів експерименту;

4) для проведення слідчого експерименту слід використовувати ті самі знаряддя та засоби, які застосовувалися при події злочину, або однорідні предмети і знаряддя;

5) для відтворення обстановки учасників треба розташувати саме так, як вони про це повідомили, а понятих поставити в місце проведення дослідів та на точки спостереження;

6) досліди необхідно повторювати декілька разів, змінюючи умови експерименту. Повторення дослідів дозволить виключити випадкові результати та достовірно з'ясувати певний факт. Не рекомендується проводити досліди слідчому або понятим. Для цього повинні бути запрошені спеціальні особи (статисти), а слідчий та поняті мають спостерігати за проведенням дослідів. Слідчий регулює черговість проведення дослідів та визначає специфіку кожного з них.

Якщо обвинувачений, який бере участь у слідчому експерименті, заявляє клопотання про проведення того чи іншого дослідів, то, як правило, таке клопотання задовольняється. Під час дослідів слідчому доцільно робити помітки про їх результати, а у разі потреби фотографувати окремі моменти дослідів або проведення його в цілому.

§ 3. Особливості перевірки показань на місці

Перевірка показань на місці — це слідча дія, яка полягає у зіставленні показань про пов'язані з певним місцем обставини злочину з фактичною обстановкою на цьому місці, показаною слідчому в присутності понятих особою, яка дала показання, з метою з'ясування їх достовірності.

Перевірка показань на місці має на меті одержання нових фактів, а також перевірку, уточнення вже встановлених під час розслідування. Необхідність у застосуванні цієї дії виникає у випадках, коли іншим шляхом, крім зіставлення показань з тим, що існує в дійсності на місці події, не можна переконатися в достовірності таких показань.

Зміст перевірки показань на місці полягає в тому, що слідчий пропонує особі, яка була допитана (свідку, потерпілому, підозрюваному, обвинуваченому), вказати місце вчинення злочину (чи інше місце), розповісти про цю подію, супроводжуючи у певних випадках свою

розповідь демонстрацією власних дій чи дій інших осіб. Потім слідчий зіставляє відомості, одержані під час перевірки, з реальною обстановкою на місці, з одного боку, і з раніше одержаними показаннями та іншими доказами у справі — з другого. Особа, показання якої перевіряються, дає їх в присутності понятих, показує, де і що відбувалося.

Слідчий у процесі перевірки показань на місці вирішує декілька завдань:

- 1) переконується в існуванні місця, про яке йшлося у показаннях;
- 2) перевіряє відповідність опису ознак обстановки у показаннях конкретної особи дійсній обстановці на місці;
- 3) встановлює наявність слідів чи предметів, які підтверджують зміст показань;
- 4) визначає напрямок руху учасників досліджуваної події, їхнє взаємне розташування в той чи інший момент розвитку події злочину;
- 5) зіставляє опис обстановки на місці та у показаннях підозрюваних, обвинувачених, потерпілих чи свідків.

Перевірка показань на місці передбачає стадії підготовки до неї, проведення та фіксації результатів.

Підготовка до перевірки показань на місці включає підготовчі дії, пов'язані з вивченням показань допитуваного, та підготовку забезпечення цієї дії на місці її проведення. Така підготовка полягає в тому, що слідчий:

- 1) пропонує особі, показання якої перевіряються, взяти участь у слідчій дії і показати на місці те, про що вона повідомила на допиті; роз'яснює, в чому полягає сутність перевірки показань на місці та яким буде порядок її проведення. Необхідною умовою перевірки показань на місці є добровільна згода на це допитуваного;
- 2) перевіряє достатність і ступінь конкретності даних про місце, на якому буде проведено перевірку. Якщо цих даних недостатньо, здійснюється додатковий допит певної особи;
- 3) визначає склад учасників слідчої дії, запрошує до участі у перевірці понятих, роз'яснює їм їхні права і обов'язки;
- 4) готує необхідні науково-технічні та допоміжні засоби, транспорт;
- 5) визначає найбільш доцільний час проведення перевірки показань на місці;
- 6) складає план проведення слідчої дії. У плані зазначаються: де, коли і з якою метою проводитиметься перевірка, порядок і послідовність дій її учасників.

Складність структури перевірки показань на місці робить її схожою на інші слідчі дії — допит, огляд, експеримент, пред'явлення для впізнання, обшук. Перевірка показань на місці включає окремі елементи цих дій, у зв'язку з чим її тактика деякою мірою схожа з тактикою проведення названих слідчих дій. Однак *тактика перевірки показань на місці* в цілому має власну, притаманну тільки їй специфіку. Проведення перевірки показань на місці характеризується такими тактичними особливостями:

1) показання повинні перевірятися лише на тому місці, де відбулася подія злочину, де йшов (їхав) підозрюваний (обвинувачений, свідок) до місця події, де він залишив сліди чи знаряддя злочину;

2) особа, показання якої перевіряються, повинна сама показувати, де і що відбувалося. Така особа дає згоду на перевірку показань на місці;

3) якщо перевіряються показання декількох осіб, кожна з них виводиться на місце окремо. Групова перевірка суперечить сутності слідчої дії і втрачає своє доказове значення;

4) при перевірці показань на місці неприпустимо відтворювати цинічні дії чи дії, що загрожують безпеці оточуючих осіб, принижують їх честь і гідність. Про такі дії обвинувачений може тільки розповісти на місці;

5) слідчий не повинен допускати у своїх діях чи запитаннях навідинних вказівок чи слів.

Тактика перевірки показань на місці передбачає використання *різних тактичних прийомів*: постановка уточнюючих, доповнюючих чи контрольних запитань; аналіз відповідей особи, показання якої перевіряються; зіставлення показань, що були одержані на допиті, з реальною картиною місця події; надання свідку (обвинуваченому) можливості пояснити розбіжності між показаннями і даними місця події тощо.

§ 4. Фіксація результатів відтворення обстановки та обставин події

Основним способом фіксації результатів відтворення обстановки та обставин події є *протокол*, який складається відповідно до вимог ст. ст. 84, 85, 195 КПК. За структурою у протоколі виділяють три частини: вступну, описову та заключну.

В *описовій частині* протоколу відтворення обстановки та обставин події містяться такі відомості: точне місце проведення слідчої дії;

метеорологічні, звукові та інші умови; обстановка (якщо її було реконструйовано, то зазначається, як і на підставі яких даних); розміщення учасників перед початком дослідів; зміст кожного дослідів; одержані результати та ін. Тут також слід зазначити: звідки розпочався маршрут прямування до місця перевірки; як він проходив; які показання давав обвинувачений (підозрюваний чи свідок); які дії він виконував на місці події; які запитання ставилися особі, показання якої перевіряються; які вона давала відповіді; які сліди чи предмети було виявлено під час перевірки показань на місці.

У протоколі відтворення обстановки та обставин події містяться дані про заяви і зауваження учасників слідчої дії (якщо вони мали місце); про час початку і закінчення відтворення; про попередження учасників щодо нерозголошення даних досудового слідства. Протокол складає особа, яка проводить слідчу дію, а підписують його всі особи, які брали участь у відтворенні обстановки та обставин події, поняті та слідчий.

Додатковими способами фіксації результатів відтворення обстановки та обставин події є *складання планів і схем, використання фото-, кіно-, відеозйомки, звукозапису*. Метою такої фіксації є наочне відображення обстановки та обставин відтвореної події. Так, плани і схеми дають змогу відобразити розташування ділянок місцевості і приміщень, розміщення всіх предметів і учасників слідчої дії. На планах і схемах бажано намітити маршрут руху із зазначенням його початку та закінчення, проміжні зупинки, місця проведення дослідів тощо.

Фотозйомку доцільно застосовувати для фіксації взаємного розташування учасників відтворення обстановки та обставин події, важливих елементів дослідів або пересування учасників перевірки показань на місці, їх результатів. Окремі моменти під час слідчої дії фотографуються за правилами судово-оперативної зйомки.

Відеозйомка має певні переваги порівняно з фотографуванням. Вона дає змогу зафіксувати всі дії обвинуваченого (чи свідка) в динаміці, послідовність цих дій, ініціативу обвинуваченого у показі та розповіді під час відтворення обстановки і обставин події.

Запитання для самоконтролю

1. Які слідчі дії можуть бути проведені в межах відтворення обстановки та обставин події?
2. У чому полягає сутність слідчого експерименту?

3. Які існують види слідчого експерименту?
4. Які елементи охоплює підготовка до слідчого експерименту?
5. Яких тактичних правил необхідно дотримуватися при проведенні слідчого експерименту?
6. Що являє собою перевірка показань на місці?
7. Які завдання має вирішувати слідчий у процесі перевірки показань на місці?
8. Які тактичні особливості притаманні проведенню перевірки показань на місці?
9. Що є основним способом фіксації результатів відтворення обстановки та обставин події?
10. З яких частин має складатися протокол відтворення обстановки та обставин події?
11. Які існують додаткові способи фіксації відтворення обстановки та обставин події?

Призначення та проведення судових експертиз

§ 1. Поняття судової експертизи, її види та значення

У кримінально-процесуальній діяльності спеціальні знання використовуються у двох основних формах: при залученні спеціалістів під час здійснення окремих слідчих (судових) дій та в межах проведення експертизи. Під час відправлення правосуддя велику допомогу слідству та суду надає судова експертиза.

Судова експертиза — це процесуальна дія, яка полягає в дослідженні експертом за завданням слідчого або судді речових доказів та інших матеріалів з метою встановлення фактичних даних та обставин, що мають значення для правильного вирішення справи.

Проведення судової експертизи регламентовано Законом України від 25 лютого 1994 р. «Про судову експертизу», Кримінально-процесуальним кодексом України (ст. ст. 75–77, 196–205, 310–312), Цивільним процесуальним кодексом України (ст. ст. 22–24, 47, 53, 66, 142–150, 170, 171, 239), Господарським процесуальним кодексом України (ст. ст. 31, 42, 42), Кодексом про адміністративні правопорушення України (ст. ст. 273, 275), Законом України «Про виконавче провадження» (ст. ст. 14, 17), а також Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз, затвердженою наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5, та іншими нормативно-правовими актами. Згідно з чинним законодавством України експертиза призначається у випадках, коли для вирішення певних питань при провадженні в справі потрібні наукові, технічні або інші спеціальні знання (ч. 1 ст. 75 КПК). До спеціальних знань належать будь-які знання та вміння об'єктивного характеру, одержані внаслідок вищої професійної підготовки, наукової діяльності, досвіду практичної роботи, що відповідають сучасному науковому і практичному рівням.

У теорії кримінального процесу та криміналістики судова експертиза визначається як дослідження, що провадиться згідно з кримінально-

процесуальним, цивільно-процесуальним або іншим законодавством особою, яка володіє спеціальними знаннями у науці, техніці, ремеслі, з метою встановлення обставин (фактичних даних), що мають значення для справи. Закон України «Про судову експертизу» визначає поняття судової експертизи як дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства чи суду.

Під час експертизи істотні для справи факти можуть встановлюватися за відсутності слідчого (або суду). Ця особливість дозволяє пояснити, чому законодавець установив систему додаткових процесуальних гарантій, додержання яких покликано сприяти достовірному, повному та об'єктивному встановленню фактів експертом та всебічній перевірці його висновків слідчим і судом. Експертизу слід призначати тільки тоді, коли в цьому є дійсна необхідність, коли без відповіді експерта на деякі питання неможливо встановити істину в справі. Неприпустимо призначати експертизу для вирішення питань, що потребують таких спеціальних знань, які не виходять за межі професійної підготовки слідчого, прокурора або судді, тобто на вирішення експерта не можна ставити питання правового характеру.

Судові експертизи класифікуються за різними підставами. За своєрідністю предмета спеціальних пізнань їх можна розділити на декілька класів: криміналістичні, судово-медичні, судово-психіатричні, судово-психологічні, судово-фармацевтичні та фармакологічні, фізико-технічні, хімічні, товарознавчі та харчових продуктів, екологічні, судово-економічні та ін.

Кожний названий клас можна поділити на роди, види та підвиди. Так, усі криміналістичні експертизи поділяються на два роди: традиційні та нетрадиційні. *Традиційні експертизи* охоплюють такі види експертиз, як дактилоскопічна, трасологічна, судово-почеркознавча, авторознавча, судово-балістична, технічна експертиза документів та ін. *Нетрадиційні експертизи* включають експертизу матеріалів, речовин та виробів (нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів, лакофарбових матеріалів і покриттів, волокон і волокнистих матеріалів), фоноскопичну та фонетичну експертизи та ін.

Найбільш поширеним видом судової експертизи є криміналістична. *Криміналістична експертиза* — це лабораторне дослідження об'єктів з метою встановлення їхнього фактичного стану; можливості проведення певних дій; обставин, при яких були проведені дії; невидимих

слідів зашифрованого змісту; групової належності об'єктів або їх тожності. Така експертиза вимагає застосування спеціальних криміналістичних знань. Її об'єктами можуть бути тексти та підписи документів, відбитки печаток і штампів, сліди рук, ніг, знарядь злому та інструментів, транспортних засобів, зброї, боєприпасів та ін. Залежно від об'єктів дослідження криміналістичні експертизи поділяються на почеркознавчу, технічну експертизу документів, трасологічну, судово-балістичну та ін.

Судово-медичні експертизи поділяються на експертизи трупа, живих осіб, речових доказів. Їх завдання полягає у встановленні причини смерті, характеру та ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, визначенні групової належності і походження різних виділень організму людини та вирішенні інших питань, що вимагають застосування судово-медичних знань.

За характером завдань, які вирішуються, та методів дослідження судові експертизи можуть бути поділені на ідентифікаційні, класифікаційні та діагностичні. *Ідентифікаційні експертизи* встановлюють індивідуальну тожність; *класифікаційні* — визначають групову належність різного роду об'єктів; *діагностичні* — показують стан різних об'єктів та їх динаміку.

Судові експертизи поділяються на:

1) *первинні* та *повторні*. Повторні призначаються у разі необґрунтованості висновку експерта в результаті первинної експертизи або у разі сумніву в правильності його висновку. Така експертиза доручається іншому експертові або іншим експертам (ст. ст. 75, 203 КПК);

2) *основні* та *додаткові*. Додаткова експертиза призначається, якщо експертиза визнана неповною або не досить ясною, і доручається тому самому або іншому експертові (ст. ст. 75, 203 КПК);

3) *одноособові* та *комісійні*. Перші проводяться одним експертом. Комісійна експертиза виконується групою експертів — спеціалістів з однієї галузі знань. Комісійна експертиза може призначатися для вирішення достатньо складних питань або за наявності різних точок зору з якого-небудь питання;

4) *однорідні* та *комплексні*. Однорідною є експертиза, при проведенні котрої використовуються знання у якійсь одній галузі науки. При виконанні комплексної експертизи використовуються спеціальні знання різних наук. Це можуть бути медико-криміналістичні, психолого-психіатричні, автотехнічні і криміналістичні, зоотехнічні і ветеринарні та інші комплексні дослідження. Спеціалісти, які беруть участь у

комплексній судовій експертизі та дійшли єдиної думки, складають та підписують спільний висновок. При цьому в акті визначається, у чому конкретно полягала роль кожного спеціаліста. У разі, коли експерти не дійшли згоди, кожний з них складає окремий висновок.

§ 2. Процесуальні та організаційні питання призначення судових експертиз. Система судово-експертних установ в Україні

Призначення експертизи віднесено на розсуд слідчого або суду, які приймають рішення, виходячи з конкретних обставин справи, про необхідність залучення наукових, технічних або інших спеціальних знань. У деяких зазначених у законі випадках обов'язково повинна бути проведена відповідна експертиза.

Експертиза обов'язкова (ст. 76 КПК):

- 1) для встановлення причин смерті;
- 2) для встановлення тяжкості і характеру тілесних ушкоджень;
- 3) для визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого при наявності в справі даних, які викликають сумнів щодо його осудності;
- 4) для встановлення статевої зрілості потерпілої в справах про злочини, передбачені ст. 155 КК України;
- 5) для встановлення віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про його кримінальну відповідальність і якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати.

Експертиза проводиться у період розслідування або судового розгляду справи на підставі відповідного процесуального документа: постанови слідчого (судді) або ухвали суду. Призначення експертизи є процесуальною дією і тому її проведення можливе лише по порушеній справі.

Чинне законодавство України визначає правовий статус експерта та встановлює вимоги до нього. Судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для давання висновку з досліджуваних питань. Спеціалісти державних спеціалізованих установ і відомчих служб, що проводять судові експертизи, повинні мати вищу освіту, пройти від-

повідну підготовку та атестацію як судові експерти певної спеціальності (ст. 10 Закону України «Про судову експертизу»).

Законодавством визначені *особи, які не можуть бути судовими експертами*. Не можуть залучатися до виконання обов'язків судового експерта особи, визнані у встановленому законом порядку недієздатними, а також ті, які мають судимість (ст. 11 Закону України «Про судову експертизу»). Крім того, не можуть бути експертами особи, які перебувають у службовій або іншій залежності від обвинуваченого, потерпілого або які раніше були ревізорами у справі (ст. 75 КПК).

У певних випадках *експерт може бути відведений* з таких підстав (ст. ст. 54, 62 КПК):

1) якщо він є потерпілим, цивільним позивачем, цивільним відповідачем або родичем кого-небудь з них, а також родичем слідчого, особи, яка провадила дізнання, обвинувача або обвинуваченого;

2) якщо він брав участь у даній справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, особа, яка провадила дізнання, слідчий, обвинувач, захисник або представник інтересів потерпілого, цивільного позивача або цивільного відповідача (попередня участь даної особи у справі як експерта не є підставою для його відводу);

3) якщо він під час досудового розслідування справи вирішував питання щодо проведення обшуку, виїмки, огляду, обрання, зміни чи скасування запобіжних заходів, продовження строків тримання під вартою, або розглядав скарги на затримання чи на постанови про відмову в порушенні кримінальної справи або закриття справи;

4) якщо він під час досудового розслідування справи розглядав питання про усунення захисника в порядку, передбаченому ст. 61¹ КПК України;

5) якщо він особисто або його родичі заінтересовані у результатах справи;

6) при наявності інших обставин, які викликають сумнів в об'єктивності експерта;

7) якщо буде виявлена некомпетентність цієї особи з тих питань, які підлягають вирішенню шляхом проведення експертизи.

Закон передбачає *права і обов'язки експерта*. Зокрема, експерт має право: ознайомлюватися з матеріалами справи, які стосуються предмета судової експертизи; клопотати про надання додаткових матеріалів, необхідних для дачі висновку; вказувати в акті судової експертизи на виявлені у ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; з дозволу особи, яка

провадить дізнання, слідчого, прокурора або суду бути присутнім при проведенні допитів та інших слідчих дій і задавати допитуваним особам запитання, які стосуються експертизи; подавати скарги на дії особи, в провадженні якої перебуває справа, якщо ці дії порушують права судового експерта; отримувати винагороду за проведення судової експертизи, якщо її виконання не є службовим завданням (ст. 13 Закону України «Про судову експертизу», ст. 77 КПК).

Судовий експерт має певні обов'язки. Так, особа, призначена експертом, повинна з'явитися за викликом і дати правильний висновок на поставлені запитання. Експерт зобов'язаний відмовитися від дачі висновку з питань, що виходять за межі його компетенції, і письмово повідомити про це орган, який призначив експертизу. Саме так він повинен робити й у випадках, коли наданих йому матеріалів недостатньо для дачі висновку (ст. 77 КПК). Експерт також зобов'язаний: провести повне дослідження і дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок; на вимогу органу дізнання, слідчого, прокурора, судді дати роз'яснення щодо даного ним висновку; заявляти самовідвід за наявності передбачених законодавством підстав, які виключають його участь у справі (ст. 12 Закону України «Про судову експертизу»).

За відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків або за дачу завідомо неправдивого висновку експерт несе кримінальну відповідальність за ст. ст. 384, 385 КК України.

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» *судово-експертну діяльність здійснюють* державні спеціалізовані установи та відомчі служби, до яких належать науково-дослідні та інші установи судових експертиз Міністерства юстиції України і Міністерства охорони здоров'я України, експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України.

У системі Міністерства юстиції України функціонують сім науково-дослідних інститутів судових експертиз (Дніпропетровський науково-дослідний інститут судових експертиз, Донецький науково-дослідний інститут судових експертиз, Київський науково-дослідний інститут судових експертиз, Кримський науково-дослідний інститут судових експертиз, Львівський науково-дослідний інститут судових експертиз, Одеський науково-дослідний інститут судових експертиз, Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса), в яких проводяться всі традиційні і нетрадиційні види криміналістичних експертиз. Крім криміналістичних, в інститутах проводяться й такі види судових експертиз, як судово-економічні, автотехнічні, будівельно-технічні, товарознавчі, ґрунтознавчі, біологічні та ін.

У системі Міністерства внутрішніх справ України створено мережу експертно-криміналістичних служб (Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ) та науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ) при ГУМВС, УМВС, УМВСТ), де проводяться різні види криміналістичних експертиз, дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, автотехнічні, пожежно-технічні (обставин і механізму пожеж) та деякі інші експертизи.

У системі Міністерства охорони здоров'я України зосереджено судово-медичні та судово-психіатричні установи. Мережа судово-медичних установ складається з різних за своїм рангом бюро судово-медичних експертиз. Такі експертизи також проводяться співробітниками кафедр судової медицини деяких вищих навчальних закладів.

§ 3. Основи підготовки, призначення та проведення судових експертиз

Судова експертиза має бути старанно підготовлена. Процес підготовки експертизи містить такі основні елементи:

- 1) збирання необхідних матеріалів;
- 2) вибір моменту призначення експертизи;
- 3) визначення предмета судової експертизи;
- 4) формулювання питань експерту;
- 5) вибір експертної установи або експерта.

Збирання необхідних матеріалів. Такими матеріалами насамперед є досліджувані об'єкти (речові докази, жива особа, труп або його частини та ін.), відносно яких слідчий (суд) повинен з'ясувати певні питання. Досліджувані об'єкти збираються у ході проведення слідчих (судових) дій (оглядів, обшуків, виїмок та ін.) з додержанням встановлених законом правил.

У деяких випадках експерту необхідно надавати так звані зразки порівняльного матеріалу. Під зразками для експертного дослідження слід розуміти матеріальні об'єкти, що надаються експерту для порівняння з об'єктами, що ідентифікуються або діагностуються. Це можуть бути зразки почерку, відбитки пальців рук, зліпки зубів, взуття, проби крові, слини, зразки шрифту друкарської машинки, які використовуються в процесі проведення експертиз як порівняльні матеріали при

дослідженні рукописів, предметів з відбитками рук, ніг, зубів, паперів та інших об'єктів, що надаються експерту для дослідження.

Слідчий збирає зразки в процесі таких слідчих дій, як огляд, обшук, виймка або шляхом безпосереднього відібрання їх у обвинуваченого, підозрюваного, свідка або потерпілого. Так, відповідно до ст. 199 КПК у разі потреби слідчий має право винести постанову про вилучення або відібрання зразків почерку та інших зразків, необхідних для експертного дослідження. При цьому одержання зразків для порівняльного дослідження є процесуальною дією, яка полягає в одержанні порівняльних матеріалів для експертного дослідження. Для відібрання або вилучення зразків слідчий може використовувати допомогу спеціаліста. Про відібрання зразків складається протокол.

На відміну від речових доказів зразки для порівняльного дослідження не пов'язані з розслідуваною подією і безсумнівно походять від конкретного об'єкта. Зразки повинні мати репрезентативність (достатність кількості та якості) та порівняльність (можливість порівняння).

За способом одержання зразки поділяються на дві групи: вільні та експериментальні. *Вільні зразки* виключають можливість будь-якого умисного викривлення ознак досліджуваного об'єкта. Ці зразки створено або одержано поза зв'язком з розслідуваною кримінальною справою і, як правило, до її порушення (наприклад, особисте листування особи, в якій відбираються зразки, її щоденники та інші рукописні документи, виконані до порушення кримінальної справи). *Експериментальні зразки* — це зразки, спеціально одержані для проведення цієї конкретної експертизи.

Вибір моменту призначення експертизи. За загальним правилом судова експертиза повинна бути призначена своєчасно. Своєчасність призначення експертизи забезпечується плануванням цієї слідчої дії.

Визначаючи момент призначення експертизи, слід урахувати:

- 1) властивості та стан об'єктів експертного дослідження;
- 2) необхідність та можливість одержання порівняльних зразків;
- 3) особливості експертного дослідження (складність, наявність відповідних методик, час проведення тощо);
- 4) слідчу ситуацію.

Вибір моменту призначення експертизи передбачає визначення її місця у системі інших слідчих дій. Призначення та проведення експертизи зумовлені тактичними міркуваннями. Визначення часу призначення експертизи пов'язане з особливостями розслідуваного злочину, слідчою ситуацією, наявністю або відсутністю необхідних матеріалів для призначення експертизи.

Визначення предмета судової експертизи. Предмет експертизи — це ті обставини, які можуть бути з'ясовані в процесі експертного дослідження, та фактичні дані, які встановлюються на основі спеціальних знань і дослідження матеріалів справи. Предмет експертизи визначається питаннями, поставленими перед експертом, слідчим або судом.

Формулювання питань експерту. Згідно із законом перед експертом можуть бути поставлені тільки такі питання, для вирішення яких необхідні наукові, технічні або інші спеціальні знання. Існують Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення експертиз (затверджені наказом Міністерства юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5), які містять типові переліки питань стосовно різних видів експертиз. Такі переліки питань є орієнтуючими.

Питання експерту повинні відповідати таким основним вимогам:

- 1) не виходити за межі спеціальних знань експерта і не мати правового характеру;
- 2) бути визначеними, конкретними та короткими;
- 3) мати логічну послідовність;
- 4) характеризуватися повнотою та мати комплексний характер.

Вибір експертної установи або експерта. Вибір експертної установи здійснюється з урахуванням виду експертизи, об'єктів дослідження та характеру питань, які підлягають вирішенню. В Україні існує система судово-експертних установ, в яких проводяться судові експертизи. При проведенні експертизи поза експертною установою в постанові або ухвалі про призначення експертизи вказується конкретний спеціаліст, якому доручається проведення експертизи.

Призначення експертизи оформляється постановою слідчого (ст. 196 КПК) або ухвалою (постановою) суду (судді) (ст. 310 КПК), яка є юридичною підставою проведення експертизи. Постанова (ухвала) про призначення експертизи складається з трьох частин: вступної, описової та резолютивної.

У *вступній частині* постанови вказуються дата та місце її складання, посада, звання та прізвище особи, яка ухвалила постанову, найменування кримінальної справи.

Описова частина постанови передбачає короткий виклад обставин справи, де докладно подаються відомості щодо об'єктів експертизи (обставини, пов'язані з їх виявленням, вилученням, зберіганням та ін.). Завершується описова частина постанови формулюванням підстав для призначення експертизи (з посиланням на відповідні статті КПК, якими керувався слідчий або суд).

Резолютивна частина постанови містить рішення про призначення експертизи. Тут зазначаються її вид, прізвище експерта або найменування експертної установи, питання, щодо яких необхідно дати висновок, перелік матеріалів, що надаються експерту.

Відповідно до ст. 198 КПК керівник експертної установи, одержавши постанову про призначення експертизи, доручає її проведення одному або декільком експертам. При цьому слід урахувувати обставини, які виключають можливість доручення проведення експертизи зацікавленій особі.

Експертне дослідження — це процес дослідження об'єктів, що надає на експертизу. У своїй діяльності експерт використовує методи експертного дослідження, тобто систему способів, прийомів, операцій для вирішення експертних завдань. У теорії криміналістики існують різні класифікації цих методів. Методи експертного дослідження звичайно поділяються на загальні, окремонаукові та спеціальні (багатооб'єктні).

Експерт не має права обмежити обсяг запропонованого йому дослідження. За наявності великої кількості однорідних об'єктів (наприклад, партія недоброякісної продукції) слідчий або суд повинен розглянути питання щодо доцільності вибіркового дослідження. Разом з тим згідно зі ст. 200 КПК експерт має право розширити обсяг дослідження, зазначивши у висновку виявлені в процесі дослідження обставини, які мають значення у справі, і з яких йому не були поставлені питання.

Експерт повинен виходити з таких загальних положень: об'єктивності, повноти та всебічності дослідження; його законності і своєчасності; цілеспрямованості і плановості; безпосередності дослідження об'єктів експертизи; процесуального оформлення її результатів.

■ § 4. Оцінка та використання висновку експерта у кримінальному процесі

Висновок експерта є джерелом судових доказів *Висновок експерта — це процесуальний документ, в якому викладаються підстави проведення експертизи, перебіг та результати експертного дослідження*. Він складається з трьох частин: вступної, дослідної та заключної (ст. 200 КПК).

У *вступній частині* зазначаються: найменування експертизи; дата і місце складання висновку; дата постанови про призначення експер-

тизи та хто її виніс; перелік об'єктів, що надійшли на дослідження, порівняльних та інших матеріалів; питання, поставлені перед експертом, відомості про його особу; клопотання про надання додаткових матеріалів та результати їх розгляду; відомості про участь експерта у проведенні слідчих дій; прізвища та процесуальне становище осіб, які брали участь при проведенні експертизи.

У дослідній частині описуються об'єкти експертизи; викладається процес експертного дослідження; робляться аналіз і синтез одержаних результатів; наводяться різні розрахунки та довідкові дані, якими користувався експерт; обґрунтовуються його висновки. Дослідна частина висновку ідентифікаційної експертизи повинна містити опис конкретних ознак, покладених в обґрунтування висновку.

У заключній частині містяться висновки експерта, тобто відповіді на поставлені перед ним питання. Висновок експерта може мати форму категоричного висновку або висновку про неможливість вирішити питання, поставлене перед експертом. Категоричний висновок може бути позитивним або негативним. До висновку додається ілюстративний матеріал: фотознімки, схеми, креслення та ін. Висновок підписується експертом.

Висновок експерта не має переваг перед іншими доказами. Та обставина, що висновки експерта обґрунтовані дослідженнями, проведеними із застосуванням наукових, технічних або інших спеціальних знань, не виключає можливості та необхідності їх оцінки слідчим і судом у повному обсязі. Відповідно до ст. 75 КПК висновок експерта для особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду не є обов'язковим, але незгода з ним повинна бути мотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі.

Висновок експерта оцінюється за загальними правилами оцінки доказів (ст. 67 КПК). Однією з особливостей оцінки висновку експерта є необхідність спеціального мотивування підстав, за якими відкидається висновок.

Оцінка висновку експерта є складною розумовою діяльністю, яка включає:

- 1) аналіз додержання процесуального порядку призначення та проведення судової експертизи;
- 2) визначення відповідності висновку експерта завданню;
- 3) встановлення повноти та наукової обґрунтованості висновку експерта;
- 4) визначення відповідності висновку експерта іншим зібраним по справі доказам;
- 5) перевірку віднесення до справи даних, які містяться у висновку.

Слід мати на увазі, що встановлені суперечності між висновком експерта та іншими даними по справі ще не свідчать про недостовірність висновку. Суперечливі дані підлягають новій оцінці, під час якої можуть бути встановлені погрішності у результатах огляду місця події або обшуку, помилки у показаннях свідків або потерпілих та ін.

У результаті оцінки висновку експерта слідчий (суд) може прийняти одне з таких рішень:

1) визнати висновок експерта повним та обґрунтованим, таким, що має значення по справі;

2) визнати висновок експерта неповним або недостатньо ясным та в разі необхідності призначити додаткову експертизу або допитати експерта відповідно до ст. 201 КПК;

3) визнати висновок експерта необґрунтованим або сумнівним щодо його правильності та в разі необхідності призначити повторну експертизу чи здійснити інші процесуальні дії, спрямовані на перевірку висновків експерта.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке судова експертиза?
2. За якими підставами можуть бути класифіковані судові експертизи?
3. В яких випадках судова експертиза має призначатися обов'язково?
4. Які права має судовий експерт?
5. Які обов'язки має судовий експерт?
6. Які установи та відомчі служби здійснюють судово-експертну діяльність?
7. Які елементи охоплює процес підготовки судової експертизи?
8. Які групи зразків для порівняльного дослідження виокремлюють в судовій експертизі?
9. Яким вимогам мають відповідати питання експерту?
10. Що являє собою експертна ініціатива?
11. Що таке висновок експерта?
12. З яких частин складається висновок експерта?
13. За якими правилами оцінюється висновок експерта?
14. Яке рішення може прийняти слідчий у результаті оцінки висновку експерта?

Частина

четверта

Криміналістична

методика

Розділ 21

Загальні положення

криміналістичної методики

§ 1. Сутність криміналістичної методики

Методика розслідування окремих видів злочинів (або криміналістична методика) є важливим розділом науки криміналістики. Криміналістична методика — це система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації і здійснення розслідування та запобігання окремих видів злочинів. У системі криміналістичних знань вона являє собою синтезуючий рівень, який об'єднує положення криміналістичної техніки і криміналістичної тактики в їх переломленні до умов розслідування певного виду злочину.

У теорії криміналістики слід розрізняти поняття методу і методики. Під методами маються на увазі способи практичного здійснення чогонебудь, досягнення певних результатів (їх комплекси), спрямовані на збирання, дослідження та оцінку доказів з метою встановлення істини по кримінальній справі. Методика — це сукупність методів (їх система), в якій вони пов'язані між собою і підпорядковані певній меті розслідування злочинів.

Будь-який злочин є унікальним та індивідуальним. Не існує тотожних злочинів. Водночас кожна одинична подія — це прояв однотипних

(однопорядкових) подій, який характеризується наявністю не тільки індивідуальних ознак, а й типових, що мають відношення до групи, роду або виду. У методиці розслідування окремих видів злочинів об'єднуючим принципом виступають видові особливості складів злочинів, найбільш характерні способи їх вчинення. Науковою основою криміналістичної методики є наявність спільності ознак у структурі кожного виду злочинів.

Поняття криміналістичної методики може розглядатися в трьох основних напрямках:

- 1) як розділ криміналістики;
- 2) як методика розслідування певного виду або різновиду злочину (окремі криміналістичні методики) — методика розслідування вбивств, зґвалтувань, крадіжок, вимагань, розбоїв та ін.;
- 3) як переломлення видової методики до конкретного злочину (в практичному аспекті).

Методика розслідування окремих видів злочинів має відповідний зміст. У структурі криміналістичної методики розрізняють дві частини:

- 1) загальні положення;
- 2) окремі методики.

Загальні положення методики охоплюють проблеми предмета криміналістичної методики, принципів формування її наукових рекомендацій, основ їх побудови і розроблення, критеріїв ефективності використання. Зміст криміналістичної методики охоплює загальні питання організації розкриття і розслідування злочинів, проблеми взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими працівниками і спеціалістами, основи криміналістичної класифікації та характеристики злочинів. У загальних положеннях методики увага приділяється ситуаційному підходу в розслідуванні злочинів, поняттю і видам слідчих ситуацій, проблемі прийняття тактичних рішень, реалізації тактичних операцій.

У структурі методики розслідування окремих видів злочинів важливе значення мають окремі криміналістичні методики. По суті вони охоплюють основний зміст методики.

Окрема методика розслідування — це система взаємопов'язаних і взаємообумовлених дій. Тому її завданням є розроблення типових систем (алгоритмів) дій слідчого, що сприяють обранню оптимальної лінії поведінки в процесі розслідування певного виду злочину. Окрема криміналістична методика — це комплекс порад типізованого характеру, що є найбільш ефективним при розслідуванні того або іншого виду (роду) злочинів: крадіжок, вимагань, вбивств, бандитизму та ін.

Вона містить типові комплекси слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, передбачає послідовність їх здійснення.

При всьому різноманітті окремих методик у них є типові елементи, система яких утворює структуру окремих методик. До них можна віднести:

- 1) криміналістичну характеристику злочинів даного виду;
- 2) обставини, що підлягають з'ясуванню по справі;
- 3) особливості виявлення ознак того або іншого виду злочинів;
- 4) дії в стадії порушення кримінальної справи;
- 5) початковий етап розслідування; тактику першочергових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів;
- 6) наступний етап розслідування; тактику наступних дій та інших заходів;
- 7) профілактичні дії слідчого.

Криміналістична методика при розробленні відповідних рекомендацій широко використовує кримінально-правові, кримінологічні та кримінально-процесуальні дані. Інформаційними джерелами криміналістичної методики є: наукові положення теорії криміналістики, дані інших наук, результати узагальненого досвіду судово-слідчих органів, норми відповідних законодавчих та інших нормативних актів.

У методиці розслідування окремих видів злочинів проявляються такі залежності криміналістичної методики:

- 1) від видових ознак злочину;
- 2) від суб'єкта злочину;
- 3) від ретроспективної спрямованості характеру розслідування;
- 4) від ситуаційної зумовленості розслідування;
- 5) від рівня розвитку техніко-криміналістичних та тактичних засобів.

■ § 2. Основи криміналістичної класифікації злочинів

Об'єктом дослідження криміналістичної методики є різні злочини. Криміналістична класифікація злочинів — необхідна умова ефективного пізнання даного об'єкта, основа для розроблення відповідних рекомендацій.

Криміналістичні рекомендації (поради) не повинні бути абстрактними, вони передбачають певний ступінь їх упорядкованості і «видо-

ву» спрямованість. Розроблення науково обґрунтованих рекомендацій у методиці розслідування припускає використання диференційованого підходу, зумовленого особливостями роду або виду злочину.

Поняття криміналістичної класифікації злочинів є достатньо новим і дискусійним у криміналістиці. Під криміналістичною класифікацією злочинів розуміється їх систематизація за криміналістично значущими підставами, що сприяє формуванню криміналістичних характеристик злочинів і розробленню окремих криміналістичних методик.

Тривалий час у криміналістиці використовувалася кримінально-правова класифікація злочинів для вирішення різного роду завдань. У кримінально-правовому розумінні класифікація злочинів — це поділ їх на певні групи залежно від характеру і ступеня суспільної небезпечності. За даною класифікацією злочини поділяються на роди (групи злочинів, об'єднаних одним розділом кримінального кодексу) та види.

Така класифікація злочинів переслідує кримінально-правові цілі (цілі кваліфікації діяння). Кримінально-правова класифікація у криміналістиці може бути використана тільки як орієнтуюча підстава, загальний принцип розроблення окремих криміналістичних методик. Для методики розслідування окремих видів злочинів важливе значення має розумне поєднання критеріїв кримінально-правового характеру.

Поділ злочинів за розділами Особливої частини КК України не в усіх випадках забезпечує потреби криміналістичної науки, бо він не враховує закономірності, важливі з криміналістичної точки зору. Деякі криміналістично подібні види злочинів розміщені в різних розділах КК (наприклад, бандитизм — ст. 257 або контрабанда — ст. 201) із погляду криміналістичної методики ближче до «злочинів проти власності», ніж до «злочинів проти громадської безпеки» або «злочинів у сфері господарської діяльності». Низка злочинів, методики розслідування яких істотно відрізняються, навпаки, об'єднані одним розділом (наприклад, у розділі II Особливої частини КК «Злочини проти життя та здоров'я особи» містяться в криміналістичному відношенні різні злочини, що потребують побудови специфічних окремих методик розслідування. Це умисне вбивство (ст. 115) і незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145), умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121) і залишення в небезпеці (ст. 135) тощо.

Побудова окремих криміналістичних методик вимагає більш диференційованого підходу до злочинів. Це стосується врахування слідчої ситуації, способів учинення злочину, його приховування і маскування,

особи злочинця, місця вчинення злочину та інших чинників. Так, можуть бути розглянуті методики розслідування вбивств при виявленні трупа або при його відсутності; розслідування вбивств, пов'язаних із виявленням частин розчленованого трупа; розслідування вбивств, пов'язаних з інсценуваннями; розслідування вбивств на замовлення; розслідування вбивств, учинених у бійці; розслідування вбивств, учинених у процесі протистояння організованих злочинних угруповань, та ін. Методики розслідування розкрадань¹ можуть бути диференційовані залежно від галузі господарської діяльності або сфери народного господарства: розслідування розкрадань, вчинених на підприємствах торгівлі або громадського харчування; розслідування розкрадань на м'ясоперероблюючих підприємствах; розслідування розкрадань у кондитерській промисловості; розслідування розкрадань, вчинених при проведенні будівельних робіт; розслідування розкрадань у сільському господарстві; розслідування розкрадань на залізничному транспорті; розслідування розкрадань на вантажному автомобільному транспорті та ін.

Якщо взяти склад злочину за основу для групування криміналістичних класифікацій злочинів, то може бути створена система останніх. На практиці конкретний злочин визначається за декількома класифікаціями, і це відбивається в змісті окремих методик. У криміналістиці пропонуються класифікації злочинів за такими групуваннями (Р. С. Белкін):

1. Класифікації злочинів, пов'язаних із суб'єктом злочину, що вчиняються:

одноособово і групою;

вперше і повторно;

особами, що знаходяться в особливих відносинах з безпосереднім предметом посягання, та такими, що не перебувають у таких відносинах;

дорослими злочинцями і неповнолітніми;

чоловіками і жінками (ця класифікація має обмежену сферу застосування і належить тільки до деяких «суто чоловічих» злочинів або злочинів, учинення яких більш властиво жінкам).

2. Класифікація злочинів, пов'язаних з об'єктом злочину:

за особою потерпілого;

за характером безпосереднього предмета посягання;

за місцем розташування безпосереднього предмета посягання (за місцем вчинення злочину);

за способами і засобами охорони безпосереднього предмета посягання.

¹ Термін «розкрадання» вживається як узагальнююче поняття.

3. Класифікації злочинів, пов'язаних з об'єктивною стороною злочину:

за способом вчинення злочину;

за способом приховування злочину, якщо він не входить як складова частина до способу вчинення злочину.

4. Класифікації злочинів, пов'язаних із суб'єктивною стороною злочину:

вчинені із заздалегідь обдуманим умислом та з умислом, що раптово виник.

§ 3. Криміналістична характеристика злочинів

Криміналістична характеристика злочинів — досить нова наукова категорія криміналістики, яка посідає центральне місце в методиці розслідування окремих видів злочинів. Криміналістична характеристика — це результат наукового аналізу та узагальнення типових ознак певного виду або роду злочинів. Вона відображає злочин і його складові елементи. Крім криміналістичної характеристики злочинів, існують кримінально-правова, кримінально-процесуальна, кримінологічна характеристики.

Криміналістичною характеристикою називається система відомостей про криміналістично значущі ознаки злочинів даного виду, що відображає закономірні зв'язки між ними і слугує побудові та перевірці слідчих версій у розслідуванні злочинів. Її метою є оптимізація процесу розкриття і розслідування злочину.

Призначення криміналістичної характеристики полягає в тому, що вона сприяє: 1) розробленню окремих методик розслідування; 2) побудові типових програм і моделей розслідування злочинів; 3) визначенню напряму розслідування конкретного злочину. Ця характеристика слугує слідчому своєрідною інформаційною базою, набором відомостей про даний вид злочинів.

Структура криміналістичної характеристики злочинів передбачає наявність певних елементів. Основними елементами криміналістичної характеристики є сукупності ознак, що визначають: 1) спосіб злочину; 2) місце та обстановку; 3) час вчинення злочину; 4) знаряддя і засоби; 5) предмет злочинного посягання; 6) особу потерпілого (жертви); 7) особу злочинця; 8) типові сліди злочину.

Не всі перелічені елементи працюють однаково в різних видах злочинів. Одні з них набувають першорядного значення, інші, навпаки, відходять на другий план або навіть відсутні (наприклад, існують злочини, які не мають певного місця їх вчинення або в яких відсутня особа потерпілого).

Елементи криміналістичної характеристики злочинів пов'язані між собою. Вони мають кореляційні зв'язки (ймовірні залежності). За наявності одних ознак слідчий може припустити наявність інших (наприклад, за слідами, залишеними на місці події, можливо припустити професійні навички злочинця, його вік, стать, наявність аномалій психіки та ін.). У цьому полягає значущість криміналістичної характеристики, її практична роль.

Кожний елемент криміналістичної характеристики злочинів має різний рівень залежностей з іншими елементами. Так, елемент характеристики «особа злочинця» може мати такі закономірні зв'язки: «потерпілий — злочинець», «сліди злочину — спосіб його вчинення — злочинець», «місце та обстановка злочину — злочинець», «час вчинення злочину — злочинець» та ін.

Криміналістична характеристика злочинів має властивість динамічності. Це виявляється в тому, що її зміст може змінюватися стосовно тих або інших видів (родів) злочинів, поповнюватися новими відомостями внаслідок узагальнень слідчої практики.

Розглянемо окремі елементи криміналістичної характеристики.

1. **Спосіб злочину** — це образ дій злочинця, що виражається у певній системі операцій і прийомів. Спосіб злочину являє собою збірне поняття. Його структура охоплює: способи готування до злочинного діяння, способи його вчинення і способи приховування (маскування). Спосіб злочину не завжди має повну структуру. Існують злочини, які можуть вчинятися без попереднього підготування або не мають на меті наступне приховування події чи слідів.

Під готуванням до злочину розуміється підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення злочину (ст. 14 КК). Такі підготовчі дії ще не становлять безпосередньої небезпеки охоронюваним кримінальним законом суспільним відносинам, вони створюють лише умови для можливого вчинення злочину. Це може стосуватися вербування співучасників, розроблення детального плану, придбання зброї, виготовлення злодійського інструмента, вивчення розпорядку денного і шляхів пересування жертви та ін.

Спосіб учинення злочину (*modus operandi system*) свідчить про те, як, яким чином особа вчиняє суспільно небезпечне діяння, які прийоми, методи і засоби вона застосовує для цього. Спосіб вчинення злочину характерний насамперед для злочинної дії як активної, вольової суспільно небезпечної поведінки особи. Способи вчинення злочинів повторюються. Злочинець діє в аналогічних умовах, він має соціальні і психологічні типові риси, використовує певні знаряддя і засоби злочину. Обрання способу вчинення злочину пов'язано з особливостями особи злочинця (стать, вік, судимість, наявність або відсутність злочинного досвіду тощо) і особливостями об'єкта злочинного посягання (віктимність жертви, відсутність охорони майна та ін.). Повторюваність способів учинення злочинів пов'язана з повторюваністю об'єктивних і суб'єктивних чинників, що їх визначають. Узагальнення слідчої практики дозволяє встановлювати типові способи вчинення різних видів злочинів.

У процесі злочинного діяння використання злочинцем певного способу його вчинення означає залишення характерного (типового) комплексу слідів. Дані про спосіб учинення злочину дозволяють повно встановити сліди, їх локалізацію, особливості механізму слідоутворення.

Учинення багатьох злочинів пов'язано з діями злочинця щодо приховування їх результату. Приховування злочинів є однією з форм протидії розслідуванню. За змістовною стороною приховування злочинів можна розділити на такі групи: приховування злочинів шляхом утаювання інформації за допомогою знищення її, а також слідів злочину; шляхом маскування інформації з метою зміни уявлення про спосіб учинення злочину, особу злочинця; шляхом фальсифікації інформації (створення неправдивих слідів та інших речових доказів, підроблення документів тощо).

До приховування злочину злочинці удаються на його різних етапах.

2. Місце та обстановка вчинення злочину. Місце вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики дозволяє відповісти на запитання: де вчинено злочин? Місцем учинення злочину можуть бути квартира, будинок, вулиця, місце розпиття спиртних напоїв, безлюдне місце, поле та ін. Важливе значення мають і ті місця, де здійснювалося підготування до вчинення злочину чи залишені сліди, пов'язані зі злочинною подією, або приховані їх ознаки. При розслідуванні багатьох злочинів слід враховувати: а) місце, де відбувалися підготовчі дії до вчинення злочину; б) місце безпосереднього вчинен-

ня злочину; в) місце, де залишені сліди (у широкому розумінні) злочинного посягання; г) місце приховування слідів злочину, знарядь і засобів його вчинення, предмета злочинного посягання.

Ознаки місця злочину визначаються видом посягання та його способу. Так, крадіжка може бути вчинена з магазину, складу або іншого сховища, контейнера поїзда або вантажного автомобіля, індивідуальної квартири або приватного будинку. Крім того, відомі так звані кишенькові крадіжки. Взаємозв'язок місця вчинення злочину і способу злочинного посягання може виступати кваліфікаційною ознакою, визначати велику суспільну небезпечність (наприклад, передбачений ч. 3 ст. 187 КК розбій, поєднаний з проникненням у житло, інше приміщення чи сховище).

Обстановка місця вчинення злочину — частина матеріального середовища, що включає, крім ділянки території, сукупність різних предметів, поведінку учасників події, психологічні стосунки між ними. Обстановка як сукупність матеріальних об'єктів на місці злочину відображає механізм злочинної події, особливості дій злочинця та інших учасників. Криміналістичні ознаки обстановки можуть мати взаємозумовлені зв'язки з іншими елементами криміналістичної характеристики (способом злочину, часом, місцем та ін.).

3. Час вчинення злочину. Встановлення часу вчинення злочину має важливе криміналістичне значення. Час впливає на всі етапи виникнення, існування та використання доказової інформації. Урахування впливу часового чинника в процесі розслідування дозволяє: а) визначити час події злочину; б) встановити часові зв'язки між фактами; в) з'ясувати черговість подій, дій або фактів; г) обчислити тривалість різних подій та ін.

Дії злочинців характеризуються певною вибірковістю в часі. Зокрема, квартирні крадіжки в багатьох випадках вчиняються у денний час, коли господарі квартири знаходяться на роботі, а кишенькові крадіжки — в години пік (ранок і вечір), коли переповнений громадський транспорт. Обрання часу вчинення злочину пов'язано з тим, що в певний час об'єкт менше охороняється, відсутні власники домоволодіння або квартири, існує мала ймовірність бути поміченим тощо. У розслідуванні злочинів можуть мати значення і певні проміжки часу, періоди, коли відбуваються злочини (період сезонних робіт, період збирання врожаю овочів або фруктів, період тих або інших заготівель, період здавання будинку в експлуатацію та ін.).

4. Знаряддя і засоби вчинення злочину. Знаряддя злочину — це предмети і речовини, які злочинець використовує для досягнення очі-

куваного злочинного результату. Розрізняють знаряддя злочину за предметом посягання (знаряддя вбивства, знаряддя злому, знаряддя підпалу та ін.); за функціональним призначенням (спеціально виготовлені для вчинення злочинів, застосовувані в побуті, виробничій або іншій діяльності); за характером впливу (механічної, термічної, хімічної, вибухової дії тощо). До знарядь злочину належать також транспортні засоби, якщо вони використовувалися для досягнення злочинного результату.

У криміналістиці існують співвідношення та взаємозв'язок знарядь і засобів учинення злочину. Для вирішення питання про віднесення певного предмета до знарядь вчинення злочину слід враховувати, чи має він безпосереднє відношення до виконання дій, що утворюють об'єктивну сторону складу злочину. Якщо предмет використовувався при вчиненні цих дій, то він буде знаряддям вчинення злочину; якщо ж при яких-небудь інших, пов'язаних із злочином дій, — засобом.

5. Предмет злочинного посягання. Це речі матеріального світу, впливаючи на які особа посягає на ті або інші суспільні відносини. Точне встановлення предмета злочинного посягання дозволяє відмежувати один злочин від іншого, суміжного з ним. Ті або інші ознаки предмета посягання можуть виступати як пом'якшуючі або обтяжуючі обставини одного й того самого злочину або перетворювати злочин на особливо тяжкий вид.

Ознаки предмета злочинного посягання в криміналістичних характеристиках можуть мати різні зв'язки, наприклад: предмет злочинного посягання — способи вчинення злочину — дані про особу злочинця.

6. Особа потерпілого. Система ознак, що стосуються особи потерпілого, має складну структуру. Вона охоплює загальні демографічні ознаки (стать, вік, місце проживання, роботи або навчання, професія, фах, освіта та ін.), дані про спосіб життя, риси характеру, навички і схильності, зв'язки і стосунки. Дані про потерпілого включають також відомості про його віктимність (схильність деяких людей становитися внаслідок низки обставин жертвами певних злочинів).

Існує зв'язок між особливостями особи потерпілого і особи злочинця, певна вибірковість у діях останнього. Наявність і характер зв'язків і стосунків між потерпілим і злочинцем впливають на мету, мотив, місце, час, способи вчинення і приховування злочину.

7. Особа злочинця. Система ознак особи злочинця включає дані демографічного характеру, деякі моральні властивості і психологічні особливості. Особа злочинця — це поняття, що виражає сутність осо-

би, яка вчинила злочин. У цьому зв'язку можна говорити про типові ознаки особи, схильної до вчинення тих або інших видів злочинів (це стосується в першу чергу професійної та організованої злочинності). Узагальнені дані про найбільш поширені мотиви злочину дозволяють визначати коло потреб злочинця, що штовхнули його на вчинення злочину, і тим самим встановлювати основні напрями розслідування.

У криміналістиці розпочато спроби дослідити особу неповнолітнього злочинця, особу злочинця з аномаліями психіки, особу найманого вбивці, особу маніяка та ін. Останнім часом вивчаються поведінка особи злочинця в групі, складі організованого злочинного формування, вплив лідера на інших учасників.

8. **Типові сліди злочину.** Це будь-які зміни середовища, що виникли внаслідок учинення в ньому злочину. Сліди злочину охоплюють: а) зміни в речовій обстановці; б) сліди — відображення (сліди рук, ніг, транспорту, інструментів тощо); в) предмети — речові докази; г) документи — (письмові, електронні та ін.); ґ) ідеальні сліди (сліди пам'яті людини); д) запахові сліди; е) сліди — мікрочастинки; є) звукові сліди.

§ 4. Види і форми взаємодії в розкритті та розслідуванні злочинів

Взаємодія — це одна з форм організації розслідування. Взаємодія правоохоронних та інших державних органів і службових осіб у процесі розкриття і розслідування злочинів являє собою узгоджену діяльність різноманітних ланок однієї або декількох організованих систем, спрямовану на досягнення спільної мети з найменшими витратами сил, засобів і часу. У КПК термін «взаємодія» відсутній, проте він використовується в інших законах (зокрема, в законах «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю»).

До системи взаємодії в практичній діяльності з розкриття і розслідування злочинів входять органи прокуратури, органи внутрішніх справ, органи Служби безпеки, деякі державні органи України (Національний банк, Міністерство фінансів, Державна митна служба, Фонд державного майна, Державна податкова адміністрація та ін.), а також експертні установи (або окремі експерти і спеціалісти), громадські формування з охорони громадського порядку.

Взаємодія в діяльності з розкриття і розслідування злочинів повинна мати конкретний характер, ґрунтуватися на законі і правильному поєднанні форм і методів роботи та здійснюватися з додержанням таких принципів:

процесуальної самостійності слідчих і органів дізнання, невтручання в їх процесуальну діяльність;

законності;

самостійності співробітників оперативно-розшукових підрозділів, слідчих і спеціалістів в обранні засобів при здійсненні узгоджених заходів;

поділу компетенції між учасниками взаємодії;

нерозголошення учасниками взаємодії даних процесуальної, оперативно-розшукової та іншої діяльності;

узгодженості планування і виконання дій учасниками взаємодії, наявності обміну інформацією та ін.

У даний час існують такі види взаємодії:

1) взаємодія слідчого та органів дізнання в роботі з конкретної кримінальної справи. Цей вид взаємодії є найбільш поширеним і здійснюється в різних формах;

2) взаємодія прокурора зі слідчим. У цьому разі взаємодія має місце тоді, коли прокурор дає доручення і вказівки слідчому по конкретних кримінальних справах або сам бере участь у розслідуванні, здійснює окремі слідчі дії;

3) взаємодія слідчого з експертами і спеціалістами. Така взаємодія здійснюється в процесі підготування і збирання інформації та матеріалів для експертного дослідження або під час експертного дослідження. Дана взаємодія має місце і при проведенні окремих слідчих дій, в яких бере участь експерт або спеціаліст (огляду місця події, допиту неповнолітніх, обшуку автотранспортних засобів та ін.);

4) взаємодія слідчого з окремими представниками державних служб. Така взаємодія припускає наявність взаємовідносин і співробітництва щодо одержання інформації у службових осіб податкових інспекцій або адміністрацій, пенсійного фонду, митних служб тощо;

5) взаємодія слідчого з громадськими формуваннями.

Найбільш поширеними організаційними формами взаємодії є:

створення слідчо-оперативних груп (бригад) різного призначення;

узгоджене планування і проведення оперативно-розшукових, організаційних та процесуальних заходів, спрямованих на розкриття злочинів;

взаємне інформування учасників взаємодії;
визначення і розроблення найбільш ефективних способів і засобів здійснення спільних заходів;

спільна організація розшуку злочинців «по гарячих слідах» та ін.

Розглянемо більш докладно форми взаємодії органів досудового слідства і дізнання. Як процесуально-правові форми взаємодії можуть бути названі:

1) взаємодія, коли у процесі розслідування слідчий проводить слідчі дії, а орган дізнання паралельно здійснює необхідні оперативно-розшукові заходи, координуючи свою роботу зі слідчим;

2) виконання органом дізнання доручень слідчого щодо провадження розшукових дій;

3) виконання органом дізнання слідчих дій на основі доручень слідчого;

4) сприяння слідчому при провадженні окремих слідчих дій;

5) взаємодія у справах, припинених у зв'язку з невстановленням особи, яка підлягає притягненню як обвинувачений.

Взаємодія чітко простежується в процесі створення і роботи слідчо-оперативних груп, слідчих бригад, під час спільної діяльності. Взаємодія слідчого, оперативних працівників, спеціалістів, інших осіб має місце при проведенні погоджених дій, пов'язаних із вирішенням певного завдання розслідування (тактичних операцій).

§ 5. Ситуаційний підхід у розслідуванні злочинів

У криміналістиці слідчу ситуацію розглядають в широкому і вузькому розуміннях. У широкому розумінні слідча ситуація являє собою сукупність усіх умов, що впливають на розслідування і визначають його особливості. Така сукупність найбільш повно характеризує і відображає усе, що впливає і може впливати на розслідування злочину, а відтак, дозволяє вичерпно визначити шляхи і засоби цілеспрямованого впливу на сформовану слідчу ситуацію.

Практично більш значущим є поняття слідчої ситуації у вузькому розумінні — як характеристики інформаційних даних, котрі має слідство на конкретному етапі розслідування. По кожній конкретній кримінальній справі на даний момент є певна (різна для окремих справ) кількість інформації, необхідна для успішного розслідування.

Слідча ситуація має динамічний характер. На неї впливають різні чинники, внаслідок чого може відбуватися її зміна. Залежно від обсягу наявної доказової інформації формуються сприятливі або несприятливі ситуації.

Слідчі ситуації можуть бути класифіковані за різними підставами. Виділяють прості і складні слідчі ситуації. Залежно від кількості, характеру та змісту формуючих чинників усі складні ситуації диференціюються на проблемні, конфліктні, тактичного ризику, комбіновані (змішані) ситуації.

За ступенем спільності слідчі ситуації підрозділяють на типові, характерні для переважної більшості злочинів певного виду на тих або інших етапах розслідування (початковому, наступному, завершальному) і специфічні, тобто такі, що трапляються на практиці досить рідко.

За обсягом і характером дефіциту інформації слідчі ситуації підрозділяють на такі види: 1) відсутні або мають місце неповні відомості про подію злочину і злочинця; 2) мають місце недостатньо повні відомості про розслідуваний злочин; 3) подія злочину є очевидною, злочинця встановлено.

Поділ слідчих ситуацій на конфліктні і безконфліктні ґрунтується на характеристичі одного з психологічних компонентів слідчої ситуації: суперництва та протидії сторін. Зазначений поділ ситуацій має найбільш загальну психологічну спрямованість, що дозволяє намітити тактику розслідування лише в загальних рисах.

У загальній проблемі слідчої ситуації варто розрізняти ситуації, що характеризують розслідування в цілому, і такі, що виникають при провадженні окремих слідчих дій. Щодо цього слушно виділяти ситуації окремих слідчих дій: огляду місця події, обшуку, пред'явлення для впізнання, допиту та ін. Ситуація слідчої дії має відносну самостійність, обумовлену межами процесуальної дії. За обсягом понять ситуація слідчої дії є ситуацією меншого ступеня спільності порівняно зі слідчою ситуацією. Водночас ситуація слідчої дії структурно входить до слідчої ситуації і є її складовою частиною.

У слідчій практиці відзначається повторюваність ситуацій, що створює передумови для їх типізації. Стосовно типових ситуацій можна намітити певний образ дій слідчого в процесі одержання доказової інформації. Знання типових ситуацій дозволяє не тільки передбачати їх виникнення у відповідних умовах як закономірних, а й обирати відповідні засоби, прийоми та методи.

Аналогічність, типовість слідчих ситуацій і відповідно шляхів, що ведуть до їх вирішення, дозволяють говорити про можливість програмування (алгоритмізації) дій слідчого. Важливим для створення ефективних програм розкриття і розслідування злочинів є метод узагальнення ситуацій — так зване ситуаційне моделювання, яке дає змогу розробляти оптимальні програми прийняття рішень і проведення тактичних комплексів (застосування тактичних операцій) та окремих слідчих дій.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке криміналістична методика?
2. Яку структуру має криміналістична методика?
3. Які елементи охоплює структура окремої криміналістичної методики?
4. У чому полягає сутність криміналістичної класифікації злочинів?
5. За якими критеріями можуть бути класифіковані злочини в криміналістиці?
6. Яку роль виконує криміналістична характеристика злочинів?
7. Що є основними елементами криміналістичної характеристики злочинів?
8. Які існують види і форми взаємодії в розкритті та розслідуванні злочинів?
9. Як розглядається слідча ситуація в криміналістиці?
10. Які існують види слідчих ситуацій?

Розслідування вбивств

§ 1. Криміналістична характеристика вбивств

Вбивство — це злочин проти життя особи, який являє собою умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині (ст. 115 КК). Найважливішим завданням оперативно-розшукових та слідчих органів є швидке розкриття вбивств, встановлення причин і умов, що сприяють їх вчиненню. Складність розслідування вбивств зумовлена відсутністю, як правило, свідків, великою кількістю версій розслідування, характером речових доказів, а у деяких випадках — інсценуванням обставин події злочину.

Ефективному розслідуванню злочинів сприяє з'ясування даних, що становлять криміналістичну характеристику вбивств, тобто сукупності криміналістично значущих елементів, які сприяють найбільш швидкому розслідуванню. До елементів криміналістичної характеристики вбивств належать:

- 1) спосіб вчинення;
- 2) спосіб приховування;
- 3) місце, час та обстановка;
- 4) типові сліди вбивства;
- 5) особа злочинця;
- 6) особа потерпілого.

Так, при розгляді першого елемента характеристики — способу вчинення злочину — важливо з'ясувати, як саме вбивство було вчинено — в умовах *неочевидності* або *очевидності*. З'ясування цієї обставини впливає на планування та організацію розслідування. У першому випадку факт вчинення вбивства неочевидний, і особа, яка вчинила цей злочин, невідома. Завданням розслідування є встановлення особи злочинця, обставин вчинення злочину та особи потерпілого.

Вбивство, вчинене в умовах очевидності, характеризується тим, що особа злочинця відома, злочин вчинено в присутності інших осіб. Завданням розслідування є встановлення обставин злочину, виявлення речових доказів, встановлення особи потерпілого і мотивів убивства.

Розглянемо основні елементи криміналістичної характеристики вбивств.

Спосіб вчинення. Способи вбивств надзвичайно різноманітні: застосування вогнепальної і холодної зброї, удавлення зашморгом, дія високої температури, утоплення та ін. Спосіб вчинення часто вказує на особу злочинця і дозволяє висувати версії як щодо вбивці, так і щодо мотивів учинення злочину. Спосіб вчинення злочину орієнтує слідчого на комплекс слідів і речових доказів, які можуть бути виявлені у процесі розслідування. Крім того, спосіб вчинення може сприяти встановленню особи потерпілого (мається на увазі характер попередніх стосунків потерпілого зі злочинцем).

Спосіб приховування. Найбільш традиційними способами приховування є: знищення слідів злочину; приховування чи знищення знарядь і засобів; інсценування вбивства під нещасний випадок чи самогубство; знищення трупа (спалювання, утоплення, розчленування, закопування); спотворення трупа з метою приховування особи потерпілого. Як правило, такі дії пов'язані з бажанням вбивці уникнути відповідальності, приховати свою причетність до злочину.

Час, місце та обстановка події злочину. Звичайно злочинець обирає час, коли немає свідків, коли потерпілий один у будинку, офісі або іншому місці, нерідко вечірній або нічний. Місце вчинення вбивства — найчастіше безлюдна місцевість чи квартира, в якій потерпілий може бути один. Також це можуть бути транспорт (автомобільний чи залізничний), зруйновані будинки або такі, що будуються, інші місця, куди через різні обставини потрапляє потерпілий. Місце злочину, як і обстановка, є надзвичайно важливим джерелом інформації, бо воно містить велику кількість слідів і речових доказів, що визначають напрям розслідування і висунення слідчих версій.

Типові сліди вбивства. «Слідову картину» утворюють обставини і сліди події злочину. Їх виявлення, аналіз, встановлення причинних зв'язків дозволяють побудувати картину події, сформувані уявні або дійсні моделі злочину, механізм його вчинення. Дослідження таких слідів і речових доказів може вказати на особу злочинця, особу потерпілого та обставини події, виявити негативні обставини, сліди приховування злочину.

Особа злочинця. Соціальний і психологічний портрет вбивці має різноманітні риси залежно від того, чи є злочин умисним або його вчинено з необережності. Злочинець, який вчинив убивство умисно, характеризується негативно, має такі якості, як агресивність, жорсто-

кість, егоїзм, цинізм, зневага до чужих інтересів, розпушеність тощо. Серед злочинців цієї категорії переважають наркомани, сексуальні психопати, особи з психічними відхиленнями. У випадках необережних убивств злочинці, як правило, не мають таких якостей. Дії злочинця на місці події дозволяють дійти висновків щодо його обережності, продуманості дій, наявності фахових навичок, сили, жорстокості та ін.

Особа потерпілого. Особа потерпілого нерідко вказує на особу злочинця (зв'язки потерпілого зі злочинцем, характер їхніх стосунків, мотиви вчиненого злочину). Тому вивчення особи потерпілого дозволяє висунути версії щодо вбивці, мотивів учинення злочину, в окремих випадках щодо віктимної поведінки потерпілого.

§ 2. Початковий етап розслідування

У процесі розслідування вбивств необхідно з'ясувати *низку обставин, що сприяють встановленню істини*. До них належать:

- 1) безпосередня причина смерті;
- 2) що мало місце — насильницьке заповідання смерті чи смерть сталася з інших причин (нещасний випадок, хвороба);
- 3) в який спосіб, за допомогою яких знарядь вчинено вбивство;
- 4) час настання смерті (має важливе значення для встановлення багатьох обставин, зокрема часу вчинення злочину, визначення кола можливих свідків, організації оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з пошуком злочинця, та ін.);
- 5) місце вчинення вбивства;
- 6) обставини, за яких вчинено вбивство;
- 7) особа жертви (може бути встановлена у разі виявлення документів, які посвідчують особу, а також пред'явлення для впізнання особам, котрі першими виявили потерпілого, або тим, які проживають поруч з місцем події; особа жертви може бути встановлена шляхом звернення до криміналістичних обліків, зокрема до дактилоскопічного та обліку осіб, які зникли безвісти);
- 8) співучасники вбивства і роль кожного з них у вчиненні злочину;
- 9) особа вбивці (може бути встановлена шляхом опитування свідків, складання суб'єктивного портрета, його показу по телебаченню);
- 10) мотиви вбивства (помста, користь, ревнощі, бажання усунути конкурента, «розборки» організованих злочинних груп);

11) обставини, що сприяли вбивству (умисному чи з необережності), заходи, яких треба вжити для попередження таких злочинів.

Перелічені обставини є основними питаннями при розслідуванні вбивств, але не вичерпують їх.

Першочергові дії при розслідуванні вбивств включають *невідкладні слідчі дії* та *оперативно-розшукові заходи*. До останніх належать організація переслідування злочинця, опитування громадян, які першими виявили труп, або тих, які перебували на місці злочину, організація спостереження на вокзалах, пристанях, улаштування засідок тощо.

Першочерговою невідкладною слідчою дією є *огляд місця події і трупа*. Особливості огляду місця події у справах цієї категорії впливають із специфіки характеру вбивства (застосування вогнепальної зброї, удавлення зашморгом, отруєння тощо). Важливими є також пошук і огляд слідів та речових доказів. Характер вбивства орієнтує слідчого на пошук слідів, характерних для застосування тих чи інших знарядь та засобів учинення злочину. Так, слідами застосування вогнепальної зброї можуть бути гільзи, стріляні кулі, іноді пістолет, а також сліди крові, сліди опору (боротьби) і, що особливо важливо, мікросліди та сліди нашарування. Аналіз таких слідів дозволить дійти висновку про вид зброї, з якої було здійснено постріл. При дослідженні мікрослідів (крупинок, ниток) можна встановити групову належність тканини одягу злочинця.

У випадках, коли наявні ознаки отруєння, на місці події необхідно вилучити посуд із залишками харчів, лікарські препарати (порошки, пляшки з ліками), виділення потерпілого.

При удавленні зашморгом чи повішенні особливу увагу слід зосередити на матеріалі зашморгу, його формі, способі в'язання, оскільки це часто пов'язано з фаховими навичками особи, яка вчинила злочин, і вказує на певне коло осіб, які можуть бути причетними до події.

Так, при розслідуванні вбивства шляхом удавлення зашморгом жінки, труп якої було виявлено у водосховищі, дослідження характеру в'язання зашморгу вказувало на те, що воно притаманно фаховим діям телятників — саме так зв'язують телят. Зять потерпілої був телятником. Незважаючи на висунуте ним неправдиве алібі, вину його було доведено.

Огляд місця події і трупа здійснюється з участю судово-медичного експерта, який виконує у цьому випадку функції спеціаліста. Він допомагає слідчому в проведенні огляду, зосереджуючи свою увагу на огляді трупа. Проте це не означає, що огляд трупа здійснюється тільки

судово-медичним експертом, слідчий бере в ньому найактивнішу участь. Огляд трупа проводиться в певній послідовності. Саме у такій послідовності в протоколі фіксуються його результати. При огляді трупа в протоколі зазначаються:

- а) загальні дані (зріст, вік, стать, поза, положення);
- б) одяг (його стан, ознаки, наявність слідів дії знаряддя вбивства);
- в) будова тіла, колір шкіри, особливі прикмети;
- г) ушкодження, що є на тілі (розмір, форма, місце розташування).

Велике значення має огляд ложа трупа (тобто місця його виявлення). Тут можуть бути знайдені документи, предмети, загублені злочинцем, знаряддя вбивства та інші сліди, що мають значення для з'ясування характеру вчиненого злочину.

У процесі огляду місця події внаслідок аналізу виявленого слідчий у процесі моделювання картини злочину може виявити негативні обставини — такі, що суперечать даним про природний розвиток подій. Зокрема, це можуть бути посмертний характер странгуляційної борозни при заяві про самогубство потерпілого, відсутність крові при чималій кількості ножових поранень тощо.

До першочергових слідчих дій належить також **призначення судово-медичної експертизи**. Серед питань, що вирішуються судово-медичною експертизою, можуть бути такі: причина смерті, час її настання; характер та послідовність ушкоджень; чи міг потерпілий сам нанести собі ушкодження; прижиттєвість або посмертність ушкоджень трупа; його реzus-фактор, що сприяє визначенню особливостей крові, сліди якої можуть бути виявлені на одязі підозрюваного. Судово-медична експертиза відкриває можливість для індивідуальної ідентифікації особи по крові, частках м'язів, фрагментах кісток тощо. Поряд із судово-медичною експертизою можуть призначатися й інші експертизи, в тому числі судово-балістична, трасологічна, дактилоскопічна, біологічна тощо.

Невідкладною слідчою дією є **пред'явлення трупа для впізнання**. Необхідність у цьому виникає тоді, коли іншим шляхом особу потерпілого встановити неможливо. Пред'явлення для впізнання здійснюється у морзі особам, які заявили про зникнення, або можливому вбивці. Пред'явленню для впізнання передують допит заявників про прикмети зовнішності та одягу потерпілого, а також туалет трупа з метою надати зовнішності прижиттєвого вигляду. Результати пред'явлення для впізнання фіксуються у протоколі.

При розслідуванні вбивств особливе місце посідає *допит свідків*. До плану допиту включаються всі питання, що характеризують склад злочину. Важливе значення має деталізація показань, оскільки вона може містити необхідну інформацію для контрольних запитань і перевірки показань як свідків, так і обвинувачених. Показання свідків можуть мати значення для розшуку злочинця (опис прикмет зовнішності) та наступного пред'явлення для впізнання.

При розслідуванні вбивств однією з важливих слідчих дій є *обшук*, мета якого — виявлення слідів і речових доказів причетності особи до злочину. В процесі обшуку слідчий має орієнтуватися на пошук: одягу і взуття злочинця, що були на ньому під час події; зброя і засобів заповідання смерті; цінностей і предметів, що належали потерпілому; зброї і боєприпасів; листування, фотознімків та інших даних, що можуть пояснити характер стосунків між злочинцем і потерпілим; слідів крові.

При проведенні обшуку в будинках, надвірних будівлях і на дворових ділянках можуть бути виявлені сліди розчленування та останків розчленованого трупа.

Успіх розслідування вбивств визначається його *плануванням*, яке в своїй основі передбачає висунення версій, виявлення доказів унаслідок логічного аналізу їх походження, ролі та значення. Висунення загальних версій є важливим етапом планування і здійснюється на тій стадії розслідування, коли вже проведено основні невідкладні слідчі дії. Аналізуючи одержані докази, слідчий висуває найбільш ймовірні версії, серед яких суттєве значення мають версії про осіб, які вчинили вбивство, і мотиви вчинення злочину. Залежно від одержаних матеріалів можуть бути висунуті такі слідчі версії:

- а) смерть є наслідком вбивства;
- б) смерть є наслідком самогубства;
- в) смерть є наслідком нещасного випадку;
- г) природна смерть.

Щодо мотивів вбивства можуть бути висунуті такі версії:

- а) вбивство з метою заволодіння майном потерпілого;
- б) вбивство із помсти;
- в) вбивство з метою приховування іншого злочину і страху викриття;
- г) вбивство з метою позбавитися необхідності турбуватися про потерпілого чи з метою одержати свободу дій (вступити в інший шлюб, не сплачувати аліменти та ін.);
- г) вбивство у сварці, бійці;
- д) вбивство з необережності;
- е) вбивство при необхідній обороні.

Неприпустимо додержуватися однієї версії, якою б правдоподібною вона не здавалася.

Висунення слідчих версій сприяє вирішенню таких питань: 1) чи вчинено вбивство в місці виявлення трупа; 2) шляхи проникнення вбивці до місця злочину або виявлення трупа; 3) діяла на місці злочину одна людина чи декілька; 4) що змінив на місці події вбивця; 5) тривалість перебування вбивці на місці події; 6) час вчинення вбивства (час доби); 7) положення жертви і вбивці в момент вбивства; 8) які дії, крім вбивства, вчиняв злочинець на місці злочину; 9) які предмети залишив убивця на місці злочину; 10) які сліди з місця події могли залишитися на вбивці; 11) хто і звідки міг бачити і чути те, що відбувалося.

§ 3. Особливості розслідування деяких видів убивств

У загальній методиці розслідування вбивств виділяють декілька особливих методик, що відрізняються за специфікою, яка визначається ситуацією. До них належать методика розслідування вбивств, що маскуються під нещасний випадок; методика розслідування вбивств за відсутності трупа потерпілого; методика розслідування вбивств, пов'язаних із розчленуванням трупа; методика розслідування вбивств на замовлення. Кожна з названих методик має свої особливості в організації провадження першочергових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів.

Вбивства, що маскуються під нещасний випадок чи самогубство. Найважливішою слідчою дією при розслідуванні таких убивств є *огляд місця події і трупа*. При цьому особливу увагу звертають на обставини виявлення трупа, його положення, стан одягу, сліди боротьби чи опору. В процесі огляду можуть бути виявлені певні невідповідності (негативні обставини), характер яких дозволяє висунути версію про те, що мало місце інсценування події. До таких належать сліди, що суперечать загальній картині події або явно вказують на те, що подія відбувалася в іншому місці чи мала інший характер. Так, при огляді місця автотранспортної події наявність різаних ран на тілі потерпілого внаслідок наїзду є обставиною, що вказує на вбивство, інсценоване як нещасний випадок. Виявлення посмертної странгуляційної борозни на трупі як наслідок наїзду потяга також є результатом інсценування і вказує на інший характер події, ніж той, що передбачався. Вбивства, що маску-

ються під нещасний випадок на виробництві, також вимагають ретельного аналізу слідів при огляді місця події, їх розміщення, співвідношення з частинами механізмів, що рухаються, співвідношення з часом вмикання чи вимикання механізмів. У цих випадках дуже важливим є зіставлення показань свідків з результатами огляду і даними судово-медичної експертизи, що можуть виявити невідповідність, яка вказує на вбивство.

При розслідуванні вбивств, що інсценуються під самогубство, дійсна картина того, що сталося, може бути з'ясована внаслідок проведення як невідкладних, так і наступних слідчих дій. Так, при огляді місця події важливо встановити, чи міг загиблий сам собі нанести поранення, зав'язати зашморг (останнє може вказати на фахові навички) чи мають місце сліди боротьби або опору, що відображено як на трупі, так і в обстановці події (розбиті меблі, сліди крові на предметах обстановки). У разі застосування вогнепальної зброї важливо встановити дистанцію, з якої було здійснено постріл, виявити на пістолеті сліди пальців руки, що належать потерпілому або іншій особі.

Судово-медичне дослідження трупа дозволяє встановити сліди прижиттєвого або посмертного ушкодження, головним чином странгуляційної борозни. У випадках самогубства шляхом повішення проведенням слідчого експеримента з використанням вантажу, рівного вазі тіла загиблого, необхідно встановити, чи витримує мотузка вагу тіла.

У практиці розслідування трапляються випадки, коли особа, яка вчинила самогубство, залишає перед смертю листи, записки. Якщо факт написання листа загиблим викликає сумнів, слід призначити судово-почеркознавчу експертизу. При розслідуванні самогубства важливо зібрати дані про спосіб життя загиблого, встановити його психологічний стан, з'ясувати, чи не було заяв про прагнення піти із життя. У необхідних випадках можна призначити судово-психіатричну або судово-психологічну експертизу за матеріалами справи.

Вбивства за відсутності трупа потерпілого. У випадках зникнення особи, коли обставини вказують на можливість вбивства, приводом для порушення кримінальної справи і розслідування є заяви чи інші дані про її зникнення. Першочерговою слідчою дією в цій ситуації виступає допит заявника і свідків у справі. Під час допиту з'ясовуються час уходу (від'їзду) особи, яка зникла (години і хвилини), можливий шлях її слідування, прикмети зовнішності, одягу, мета уходу (від'їзду), місце, куди особа мала прибути, дані про стан здоров'я, психічний стан, настрій. Слід з'ясувати також наявність у зниклого цінностей,

грошей, документів, що засвідчують особу, дрібних речей — брелоків, запальничок, ключів та ін.

Оперативним шляхом треба перевірити місця можливого перебування особи — місце роботи, проживання, місця проживання родичів і знайомих, лікарняні заклади, морги, місця затримання органами міліції та ін.

Допит свідків має на меті з'ясувати певні дані про зниклу особу, зокрема, її стосунки у сім'ї, наміри виїхати в певному напрямку, стосунки із знайомими, друзями, інтимні зв'язки, що приховуються. За показаннями свідків можна скласти приблизний маршрут руху особи до її зникнення, а в місцях можливого її перебування провести огляд з метою виявлення трупа. Рекомендується надіслати окремі запити до місць проживання родичів та друзів зниклої особи з метою з'ясувати її перебування.

У процесі розслідування слідчий повинен скласти план розшуку трупа відповідно до місця його можливого приховування. Разом із цим, складаючи реєстраційну карту особи, яка зникла безвісти, слідчий робить запити в органи міліції інших областей про можливе виявлення невпізаного трупа, прикмети якого схожі з прикметами особи, яка зникла. Необхідно також вилучити якомога більшу кількість фотознімків особи, яка зникла, здебільшого близьких до часу зникнення.

За злочинами цієї категорії заявники нерідко є особами, які вчинили вбивство. З метою встановлення їх можливої причетності слідчий після порушення кримінальної справи повинен провести огляд можливого місця події. Це можуть бути квартира, надвірні будівлі, підвали, присадибна ділянка. Підставами для огляду можуть бути показання свідків про неприязні стосунки, погрози, майнові домагання тощо. При огляді слід виявляти негативні обставини (пішла взимку до крамниці — шапка і пальто на місці; поїхала до родичів — не взяла носильних речей і взуття), а також на сліди крові, розкопування в надвірних будівлях і на присадибній ділянці.

Так, у справі про зникнення громадянина Б., який начебто поїхав до своєї дочки, слідчий при огляді звернув увагу на свіжопофарбовані панелі кухні в квартирі зниклого. За словами свідків, ремонт було зроблено за тиждень до зникнення Б., при цьому панелі він фарбував сам блакитною фарбою, що різко відрізнялася від нового — коричневого — покриття. Дослідження зіскобів підтвердило наявність слідів крові. За показаннями свідків, жінка зниклого пересаджувала смородину на ділянці під час її цвітіння, що викликало подив сусідів. При проведенні розкопок було виявлено труп.

Вбивства, пов'язані з розчленуванням трупа. При порушенні кримінальної справи, пов'язаної із виявленням частини чи частин трупа, огляд місця події має своєю метою виявлення всіх частин трупа, огляд прилеглої місцевості, пакувальних матеріалів, а також засобів доставлення частин трупа до місця їх виявлення. Для виявлення інших частин трупа необхідно надіслати запити до сусідніх областей, вказавши приблизно час і спосіб розчленування. Виявлені частини трупа повинні зберігатися в морзі на час можливого виявлення інших частин. Слід зазначити, що пакувальні матеріали мають бути не тільки ретельно оглянуті (траплялися випадки, коли на газетах були виявлені адреси причетних осіб), а й сфотографовані та залучені до справи як речові докази, що можуть бути пред'явлені для впізнання.

Однією з невідкладних слідчих дій при виявленні частин трупа є *призначення судово-медичної експертизи*, в процесі якої можуть бути поставлені та вирішені такі питання:

- 1) чи є виявлене частинами тіла людини;
- 2) чи належать усі виявлені частини одному трупу;
- 3) стать, вік, зріст потерпілого, чи є ознаки (шрами, татуювання), що можуть сприяти встановленню особи;
- 4) причина смерті, час її настання, прижиттєво або посмертно було здійснено розчленування трупа;
- 5) яким предметом заподіяно смерть, яким знаряддям (припустимо) розчленовано труп, чи залишилися на кістках і хрящах трупа сліди знаряддя розчленування, що мають індивідуальні ознаки;
- 6) чи має особливості спосіб розчленування трупа, який вказує на фахові навички злочинця;
- 7) чи був потерпілий хворим; ознаки захворювання.

Разом з призначенням судово-медичної експертизи мають виконуватися дії, пов'язані з ідентифікацією особи загиблого, зокрема, демонстрація фотографії по телебаченню, дактилоскопіювання з метою перевірки за криміналістичними облікам попередньої судимості, заповнення картки невпізанного трупа з метою її зіставлення з картками осіб, які зникли безвісти, пред'явлення частин тіла для впізнання особам, які заявили про зникнення їх рідних чи близьких. При встановленні особи вбитого подальші слідчі дії спрямовані на з'ясування його родинних, дружніх, інтимних зв'язків для встановлення осіб, причетних до злочину, і місця його вчинення.

У процесі проведення обшуків слід зосереджувати увагу на пошуку слідів крові, знарядь розчленування, пакувальних матеріалів (їх

частин), які в подальшому можуть бути використані для встановлення причетності особи до вчиненого злочину.

При затриманні та освідуванні підозрюваного необхідно зосереджувати увагу на слідах крові, а також слідах боротьби чи опору.

Запитання для самоконтролю

1. Які існують види вбивств?
2. Які використовуються способи вчинення вбивств?
3. Які місця вчинення вбивств обираються найчастіше?
4. Які особливості має особа вбивці?
5. Які обставини необхідно з'ясувати у процесі розслідування вбивств?
6. Які слідчі дії при розслідуванні вбивств належать до першочергових?
7. У чому полягають особливості проведення огляду місця події при розслідуванні вбивств?
8. Які існують типові версії при виявленні трупа?
9. Які існують особливості розслідування вбивств, що маскуються під нещасний випадок чи самогубство?
10. Які існують особливості розслідування вбивств за відсутності трупа?
11. Які існують особливості розслідування вбивств з розчленуванням трупа?

Розслідування вбивств на замовлення

§ 1. Поняття та ознаки вбивства на замовлення

Нині в Україні велику соціальну небезпеку становлять вбивства на замовлення, або вбивства, що вчиняються найманими особами. Розкриття і розслідування таких вбивств пов'язані зі значними труднощами.

Вбивство на замовлення — це умисне позбавлення життя потерпілого, яке вчиняється особою (виконавцем) за дорученням іншої особи (замовника). Таке вбивство має специфічний механізм організації та вчинення, часто характеризується відсутністю безпосередніх зв'язків між замовником (організатором) і виконавцем злочину, попередніх стосунків між найманою особою і жертвою (вони не знайомі один з одним, не мають спільних інтересів, убивця не зацікавлений особисто у смерті тієї чи іншої особи, а має у більшості випадків, корисливий мотив).

В історії людства таке вбивство — не новий вид злочину. Вбивства на замовлення, або знищення, були відомі ще до нашої ери, опис їх зберігається у пам'ятках Стародавнього Сходу. Що стосується вітчизняної історії, то не можна не згадати про знищення Святополком своїх братів Бориса і Гліба (XI ст.).

Вбивство найманими особами існувало у нашій країні й за часів «застою». Проте воно не мало такого розмаху як сьогодні. Вбивства на замовлення існували на побутовому підґрунті (ревності, помста, одержання спадщини), а наймачами чи замовниками були жінки віком від 20 до 60 років. Виконавцями таких злочинів виступали дилетанти з нижчого прошарку кримінального середовища.

Вбивство на замовлення як спеціальність вперше з'явилося на Сицилії. Сицилійська мафія понад 150 років не змінювала своїх ритуалів і залишалася найбільш консервативною з усіх злочинних організацій. Вона одержала назву «Товариство честі». Право винесення

смертного вироку належало голові мафіозної «сім'ї». Засудженого до смерті вбивали не «всліпу», а заздалегідь попередивши.

В рамках мафіозних кланів у США на початку 30-х років ХХ ст. була створена організація професійних кілерів — «Корпорація вбивць». З цього часу жоден мафіозний керівник під страхом смерті не мав права карати самостійно. Аби знищити ту чи іншу людину, йому необхідно було подати «заяву» до корпорації, оплатити «послугу» і чекати на виконання вироку. Більшість тогочасних вбивств на замовлення у США не було розкрито.

Сьогодні в Україні великі банківські, страхові, довірчі товариства та фірми мають відділи безпеки, які виконують функцію «роботи» з боржниками, усунення конкурентів із застосуванням найрізноманітніших методів. У пресі можна побачити об'яви на зразок «виконую будь-які конфіденційні доручення», «надаю конфіденційні послуги за високу оплату», «колишній спортсмен шукає можливість заробити 2000 доларів». Попит породжує пропозицію, з'являються організатори і виконавці, замовники і виконавці.

З переходом України на шлях ринкових відносин, капіталізацією економіки, поширенням корупції і проникненням злочинців до різних сфер суспільного життя і бізнесу виникають проблеми і суперечності, які дедалі частіше вирішуються за допомогою кулі, ліквідацією конкурента. На початку 90-х років ХХ ст. убивство на замовлення вже постало як явище, а фігура професійного вбивці набула «популярності». У ці часи жертвами вбивств були кооператори і лідери злочинного середовища. Статистика свідчить, що відносно стабільною на теперішній час залишається питома вага вбивств на замовлення, а показник їх розкриття викликають стурбованість.

Убивства на замовлення вчиняються в умовах неочевидності. Тому бути абсолютно впевненим у тому, що такий злочин вчинено найманими особами, можна тільки після його розкриття та встановлення замовника. Однак цілеспрямована організація роботи щодо розкриття замовних злочинів передбачає їх діагностику на ранніх етапах.

Теорія криміналістики дозволяє сформулювати криміналістичні ознаки, які відрізняють вбивства на замовлення від інших умисних убивств вже за наявності первинної інформації про подію злочину. До таких ознак належать: зухвалість злочину; застосування автоматичної чи напівавтоматичної зброї, вибухових пристроїв; залишення знарядь злочину на місці його вчинення; нежиття заходів, спрямованих на приховування трупа; велика кількість ушкоджень життєво важливих органів жертви (в багатьох випадках має місце «контрольний» постріл); відкритий характер

багатьох злочинів; відсутність ознак інших складів злочинів за наявності у жертви грошей, цінностей, документів; соціальний стан жертви.

§ 2. Криміналістична характеристика вбивств на замовлення

Криміналістична характеристика вбивств на замовлення має певні особливості, що стосуються її окремих елементів та зв'язків між ними. При встановленні одного елемента може бути одержана інформація про ознаки іншого. Розглянемо основні елементи криміналістичної характеристики даного виду злочинів.

Спосіб учинення. Способів позбавлення життя людини багато, але вбивствам на замовлення притаманний відкритий, зухвалий напад на жертву. Спосіб учинення вбивства може бути небезпечним для життя інших людей: відкрита перестрілка в людних місцях, використання вибухівки, гранат, вогнепальної зброї, гранатометів. Може застосовуватись і снайперський постріл у життєво важливі органи. Під час виконання замовлення має місце прагнення знищити тільки замовленого (людину, яку «оплатили»).

Організовані злочинні угруповання віддають перевагу латентним злочинам. Цим можуть пояснюватися випадки втоплення трупів, утворення в асфальт, розчинення у кислоті. Професійні вбивства на замовлення слід шукати у статистиці нещасних випадків: автокатастроф типу «п'яний за кермом», побутових ушкоджень електрострумом, серцевих нападів тощо.

При реалізації способу вчинення злочину важливу роль відіграють дії щодо його **підготовки**, які забирають багато часу та пов'язані з пошуком вбивці, вивченням жертви, обранням знаряддя злочину, розробленням сценарію вбивства. Ретельно хронометрується «життєвий графік» жертви, перевіряються, де і з ким проживає, чим займається, з ким зустрічається, розпорядок денний, наявність охорони тощо.

Спосіб приховування. У більшості випадків злочинець залишає труп на місці вчинення злочину. Майже не буває випадків приховування трупів керівників великих підприємств, фінансово-кредитних установ, «авторитетів» злочинного світу.

Однією з ознак вбивства на замовлення є факт залишення зброї на місці події або під час втечі: без зброї легше втікати. Деякі замовники позбавляються і самих виконавців убивства (чи посередників).

Збільшення вбивств на замовлення породжує новий вид кримінального бізнесу — «шустовку» зброї, в результаті якої на зброї знищуються ідентифікаційні ознаки.

Місце вчинення злочину. Більшість вбивств на замовлення вчиняються за місцем проживання жертви. Злочинці для нападу обирають сходові площадки у під'їзді жертви, кабіни ліфтів, територію біля будинку чи під'їзду. «Під'їзді» вбивства задали тон першим вбивствам на замовлення на початку 90-х років ХХ ст.

Місцем вчинення злочину може бути узбіччя дороги, що найчастіше використовується при застосуванні вибухових пристроїв.

Місце вчинення вбивства на замовлення може і не бути заздалегідь визначеним (наприклад, якщо використовується валіза-пастка, наповнена вибухівкою).

Час злочину. Як правило, для нападу злочинці обирають ранковий час, рідше вечірній. Це пов'язано з чіткою регламентацією робочого дня жертви і системою часових інтервалів виходу з домівки.

Знаряддя злочину. Під час вчинення вбивства на замовлення застосовуються вогнепальна зброя, радіокеровані чи контактні вибухові пристрої, гранати. Вогнепальна зброя оснащується глушителями, оптичними або лазерними прицілами, приладами нічного бачення. Речі господарсько-побутового призначення майже не використовуються.

Особа жертви. Найчастіше жертвами вбивств на замовлення стають:

- 1) особи, які посідають керівні посади у бізнесі (президенти акціонерних товариств, керівники фінансово-кредитних установ, директори великих торговельних чи інших комплексів);
- 2) представники вищих органів державної влади та управління;
- 3) працівники правоохоронних та правозастосовних органів (прокуратури, МВС, СБ, судів та ін.);
- 4) лідери і члени злочинних угруповань.

Людину вбивають, як правило, не за зроблене, а за те, що вона могла б зробити, або вона реально заважає здійсненню планів замовника вбивства. Це може стосуватися сфери політики, бізнесу, кримінального впливу чи особистих стосунків.

Особа злочинця. Вбивство на замовлення характеризується складним злочинним переплетінням: замовник — виконавець або замовник — посередник (декілька посередників) — виконавець.

Особливістю вбивства на замовлення є *інститут замовника*. Як замовники виступають комерційні партнери — бізнесмени, корумпова-

ні посадові особи, «авторитети» злочинного світу. Посередник у вбивстві на замовлення шукає конкретного виконавця, є зв'язуючою ланкою між замовником і виконавцем. Посередниками можуть бути особи з оточення організатора, підпорядковані йому по службі, члени злочинних угруповань та ін. Крім того, посередник — це додатковий засіб захисту замовника. Ні виконавець, ні замовник не знають один одного, а для того щоб обірвати сплетіння, треба лише знищити посередника.

Хто такі *кілери* (або ліквідатори, «курки»)? Кілер в перекладі з англійської означає «вбивця». У нашій лексиці ця назва з'явилася наприкінці 80-х років ХХ ст. До недавнього часу професія «мокрушник» — вбивця — не користувалася «повагою» у злочинному середовищі. Сьогодні кримінальний світ стає жорстокішим, а професія вбивці перетворилася на одну з «престижних» і високооплачуваних.

Виконавці вбивства умовно можуть бути поділені на два типи: кілери-дилетанти та кілери-професіонали. Дилетанти характеризуються низькою вартістю послуг. При цьому їх використання не дає ніяких гарантій і не виключає помилок: дилетант може вбити не ту людину, лише поранити жертву, залишити докази причетності.

Професіонал йде на справу, коли відчуває майже повну гарантію власної безпеки. Він має достатньо високі навички у «мистецтві» вбивати людей, застосовує найсучаснішу техніку спостереження і радіозв'язку, вживає заходів щодо підготовки вбивства. Професіонал мусить мати надійну легенду. Ніхто і ніколи не повинен запідозрити у ньому ліквідатора. Він має бути неяскравим, непомітним, вміти «розчинятися» у натовпі. Професійного кілера нерідко запрошують з іншого регіону, далекого зарубіжжя чи з країн СНД.

У свою чергу, наймані вбивці-професіонали поділяються на кілерів-одинаків, які виконують замовлення час від часу, та кілерів, які перебувають на постійному утриманні того чи іншого злочинного угруповання. Останні мають спеціальну підготовку, займаються спортом, стрільбою, постійно підтримують форму. Вони вчиняють вбивства групою по два-три чоловіки.

Для виконання вбивств на замовлення можуть бути завербовані колишні військовослужбовці, які мають досвід інтернаціональних і міжнаціональних війн, працівники МВС, Служби безпеки, охоронних підрозділів, майстри спорту (снайпери, сапери, біатлоністи). Останнім часом злочинці роблять спроби змінити типовий зразок вбивці, у вчиненні вбивств на замовлення намітилися нові тенденції — до таких вбивств стали залучати жінок.

§ 3. Початковий етап розслідування

Специфіка розслідування вбивств на замовлення, особливість контингенту осіб, які їх вчиняють, вимагають від слідчого проведення широкого кола слідчих дій і оперативно-розшукових заходів.

Типовими слідчими діями при розслідуванні таких вбивств є:

- 1) огляд місця події;
- 2) огляд трупа;
- 3) огляд зброї та інших предметів;
- 4) допит свідків;
- 5) пред'явлення трупа для впізнання;
- 6) призначення судово-медичної експертизи трупа;
- 7) призначення інших судових експертиз.

На початковому етапі по «гарячих слідах» можна встановити осіб, які підозрюються у причетності до вчиненого злочину. В цих випадках необхідно провести такі слідчі дії, як затримання і допит підозрюваного, обшук особи та обшук за місцем проживання і роботи підозрюваного.

При розслідуванні вбивств на замовлення **огляд місця події** набуває важливого значення у зв'язку з особливостями характеру злочину, відсутністю попередніх зв'язків між злочинцем і жертвою, необхідністю одержання первинної інформації про злочин.

На місці події слідчий повинен правильно визначити межі огляду. Використання виконавцем вбивства сучасної зброї дає змогу вести стрільбу на великій відстані, що треба враховувати при з'ясуванні механізму злочину, виявленні слідів і знарядь злочину. Під час огляду місця події можна встановити сліди взуття, рук, застосування зброї, мікросліди, одорологічні сліди.

На місці вчинення злочину вбивця часто залишає зброю, тому необхідно відшукати цю зброю і детально її оглянути. Зброя може містити певну інформацію про злочинця (відбитки пальців, сліди крові, одорологічні сліди та ін.).

Для виявлення стріляних гільз використовують дані про спрямованість, кут і дистанцію викидання їх зі зброї. При цьому враховуються модель застосованої зброї, передбачуване місце знаходження злочинця, можливість рикошету.

Під час вчинення вбивства на замовлення можуть бути використані різні вибухові пристрої. У такому разі існує певна специфіка в огляді місця події: залучення спеціалістів до огляду; послідовність його

проведення; пошук слідів на залишках вибухових пристроїв; виявлення залишків вибухівки тощо.

При **огляді трупа** на місці події обов'язково досліджуються: поза трупа, зовнішній стан одягу на трупі, ложе трупа, тіло трупа та ушкодження на ньому. Якщо особу жертви не встановлено, здійснюють опис ознак зовнішності загиблого та його одягу.

Виявлення і допит свідків мають певні труднощі при розслідуванні вбивств на замовлення. Це пов'язано зі страхом тих чи інших осіб перед злочинцями, небажанням наражатися на небезпеку. Закон України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» (ст. 7) передбачає такі заходи забезпечення їх безпеки:

- а) особисту охорону, охорону житла і майна;
- б) видачу спеціальних засобів індивідуального захисту і повідомлення про небезпеку;
- в) використання технічних засобів контролю, прослуховування телефонних та інших розмов, візуальне спостереження;
- г) заміну документів та зміну зовнішності;
- г) зміну місця роботи або навчання;
- д) переселення в інше місце проживання;
- е) поміщення до дошкільної виховної установи або установи соціального захисту населення;
- є) забезпечення конфіденційності відомостей про особу;
- ж) закритий судовий розгляд та ін.

Існують декілька шляхів встановлення свідків:

- 1) виявлення свідків шляхом опитування громадян, які знаходилися в районі, де сталася подія;
- 2) встановлення свідків, які живуть чи працюють поблизу місця виявлення трупа;
- 3) встановлення свідків у результаті оперативно-розшукової діяльності;
- 4) повідомлення у засобах масової інформації про необхідність надання допомоги.

Які свідки можуть бути допитані:

- а) особи, які першими виявили труп;
- б) особи, які повідомили в міліцію чи прокуратуру про виявлення трупа;
- в) очевидці події;
- г) інші особи (близькі, родичі, знайомі).

Допит свідка-очевидця (чи особи, яка першою виявила труп) передбачає з'ясування таких обставин: коли і чому він з'явився на місці вбивства; хто ще був з ним; чи не виявляв потерпілий ознак життя; чи не було змінено обстановку на місці події; чи не бачив свідок, як було вчинено злочин; що він чув або бачив; скільки було злочинців, їх зовнішність, як вони були одягнені; якою зброєю було вчинено вбивство; чи користувалися злочинці транспортом; чи мали вони радіозв'язок; про що розмовляли злочинці; як вони звертались один до одного; в якому напрямку зникли злочинці; як довго вони перебували на місці події тощо.

Специфіка вбивств на замовлення передбачає необхідність використання сучасних криміналістичних науково-технічних розробок. Однак можуть дати певний результат і традиційні засоби відтворення особи злочинця за допомогою свідка-очевидця — **у вигляді словесного або рисованого портрета, фоторобота** (у тому числі із застосуванням комп'ютерної техніки).

У розкритті вбивств на замовлення важливе значення має створення так званих **психологічних портретів, чи психологічних профілів**. Це один з різновидів криміналістичних розумових моделей. Портрет (профіль) розшукуваного злочинця є системою відомостей про психологічні та інші ознаки даної особи, важливі для її виявлення та ідентифікації. Ця система охоплює не тільки психологічні, а й правові, соціально-демографічні, криміналістичні ознаки. На відміну від багатофункціонального словесного портрета психологічний портрет відображає внутрішні, психологічні, а також поведінкові ознаки людини. Його основна функція — бути засобом пошуку, виявлення злочинця, особу якого не встановлено.

Певну допомогу в розкритті вбивств на замовлення можуть надати довідково-інформаційні та оперативні обліки органів внутрішніх справ.

■ Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність вбивства на замовлення?
2. Які існують криміналістичні ознаки, що відрізняють вбивства на замовлення від інших вбивств за наявності первинної інформації?
3. Які застосовуються способи вчинення вбивств на замовлення?

4. Що є типовими місцями вчинення вбивства на замовлення?
5. Які знаряддя застосовують злочинці під час вчинення вбивства на замовлення?
6. Хто найчастіше стає жертвою вбивств на замовлення?
7. Які існують зв'язки між учасниками вбивства на замовлення?
8. Які слідчі дії необхідно проводити на початковому етапі розслідування вбивств на замовлення?
9. У чому полягають особливості проведення огляду місця події при розслідуванні вбивств на замовлення?
10. Які обставини слід з'ясувати у свідка-очевидця при розслідуванні вбивств на замовлення?
11. Що таке психологічний профіль?

Розслідування зґвалтувань

§ 1. Криміналістична характеристика зґвалтувань

Зґвалтування є найбільш тяжким злочином проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, що посягає на здоров'я, волю, честь і гідність людини. Нерідко зґвалтування пов'язане з убивством або такими тяжкими наслідками, як самогубство потерпілої особи, заподіяння тілесних ушкоджень, зараження венеричною хворобою, вимушені аборти. Суто інтимний характер переживань потерпілих, глибокі психічні травми поряд з іншими чинниками надають винятково латентний характер багатьом із зґвалтувань і серйозно ускладнюють їх розкриття.

Кримінальна відповідальність за такі злочини передбачено ст. 152 КК, де зґвалтування визначається як статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи.

Для формування методики розслідування зґвалтувань важливе значення мають такі елементи їх криміналістичної характеристики, як способи вчинення злочину, типові сліди, обстановка вчинення таких злочинів, особа злочинця, особа потерпілої (потерпілого).

Способи вчинення зґвалтування можна поділити на дві групи:

1) коли гвалтівник докладает цілеспрямованих активних зусиль та застосовує дії з метою вчинення злочину: вистежує жертву, нападає на неї, обирає безлюдне місце для вчинення злочину, застосовує фізичне або психічне насильство з метою придушення опору потерпілої, доводить її до безпорадного стану, наприклад, шляхом споювання алкогольними напоями, одурманення наркотиками або спеціально підготовленим зіллям тощо;

2) коли зґвалтування вчиняється злочинцем з використанням уже наявного безпорадного стану потерпілої особи або після приведення її в такий стан, або з використанням сформованої ситуації, її легковажної або провокуючої поведінки.

На практиці трапляються й поєднання цих двох способів.

Найпоширенішими *способами підготовки до зґвалтування* є такі:

1) вистежування потерпілої особи злочинцем у пізній час поблизу місць проживання, по шляху з роботи або на роботу, на зупинках громадського транспорту, після чого злочинець супроводжує їх до безлюдних місць, де гвалтує; 2) заманювання потерпілої особи гвалтівником у «тихі» місця шляхом обману; 3) підшукування жертв злочину, які працюють уночі або знаходяться удома одні (в тому числі малолітніх та неповнолітніх); 4) проникнення, як правило, обманом у квартиру або приміщення, де потерпіла особа знаходиться одна; 5) попереднє сплювання злочинцем жертви злочину спиртним, уведення наркотичних засобів та інших одурманюючих препаратів (з водою, чаєм, кавою) з метою приведення потерпілої особи в безпорадний стан; 6) застосування фізичної сили (удари, зв'язування тощо) або погроза застосування такої сили за допомогою різних предметів (ціпок, ніж, сокира, пістолет та ін.); 7) виявлення злочинцем потерпілої особи, якій можна погрожувати розправитися з дітьми (як правило, малолітніми, грудними), які знаходяться у цей момент з нею; 8) викрадення злочинцем потерпілих осіб (жінок, дівчат, малолітніх, неповнолітніх) та позбавлення їх свободи для задоволення гвалтівником сексуальних потреб всупереч волі жертви; 9) приготування злочинцем засобів для маскування своєї зовнішності (маски, окуляри, перуки, одяг тощо); 10) підготовка неправдивого алібі, наприклад, гвалтівник мотивовано пояснює, що в час вчинення злочину він знаходився в іншому місці (на риболовлі, у лісі за грибами, на зустрічі з друзями та ін.); 11) співучасниця групи неповнолітніх злочинців обманом заманює свою знайому в задалегідь приготовлене гвалтівниками місце, де її гвалтує вся група підлітків; 12) підготування транспортного засобу, на якому гвалтівник планує на дорозі підібрати (або силою затягнути) голосуючу на дорозі самотню жінку, завести її у безлюдне місце та зґвалтувати; 13) обрання місця та способів учинення злочину, розроблення плану його вчинення, підібрання співучасників і розподіл ролей; 14) спеціальні фізичні тренування гвалтівника з метою придушення опору жертви або якнайшвидшого зникнення (втечі) з місця злочину тощо.

Дії з безпосереднього вчинення аналізованих злочинів у загальному вигляді визначено в диспозиції ст. 152 КК — статеві зносини, що поєднуються із: а) застосуванням фізичного насильства; б) погрозою його застосування (воля потерпілої особи пригнічується) або в) з використанням безпорадного стану потерпілої особи (її воля ігнорується).

Способи вчинення цих злочинних діянь за зовнішніми ознаками, механізмом здійснення можна класифікувати за такими видами: а) зґвалтування потерпілої особи, пов'язані зі спільним проведенням вільного часу. Як правило, це характерно для молодих людей, нерідко має місце вчинення зґвалтування групою осіб; б) зґвалтування потерпілої особи, вчинені після нетривалого спілкування з нею; в) зґвалтування потерпілої особи (жінок, неповнолітніх та малолітніх дівчат), що перебувають у родинних відносинах зі злочинцями; г) зґвалтування незнайомої потерпілої особи; ґ) зґвалтування знайомої потерпілої особи — колеґ по роботі, сусідів, знайомих за місцем навчання або роботи; д) інші випадки зґвалтування.

Найпоширенішими є такі способи приведення жертви в безпорадний стан: шляхом споювання алкогольними напоями, одурманення наркотичними засобами або спеціально підготовленим зіллям, приведення в безпам'ятство за допомогою фізичного впливу тощо.

Дії злочинців з приховування зґвалтування найчастіше включають: 1) знищення злочинцем свого одягу, іноді його прання, ремонт, перефарбовування, спалення, викидання на смітник, утоплення у воді тощо; 2) маскування зовнішнього вигляду гвалтівника (підстригання волосся, вусів, бороди або їх відрощування, зміна кольору); 3) залякування та погроза вбивством потерпілої особи, її близьких, якщо вона повідомить про зґвалтування кому-небудь; 4) ретельне проведення туалету статевих органів з метою знищення слідів злочину; 5) повідомлення неправдивих відомостей гвалтівником про себе та потерпілу особу; 6) погроза з боку злочинця розказати знайомим та близьким (колеґам по роботі, сусідам, чоловіку, нареченому тощо) про «негідну» поведінку потерпілої; 7) створення неправдивого алібі, а іноді прагнення надати потерпілій особі першу медичну допомогу; 8) від'їзд гвалтівника з місця свого проживання на певний проміжок часу, аби у потерпілої стерлися з пам'яті ознаки його зовнішності; 9) приведення потерпілої особи в несвідомий або безпорадний стан шляхом нанесення травм у життєво важливі органи, споювання спиртним або введення в її організм наркотичних засобів, сильнодіючих препаратів; 10) вбивство потерпілої особи, спалення трупа тощо.

Типовими слідами зґвалтування найчастіше є сліди насильницьких дій на тілі потерпілої особи та сліди її опору на тілі підозрюваного (укуси, садна, синці, рани, розриви, нашарування різних речовин, розірваний одяг потерпілої особи, гематоми на обличчі, шиї, руках, стегнах); сліди на місці злочину (сліди ніг, рук, зубів, губ, боротьби, транспортних засобів, краплі крові, слина, сперма та ін.); ушкодження та біологічні

виділення (кров, сперма тощо) на одязі потерпілої, злочинця, а також на навколишніх предметах; сліди накладення і мікрочастинки на одязі, взутті, у піднігтьовому вмісті злочинця та потерпілої; зміни в обстановці місця події, сліди злочинних дій і перебування підозрюваного і потерпілої особи на місці вчинення злочину (сліди виділень людського організму, нижня білизна, гудзики, шпильки, волосся, ворсинки одягу).

Обстановка вчинення зґвалтувань у більшості випадків характеризується відсутністю сторонніх осіб, обранням безлюдного місця як на відкритій місцевості, так і в приміщенні. На відкритій місцевості зґвалтування частіше вчиняються в активний спосіб стосовно незнайомої злочинцю жертви.

Місце вчинення зґвалтування тісно пов'язано з конкретною локалізацією матеріальних та інших слідів злочинної події. Найбільш типовими місцями вчинення зґвалтувань є: під'їзди будинків і сходові площадки; підвали та горища будов; лісові масиви, паркові зони та поля; квартира потерпілої або гвалтівника; гуртожитки; нежитлові або занедбані (пусті) приміщення; різні господарські будівлі (у сільській місцевості); занедбані будови, відокремлені двори та інші місця.

Раптові напади на жертву, як правило, вчиняються на вулиці, у малолюдних, глухих місцях уночі або пізнім вечором. Іноді гвалтівник шляхом різних хитрувань (наприклад, пропонує підвезти жертву, покатати, запрошує до себе в гості тощо) затягує жертву у відокремлене, глухе місце.

Якщо гвалтівник нападає на жертву на відкритій місцевості, то це, як правило, безлюдне місце. Посягання у більшості таких випадків вчиняється стосовно незнайомої злочинцю жертви. Якщо злочинець нападає на жертву в денний час або на вулиці, неподалік від жвавого місця (магістралі або площі), не побоюючись бути захопленим на місці злочину, то це свідчить про його підвищену суспільну небезпечність, наявність у нього істотних психічних аномалій. Зґвалтуванню в приміщенні (квартирі, готельному номері та ін.) часто передує попереднє знайомство злочинця з жертвою.

Найбільш характерні проміжки часу вчинення зґвалтувань — це пізні вечірні години (21–22. 00) та перші нічні (23. 00). Більшість зґвалтувань у квартирах потерпілих і злочинців учиняються також у вечірній та нічний час, але в більш тривалий проміжок часу (17. 00–02. 00). Зґвалтування частіше за все вчиняються в теплу пору року (із травня по вересень), увечері або вночі, в основному в святкові та передсвяткові дні.

Особа злочинця. Типові відомості про особу злочинця у справах про зґвалтування характеризуються різноманітними віковими, соціаль-

ними, освітніми та іншими даними. Найчастіше зґвалтування вчиняють молоді люди віком від 17 до 26 років (приблизно 60 % від загальної кількості цієї категорії злочинців). На осіб старше 35 років припадає близько 10 % від загальної кількості виявлених гвалтівників. Значна частина гвалтівників негативно характеризується по роботі у зв'язку із вживанням спиртних напоїв, прогулами, запізненнями, недбайлим ставленням до своїх обов'язків, відсутністю ділової ініціативи. Зазвичай, це грубі, егоїстичні люди, схильні до насильства, задоволення своїх примх будь-якими засобами.

Значній кількості осіб, що вчинили зґвалтування, притаманні різні психічні аномалії: психопатія, хронічний алкоголізм, олігофренія, залишкові явища травм черепа. Для багатьох гвалтівників характерними є підвищена імпульсивність, високий рівень емоційної напруженості та фригідності. Разом з тим нерідко злочинці, особливо це стосується серійних гвалтівників, на роботі і у сім'ї ведуть спокійне, розмірене життя, із проявами деяких властивостей з комплексу неповноцінності у вольовій, інтелектуальній, сексуальній сферах.

Ураховуючи, що зґвалтування вчиняють особи як психічно здорові, так і такі, що страждають на різні розлади психіки, можна виділити наступні групи гвалтівників: 1) *особи, які раніше мали взаємостосунки з потерпілою і вчинили насильницький статевий акт*. Серед них часто виявляються особи, які багато випили або були п'яні до моменту вчинення зґвалтування. В окремих випадках мотив насильства деякою мірою може бути зумовлений провокуючою поведінкою самої потерпілої особи; 2) *особи, які характеризуються цинічним ставленням до жінок*, примітивними інтересами. Як правило, це люди, що страждають на алкоголізм, вживають наркотики, раніше засуджені та ін.; 3) *особи, які мають патологічні прояви статевої зацікавленості* (фетишизм, садизм, педофілія та ін.). Зазначеним суб'єктам притаманні неадекватні вчинки, наприклад, викрадення в жертви інтимних предметів туалету, нанесення їй поранень у певні частини тіла, вирізання статевих органів тощо; 4) *особи, які мають різні аномалії психіки*. До зазначеної групи гвалтівників належать особи, що страждають на різні психози, слабоумство та ін.; 5) *неповнолітні* — найчастіше вчиняють зґвалтування групою, члени якої, як правило, є жителями одного мікрорайону або учнями одного навчального закладу, знайомими по спільному проведеному вільного часу.

Особа потерпілої (потерпілого). У процесі розслідування зґвалтувань слід вивчити особу потерпілого і причини, за яких вона опинилася в такій ролі.

Варіанти взаємодії потерпілої особи і гвалтівника:

1) *потерпіла особа і гвалтівник не знайомі*, потерпіла не шукає ніяких пригод, напад на неї вчиняється в безлюдному місці, в інших випадках люди є, але вони не в змозі надати допомогу або не надають допомогу, бо не бажають втручатися; потерпіла особа перебуває в стані сорому і не кличе по допомогу, оточуючі з цієї причини її не надають; потерпіла особа з урахуванням психологічних особливостей своєї особистості налякалася погрози гвалтівника і через це боїться покликати по допомогу, хоча люди поруч є і вони могли б надати допомогу.

Такими потерпілими можуть бути: а) неповнолітні незаймані (непорочні), індиферентні в сексуальному плані, як правило, із нормальних сімей; б) не незаймані, сексуально активні, із сімей, де спрощено дивляться на сексуальні стосунки, живуть безладним статевим життям (не мають чоловіка, але живуть з тими чоловіками, які їм подобаються); в) матері сімейств, що мають дітей; г) літні (старі) жінки, які давно не мали статевого зносин; г) маленькі дівчата, які ще не усвідомлюють, що таке сексуальне життя; д) жінки, які займаються проституцією; з) дівчини, які мали статевий акт єдиний раз у житті;

2) *потерпіла особа і гвалтівник знайомі*. Потерпіла особа довірлива, це може бути й доросла жінка, й неповнолітня дівчина, неповнолітня, малолітня особа. Вони довіряють різним людям з різних причин, іноді навіть незважаючи на свій незначний життєвий досвід. Нерідко така довірливість розцінюється як легковажна поведінка.

Потерпілими найчастіше стають особи жіночої статі, нерозбірливі в знайомствах, розбещені, а тому вони сприймаються оточуючими як легко доступні. Інша категорія жертв гвалтівників — недосвідчені дівчата, неповнолітні, малолітні, які через наївність не можуть розгадати наміру посягання на їх честь і вчинити необхідний опір. Слід обов'язково враховувати, що потерпілою особою від злочину може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі.

При розслідуванні зґвалтувань важливо мати на увазі *віктимологічний аспект*, тобто поведінку потерпілої особи, яка у деяких випадках провокує дії гвалтівників. Це необхідно для з'ясування суб'єктивної сторони злочину, оскільки в ряді випадків підозрюваний, орієнтуючись на поведінку потерпілої, розцінює її дії як згоду на вступ у статевий зв'язок. Разом із тим *віктимна (провокуюча) поведінка* потерпілого не виключає кримінальну відповідальність, однак може враховуватися при призначенні покарання.

§ 2. Початковий етап розслідування

Порушення кримінальних справ про зґвалтування мають свої особливості. Справи про зґвалтування без обтяжуючих обставин (ч. 1 ст. 152 КК) порушуються тільки за скаргою потерпілої особи (ч. 2 ст. 27 КПК). У виключних випадках, якщо потерпіла особа внаслідок безпорадного стану, залежності від підозрюваного або з інших причин не може самостійно захистити свої права і законні інтереси, кримінальна справа може бути порушена прокурором і за відсутності скарги потерпілої особи. Така справа у разі примирення потерпілої особи з обвинуваченим відповідно до ч. 3 ст. 27 КПК закриттю не підлягає. За наявності обтяжуючих обставин (ч. ч. 2–4 ст. 152 КК) кримінальна справа порушується незалежно від скарги потерпілої особи. Тоді приводом для порушення кримінальної справи може стати заява родичів потерпілої особи, повідомлення медичної установи, виявлення ознак злочину слідчим або іншим уповноваженим суб'єктом.

Перед порушенням кримінальної справи необхідно ретельно вивчити *заяву потерпілої особи*. Іноді трапляються випадки, коли жінка просить притягнути винного до відповідальності за зґвалтування, в той час як у дійсності мало місце хуліганство або, навпаки, було зґвалтування, а потерпіла називає його хуліганством.

У деяких випадках заявниця подає неправдиву заяву про зґвалтування, аби скомпрометувати певну особу через помсту або з інших причин. Іноді потерпіла особа прагне виправдати себе перед знайомими або членами сім'ї. Подаючи заяву про зґвалтування, заявниця не завжди має на меті притягнути когось до кримінальної відповідальності, вона лише має намір заставити конкретну особу одружитися з нею. Тому заявницю слід попередити про те, якщо з'ясується, що факту зґвалтування не було, вона може бути притягнута до кримінальної відповідальності за завідомо неправдиве повідомлення (ст. 383 КК). Доцільно повідомити потерпілій особі про те, яке покарання може бути визначено судом стосовно злочинця, роз'яснити зміст відповідних статей КК. Крім цього, слід обов'язково роз'яснити їй зміст санкцій ч. 1 ст. 152 КК і положень ст. 27 КПК про те, що після порушення кримінальну справу не може бути закрито за примиренням потерпілої з особою, яка вчинила зґвалтування.

За наявності в слідчого таких сумнівів необхідно провести дослідчу перевірку відповідно до ст. 97 КПК, аби розібратися і встановити, чи є достатні підстави для порушення кримінальної справи. Слідчий

практиці відомо чимало випадків обмови невинних, щоб примусити одружитися, помститися за зміну сексуальної партнерки, виправдати свою легковажну поведінку перед батьками тощо.

У перебігу перевірки заяви потерпіла особа докладно розповідає про те, що сталося; далі її направляють на судово-медичне освідування, аби з'ясувати, чи є на тілі потерпілої особи ушкодження і сліди, характерні для насильницького статевого акту, необхідно встановити давність їх виникнення, взяти з піхви біологічні проби на наявність сперми гвалтівника та ін. У потерпілої особи вилучаються одяг і білизна, в яких вона була в момент зґвалтування.

Під час розслідування зґвалтувань *підлягають встановленню такі обставини*: 1) чи мав місце факт зґвалтування або в наявності інсценування злочину чи обмова; 2) місце і час вчинення злочину, в який спосіб і за яких обставин вчинено зґвалтування, в яких конкретно злочинних діях виражається спосіб; 3) хто потерпіла особа, її вік (чи повнолітня вона), стан здоров'я (чи не страждає на психічне або соматичне захворювання), розумовий розвиток, досягнення статевої зрілості, спосіб життя; 4) хто конкретно вчинив даний злочин (особа злочинця), вік, ставлення до жертви, стан здоров'я, психіки, спосіб життя, наявність судимостей; 5) за яких обставин і коли виник намір винного на статеві зносини або дію сексуального характеру всупереч волі потерпілої (потерпілого); 6) злочин вчинено однією особою чи групою осіб, який склад групи, які дії вчинив кожний із співучасників і яка роль у цьому кожного; 7) хто є свідком або пособником зґвалтування, їх характеристики; 8) наслідки зґвалтування: заподіяння тілесних ушкоджень, вагітність, зараження на венеричну хворобу, розлад психіки, самогубство потерпілої особи; 9) який матеріальний і моральний збиток заподіяно потерпілій особі; 10) чи не супроводжувалося зґвалтування вчиненням інших злочинів, якщо так, то якими саме; 11) причини та умови, що сприяли зґвалтуванню.

Практика свідчить, що слідчі при вирішенні питань про порушення кримінальної справи аналізованої категорії зіштовхуються з трьома найбільш типовими слідчими ситуаціями.

1. Коли злочинець знайомий заявнику або встановлений слідством на початковому етапі розслідування, тобто особа, про яку йдеться в заяві потерпілої особи, знайома їй або є інформація про гвалтівника з інших джерел. У такій ситуації слід виділити два основні напрями розслідування: перевірка правдивості заяви потерпілої особи (повідомлення) про зґвалтування і доведення вини, у разі обмови —

невинуватості певної особи. Діяльність слідчого в цих ситуаціях спрямована на збирання і процесуальне закріплення доказів причетності особи до вчиненого злочину: встановлення конкретних обставин події, їх дослідження, оцінка і використання з метою одержання нових даних.

Вихідні дані, що є в розпорядженні слідчого, визначають комплекс і послідовність проведення невідкладних слідчих дій: 1) допит потерпілої особи; 2) освідування потерпілої особи; 3) виїмка у потерпілої особи її одягу та його огляд; 4) огляд місця події; 5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи і судово-медичної експертизи речових доказів (якщо на одязі потерпілої особи є які-небудь виділення гвалтівника); 6) затримання підозрюваного та його допит; 7) обшук підозрюваної особи; 8) освідування підозрюваного; 9) огляд і виїмка одягу підозрюваного; 10) допит свідків; 11) обшуки за місцем проживання та роботи підозрюваного.

2. Коли зґвалтування вчинено невідомим злочинцем, потерпіла особа не знайома з насильником. Для таких ситуацій характерний високий ступінь інформаційної невизначеності — відсутність даних про особу, а коло інших джерел для пошуку злочинця вкрай обмежене. Тому першочерговим завданням є встановлення особи злочинця, його розшук, затримання та викриття. У розглянутих ситуаціях діяльність слідчого має бути спрямована на виявлення і систематизацію максимальної кількості доказової та орієнтуючої інформації, що характеризує особу злочинця і подію злочину.

Для розв'язання таких ситуацій можна рекомендувати наступні першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи: 1) допит потерпілої особи на предмет з'ясування обставин злочину, ознак зовнішності злочинця, встановлення, куди він утік з місця злочину, чи користувався він транспортним засобом тощо; 2) освідування потерпілої особи; 3) виїмка у потерпілої особи одягу та його огляд; 4) огляд місця події; 5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи і судово-медичної експертизи речових доказів (якщо на одязі потерпілої особи є які-небудь виділення гвалтівника); 6) призначення за результатами огляду криміналістичних експертиз; 7) допит свідків-очевидців, а у випадках, якщо немає таких, дії повинні бути спрямовані на їх виявлення; 8) застосування службово-розшукових собак; 9) перевірки результатів оглядів і допитів за криміналістичними обліками (дактилоскопічним, за способом учинення, за ознаками зовнішності тощо); 10) вивчен-

ня матеріалів архівних кримінальних справ (розкритих і нерозкритих) даної категорії шляхом порівняльного аналізу способів учинення таких злочинів (розслідуваного і зазначеного в архівній справі); 11) пред'явлення особам, які бачили злочинця, фотоальбомів із зображенням осіб, які знаходяться на обліку в органах внутрішніх справ; 12) складання пошукових орієнтувань і композиційних портретів; 13) призначення за результатами огляду криміналістичних експертиз; 14) вивчення відомостей, повідомлень, довідок про подібні злочини; 15) постановка завдання про встановлення особи, яка вчинила злочин, оперативним шляхом та ін.

3. Коли зґвалтування вчинено відомим злочинцем, проте він зник з місця події. Основним напрямом розслідування в таких ситуаціях є дослідження матеріальної обстановки на місці події, виявлення, збирання і фіксація доказової та орієнтуючої інформації про подію злочину і особу злочинця, який зник. Дії працівників дізнання та досудового слідства в цій ситуації повинні бути спрямовані на негайне переслідування злочинця по «гарячих слідах» і його затримання, а також на збирання даних, що характеризують особу розшукуваного, виявлення його зв'язків, встановлення можливого місцезнаходження або появи злочинця, вжиття заходів щодо затримання особи, яка зникла з місця події, і доставлення її в органи слідства.

Послідовність і оптимальний комплекс першочергових слідчих дій у розглядуваних ситуаціях можуть виглядати таким чином: 1) допит потерпілої особи; 2) освідчування потерпілої особи; 3) виїмка у потерпілої особи одягу та його огляд; 4) огляд місця події; 5) призначення судово-медичної експертизи потерпілої особи і судово-медичної експертизи речових доказів (якщо на одязі потерпілої особи є які-небудь виділення гвалтівника); 6) допит свідків-очевидців, співучасників (якщо такі є); 7) допит осіб, що можуть дати відомості про злочинця та його спосіб життя (родичів, колег по службі, знайомих); 8) затримання і обшук підозрюваного; 9) допит підозрюваного; 10) освідчування підозрюваного; 11) огляд і виїмка одягу підозрюваного; 12) обшук за місцем проживання, роботи тощо; 13) одержання вільних і експериментальних зразків для порівняльного дослідження; 14) в разі необхідності призначення криміналістичних експертиз та ін. Поряд зі слідчими діями здійснюються оперативно-розшукові та організаційні заходи.

При розслідуванні таких злочинів найбільш **типovими версіями** є: 1) мало місце зґвалтування потерпілої особи; 2) зґвалтування не було, мав місце добровільний статевий зв'язок, який заявниця видає за зґвал-

тування; 3) статевих зносин взагалі не було, заява є неправдивою; 4) мало місце зґвалтування, але потерпіла особа помиляється відносно вказаних нею обставин і особи злочинця; 5) була лише спроба зґвалтування, злочин закінчено на стадії замаху; 6) мала місце добровільна відмова від зґвалтування; 7) зґвалтування не було, мало місце вчинення дій іншого характеру (хуліганство, побої, приниження та ін.).

Крім зазначених, можуть бути висунені й окремі слідчі версії про деякі обставини і деталі події. Так, у ситуації, коли злочинець знайомий заявнику, висунення версій спрямоване на перевірку правдивості заяви (повідомлення) потерпілої особи про зґвалтування. Перш за все перевіряється версія потерпілої особи щодо обставин зґвалтування, а потім — версія стосовно підозрюваного. Основними слідчими версіями, що мають бути ретельно перевірені відносно особи, яка вчинила даний злочин, можуть бути такі: зґвалтування вчинено особою, на яку вказала потерпіла особа; потерпіла особа помиляється щодо особи, яка вчинила зґвалтування, або умисно вказує на іншу особу; потерпіла особа обмовляє конкретну особу. Необхідно ретельно перевірити версії про способи зґвалтування, обстановку вчинення злочину, алібі, якщо воно заявлено підозрюваним, тощо. Одночасно перевіряється версія підозрюваного про вчинення ним статевого акту за добровільною згодою потерпілої особи.

§ 3. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій

Допит потерпілої особи є однією із першочергових слідчих дій, від результатів якої залежить визначення напрямку розслідування. З огляду на той факт, що потерпіла може помилятися або обмовляти певну особу, допит повинен детально плануватися, а його результати — всебічно перевірятися. Потерпілу особу необхідно ретельно допитати про всі обставини, що передували посяганню, які стосуються поведінки гвалтівника і самої потерпілої особи в момент посягання та після нього.

Психічне ставлення потерпілої особи до факту зґвалтування і відповідно мотиви показань можуть бути різними. Саме від цих обставин багато в чому залежить характер вихідних слідчих ситуацій:

1) потерпіла особа заінтересована у встановленні істини в справі і викритті гвалтівника. При оцінці показань потерпілої особи слід ура-

ховувати, що форми її опору гвалтівникові можуть бути різними, оскільки залежать від багатьох чинників (психічний стан потерпілої, її вік, життєвий досвід, співвідношення фізичних сил і можливостей потерпілої особи і гвалтівника, його агресивність, озброєння тощо);

2) потерпіла особа подає свідомо неправдиву скаргу, домагаючись осуду невинного через ворожість до нього, нанесення образи або через те, що факт статевого акту став відомий її близьким, а іноді з міркувань матеріального характеру;

3) потерпіла особа заперечує сам факт її зґвалтування або навіть вчинення статевого акту. Це найчастіше має місце в тих випадках, коли справа порушується за ініціативою органів розслідування, особливо якщо потерпіла особа — заміжня жінка. На об'єктивність показань потерпілої особи негативно впливають прохання родичів винного компенсувати збиток грошима, а також погрози, шантаж, небажання розголосу, страх розриву подружніх стосунків та ін.

Під час допиту, коли гвалтівник відомий, слід з'ясувати такі обставини: прізвище, ім'я, по батькові, вік, місця роботи і проживання злочинця; коли потерпіла особа познайомилася з підозрюваним і при яких обставинах; які були їх взаємостосунки, як часто вони зустрічалися; чи не було раніше спроб з його боку схилити її до статевого акту; уточнити час (день, годину, іноді з точністю до хвилини), коли було вчинено зґвалтування; місце вчинення зґвалтування; у зв'язку із чим потерпіла особа з'явилася на місці злочину; що являє собою місце злочину; де зустрілися потерпіла і підозрюваний, як провели час до вчинення зґвалтування, хто був разом з ними або хто бачив їх разом; чи жила раніше потерпіла особа статевим життям; які сліди насильства залишилися на тілі потерпілої особи, чи збереглися вони до моменту її допиту; чи є сліди вчиненого насильства на одязі і білизні, де знаходяться білизна, одяг зі слідами насильства; чи чинила потерпіла особа опір, а якщо так, то в чому це виражалось; чи могли залишитися на тілі та одязі підозрюваного сліди опору потерпілої особи, а якщо могли, то де саме; чи могли залишитися сліди злочину на місці події; чи не робив підозрюваний (сам або через друзів і рідних) спроби до примирення; які наслідки зґвалтування для здоров'я потерпілої особи; які дії потерпіла особа вчинила після зґвалтування; кому вона розповіла про те, що сталося, хто міг бачити сліди насильства на її тілі або одязі та за яких обставин.

Якщо гвалтівник невідомий, то додатково з'ясовують такі, крім перелічених, відомості про злочинця: його зовнішність і особливі при-

кмети; одяг, прикраси, предмети, речі, які були у гвалтівника; ушкодження, одержані злочинцем унаслідок опору потерпілої особи; транспорт, яким користувався гвалтівник, наявність у нього зброї. Крім цього, необхідно з'ясувати, чи не вживав гвалтівник спроб познайомитися з потерпілою особою, а якщо так, то що повідомив злочинець про себе та в якій формі було встановлено психологічний контакт; чи не передувало нападу вистежування потерпілої особи; якщо нападу передувало вистежування або встановлення психологічного контакту, то де злочинець зустрів її; яким шляхом злочинець і потерпіла особа йшли до місця нападу; напрям, куди він зник; хто міг бачити злочинця, чи не призначав він побачення потерпілій особі та ін.

Огляд місця події проводиться відразу після допиту потерпілої особи і по можливості за її участю. Результати огляду можуть зафіксувати сліди статевого акту (наявність сперми, крові, слини), сліди боротьби (зламані гілки, вирвана трава, пошкоджені меблі, викинуті предмети туалету та їх частини, сліди перебування на місці події потерпілої особи і злочинця. Особлива увага приділяється пошуку слідів ніг, рук, ліктів, колін, інших частин тіла обох осіб, загублених і залишених предметів, недопалків та ін.). Участь потерпілої особи в огляді місця події дає можливість точніше встановити місце вчинення злочину, виявити перелічені сліди, а також предмети, на яких могли залишитися мікросліди від одягу обох, перевірити, чи відповідає обстановка показанням потерпілої особи. Показуючи на місці події напрям переміщення обох під час боротьби і після звалтування, потерпіла особа може згадати деталі події, про які вона забула і не повідомила на допиті.

Тактика огляду місця події значною мірою визначається тим, якими відомостями про особу злочинця володіє слідчий на підставі первинної інформації. Тут можливі три варіанти ситуації: 1) особу гвалтівника встановлено; 2) про особу злочинця можна судити лише за деякими ознаками, котрі потребують додаткової перевірки; 3) особа злочинця невідома.

Якщо до огляду місця події відома особа, підозрювана у вчиненні звалтування, то виникає низка запитань, на які слідчий повинен одержати відповіді: чи відповідає показанням потерпілої особи матеріальна обстановка місця події; чи можна вчинити насильницький статевий акт у конкретній обстановці; чи є ознаки вчинення насильницького статевого акту на місці події; чи є ознаки інсценування злочину.

Якщо гвалтівник невідомий, то в перебігу огляду необхідно виявити сліди, що стосуються злочинця: сліди рук, ніг, одягу та ін.; сліди

виділень організму (сперма, кров, слина); предмети та речі, залишені гвалтівником (головний убір, носова хустка, запонки тощо); ознаки, що свідчать про насильницький характер статевого акту (пошкоджені меблі, розкидані постільні речі та ін.).

Огляд одягу. Після допиту потерпілої проводиться огляд одягу, що був на ній у момент злочину. Огляд полягає у виявленні слідів (плями крові, сперми, бруду, розриви тканини та ін.), за допомогою яких можна було б перевірити, чи мав місце злочин, а також чи причетний до нього підозрюваний. Якщо на одязі або білизні виявлено плями крові, сперми, волосся, частки ґрунту, сліди фарби та ін., їх слід упакувати так, аби виключити можливість їх знищення. Вилучені предмети ретельно оглядаються в присутності понятих і описуються в протоколі огляду, після чого залучаються до матеріалів справи як речові докази. У протоколі огляду мають бути відображені: зовнішній вигляд і розмір предмета, наявні на ньому сліди та пошкодження. Аби уникнути неточностей в описі предметів, для участі в зазначеній слідчій дії бажано залучати судового медика.

З метою встановлення тілесних ушкоджень, заподіяних у процесі посягання, проводиться обстеження тіла потерпілої особи шляхом *освідування*. Згідно зі ст. 193 КПК освідування може бути проведено судово-медичним експертом, лікарем та слідчим з метою встановлення наявності, локалізації ушкоджень та інших слідів злочину на тілі потерпілої особи. Фіксуються і вилучаються наявні на тілі потерпілої особи сліди сперми, крові, слини, волосся, а також мікрочастинки з одягу гвалтівника та місця події. За допомогою судмедексперта або лікаря-гінеколога вилучається вагінальний вміст (з різних ділянок) з метою виявлення сперми гвалтівника, зразків мікрофлори піхви. Також вилучаються мікрочастинки і мікрочастинки, які могли бути при статевому акті занесені з одягу злочинця. У потерпілої особи зістригаються нігті і вилучається піднігтьовий вміст із метою виявлення епітеліальних кліток, крові, слини, уламків волосся, а також мікрочастинок і мікрочастинок з одягу злочинця.

Судово-медична експертиза потерпілої особи дає можливість перевірити вірогідність заяви про зґвалтування, а також одержати докази вчиненого насильства.

Успіх проведення судово-медичної експертизи значною мірою залежить від того, скільки часу минуло з моменту вчинення злочину. Це пояснюється, зокрема, тим, що розриви дівочої незайманої (непорочної) плівки при дефлорації загоюються протягом 6 — 14 днів. Пізніше

цього строку визначити давність порушення незайманої пліви практично неможливо. Сліди ж статевих зносин можна виявити, як правило, не пізніше 4–5 діб.

Характер питань, поставлених перед експертами, залежить від конкретної ситуації, однак має своєю метою встановлення таких обставин: 1) чи досягла особа статевої зрілості; 2) чи жила потерпіла особа статевим життям; 3) чи є в потерпілої особи ушкодження, які їх характер і походження, чим вони могли бути заподіяні та їх давність; 4) чи не могла потерпіла особа заподіяти собі ушкодження сама; 5) чи порушена цілість дівочої пліви в потерпілої особи, а якщо так, то яка давність цього порушення; 6) чи є в статевих шляхах потерпілої особи або на інших частинах її тіла сліди сперми, крові та ін.; 7) чи не настала вагітність, а якщо так, то яка її давність; 8) чи не заражена потерпіла особа венеричною хворобою, а якщо так, то якою і як давно. Перелік питань може бути доповнено залежно від конкретних обставин кримінальної справи.

Допит свідків. Як свідки у першу чергу допитуються ті особи, на яких посилаються потерпіла особа та підозрюваний, а потім їх родичі, знайомі, товариші по службі та сусіди. Мимовільними очевидцями злочину можуть бути громадяни, які проживають поблизу від місця події і прибігли на крики, особи, які брали участь у затриманні гвалтівника. Свідками можуть бути особи, яким потерпіла розповідала про те, що сталося, медичні працівники, які надавали їй допомогу.

У перебігу допитів слідчий з'ясовує, що конкретно бачили або чули свідки, як виглядала потерпіла особа, що вона говорила, як пояснювала те, що сталося, як поведився підозрюваний, як він виглядав, що говорив, якщо ж він зник, то в якому напрямі, на якому транспорті, як був одягнений, чи не помітив свідок його особливих прикмет, чи зможе його упізнати та ін.

З метою з'ясування взаємостосунків потерпілої і підозрюваного, а також характеристик їх осіб проводяться допити свідків, якими можуть бути подруги, родичі і колеги потерпілої особи, друзі, колеги по роботі та родичі підозрюваного. Вони можуть розповісти, чи давно потерпіла знайома з підозрюваним, чи часто вони зустрічалися і з яких приводів, чи не були в близьких, інтимних стосунках, чи не збирався підозрюваний одружитися на потерпілій особі, чи не висловлював намірів порвати з нею стосунки, чи не завів нову дівчину, коханку та ін.

Якщо свідки знали потерпілу особу і підозрюваного, необхідно з'ясувати: як давно, звідки вони знають їх; які моральні якості потер-

пілої, підозрюваного; коло їх знайомих, друзів; спосіб життя; які були між ними стосунки до і після злочину; звідки їм відомо про зґвалтування, які конкретні факти можуть навести на підтвердження своєї думки; коли стало відомо від потерпілої або підозрюваного про факт зґвалтування; в якому стані перебувала в той момент потерпіла особа; чи показувала вона сліди насильства на тілі або одязі.

Допит підозрюваного, як правило, проводиться відразу ж після його затримання та освідування, огляду місця події. Складаючи план допиту підозрюваного, слідчий прогнозує версії, які підозрюваний може висунути на свій захист: алібі, добровільні статеві зносини, заперечення самого факту статевої близькості та ін. Для перевірки алібі підозрюваного докладно допитують про те, де він перебував і що робив у той час, коли було вчинене зґвалтування.

Заявляючи про добровільний характер статевиx зносин, підозрюваний звичайно посилається на наявність інтимних стосунків між ним і потерпілою особою. З метою перевірки цієї версії його допитують про те, як давно триває такий зв'язок; чи знають про це близькі його та її, як до цього ставляться; чи є в нього або в неї листи, щоденники, інші документи, що підтверджують цей зв'язок, чи були між ними сварки; який характер мала його остання зустріч із заявницею; чи не супроводжувалася діями, у результаті яких було заподіяно ушкодження їй та йому, чим він пояснює заяву про зґвалтування.

Підозрюваний може не заперечувати зустріч із заявницею і стверджувати, що статевиx зносин не було. З огляду на той факт, що на тілі і одязі обох можуть бути виявлені сліди статевиx зносин, необхідно перевірити, кому вони належать; підозрюваний допитується про те, з ким вступав у статевий зв'язок востаннє, коли це було, який характер мала зустріч; чи не залишилося від неї ушкоджень на його тілі та одязі. Відносно зустрічі із заявницею докладно з'ясовується, де й у зв'язку із чим він з нею зустрічався, як довго вони були разом, що робили, про що говорили, чи не знімали одягу; хто їх бачив або чув, як вони розсталися; в яких напрямках розійшлися або роз'їхалися; кого він зустрів дорогою; хто знає про їх зустріч. Маючи у своєму розпорядженні показання потерпілої особи, слідчий може розширити перелік питань для перевірки показань.

Освідування підозрюваного, огляд його одягу. Після допиту підозрюваного відносно нього необхідно провести освідування, а його одяг має бути ретельно оглянутий. Освідування підозрюваного провадиться залежно від ситуації до або відразу ж після допиту для встановлен-

ня на його тілі слідів злочину або наявності особливих прикмет. Обстеженню підлягає все тіло (руки, стегна, живіт, шия, обличчя), оскільки в будь-якому його місці можуть бути виявлені синці, подряпини, садна, укуси. Крім ушкоджень, на тілі можуть бути виявлені плями крові, сперми, волосся, інші речовини. Слід старанно оглянути внутрішній та зовнішній боки кишені, манжети, застібки, шви одягу підозрюваного.

Обшук. Необхідність вилучення і дослідження речей підозрюваного зумовлює невідкладність проведення обшуку для виявлення та вилучення цих предметів. Під час обшуку шукають знаряддя, яким підозрюваний погрожував потерпілій особі, речі потерпілої або її близьких, забрані ним з місця злочину.

Такому обшуку передуює встановлення прикмет одягу, в якому були підозрюваний і потерпіла особа на місці злочину. Одяг може бути зховано серед іншого одягу так, що для його виявлення доводиться переміщати багато предметів одягу та оглядати їх з різних боків. Все виявлене має бути оглянуто на місці вилучення, опечатано і у такому вигляді вилучено, аби попередити заяву про те, що які-небудь сліди могли з'явитися на предметах після їхнього вилучення.

При обшуку слід шукати натільну білизну, одяг, які були на підозрюваному в момент учинення злочину, викрадені в потерпілої особи предмети, речі тощо, а також зброю або інші знаряддя, які використовувалися ним при вчиненні зґвалтування. Коли гвалтівник відомий потерпілій особі, то, крім перелічених об'єктів, треба шукати листи та документи, що свідчать про їхні взаємостосунки. Треба також звернути увагу на предмети, що характеризують особу підозрюваного і його ставлення до осіб жіночої статі: щоденники, фотографії, відеострічки, порнографічну літературу, предмети жіночого одягу та ін.

Пред'явлення для впізнання підозрюваного в зґвалтуванні потерпілій особі має проводитися в суворій відповідності з вимогами кримінально-процесуального закону (ст. 174 КПК) і при обов'язковій умові, аби потерпіла особа вказала на індивідуальні особливості та характерні прикмети підозрюваного, чи зробила заяву, що може його упізнати. Про ці обставини потерпілу особу допитують до пред'явлення для впізнання. Якщо потерпіла не досягла 14 років, то в зазначеній слідчій дії повинен брати участь педагог.

З огляду на специфіку розглядуваної категорії злочинів для безпеки потерпілої особи і виключення спричинення додаткової психологічної травми (особливо для малолітніх або неповнолітніх) слід упізнан-

ня проводити поза візуальним спостереженням. Упізнання також може бути проведене за фотознімками або функціонально-динамічними ознаками (ходою, голосом та ін.).

Призначення судових експертиз. При розслідуванні зґвалтувань найчастіше призначаються судово-біологічні, цитологічні, трасологічні, судово-грунтознавчі, судово-психологічні, судово-психіатричні експертизи.

Судово-біологічна експертиза, при проведенні якої досліджуються плями крові, виявлені на одязі, білизні та тілі підозрюваного і потерпілої особи, дозволяє встановити статева належність крові, визначити її групову належність та ін. На вирішення експерта можна поставити такі питання: а) чи є на даних предметах (одягу та ін.) кров; б) якщо кров належить людині, то яка її група; в) яка статева належність крові в плямі; г) чи збігається ця кров за групою із наданими на експертизу зразками крові підозрюваного і потерпілої особи; ґ) яке регіональне походження крові; д) яка давність утворення плям крові; е) чи належить кров конкретній особі та ін.

На вирішення *цитологічної експертизи* можна поставити такі питання: 1) яка статева належність волосся і часток тканин людини; 2) чи є на одязі, тілі та у піднігтьовому вмісті потерпілої особи і підозрюваного тканеві та інші біочастинки людини, від якої вони відділилися; 3) яке регіональне походження цих частинок, чи мають вони групову специфічність; 4) яке регіональне походження слідів крові та ін.

Трасологічна експертиза вирішує такі питання: 1) чиїм взуттям залишено слід на місці події; 2) сліди чиїх пальців є на предметах, що становлять обстановку місця події, на дзеркальці, гаманці, сумочці потерпілої особи; 3) чи не залишено сліди зубів на тілі підозрюваного потерпілою особою і навпаки; 4) чи не розрізаний одяг потерпілої особи ножем, вилученим при обшуку підозрюваного, та ін.

Судово-грунтознавча експертиза призначається для визначення того, чи не походять частинки ґрунту, бруду, виявлені на взутті та одязі підозрюваного, з конкретної ділянки місцевості (місця, де сталося зґвалтування).

Судово-психологічна експертиза призначається для вирішення таких питань: а) здатність зазначених осіб правильно сприймати обставини, які мають значення для справи, та давати щодо них свідчення; б) можливість запам'ятати в конкретній ситуації прикмети зовнішності людини, предметів, ділянок місцевості тощо; в) наявність або відсутність стану фізіологічного афекту чи іншого емоційного стану; ґ) пси-

хологічні особливості особи (темперамент, характер, потреби, інтереси тощо), чи усвідомлювала потерпіла особа значення дій, які вчиняли з нею, та ін.

Судово-психіатричні експертизи проводяться з метою виявлення психічних захворювань як у підозрюваного (обвинуваченого), так і в потерпілої.

§ 4. Профілактичні дії слідчого при розслідуванні зґвалтувань

Установлення причин та умов, що сприяли зґвалтуванню, є складовою частиною загального процесу розслідування цього злочину і має принципове значення. Профілактична робота слідчого при розслідуванні таких злочинів має певну особливість, оскільки стосується інтимних сторін життя потерпілих осіб, більшість з яких не бажають розголошення відомостей щодо факту зґвалтування та їхнього особистого життя.

Установлення причин та умов, що сприяли зґвалтуванню, відбуваються безупинно, починаючи з моменту порушення кримінальної справи. Обставини, що сприяють вчиненню зґвалтувань, визначаються шляхом допитів підозрюваних, свідків, потерпілих осіб, оглядів місця події, обшуків, призначення судових експертиз і проведення інших слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

Особи, які вчинили зґвалтування, як правило, характеризуються негативно. Нерідко це алкоголіки, несімейні люди, особи з відхиленнями психіки, вузьким світоглядом. Такими вони стають унаслідок неблагополучної обстановки і неправильного виховання в сім'ї, дурного впливу оточуючих. До вчинення зґвалтувань можуть привести паразитичний спосіб життя, статева розбещеність, вживання спиртних напоїв, наркотиків. Іноді вчиненню зґвалтувань сприяють легковажна, провокуюча поведінка самої потерпілої особи, її надмірна довірливість, безпечність. Повторному вчиненню зґвалтувань може сприяти та обставина, що потерпіла особа несвоєчасно повідомляє в правоохоронні органи про факт зґвалтування, оскільки не вірить в можливість встановлення гвалтівника.

До умов, що сприяють вчиненню зґвалтувань, належать відсутність освітлення під'їздів, будинків, вулиць, парків, дворів, а також належної охорони громадських місць.

Відсутність виховної роботи в колективах, несвоєчасне та неправильне реагування з боку організації, адміністрації підприємств та установ на аморальну поведінку деяких членів колективу також сприяють вчиненню ними таких злочинів. Слідчий, вивчаючи особу гвалтівника, обов'язково з'ясує, які чинники сприяли виникненню у нього негативних рис, що в свою чергу зумовили вчинення даною особою злочину: неправильне виховання у сім'ї, безконтрольність з боку батьків, їх аморальна поведінка тощо.

Неналежний контроль батьками за дітьми, особливо за малолітніми та неповнолітніми, які залишаються без догляду на вулиці, у дворі, також може стати причиною вчинення зґвалтувань. Нерідко злочинці використовують для цього незаперті горища, підвали, сараї та інші приміщення. Необхідно, аби всі ці місця знаходилися під відповідними контролем та наглядом.

Як профілактичні заходи зґвалтування неповнолітніх і малолітніх дівчат органам охорони здоров'я можна рекомендувати проведення регулярних медичних оглядів. Це може сприяти своєчасному виявленню випадків зґвалтування і припиненню злочинної діяльності гвалтівників.

Залежно від обставин слідчий, крім внесення подань, уживає й інших можливих заходів попередження зґвалтувань, зокрема виступає з бесідами, лекціями, доповідями. Проте основною формою профілактичної роботи слідчого при розслідуванні зґвалтувань є подання про вжиття заходів для усунення причин і умов, що сприяють вчиненню цих злочинів (ст. 23¹ КПК). Такі подання повинні містити достовірно встановлені, перевірені обставини, що сприяють вчиненню злочину по даній кримінальній справі. Це не загальнотеоретичні роздуми про причини злочинності, а конкретні факти, пов'язані із вчиненням зґвалтування. Крім цього, необхідно запропонувати конкретні заходи і дії щодо усунення таких обставин з метою попередження повторного вчинення аналогічних злочинів.

Запитання для самоконтролю

1. На які групи можуть бути поділені способи вчинення зґвалтування?
2. Що є типовими місцями вчинення зґвалтування?
3. Якими даними характеризується особа гвалтівника?

4. Які можуть існувати особливості взаємодії потерпілої особи і гвалтівника?
5. Які обставини підлягають встановленню при розслідуванні зґвалтувань?
6. Які типові слідчі ситуації характерні для початкового етапу розслідування зґвалтувань?
7. Які типові версії існують на початковому етапі розслідування зґвалтувань?
8. Які обставини необхідно з'ясувати при допиті потерпілої особи?
9. У чому полягають особливості огляду місця події при розслідуванні зґвалтувань?
10. Які питання вирішує судово-медична експертиза по справах даної категорії?
11. Які існують особливості допиту підозрюваного при розслідуванні зґвалтувань?
12. Які експертизи найчастіше призначаються по даній категорії справ?

Розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (розкрадань)

§ 1. Криміналістична характеристика розкрадань

У кримінальному законодавстві України передбачено відповідальність за посягання на чуже майно шляхом його привласнення чи розтрати, а також зловживання службовою особою своїм службовим становищем (ст. 191 КК). У такий спосіб кримінальний закон називає три форми розкрадання, об'єднані ст. 191 КК: 1) привласнення — незаконне безоплатне утримання майна, ввіреного винному, або майна, яке перебуває в його віданні на законній підставі; 2) розтрата — незаконне безоплатне відчуження, використання та витрачення майна, що було ввірене винному або перебувало в його віданні; 3) зловживання службовим становищем — використання особою організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій всупереч інтересам служби для незаконного безоплатного обернення чужого майна на свою користь або користь інших осіб. Ці посягання в криміналістиці іноді йменують службовими розкраданнями. Дана категорія злочинів передбачає наявність особливого ставлення суб'єкта злочину до майна, яке йому ввірене, перебуває в його віданні, або особа внаслідок службового становища має певні повноваження щодо цього майна.

Розкрадання мають певну специфіку залежно від сфери господарської діяльності (у сфері сільськогосподарського виробництва, у сфері цукрової промисловості, у сфері кондитерської промисловості, у сфері торгівлі, у сфері банківської діяльності та ін.). Необхідно враховувати наявність або відсутність дій винного, спрямованих на прихову-

вання розкрадань (розкрадання, вчинені із застосуванням способів приховування злочину; розкрадання, вчинені без якого-небудь маскування). Розрізняють також розкрадання залежно від особливостей предмета злочинного посягання: розкрадання грошових коштів або товарно-матеріальних цінностей; розкрадання оприбуткованого або неоприбуткованого майна.

Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем — це, як правило, багаторазові дії, що мають тривалий характер. Вони складаються з дій по створенню резервів для розкрадання, вилучення, реалізації чужого майна. Службові розкрадання мають латентний характер. Можна констатувати, що розкрадання являють собою злочинну діяльність складного характеру. Розкрадання пов'язані із вчиненням інших злочинів: зловживанням службовим становищем, хабарництвом, ухиленням від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, фіктивним підприємництвом та ін.

Розглянемо основні елементи криміналістичної характеристики розкрадань (предмет злочинного посягання, спосіб розкрадання, особа розкрадачів, обстановку злочину, типові сліди злочину).

Предметом злочинного посягання є майно, що перебуває в правомірному володінні або віданні винного. Предметом посягання найчастіше виступають грошові кошти, валютні цінності, цінні папери (облігації, акції, сертифікати, чеки, векселі та ін.), товари, готова продукція, сировина, матеріали, напівфабрикати, об'єкти нерухомості тощо.

Спосіб розкрадання — це образ злочинної діяльності, що полягає в системі дій по створенню умов для розкрадання, вилучення майна та обернення його на свою користь або користь інших осіб, а також по приховуванню злочину. В процесі розкрадання злочинці вчиняють різні комплекси (або серії) дій, які можуть стосуватися готування, вчинення або приховування. Обрання способу розкрадання залежить від сфери господарської діяльності, стану обліку на певному підприємстві чи організації, характеру предмета злочинного посягання, особливостей особи розкрадачів та ін.

Підготовка до розкрадання може охоплювати: 1) обрання предмета посягання; 2) формування складу злочинної групи (у тому числі організованої) і визначення функцій кожного з її учасників; 3) моделювання можливих способів створення резервів для розкрадання; 4) підшукування каналів збуту та реалізації викраденого; 5) визначення надійних способів маскування розкрадання та ін.

Підготовка до вчинення розкрадання може полягати у збиранні інформації про надходження грошових коштів на підприємство; пошуку транспортних засобів; вивченні пропускнуої системи підприємства; виготовленні бланків відповідних документів і підробленні їх реквізитів; розробленні плану вчинення злочину.

Старанністю відрізняється підготовка до розкрадань, що вчиняються організованими злочинними групами. Злочинці планують злочинну діяльність, розробляють її певні схеми, встановлюють найбільш доцільні способи вилучення чужого майна.

Способи створення резервів для розкрадання виступають у вигляді неврахованих надлишків. Неврахована продукція — це вироблені (виготовлені) під час виробничої чи іншої діяльності з неврахованої або зекономленої сировини (напівфабрикатів) матеріальні цінності, які не враховуються на балансі (у бухгалтерських документах) підприємства, господарського товариства тощо. Так, способами створення неврахованих надлишків у сфері сільськогосподарського виробництва можуть виступати: заниження якісних показників (наприклад, жирності молока); завищення якісних показників (вологості та ін.); обважування при прийманні продукції тощо. Невраховані надлишки можуть створюватися в процесі виробництва продукції або в торговельних і складських організаціях.

Існують різні способи заволодіння чужим майном. До числа типових можуть бути віднесені: розтрата грошових коштів, які були одержані під звіт; оплата фактично невиконаних робіт; одержання грошових коштів з підприємства за підробленими документами; фальсифікація результатів інвентаризації; привласнення готової продукції підприємства; неповне оприбуткування матеріальних цінностей, що надходять; незаконні виплати службовим особам за рахунок коштів організації премій, винагород, допомоги особам, які на це не мали права, та ін. Способи розкрадань обумовлені різними чинниками: технологією виробництва продукції, особливостями документообігу, відсутністю належного контролю, вимогами, які існують у певній галузі виробництва, тощо.

Приховування розкрадань у більшості випадків пов'язане з оформленням відповідних документів чи внесенням підроблених записів або, навпаки, ігноруванням складання документів. Необхідно пам'ятати, що створення неврахованих надлишків не відображається в документах. Прийомами приховування слідів злочину можуть виступати повне або часткове підроблення документів, їх знищення, підпал приміщен-

ня та інсценування пожежі, інсценування крадіжки (створення фальшивих слідів, що свідчать про вчинення крадіжки) та ін.

Особа розкрадачів характеризується специфічним комплексом ознак. Розкрадачами виявляються: службові та матеріально відповідальні особи, особи, які виконують управлінські функції. Причому суб'єктом привласнення та розтрати може бути як приватна особа, так і службова. Суб'єктом заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем може бути тільки службова особа. Розкрадання в більшості випадків вчиняються групою осіб. Дані про особу розкрадачів охоплюють відомості про їх службове становище, зв'язки з іншими учасниками злочину, рольові функції у розкраданні кожного співучасника, професійні навички злочинців, їх соціально-психологічні якості та ін. Розкрадачам притаманний високий освітній та інтелектуальний рівень, належна професійна підготовка, знання технології виробництва. До злочинної діяльності можуть залучатися корумповані співробітники правоохоронних і контролюючих органів, досвідчені економісти, технологи, юристи та ін.

Вчинення розкрадань багато у чому зумовлено **обстановкою злочину** (умовами, в яких діє розкрадач). До обстановки вчинення розкрадання можуть бути віднесені: неналежний контроль за збереженням майна; прогалини в бухгалтерському обліку і звітності; можливості неконтрольованої зміни технологічного процесу; невисокий рівень господарської діяльності та ін. Обстановка злочину зумовлена специфікою фінансово-господарської діяльності підприємства, установи чи організації.

Типові сліди розкрадань містяться в різного роду документах (наприклад, бухгалтерських або організаційно-управлінських). Дії розкрадачів можуть відображатися на різних матеріальних об'єктах. До слідів у широкому розумінні слова може бути віднесено невраховану продукцію або відсутність товарно-матеріальних цінностей при її нестачі.

■ § 2. Обставини, що підлягають з'ясуванню

У процесі розслідування розкрадань слід виходити із предмета доказування по кримінальній справі. Типовими обставинами, що підлягають з'ясуванню в перебігу розслідування розкрадань, є:

1) чи мало місце вилучення чужого майна; чи встановлені нестача або надлишки товарно-матеріальних цінностей;

- 2) яка форма розкрадання обрана злочинцем (привласнення, розтрата, заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем);
- 3) який спосіб розкрадання було застосовано; чи використовувалися і які саме підготовчі дії та дії щодо приховування злочину;
- 4) що з'явилося предметом злочинного посягання (грошові кошти, цінні папери, готова продукція, сировина та ін.); чи вчинено розкрадання оприбуткованого або неоприбуткованого майна;
- 5) хто є розкрадачем; яке коло осіб, що беруть участь у розкраданнях; яким чином розподілялися функції серед учасників розкрадання; чи вчинено розкрадання організованою групою та ін.;
- 6) яка тривалість злочинної діяльності; чи вчинено розкрадання повторно; який загальний часовий період розкрадання, час вчинення окремих епізодів злочинної діяльності;
- 7) де були вчинені різні епізоди розкрадань; яка поширеність розкрадання;
- 8) які розміри викраденого та заподіяного збитку;
- 9) чи існує зв'язок розкрадання з іншими злочинами (даванням хабарів, зловживанням службовим становищем, ухиленням від сплати податків та ін.);
- 10) чи був зв'язок розкрадачів з корумпованими особами контролюючих і правоохоронних органів;
- 11) як чинники обстановки злочину вплинули на вчинення розкрадання;
- 12) які причини та умови, що сприяли вчиненню розкрадань.

§ 3. Початковий етап розслідування

У багатьох випадках для встановлення ознак розкрадання необхідним є проведення дослідчої перевірки. У процесі такої перевірки здійснюється інвентаризація та призначається документальна ревізія. Інвентаризація дозволяє перевірити збереження товарно-матеріальних цінностей, виявити їх нестачу або надлишки та ін. Документальна ревізія передбачає вивчення бухгалтерського обліку і документообігу, правомірності проведення розрахунків з дебіторами та кредиторами, оприбуткування виторгу від реалізації товарів та ін. У перебігу дослідчої перевірки можуть проводитися різні оперативно-розшукові та організаційні заходи.

На підставі дослідчої перевірки вирішується питання про порушення кримінальної справи. Підставою для цього є достатні дані, що

вказують на наявність ознак злочину (створення неврахованих надлишків продукції, продаж товарів поза касою, знищення звітних документів, безпідставне списання майна тощо).

Для початкового етапу розслідування розкрадань характерні такі типові ситуації: 1) виявлено нестачу товарно-матеріальних цінностей, відомі матеріально відповідальні особи, однак незрозуміло — чи виникла нестача як результат розкрадання; 2) виявлено невраховані надлишки у матеріально відповідальних осіб. Причина виникнення таких надлишків невідома; 3) виявлено підроблення документів бухгалтерського обліку та інших.

Ознаками розкрадань є: нестача або надлишки товарно-матеріальних цінностей; підроблення бухгалтерських документів; позацільові витрати авансових або кредитних коштів; знищення («необережне») бухгалтерської та іншої документації; наявність матеріальних збитків; виявлення фальсифікованих товарів; транспортування продукції, яка перевищує зазначену в супровідних документах; збільшення кількості претензій до якості товарів тощо.

На початковому етапі розслідування можуть бути висунуті такі версії: 1) розкрадання дійсно має місце (у формі привласнення чи розтрати або заволодіння майном шляхом зловживання службовим становищем); 2) розкрадання не було, нестача утворилася як результат крадіжки; 3) розкрадання не було, нестача виникла як результат природних причин (наприклад, усихання або утрушування); 4) розкрадання не було, надлишок виник як результат помилки при одержанні продукції; 5) має місце інший злочин (наприклад, фіктивне банкрутство); 6) вчинено правомірний цивільно-правовий правочин.

Комплекс слідчих дій початкового етапу розслідування зумовлений слідчою ситуацією. Разом з тим особливе значення при розслідуванні розкрадань мають такі слідчі дії, як: виїмка документів або зразків сировини, готової продукції; слідчий огляд документів; допит підозрюваних; допит свідків; обшук; огляд приміщень; призначення судових експертиз. Можуть бути проведені й інші слідчі дії.

Виїмка документів передбачає знання документообігу підприємства, установи чи організації. Різноманіття документації, що може підтверджувати або спростовувати факт розкрадання, пов'язане з необхідністю запрошення до участі у виїмці спеціаліста в галузі бухгалтерського обліку. Виїмка може провадитися з метою вилучення зразків сировини або готової продукції, лекал або трафаретів. Досить специфічною є виїмка електронних документів.

Слідчий огляд документів здійснюється з метою вивчення законності та повноти операції, змісту та наявності необхідних реквізитів, виявлення ознак підроблення. Документи повинні вивчатися з погляду їхньої відповідності нормативним актам, зіставлення з іншими документами.

У процесі розслідування досить часто проводять слідчі огляди приміщень (складських, виробничих, підсобних, торговельних).

При розслідуванні розкрадань важливе значення має **допит підозрюваного**. Допит підозрюваного по справах про розкрадання передбачає ретельну підготовку до цієї слідчої дії. При цьому слід вивчити нормативні акти, що регулюють діяльність підприємства, організації або установи, документи, матеріали дослідчої перевірки. Така інформація може з успіхом використовуватися в перебігу допиту, оперування даними, пред'явлення тих чи інших доказів на допиті. При допиті підозрюваних можуть бути з'ясовані такі питання: який предмет діяльності підприємства; яким чином організовано бухгалтерський облік; хто відповідає за роботу канцелярії; які особливості технологічного процесу на підприємстві; чи здійснювалися вдосконалення технологічного процесу та у чому вони полягали; які умови зберігання товарно-матеріальних цінностей; хто має доступ до майна тощо. У тих випадках, коли перевіряється версія про розкрадання, що вчинене шляхом створення неврахованих надлишків, у підозрюваних осіб можуть бути також з'ясовані: ким, коли і яким чином створювалися надлишки, з якого матеріалу, де і в якій спосіб вони реалізовувалися, хто входив до злочинної групи, як розподілялися злочинні доходи, куди вони вкладалися, як розподілялися функції між учасниками групи, скільки часу здійснювалася злочинна діяльність, чи надавали допомогу корумповані чиновники та ін.

При розслідуванні розкрадань повинні бути **допитані свідки**. Існують три основні групи свідків: 1) особи, які можуть виявитися відповідальними за потурання розкраданням (бухгалтери, ревізори, керівники підприємств, установ чи організацій); 2) матеріально відповідальні особи; 3) особи, які стикаються з тими, хто вчиняє розкрадання.

Під час **обшуку** можуть бути виявлені документи, чорнові записи, електронні документи, предмети, що мають значення для встановлення істини по кримінальній справі. Обшук провадиться також з метою виявлення викраденого майна. Якщо розкрадання вчинено групою осіб, доцільно проводити групові обшуки.

На початковому етапі розслідування найбільш часто **призначаються** такі **судові експертизи**: судово-економічні (судово-бухгалтерські), судово-товарознавчі, судово-технологічні, судово-почеркознавчі, технічні експертизи документів та ін. Так, завданням судово-економічної

експертизи є встановлення: документальної обґрунтованості нестачі або надлишків товарно-матеріальних цінностей і грошових коштів, періоду та місця їх утворення, а також розміру заподіяної матеріальної шкоди; правильності документального оформлення операцій щодо приймання, зберігання, реалізації товарно-матеріальних цінностей і руху грошових коштів; відповідності відображення в бухгалтерському обліку фінансово-господарських операцій вимогам чинних нормативних актів; недоліків в організації бухгалтерського обліку та ін. Судово-технологічна експертиза допомагає встановити вплив зміни технології виробництва на якість виробів, можливу економію сировини, її фактичні витрати при виготовленні певного виробу готової продукції тощо.

Запитання для самоконтролю

1. Які існують форми розкрадання, об'єднані ст. 191 КК України?
2. Що є предметом злочинного посягання при розкраданні?
3. Що являють собою способи створення резервів для розкрадання?
4. Які вирізняють способи заволодіння чужим майном при розкраданні?
5. Якими ознаками характеризується особа розкрадача?
6. Що можна віднести до обстановки вчинення розкрадання?
7. Які обставини підлягають з'ясуванню при розслідуванні розкрадання?
8. Які типові ситуації притаманні початковому етапу розслідування розкрадань?
9. Що є ознаками розкрадання?
10. Які версії можуть бути висунуті на початковому етапі розслідування розкрадання?
11. Який комплекс слідчих дій характерний для початкового етапу розслідування розкрадань?
12. Чому важливою слідчою дією при розслідуванні розкрадання є виїмка документів?
13. Які обставини необхідно з'ясувати при допиті підозрюваного по справах про розкрадання?
14. Які судові експертизи слід призначити при розслідуванні розкрадання?

Розслідування крадіжок

§ 1. Криміналістична характеристика крадіжок

Крадіжки — найбільш поширені та небезпечні злочини, що посягають на державне, колективне та особисте майно громадян. Відповідно до ст. 185 КК **крадіжка** — *таємне викрадання чужого майна*. Ступінь суспільної небезпечності цих злочинів значно підвищується, коли вони вчиняються у вигляді злочинного промислу злодіями-рецидивістами чи особами, які ухиляються від суспільно корисної праці, або неповнолітніми, які об'єдналися в організовані злочинні групи з метою систематичного вчинення крадіжок.

Поняттям «крадіжка» охоплюється значне коло злочинів, що різняться за предметом посягання, способом вчинення і приховування, місцем реалізації злочинного задуму. З огляду на це вирізняють:

1) крадіжки з приміщень — крамниць, кіосків, складів, готелів, санаторіїв, гардеробів, гуртожитків, квартир, будинків, дач тощо;

2) крадіжки матеріальних цінностей з цехів промислових підприємств, підприємств АПК, комунального господарства і будівельних майданчиків, а також вантажів на залізничному, річковому, морському і повітряному транспорті;

3) крадіжки особистих речей громадян на вокзалах, з купе поїздів тощо;

4) кишенькові крадіжки (на базарах, у громадському транспорті);

5) крадіжки транспортних засобів (автомобілів, мотоциклів, мопедів тощо).

Будь-який злочин, у тому числі крадіжка, — це подія, що характеризується сукупністю тільки їй притаманних властивостей і відмінних ознак. Разом з тим ці злочини мають і спільні риси, що дозволяють надати їм узагальнену характеристику і виділити при цьому певну специфіку розслідування деяких видів крадіжок. Криміналістична характеристика крадіжок містить відомості про своєрідні ознаки (елементи): обстановку, в якій готуються і вчиняються крадіжки; предмет

злочинного посягання; способи вчинення крадіжок; типові сліди; особу злочинця (типи і характер злочинських груп, мотиви поведінки тощо); особу потерпілого від злочину.

Одним з елементів криміналістичної характеристики крадіжок є *обстановка*, в якій готуються і вчиняються ці злочини. Крадіжки належать до групи злочинів, місце вчинення яких локалізується просторово і здебільшого обмежене невеликою площею (ділянкою місцевості, приміщенням тощо). За характером зв'язку злочинних дій з особливостями місця їх вчинення можна виділити три різновиди крадіжок:

а) місце заздалегідь обирається злочинцем і є одним із чинників формування способу приготування та вчинення крадіжки. Так, квартирні крадіжки вчиняються здебільшого у містах, переважно у районах новобудов. При цьому використовуються зручні для злодія конструктивні особливості входних дверей (наявність щілин, відкривання усередину житла, недосконалість засувних пристроїв та ін.), відсутність охоронної сигналізації, «вразливість» перших і останніх поверхів багатоквартирних будинків, обмежена кількість квартир на сходових площадках тощо;

б) місце, що пов'язане з предметом крадіжки (склади, будівельні майданчики та ін.);

в) крадіжки, в яких обрання місця реалізації злочинних дій є випадковим (кишенькові крадіжки).

Таємний характер крадіжок зумовлює обрання відповідного часу їх вчинення. Наприклад, дев'ять з десяти квартирних крадіжок вчиняються з 9-ї до 17-ї години у робочі дні тижня, більше половини — улітку; крадіжки з крамниць, комор — у вечірні та нічні часи, святкові або вихідні дні; значна кількість кишенькових крадіжок вчиняються у ранішні та вечірні години, години «пік», коли виникає сприятлива для цього ситуація у міському транспорті, крамницях, на ринках та в інших багатолюдних місцях.

Важливе місце серед елементів криміналістичної характеристики крадіжок посідають відомості про *предмет злочинного посягання*. Так, під час квартирних крадіжок, як правило, викрадаються гроші (в тому числі іноземна валюта), коштовності, антикваріат, предмети релігійного культу, імпортна відео-, аудіо-, теле- і радіоапаратура, персональні комп'ютери, одяг, взуття та інші предмети господарсько-побутового призначення, у тому числі продукти харчування. Предметом кишенькових крадіжок є гроші, а також коштовності, відеокамери, фотоапарати, портативні магнітофони, плейєри, які викрадають із сумок, портфелів тощо.

Предметом крадіжок можуть бути автомобілі, мотоцикли, мопеди як засіб пересування або як комплекти різних агрегатів і деталей, котрі можна розібрати (мотор, шасі, колеса, магнітофон та ін.). У сфері комунального господарства предметами крадіжок є електролічильники, колективні телевізійні антени, агрегати ліфтів тощо. Щорічно збільшується кількість крадіжок вогнепальної зброї та вибухових речовин з військових частин, складів та інших сховищ.

Визначення предмета крадіжки під час розслідування конкретного злочину сприяє встановленню інших його елементів, зокрема окремих характеристик особи злочинця, обстановки вчинення та ін. Так, орієнтування злочинця на місці крадіжки, швидкість і цілеспрямованість дій при обранні схованок і відборі коштовностей свідчать про достатню поінформованість (обізнаність) злочинця про місцезнаходження предметів, які його цікавлять. Викрадення автомашин, крадіжки апаратури, електролічильників, телевізійних кабелів, антен вчиняються, як правило, особами, які мають певні професійно-технічні знання і навички.

Найбільш інформативним джерелом у криміналістичній характеристиці крадіжок виступають відомості щодо **способів вчинення** злочинів даного виду. За останні роки крадіжки державного, колективного та особистого майна набули рис організованої і професійної спрямованості, відрізняються кваліфікованими способами їх вчинення, що включають різноманітні дії при підготовці до крадіжки, безпосередньому заволодінні матеріальними цінностями (майном), а також приховуванні слідів злочинного посягання. До числа дій злочинців при підготовці до вчинення крадіжки слід віднести такі:

1) обрання об'єкта крадіжки (квартири, будинку, дачі, крамниці, вагона, контейнера, автомобіля тощо) здебільшого здійснюється або проведенням розвідувальних дій, або завдяки прямій чи несвідомій наводці інших осіб, у тому числі майбутньої жертви (потерпілого);

2) вивчення об'єкта крадіжки та обстановки, в якій злодію доведеться діяти. З цією метою використовуються різноманітні приводи для відвідування приміщень (наприклад, під виглядом медичного працівника, страхового агента, слюсаря, електрика та ін.). Під час такого «відвідування» злочинець намічає предмети крадіжки і визначає місця їх зберігання, вивчає розташування приміщень (кімнат), особливості засувних пристроїв на дверях, вікнах тощо, а іноді створює необхідні умови для реалізації злочинного задуму (пошкоджується охоронна сигналізація, телефонний кабель, викрадається ключ від замка вхідних дверей або робиться його зліпок тощо);

3) обрання найбільш ефективного способу безпосереднього заволодіння майном, а також підготовка необхідних технічних засобів, за допомогою яких буде здійснено злочинний намір (знарядь спеціального призначення, що використовуються для подолання перешкод, вимкнення охоронної сигналізації, транспортних засобів для пересування до об'єкта крадіжки і перевезення викраденого та ін.);

4) обрання способу приховування слідів крадіжки, у тому числі приховування чи збут викраденого;

5) попередню змову між співучасниками крадіжки, розподіл ролей і визначення ступеня участі кожного у підготовлюваному злочині, а також в разі необхідності — забезпечення «алібі» та ін.

Серед усіх видів крадіжок найбільш поширеними є квартирні крадіжки і крадіжки майна із закритих приміщень. Вони мають багато спільного: схожий характер слідів і знарядь злону, схожість обставин вчинення та ін., що дозволяє об'єднати способи безпосереднього проникнення у приміщення у три групи.

До першої групи належать способи, що виключають застосування будь-яких технічних засобів, — так званий «безінструментальний» метод (злом вхідних дверей та засувних пристроїв, у тому числі шляхом зруйнування корпусу дверей поштовхом плеча чи ноги, зняття їх з навісних петель).

Другу групу способів учинення крадіжок з приміщень становлять дії, вчинені з застосуванням технічних засобів, що полегшують реалізацію злочинного наміру. До них належать або спеціально виготовлені злодійські інструменти («фомка», «гусяча лапа», «балерина», «слон», «пластир», «відмички», «вудочки», «крючки» та ін.), або інструменти і знаряддя, призначені для господарсько-побутових потреб (лом, сокира, цвяходер, монтировка, стамеска, пила, дрель, склоріз, клей герметик тощо). За допомогою таких інструментів здійснюються віджимання або згинання ригеля врізного чи накладного замка та інших засувних пристроїв, виведення з ладу (розчинення) механізму замка концентрованою сумішшю азотної і соляної кислот (так званої «царської горілки»), висвердлювання пружинного механізму врізного циліндричного замка, зруйнування короба навісного замка, виривання, перепиловання або перекушування його дужки, зруйнування конструктивних елементів будівель (у тому числі стелі, стіни, підлоги), виставлення, вирізання або видавлювання віконного скла, зламування стулок віконної рами, кватирки чи дверей на лоджіях або балконах (злочинці проникають на лоджії чи балкони, спускаючись по канату з даху будинку, або перелазять із сусідніх балконів).

Третю групу складають способи вчинення крадіжок майна, матеріальних цінностей з приміщень, доступ до яких є вільним. До них належать: використання заздалегідь викраденого ключа від вхідних дверей; знайдення і використання ключа від вхідних дверей, «захованого» жертвою в обумовленому для членів сім'ї місці (під дверним килимком, у шафці електрощитка, поштовій скриньці тощо); прохід через залишені відімкнутими вхідні двері квартир, господарських приміщень, лоджій і балконів, пролізання через сміттєпроводи, сантехнічні вентиляційні шахти.

Певні особливості мають і способи приховування злочину. Часто вживаються заходи щодо знищення, маскування і фальсифікації слідів на місці злочину (рукавички, покриття долонь рук лаком або обезжирюючим розчином, взуття більшого розміру або жіноче, зміна зовнішнього вигляду або призначення предмета крадіжки, знищення маркувальних і номерних знаків, обмова співучасників, створення фальшивих алібі тощо).

Відомості про спосіб вчинення крадіжки дозволяють визначити деякі особливості особи, яка вчинила даний злочин (стать, вік, рід занять тощо). Так, проникнення у житло шляхом злому підлітки здебільшого здійснюють із застосуванням різних знарядь, тоді як «безінструментальний» спосіб (удар плечем, ногою, рукою та ін.) неповнолітніми застосовується досить рідко. Для підлітків характерним способом вчинення крадіжки є «вільний доступ» у квартири родичів, знайомих, друзів, іноді використання ключа, одержаного від потерпілого або шляхом обману малолітніх дітей.

Один з елементів криміналістичної характеристики крадіжок — це відомості про *типові сліди та інші джерела*. Механізм утворення слідів під час вчинення крадіжок зумовлюється характером взаємодії злочинця з оточуючою матеріальною обстановкою. На місці події сліди залишають: а) злочинець (сліди рук, ніг, зубів, губ, крові, слини, інших виділень, губної помади, мікрочастинок одягу і взуття, запахові сліди та ін.) та б) знаряддя злочину. Так, «безінструментальний» метод злому вхідних дверей характеризується значним пошкодженням поверхні дверей та дверної коробки, петель, замків, наявністю відбитків підшов взуття тощо. Характерними ознаками віджимання дверей і дверної коробки є наявність на чільній і засувній планках замка пошкоджень у вигляді вдавнених слідів від робочої частини знаряддя злому. Застосування злочинцями так званого методу «царської горілки» передбачає наявність слідів кислотної дії у вигляді плавлення і крапель

металу (киплячої рідини) із замкової шпари і відповідних плям на підлозі під дверима. Сліди свідчать про певні навички, звички та інші якості особи злочинця. Крім того, на самому злочинцеві (на тілі, одязі, взутті) та використуваних ним знаряддях також можуть залишитися сліди з місця події і від злочинних дій (пошкодження, нашарування фарби, штукатурки, ґрунту, металевих ошурків чи дерев'яної тирси, волокон тканини тощо).

У криміналістичній характеристиці крадіжок особливе місце посідають відомості про **особу злочинця**. Злочинців, які вчиняють крадіжки, можна умовно поділити на дві групи:

1) професіональні злодії, для яких крадіжки є основним джерелом існування. Як правило, такі особи раніше були судимі за аналогічні злочини і в цьому сенсі злочинська діяльність — одна з найбільш сталих і «рецидивонебезпечних». Вони ж очолюють злочинні формування і мають певну спеціалізацію («карманники»; «техніки» — проникають у приміщення, використовуючи «відмички» або підбираючи ключі; «слюсарі» і «шніфери» — шляхом злому дверей і засувних пристроїв; «склярі» — виставляючи або видавлюючи віконне скло);

2) особи, які вчинили крадіжку через якісь конкретні обставини, що склалися (залишені без догляду особисті речі громадян або без належної охорони матеріальні цінності, незамкнені двері квартири чи автомашини тощо). Ці особи викрадають предмети, що перебувають на виду (в основному невелику кількість), і намагаються швидко залишити місце крадіжки.

Дані криміналістичних характеристик крадіжок свідчать про якісні зміни злочинного середовища. Спостерігається значне омолодження квартирних злодіїв, середній вік яких становить 25 років (лише п'ятий з числа засуджених за крадіжки був старший 29 років). Водночас серед засуджених за крадіжки державного і колективного майна вдвічі переважають особи середнього віку (30–49 років). Майже половина крадіжок вчиняється злочинськими групами з розподілом ролей між членами і відповідною «технологією» підготовки, вчинення та приховування цих злочинів (наводка, збирання інформації, відпрацювання плану, розподіл функцій виконання, збут краденого).

У криміналістичній характеристиці крадіжок особистого майна громадян слід виділити такий елемент, як **особа потерпілого**. Взаємозв'язок «злочинець — потерпілий» часто посідає ключове місце у виявленні різноманітних обставин. У криміналістичній характеристиці крадіжок головним чином акумулюється інформація про по-

терпілого та його поведінку, що дозволяє дійти висновків про специфіку його взаємовідносин зі злочинцем, спосіб виникнення цього зв'язку. Так, важливого значення набувають відомості щодо потерпілого, якими міг скористатися злочинець під час підготовки і вчинення квартирної крадіжки (майновий стан, місця схову грошей чи коштовностей, тривала відсутність тощо). При цьому особливо виділяються дані про віктимну поведінку потерпілого (безтурботне ставлення до охорони свого житла від злочинних посягань, нерозбірливість і довірливість до незнайомих людей, демонстрування забезпеченого побуту, систематичне публікування об'яв про купівлю-продаж дорогих предметів чи коштовних речей, звичка мати при собі значні суми грошей).

Основні обставини, які слід встановити під час розслідування крадіжок, такі:

- а) факт таємного викрадення майна;
- б) місце, час та умови вчинення крадіжки;
- в) предмет крадіжки (що викрадено злочинцем), його вартість, ознаки;
- г) спосіб вчинення крадіжки, технічні засоби, що були застосовані для таємного викрадення і приховування;
- г) тривалість перебування і конкретні дії злочинця на місці крадіжки;
- д) суб'єкт крадіжки (ким воно вчинене), винність в її вчиненні, мотиви поведінки;
- е) наявність злочинної групи та роль кожного з її членів;
- є) спосіб, час та місце збуту вкраденого;
- ж) обставини, що сприяли вчиненню крадіжки;
- з) обставини, що впливають на ступінь і характер обвинувачення.

У кожному конкретному випадку може виникнути потреба у встановленні й інших важливих у справі обставин.

§ 2. Початковий етап розслідування

Вихідними даними для порушення кримінальної справи про вчинення крадіжок є такі: а) заяви громадян чи посадових осіб; б) заяви очевидців чи інших осіб, які дізналися про крадіжку; в) заяви громадян про злочинну діяльність конкретних осіб; г) затримання з краденим; г) інші джерела. Кожне повідомлення про факт крадіжки вимагає негайного реагування. Насамперед необхідно встановити, на якому

об'єкті чи в кого, де, коли вчинено крадіжку, що саме при цьому викрадено.

Визначення спрямування розслідування, технічних завдань і засобів їх вирішення багато в чому зумовлене слідчими ситуаціями, які склалися залежно від часу, що минув з моменту крадіжки, чи виявлення її слідів, предмета крадіжки, поведінки винних, потерпілих, свідків та ін. Найбільш типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування крадіжок є такі.

1. *Факт крадіжки виявлено і підозрюваного затримано з речовими доказами або по «гарячих слідах».* Як правило, це ті випадки, коли інформування про проникнення злодія у приміщення здійснюється за допомогою заздалегідь установлених у ньому засобів охоронної сигналізації чи інформація надійшла від конкретних очевидців злочину, які часто самостійно або з участю працівників міліції затримують злочинців з краденим. Основне тактичне завдання в даній ситуації — закріпити сліди злочину. Типові версії у цій ситуації: факт крадіжки мав місце і вчинена вона затриманим; затриманий придбав крадене майно або взяв його для схову та ін.

З метою перевірки цих версій проводяться такі слідчі дії: обшук особи, огляд одягу, речей, вилучених у затриманого, а також його допит. Відстрочення цих дій на пізніший час неприпустимо, оскільки це може негативно позначитися на схоронності викраденого майна (його як серйозний доказ вини злочинці намагаються позбавитися вже в момент реальної для них небезпеки затримання) та слідів на тілі і одязі затриманого, зумовлених, наприклад, способом подолання перешкод. Невідкладність допиту підозрюваного викликана тим, що сам факт затримання з речовими доказами справляє суттєвий вплив на обрання лінії поведінки і позицію допитуваного (відсутність психологічної готовності пояснити, продумати неправдиву спрямованість своїх показань). Після цього слід допитати свідків-очевидців, потерпілого, посадових або матеріально відповідальних осіб, що дозволить одержати важливу доказову інформацію про обставини крадіжки та її виявлення, учасників та обставини затримання підозрюваного, коло осіб, поінформованих про розслідувану подію.

Після виконання зазначених дій слідчий проводить огляд місця події (завчасно забезпечивши його охорону), в тому числі місця затримання підозрюваного з метою виявлення, фіксації, вилучення інших речових доказів, що підтверджують причетність затриманого до розслідуваної крадіжки. Початковий етап розслідування в даній ситуації

закінчується проведенням обшуку за місцем проживання затриманого; пред'явленням для впізнання потерпілому або матеріально відповідальній особі майна (матеріальних цінностей), вилученого у підозрюваного; призначенням криміналістичних експертиз.

2. *Факт крадіжки встановлено, є відомості про передбачуваного злочинця (групу осіб), проте нікого не затримано.* У розслідуваній ситуації визначальним чинником є час. Дії слідчого і працівника карного розшуку мають відзначатися максимальною оперативністю і спрямованістю на збирання пошукової експрес-інформації шляхом короткого опитування обізнаних осіб про кількість, індивідуальні прикмети зовнішності злочинців (стать, вік, особливі прикмети, одяг та ін.), в якому напрямі вони зникли, можливі місця їх перебування, а також характер чи специфічні ознаки викраденого ними майна. Після цього негайно здійснюється переслідування злодія (злодійської групи) по «гарячих слідах», а також використання оперативних можливостей органів дізнання. Зокрема, організовуються тактичні операції «Розшук злочинця», «Затримання по “гарячих слідах”», «Розшук викраденого майна», «Встановлення свідків», що містять різноманітні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи. Так, коло свідків у справі про крадіжку визначається залежно від особливостей розслідуваної події. Наприклад, у справі про квартирну крадіжку слід виявляти свідків насамперед серед мешканців будинку, де вчинено крадіжку (з числа пенсіонерів, домашніх господарок, учнів), а також серед працівників житлово-експлуатаційних контор (двірників, слюсарів, електриків та ін.). При розслідуванні крадіжок, вчинених з приміщення державних чи колективних організацій, свідки виявляються з числа клієнтів, працівників та осіб, які охороняли даний об'єкт. Особливу групу свідків становлять працівники комісійних крамниць, ломбардів, а також водії таксі.

Якщо внаслідок проведення названих тактичних операцій злочинця встановлено і затримано, надалі необхідно додержуватися порядку дій слідчого, викладеного щодо першої слідчої ситуації. Якщо ж підозрювану в крадіжці особу не буде встановлено, в подальшому проводяться огляд місця події, допити свідків-очевидців і потерпілого, результати яких для встановлення зниклого злочинця і викраденого майна мають вирішальне значення. Так, завданням огляду місця крадіжки у цій ситуації є виявлення, фіксація і вилучення слідів злочину з метою уточнення та розширення наявних у розпорядженні слідчого даних про особу, яка вчинила крадіжку. Допит потерпілого має бути спрямований на встановлення предмета крадіжки, визначення розміру

збитку, а також виявлення осіб з числа знайомих і родичів (за описом свідками-очевидцями прикмет зовнішності), можливо причетних до розслідуваної події.

3. *Факт крадіжки встановлено (зламані входні двері, своєрідний безлад у приміщенні, відсутнє певне майно), але дані про суб'єкта злочину відсутні.* Така слідча ситуація в інформаційному плані є найменш сприятливою, а в організаційному — найскладнішою. Основні завдання — встановлення особи, яка вчинила крадіжку, і виявлення викраденого. Для цього можуть проводитися тактичні операції «Збирання відомостей про злочинця» і «Розшук викраденого майна». Реалізація цих операцій може здійснюватися таким чином: попереднє опитування потерпілого (матеріально відповідальної особи) щодо змін в обстановці місця події (поява невідомих, незвичне розташування або зникнення певних предметів тощо); огляд місця події, що включає дослідження матеріальної обстановки (не тільки приміщення, з якого вчинено крадіжку, а й навколишньої місцевості — сходових площадок, горищ і підвалів житлових будинків, дворів, підсобних приміщень та ін.); допит потерпілого та свідків (черговість допиту цих осіб визначається залежно від того, хто з них першим виявив крадіжку і повідомив про неї в міліцію); призначення і проведення судових експертиз; перевірка за криміналістичними обліками (дактилоскопічним, за способом вчиненого злочину); постановлення на облік викрадених номерних предметів; вивчення матеріалів раніше не розкритих крадіжок, вчинених в аналогічний спосіб.

Одночасно з процесуальними діями здійснюються оперативно-розшукові заходи, характер яких визначається зібраними даними про злочинця (злочинців) і викрадені цінності. Якщо з огляду на обставини справи, злочинець (злочинці) перебуває (перебувають) поблизу місця крадіжки, необхідно за допомогою працівників міліції організувати переслідування по «гарячих слідах», засідки у місцях можливої появи (в тому числі на базарах, у ломбардах, комісійних крамницях, камерах схову ручного багажу на залізничних вокзалах, автовокзалах, пристанях, аеропортах) або «прочісування» навколишньої місцевості. На випадок, якщо для реалізації викраденого злочинець (злочинці) міг (могли) виїхати в інше місце, слід поінформувати підрозділи міліції населених пунктів, річкових вокзалів, постів ДАІ, залізничних станцій, розташованих на шляху можливого прямування злочинця (злочинців), а також повідомити органи міліції відповідних районів і областей про ознаки викраденого майна.

Для початкового етапу розслідування крадіжок характерні також певні *типові слідчі версії*. Так, при розслідуванні крадіжок чужого майна, вчинених шляхом проникнення у приміщення, висуваються такі версії:

1) крадіжку вчинила стороння особа;

2) крадіжку вчинила стороння особа за участю або при сприянні працівника об'єкта, який не є (у цьому випадку) матеріально відповідальною особою;

3) крадіжку вчинив працівник даного об'єкта, який не є (у цьому випадку) матеріально відповідальною особою, або особа, яка охороняла даний об'єкт;

4) крадіжку вчинила стороння особа, але факт крадіжки використано матеріально відповідальною особою для приховування нестачі або привласнення інших цінностей, що є в її розпорядженні;

5) крадіжку вчинила стороння особа при сприянні матеріально відповідальної особи, яка намагається приховати нестачу;

б) крадіжку зі зломом інсценувала матеріально відповідальна особа з метою приховання нестачі або ухилення від сплати податків (нібито викрадене майно списується на збитки і тим самим знижується реальний прибуток, що підлягає оподаткуванню).

Для розслідування крадіжок особистого майна громадян, які вчинено з квартир, будинків, дач, характерні такі типові версії:

а) щодо події злочину:

— крадіжка дійсно мала місце;

— крадіжки фактично не було, а заявник помиляється щодо події злочину, або крадіжка інсценована ним самим з метою приховування факту загублення чи розтрати довірених власнику приміщення документів, коштовностей, зброї тощо;

б) щодо осіб, причетних до вчинення крадіжки, то її вчинено:

— однією особою чи злочинською групою;

— особою з числа родичів потерпілого;

— особою, обізнаною про місце знаходження викраденого;

— особою, яка має певні навички;

— особою, яка раніше проводила якісь роботи у потерпілого або побувала в його квартирі з іншого приводу;

в) щодо місць можливого перебування злочинця: квартири; заміські дачі родичів, знайомих; готелі, вокзали та ін.;

г) щодо місць знаходження викраденого майна:

— сховано за місцем проживання, роботи злодія, його знайомих, родичів;

- здано до комісійних крамниць, ломбардів;
- реалізовано;
- вивезено за межі даного населеного пункту;
- відправлено поштовою посилкою та ін.

Висунення робочих версій у конкретному випадку розслідування залежить від обсягу зібраної первинної інформації та слідчої ситуації, що склалася. Так, при висуненні версій про осіб, причетних до вчинення крадіжки, беруться до уваги способи вчинення злочину, вид і кількість викрадених цінностей, а також відомості, одержані в результаті дослідження слідів та інших речових доказів, виявлених на місці злочину.

Ефективність розслідування крадіжок багато в чому зумовлена наявністю погоджених планів слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Планами розслідування передбачаються заходи щодо встановлення і затримання злочинця, виявлення співучасників, виявлення і вилучення викраденого, відшкодування шкоди, розпізнання інсценування тощо. Організуюча роль у цій діяльності належить слідчому, який визначає пріоритетні напрями розслідування, дає окремі доручення органу дізнання щодо проведення оперативно-розшукових заходів.

§ 3. Наступний етап розслідування

Цей етап розслідування крадіжок характеризується вирішенням завдань, спрямованих на розширення доказової бази та підтвердження раніше зібраних фактів щодо винності обвинуваченого. Результативність цих дій багато в чому зумовлена підсумками початкового етапу розслідування. На наступному етапі розслідування крадіжок можуть скластися такі типові слідчі ситуації.

1. *Подія злочину не мала місця* (предмет крадіжки виявлено потерпілим в іншому місці; інсценування злочину). Розпізнавання інсценування крадіжки проводиться на підставі вивчення:

а) негативних обставин під час розслідування події (зайве безладдя, умисне пошкодження матеріальних цінностей; наявність ознак, що вказують на те, що хоч перешкода і зламана, але не знадвору, а зсередини приміщення; незаймані пил чи павутиння на зовнішньому боці рами, нібито виламані ззовні; відсутність слідів, що обов'язково мають бути при певному способі дій; відсутність на місці події металевих ошурків, що вказує на те, що перепилування, наприклад, дужок замка було здійснено зовсім в іншому місці);

б) результатів слідчого експерименту за перевіркою певного факту (наприклад, чи могли фактично знаходитися у даному приміщенні матеріальні цінності у певній кількості та обсязі; чи дійсно можна було крізь такий пролом у стіні чи через двері винести зазначені предмети тощо);

в) даних судових експертиз, допитів, очних ставок.

2. *Факт крадіжки і особа, яка її вчинила, встановлені, злочинець затриманий і визнає себе винним у повному обсязі пред'явленого обвинувачення, його показання не суперечать зібраним у справі доказам, викрадене майно виявлене. У даній ситуації слідчий приймає рішення про достатність зібраних доказів для завершення досудового слідства.*

3. *Факт крадіжки встановлено, зібрано докази про винність особи, яка її вчинила, однак обвинувачений визнає свою вину частково (визнає, що вкрав лише майно, яке виявлено у нього під час обшуку, заперечує окремі епізоди злочинної діяльності, наприклад, факт виготовлення заздалегідь знаряддя злому, збуту викраденого тощо). У даній ситуації слідчий на підставі аналізу показань обвинуваченого висуває версії по кожному пункту як зізнання, так і заперечення пред'явленого обвинувачення. З метою перевірки висунутих версій проводяться допити нових свідків, очні ставки.*

4. *Факт крадіжки встановлено, зібрано докази винності обвинуваченого в її вчиненні, але він пред'явленого обвинувачення не визнає, посилаючись на алібі (називає місце перебування на момент крадіжки та осіб, які можуть це підтвердити), викрадене майно не знайдено. У даній ситуації перевіряються версії щодо місця знаходження обвинуваченого (чи міг він перебувати у вказаному ним місці на момент крадіжки), а також причетності осіб, на свідченні яких базується алібі обвинуваченого, до його злочинної діяльності. Опрацьовуються версії про місцезнаходження викраденого майна, продовжується реалізація тактичних операцій «Перевірка алібі», «Розшук викраденого майна». З цією метою проводяться додаткові обшуки за місцем проживання обвинуваченого, за місцем знаходження належного йому майна (дача, гараж, автомашини тощо), пред'явлення для впізнання обвинуваченим предметів, що належать йому (одяг, взуття, валізи та ін.), судові експертизи, допити свідків, очні ставки та ін.*

У тих випадках, коли злочинця не встановлено або встановлено, але ще не затримано, названі слідчі ситуації початкового етапу переходять і на наступний етап розслідування. Дії слідчого мають бути спрямовані на виявлення злочинця, а також на розшук викраденого

(обшук, допит родичів, колег по службі), забезпечення відшкодування матеріальної шкоди, виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню крадіжки. При цьому сприяти вирішенню вказаних завдань може вмiла взаємодія слідчих органiв з громадськими організаціями та окремими громадянами.

■ § 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій

Огляд місця події під час розслідування крадіжок є однією з найбільш інформативних слідчих дій. Результати огляду дозволяють вирішити питання про порушення кримінальної справи, побудувати версії та скласти план їх перевірки. До виїзду на місце події необхідно забезпечити його охорону з тим, щоб обстановка крадіжки залишилась недоторканою, потім визначити, хто повинен взяти участь в огляді (поняті, криміналіст, кінолог, оперуповноважений, службові та матеріально відповідальні особи, потерпілі, свідки-очевидці та ін.) Визначивши учасників огляду та його межі, здійснюють фотографування місця події. При детальному огляді першочергово обстежують місце проникнення злочинця до майна: двері, вікна, балкони, димоходи, дахи, стелі, підлоги, засувні пристрої, їх розміщення та стан.

Сліди рук необхідно шукати, керуючись версією про дії злочинця: на засувних пристроях, вікнах, дверях, пакувальних матеріалах, пляшках, склі балконів, касових апаратах, сейфах, посуді та інших предметах. Сліди знарядь злому можуть залишитися на замках, петлях дверей, накладках та інших частинах вікон і дверей, а також навколо них. З метою виявлення слідів ніг і транспортних засобів оглядаються припустимі шляхи зникнення злочинців. Особливо уважно оглядаються предмети з явними слідами злочину (відкриті та пошкоджені шафи, шухляди і кришки письмових столів, шкатулки, предмети пакування). Під час огляду встановлюється також наявність у потерпілого технічних паспортів, фабричних ярликів, етикеток, товарних чеків, пакувальних матеріалів від викрадених предметів, зразків тканини, з якої виготовлено викрадені носильні речі, оббиття салону або чохли сидінь викраденої автомашини тощо.

Для організації розшуку і виявлення злочинця звертається увага на пошук і вилучення мікрослідів, залишених злодієм на місці події. Це можуть бути частинки бруду, фарби, пилу, крові, волокна рукавичок,

одягу та ін. Іноді з метою ускладнити розслідування злодії посипають підлогу тютюном, молотим перцем, поливають одеколоном, бензином, сумішшю на ефірній або ацетоновій основі. Частинки тютюну, перцю, інших мікрослідів, а також предмети із запахом вилучаються і ретельно пакуються. Під час огляду місця події у даній категорії кримінальних справ виявляються і фіксуються негативні обставини, що вказують на можливе інсценування крадіжки, а також встановлюються такі фактичні дані:

а) хто вчинив крадіжку, скільки осіб брало участь у реалізації злочинного наміру, їхні прикмети;

б) шляхи підходу до місця крадіжки і його залишення, транспортний засіб, використаний злочинцем;

в) чим і як давно вчинено злом, чи був зломщик достатньо досвідчений, які його фізична сила і звички, тривалість крадіжки, сліди злочинця і його дії на місці крадіжки, а також сліди, що могли залишитися на самому злочинцеві, його одязі, знаряддях злочину (частинки певної породи дерева, сліди сажі, мастила, штукатурки, фарби тощо);

г) предмети крадіжки, а також способи їх винесення, вивезення, схову.

Допит потерпілих (при крадіжці особистого майна) та свідків із числа матеріально відповідальних осіб і керівників об'єкта має на меті встановити певні обставини.

1. *За фактами крадіжки державного або колективного майна:*

1) що викрадено, які родові та індивідуальні ознаки викрадених предметів (найменування, призначення, місце і час виготовлення, матеріал, клейма, товарні знаки, пакування та ін.); чи залишилися предмети більш цінні, ніж викрадені;

2) час вчинення і виявлення крадіжки;

3) коли востаннє перевірялася наявність товарно-матеріальних цінностей;

4) який режим роботи підприємства; хто має доступ до сховищ, як вони охороняються, чи перевіряється приміщення перед закінченням роботи, чи не було відхилень від розпорядку роботи у день крадіжки; якщо були, то які і за чиєю вказівкою, хто міг знати про ці відхилення;

5) чи не з'являлися перед крадіжкою підозрілі особи; коли так, то чим вони цікавились і які їхні прикмети;

6) чи є на підприємстві охоронна сигналізація, як вона працює, її стан після крадіжки; чи є сторожова охорона, хто саме охороняв об'єкт у день крадіжки;

7) чи було звільнено кого-небудь перед крадіжкою з підприємства, за що, коли саме, як характеризуються ці особи, їхнє місцеперебування у даний час;

8) чи траплялися раніше на даному підприємстві крадіжки або замаху на крадіжки, про які не повідомлялося в міліцію; як вони вчинялися, що саме і за яких обставин злочинець крав або намагався вкрати;

9) що сприяло вчиненню крадіжки (недоліки в роботі підприємства, організації охорони, упущення в доборі кадрів та ін.).

Якщо під час огляду або з інших підстав виникла версія про інсценування крадіжки матеріально відповідальною особою з метою приховати факт крадіжки, при допиті додатково слід з'ясувати: де знаходилася ця особа і чим займалася в період крадіжки; як давно працює на цьому підприємстві; які зауваження були по роботі, чи були нестачі товарно-матеріальних цінностей, причини їх виникнення, ким вони виявлені, яких заходів було вжито для відшкодування шкоди; чи підозрює кого-небудь допитуваний у вчиненні крадіжки, на якій підставі. У цьому випадку в обов'язковому порядку призначається інвентаризація.

II. За фактами крадіжки особистого майна громадян:

1) що саме викрадено, ознаки викраденого (паспорти, товарні чеки, фотографії цих речей), чи залишились у потерпілого речі, аналогічні викраденим;

2) де знаходилися викрадені речі, хто знав про їх існування і місцезнаходження;

3) час виявлення і вчинення крадіжки, за яких обставин її вчинено;

4) які умови полегшили вчинення крадіжки і хто міг знати про ці сприятливі умови;

5) кого потерпілий підозрює у вчиненні крадіжки;

6) хто із сторонніх осіб був перед крадіжкою у нього в квартирі (будинку) і виявив інтерес до його майна.

Допитом свідків-очевидців встановлюються дані про зовнішні прикмети підозрюваного, час і спосіб вчинення крадіжки, сліди або предмети, які залишили злочинці на місці злочину, викрадені предмети та їхні індивідуальні особливості, напрям, в якому зникли злочинці, транспортні засоби та ін. Сусіди можуть дати показання про час вчинення крадіжки, підозрюваних та їхні прикмети, обставини, за яких було виявлено крадіжку, осіб, які заходили в квартиру або з'являлися поблизу будинку напередодні крадіжки.

Допитуючи осіб, які затримали злочинця на місці злочину, слід встановити, за яких обставин вони його помітили, що навело їх на

думку про вчинення ним крадіжки, які дії вжито ними для затримання, як поведився затриманий (чи виявив опір, чи намагався втекти, позбутися викраденого майна), чи не було у нього співучасників.

Працівники комісійних магазинів можуть повідомити прикмети зовнішності осіб, які здали на комісію речі з числа викрадених. Допитуючи сторожів, слід з'ясувати час, коли вони заступили на зміну, місцеперебування під час, коли вони чергували, у тому числі в період вчинення крадіжки, коли і ким її виявлено, чи не відлучалися вони з поста, коли і куди саме.

Допит підозрюваного (обвинуваченого) проводиться після затримання, обшуку особи та освідування (у тих випадках, коли є підстави припустити, що злочинець, вчиняючи крадіжку, міг одержати пошкодження на тілі), обшуку за місцем проживання. Слід запропонувати допитуваному розповісти про факт крадіжки, пояснити, коли, у зв'язку з чим виник намір вчинити крадіжку, чи була проведена підготовка до неї, хто сприяв крадіжці або знав про неї, як вчинено крадіжку, чи використовувалися технічні засоби і які саме, що викрадено, де сховано крадене, а якщо продано, то через кого, де, на яку суму, чи витрачено ці гроші, чи були співучасники, хто саме, їх місцезнаходження. Об'єктивність показань підозрюваного (обвинуваченого) підтверджується результатами пред'явлення для впізнання (осіб, речей, знарядь злочину), слідчого експерименту, перевірки показань на місці.

Призначення судових експертиз. Під час розслідування крадіжок експертизи, що призначаються, можуть бути поділені на дві групи:

1) ті, що призначаються для ідентифікації злочинця, знарядь злочину, взуття, транспортних засобів (або їх частин), дослідження способу подолання перешкод, укриття сховищ;

2) ті, що призначаються для дослідження викраденого майна.

До першої групи належать, наприклад, дактилоскопічна, трасологічна експертизи (у тому числі встановлення цілого за частинами), експертиза слідів нашарування, судово-медична та ін.; до другої — товарознавча, хімічна та біологічна експертизи.

§ 5. Профілактичні дії слідчого при розслідуванні крадіжок

Обставини, що сприяють вчиненню крадіжок, хоча суттєво й розрізняються залежно від конкретного виду даних діянь, однак можуть

бути згруповані за деякими загальними ознаками. До числа таких належать:

- 1) розміщення торговельних підприємств і складів у приміщеннях, не пристосованих для схову товарів і матеріальних цінностей;
- 2) відсутність охоронної сигналізації (або її несправність), недостатнє освітлення у нічний час;
- 3) відсутність контролю за сторонніми особами (у будинках відпочинку, санаторіях, пансіонатах, готелях, гуртожитках);
- 4) примітивність і доступність конструкцій вхідних дверей та засувних пристроїв у житлових будинках;
- 5) відсутність у будинках житлового фонду спеціальних постів спостереження та охорони з числа непрацюючих мешканців (пенсіонерів, домогосподарок та ін.) або кодових замків, що обмежують доступ сторонніх осіб;
- 6) віктимна поведінка власників квартир, а також роз'єднаність сусідів по сходовому майданчику;
- 7) недостатньо кваліфікований добір матеріально відповідальних осіб і працівників охорони та ін.

Обставини, що сприяють вчиненню крадіжок, встановлюються під час проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Особливого значення щодо цього набувають огляд місця події, допит службових та матеріально відповідальних осіб, потерпілих, призначення та проведення криміналістичних експертиз, слідчий експеримент та перевірка показань на місці. Відомості, одержані під час проведення слідчих дій, узагальнюються слідчим і за ними складаються мотивовані подання до відповідних організацій, готуються публікації у пресі, інформації по радіо і телебаченню, виступи у трудових колективах. До заходів профілактичного характеру також належать популяризація засобів технічного захисту особистого і приватного майна громадян, виявлення осіб, схильних до вчинення крадіжок, і нагляд за ними.

Запитання для самоконтролю

1. Які вирізняють види крадіжок?
2. Чи існують особливості часового чинника при вчиненні крадіжок?
3. Що найбільш часто є предметом злочинного посягання

- при вчиненні крадіжок?
4. Які дії злочинців здійснюються на етапі підготовки до вчинення крадіжки?
 5. Які існують способи вчинення крадіжок?
 6. Які сліди можуть залишатися при вчиненні крадіжок?
 7. Які групи злодіїв можна виокремлювати у криміналістичній характеристиці крадіжок?
 8. Які обставини слід встановлювати під час розслідування крадіжок?
 9. Які слідчі ситуації є найбільш типовими на початковому етапі розслідування крадіжок?
 10. Які типові слідчі версії характерні для початкового етапу розслідування крадіжок?
 11. Які слідчі ситуації можуть скластися на наступному етапі розслідування?
 12. Які особливості характерні для огляду місця події під час розслідування крадіжок?
 13. Які обставини необхідно з'ясувати при допиті потерпілих за фактами крадіжок?
 14. Чи існують особливості допиту підозрюваного?
 15. Які обставини сприяють вчиненню крадіжок?

Розслідування грабежів та розбоїв

§ 1. Криміналістична характеристика грабежів та розбоїв

Грабежі та розбої є тяжкими злочинами, покарання за які передбачено ст. ст. 186, 187 КК. При їх вчиненні злочинці прагнуть заволодіти матеріальними цінностями та (або) спричинити шкоду здоров'ю потерпілого. Тому криміналістична характеристика цих злочинів охоплюється їх основними схожими особливостями. Законодавець розмежував грабежі та розбої, виходячи з міри небезпечності насильства, застосованого при їх вчиненні.

Особам, які вчиняють грабежі та розбої, притаманні цинізм, зухвалий і нахабний характер злочинних дій. Такі злочини звичайно вчиняються в присутності очевидців у парках, на вокзалах, у громадському транспорті та інших громадських місцях. При цьому злочинці розраховують, що очевидці не перешкоджатимуть злочинові, побоючись наразитися на напад. Вчиняючи грабіж чи розбійницький напад, злочинці враховують певні обставини (місце події, риси, притаманні особі потерпілого, характер майна, яким передбачається заволодіти) і визначають спосіб, час, знаряддя та засоби, які можуть бути використані під час нападу.

В останні роки характерною особливістю розбійницького нападу стало те, що такі злочинні акції, як правило, вчиняються групою, що робить звичайні способи їх вчинення більш витонченими, доскональними та результативними для злочинців. При цьому нерідко використовуються різноманітні види сучасної вогнепальної зброї, найновіші технічні пристосування, інструменти та інші засоби ураження. Так, приймаючи рішення про напад на інкасатора чи касира, злочинці визначають спосіб вчинення злочину: вивчають шлях пересування інкасаторів чи касирів з грошовими коштами, старанно аналізують наяв-

ність охорони, визначають найбільш зручні ділянки, де можна вчинити напад, передбачають шляхи відступу чи від'їзду, планують способи схову та реалізації викрадених матеріальних цінностей. Якщо напади вчиняються на власників житлових приміщень, у яких є матеріальні цінності, то способи їх вчинення частіше за все пов'язані зі сферою діяльності власників майна (бізнес, торгівля тощо), видом і особливостями предмета посягання, його споживчою вартістю, характерними рисами і кримінальними навичками злочинців.

Отже, способи вчинення грабежів та розбоїв є різноманітними, і злочинці обирають у кожному конкретному випадку той чи інший спосіб залежно від конкретних обставин. На відміну від деяких інших злочинів грабежі та розбої мають одномоментний характер, тому успіх розслідування в основному залежить від того, чи зумів слідчий повною мірою використати інформацію, яку він одержав на початковій стадії розслідування, від його вміння працювати з матеріальними джерелами, доказами. Тому істотного значення у структурі криміналістичної характеристики набуває встановлення таких обставин:

- а) час і місце вчинення грабежу чи розбійницького нападу, наявність очевидців, у чому виразилося насильство, які знаряддя були використані;
- б) хто став жертвою нападу, його стан здоров'я і тяжкість тілесних ушкоджень;
- в) які матеріальні цінності викрадено, їхні індивідуальні особливості та споживча вартість;
- г) хто вчинив грабіж або розбійницький напад, їхні зовнішні ознаки та інші прикмети, роль кожного у вчиненні злочину;
- г) які обставини сприяли вчиненню злочину.

■ § 2. Початковий етап розслідування

Вихідними даними для порушення кримінальної справи про грабіж або розбій є такі джерела:

- а) заява потерпілого;
- б) повідомлення службових осіб про вчинення злочину;
- в) заява очевидців про розбійний напад;
- г) затримання з речовим доказом у момент вчинення злочину;
- г) інші джерела.

Для порушення кримінальної справи про грабіж або розбій необ-

хідна наявність у первинних матеріалах даних про характер та обставини події. Зміст початкового етапу розслідування грабежів або розбоїв у кожному конкретному випадку визначається слідчою ситуацією, яка так чи інакше пов'язана з обставинами, що характеризують злочин, тобто з часом, що минув з моменту грабежу чи розбою, споживчою вартістю викрадених предметів, поведінкою потерпілого, свідків та злочинців.

Після одержання інформації про вчинений злочин слідчий оцінює її практичну значущість, правдивість. З урахуванням зібраних і задокументованих відомостей він визначає їх вірогідність, достатність для початку розслідування і вирішує, чи забезпечать вони судову перспективу кримінальної справи. Якщо наявних відомостей бракує або вони викликають сумнів, то згідно зі ст. 97 КПК проводиться попередня перевірка. Така перевірка передбачає встановлення додаткових обставин або їх вірогідності шляхом одержання пояснень від потерпілого, очевидців, уточнення окремих елементів на місці злочину. Разом з тим в процесі перевірки необхідно звертати увагу на конкретні ознаки, притаманні даному виду злочину. До них можна віднести:

а) наявність ознак старанної підготовки, зухвальства, проявленого нападниками;

б) ретельне спостереження за жертвою, про що свідчать сліди, залишені на місці спостереження;

в) характер спрямованості діянь: напад на людину, квартиру, дачу, вчинений з метою заволодіння грошима, цінним майном, документами або утаєння більш тяжкого злочину;

г) спосіб зникнення з місця події;

г) способи приховування і реалізації злочинно придбаного майна та цінностей;

д) дані про осіб, які раніше вчиняли подібні злочини, їхні зв'язки.

Названі ознаки встановлюються як на стадії дослідчої перевірки, так і на початковому етапі розслідування. Ці ознаки виявляються поетапно, оскільки вони тісно пов'язані між собою.

Отже, грабіж чи розбійницький напад характеризується певною слідчою ситуацією, а також особливостями, що дозволяє сформулювати основні типові напрями розслідування, тобто визначити комплекс слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Прийнявши рішення про порушення кримінальної справи за ознаками ст. 186 або ст. 187 КК, слідчий надає ретельну процесуально-криміналістичну оцінку наявної початкової інформації. Наявність необхідних відомостей про

злочин, осіб, які вчинили напад, місце їх перебування, товарну цінність і значущість викраденого, місце приховання та збуту не тільки забезпечує слідчу і судову перспективу, а й дозволяє визначити комплекс слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

У справах про грабежі чи розбійницькі напади слідчий вже на початковому етапі розслідування, як правило, має певну інформацію не тільки щодо обставин виявленого злочину, а часто й про осіб, які його вчинили. Ця інформація надходить слідчому із заяв потерпілих та інших джерел. Оцінюючи цю інформацію і результати первинної перевірки, слідчий має можливість вже на початковому етапі розслідування розпочати перевірку висунутих версій та планування розслідування.

Планування розслідування грабежів та розбійницьких нападів здійснюється з урахуванням даних, одержаних унаслідок проведення перевірочних заходів. Особливістю планування є врахування слідчої ситуації, що склалася на початковому етапі розслідування. Існують дві головні слідчі ситуації: перша з них — коли особа, яка вчинила злочин, відома, друга — коли злочинець невідомий. Як правило, на початковому етапі розслідування у справах про грабіж чи розбійницький напад існують такі типові версії:

- 1) мав місце грабіж чи розбійницький напад;
- 2) злочин вчинено підозрюваною чи іншою особою;
- 3) злочину не було, повідомлення неправдиве.

У разі, коли злочинець відомий, перед слідчим стоїть завдання перевірити його причетність до вчинення злочину. Необхідно ретельно перевірити версію щодо можливого повідомлення потерпілим неправдивої інформації та інсценування грабежу чи розбійницького нападу. Крім того, у плані необхідно передбачити заходи, спрямовані на перевірку алібі підозрюваного. Коли ж злочинця затримано на місці злочину, передусім слід передбачити такі заходи, як допит потерпілого, огляд місця події, огляд одягу підозрюваного, допит очевидців та інших осіб. Перевірка версій і планування розслідування грабежів чи розбоїв, коли злочинець невідомий потерпілому, має свої особливості. У цих випадках треба перевірити версії про осіб, які могли вчинити грабіж чи розбійницький напад. У такій ситуації слідчий повинен якомога ефективніше використати можливості оперативно-розшукових органів. Причому версії мають перевірятися за допомогою передбачених у плані конкретних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. При цьому необхідно чітко оцінити наявні докази та іншу інформацію, а саме:

- а) проаналізувати показання потерпілих, свідків та інших осіб;
- б) перевірити за картотекою наявність нерозкритих грабежів чи

розбоїв у даному районі чи населеному пункті, виявити можливих «гастролерів»;

в) за даними криміналістичного обліку перевірити відбитки слідів рук, куль, гільз, зброї, автотранспорту, якщо вони використовувалися у вчиненні злочину.

Цей комплекс заходів, спрямованих на встановлення осіб, які вчинили напад, може бути розширений з урахуванням слідчої ситуації та конкретних обставин.

При плануванні затримання злочинців з речовими доказами, якщо про це відомо слідчому, слід передбачити:

а) розміщення оперативних працівників, які беруть участь у затриманні, з урахуванням усіх можливих обставин опору з боку злочинців;

б) питання щодо часу і моменту операції;

в) можливі способи фіксації злочинних дій;

г) способи належного процесуального затримання.

При збиранні процесуально і криміналістично значущих даних важливу роль у розслідуванні відіграє огляд місця затримання. Тут можна виявити сліди злочину, зокрема вогнепальну і холодну зброю, майно, яким заволоділи злочинці і яке викинули в момент затримання, різні документи тощо.

Оглядаючи автотранспортні засоби, які використовувалися, необхідно обстежити салон, багажник та інші місця, де можна сховати викрадені цінності, а також знаряддя вчинення злочину та інші речові докази.

Ретельному огляду підлягає одяг затриманих. При обшуку особи можна знайти не тільки документи, зброю та цінності, а й інші документи, що свідчать про співучасників, спосіб вчинення злочину тощо. Важливо відразу після затримання провести обшук за місцем проживання і роботи затриманих, де також можна виявити різні докази їх злочинної діяльності. Проте слід зазначити, що ці дії має проводити слідчий, який розслідує злочин.

Після затримання слід проаналізувати його результати і дати процесуально-криміналістичну оцінку наявній інформації. Така оцінка повинна здійснюватися не тільки з точки зору кримінально-процесуальної значущості, а й з метою виявлення в одержаній інформації ознак, які б підтверджували факти, викладені у заяві потерпілого чи інших осіб. Це необхідно і для встановлення факту події, що відбулася; якщо злочин вчинено групою осіб — для встановлення її чисельності, структури та розподілу ролей.

Після ретельного аналізу та оцінки результатів затримання та обшуку слідчий з урахуванням слідчої ситуації повинен скласти план допиту підозрюваного. У ньому слід передбачити запитання, що стосуються й тих обставин, які були встановлено на початковій стадії розслідування.

Складання плану допиту підозрюваного вимагає від слідчого особливої підготовки, бо на цій стадії розслідування він ще не має всієї необхідної для викриття злочинців інформації. При цьому слідчий повинен визначити можливість використання доказів під час допиту. При допиті підозрюваного перш за все необхідно одержати відомості про обставини підготовки до вчинення злочину. Вони набувають особливого значення у тих випадках, коли розбійницький напад вчинено групою осіб з використанням зброї, складних технічних засобів, автомобільного транспорту, інших знарядь злочину. Важливо виявити, якими матеріальними цінностями заволоділи злочинці, де і в кого вони знаходяться та які їхні характерні ознаки.

§ 3. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій

До слідчих дій у справах про грабежі та розбійницькі напади належать: допит потерпілих і свідків, огляд місця події, освідування потерпілих, пред'явлення для впізнання та призначення судових експертиз. Послідовність проведення названих слідчих дій визначається в кожному окремому випадку слідчими ситуаціями. Зокрема, це залежить від того, з якого джерела слідчий одержав інформацію про вчинення нападу, чи затримано злочинця або він зник з місця події, яке викрадено майно (приватне, державне або колективне), його товарна значущість, спосіб транспортування викраденого.

У разі, коли з моменту злочину і до моменту подання заяви минув незначний проміжок часу, слід негайно оглянути місце події. Якщо ж з моменту нападу вже минув деякий час, доцільніше передусім допитати потерпілого і свідків, після чого оглянути місце події.

Допит потерпілого має свої особливості. Потерпілі, як правило, володіють особистим, державним або колективним майном. Це працівники ощадних кас, відділів банків, водії таксі, інкасатори, сторожі підприємств, приватні особи, які мають певне майно або цінності. З метою заволодіння матеріальними цінностями чи цінними документами зло-

чинці застосовують психічне або фізичне насильство. Причому ці дії супроводжуються погрозами застосування зброї або інших знарядь злочину. Крім того, треба враховувати, що ці злочини тривають в основному короткий проміжок часу. Все це відображається на психічному стані потерпілого, тому слідчий, оцінюючи і деталізуючи інформацію, мусить проявити особливу делікатність у стосунках з допитуваним.

Водночас перед допитом доцільно поговорити з потерпілим, аби встановити певні обставини і скласти план допиту. Під час допиту слід з'ясувати: час і місце події, що відбулася; з якої причини потерпілий перебував у вказаному місці; звідки він прибув; хто знає про наявність у нього матеріальних цінностей чи грошових коштів; з ким він розмовляв щодо своїх цінностей; де і коли (о котрій годині) було вчинено напад; скільки було злочинців; у чому проявилось насильство; які знаряддя злочину використали злочинці, якими матеріальними цінностями заволоділи, яким шляхом зникли з місця події; як поведився потерпілий у момент нападу. При допиті слідчий має звернути особливу увагу на інформацію про індивідуальні ознаки зовнішності злочинця. Тут важливо враховувати не тільки психічний стан потерпілого, а й час доби, освітлення, місце, де стався напад. Ця вимога обумовлена тим, що потерпілі часто через переляк і неправильне сприйняття події повідомляють слідчому неточні дані про одяг, його колір і фасон, знаряддя злочину, кількість злочинців та ін.

Під час допиту потерпілих слід звернути увагу на індивідуальні особливості матеріальних цінностей, якими заволоділи злочинці. При цьому слідчий має уточнити, хто може підтвердити, що у потерпілого була така кількість виробів з дорогоцінних металів, грошових коштів, цінних паперів чи інших матеріальних цінностей. Якщо у потерпілого є фотознімки, технічні чи інші документи, їх необхідно долучити до матеріалів кримінальної справи з метою можливого використання під час виконання оперативно-розшукових заходів та слідчих дій.

Допит свідків також має свої особливості. Як правило, свідками у таких справах є сторонні особи. Тому слід пам'ятати, що вони можуть бути знайомі з нападниками. З урахуванням цього слідчий має продумати перелік запитань, які треба з'ясувати під час допиту, і тактику самого допиту.

Важливого значення для збирання доказів у справах про грабежі та розбої набуває *огляд місця події*. При огляді можна виявити місця, з яких злочинці спостерігали за потерпілим, або відслідковували шлях його пересування. При цьому необхідно приділити особливу увагу

пошуку і належному оформленню та фіксації слідів ніг, недопалків, сірників, пачок від цигарок, слідів транспортних засобів, мікрочастинок та ін. За допомогою слідів ніг, транспортних засобів тощо можна встановити шляхи пересування злочинців до місця злочину, їх кількість, а також шляхи пересування за потерпілим. Тим самим можна у певній частині підтвердити факти, викладені в заяві потерпілого. Якщо злочин вчинено у приміщенні, слідчий має використати під час огляду технічні засоби, що є в слідчій валізі, освітлювальні прилади, доклавши максимум зусиль, аби відшукати сліди рук, ніг, мікрочастинок, знарядь злому замків, крові, куль, гільз тощо. Під час огляду, оцінивши наявну інформацію з показань потерпілих і свідків, слідчий може змоделювати подію, що сталася, і тим самим визначити завдання оперативним працівникам щодо розшуку і затримання злочинців по «гарячих слідах».

Під час огляду слід звернути особливу увагу на ті місця, де могли б перебувати сторонні особи — очевидці злочину (житлові приміщення, будівельні майданчики та ін.).

Якщо злочинці використали автомашини або інші технічні засоби, то під час огляду треба встановити місця їх стоянки, виявити і зафіксувати сліди (протектора, інструментів, супутні сліди — мастила, пального тощо).

Результати огляду місця події фіксуються за допомогою науково-технічних засобів і заносяться до протоколу. До протоколу огляду можуть додаватися схеми та інші документи.

Іноді під час розслідування справ про грабежі та розбої виникає необхідність у *пред'явленні для впізнання* осіб, які вчинили напад. У цьому разі слід організувати впізнання відповідно до рекомендацій, вироблених криміналістичною наукою та вимог кримінально-процесуального законодавства.

З метою уточнення показань обвинуваченого і виявлення їх відповідності іншим обставинам у справах, які вивчаються, доцільно здійснювати *перевірку показань на місці*. Особа, яка вчинила напад, може вказати шляхи пересування, місця спостереження за потерпілим.

Викриття інсценування досягається шляхом проведення певних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. Зокрема, інформацію про інсценування можна одержати під час огляду місця події. Це наявність численних слідів, значних зруйнувань, які є зайвими з огляду на подію, інших негативних обставин. Інсценування можна виявити за допомогою судово-медичного обстеження з метою визначення характеру і механізму утворення тілесних ушкоджень заявника, шляхом

допиту, а також ретельного аналізу, зіставлення та оцінки існуючих даних у конкретній справі.

Крім судово-медичної експертизи, залежно від слідчої ситуації та необхідності встановити конкретні обставини і з'ясувати окремі питання у справах цієї категорії, можуть бути призначені трасологічна, хімічна, біологічна та інші види *експертиз*.

■ Запитання для самоконтролю

1. Які особливості притаманні криміналістичній характеристиці грабежів та розбоїв?
2. Які обставини необхідно встановлювати при розслідуванні грабежів та розбоїв?
3. Що є вихідними даними для порушення кримінальної справи про грабіж або розбій?
4. На які ознаки необхідно звертати увагу в процесі попередньої перевірки про наявність грабежу або розбою?
5. Які слідчі версії можуть бути висунуті на початковому етапі розслідування у справах про грабіж або розбійницький напад?
6. Які слідчі дії необхідно проводити у справах про грабіж або розбій?
7. Які особливості має допит потерпілого при розслідуванні грабежу або розбою?
8. На що необхідно звертати увагу під час огляду місця події при розслідуванні грабежу або розбою?

Розслідування шахрайства

§ 1. Криміналістична характеристика шахрайства

Останнім часом в Україні шахрайство набуло значного поширення і характеризується зміною форм, видів та способів. З економічними перетвореннями в країні, розвитком ринкових відносин пов'язано проникнення шахрайства до сфери підприємницької діяльності: інвестиційної, довірчої, страхової, банківської. За видом шахрайства можна розрізнити: шахрайство у сфері обігу житла; у сфері страхових послуг; у сфері вексельних відносин; у сфері високих технологій; у сфері телекомунікацій; на ринку цінних паперів; інтернет-шахрайство та ін.

Шахрайство — це заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою (ст. 190 КК). Предметом шахрайства може бути не тільки майно, а й право на таке майно (наприклад, заволодіння шляхом шахрайства такими документами, що надають право вступити у спадщину, одержати майно за заповітом, вимагати виконання майнових зобов'язань та ін.).

З метою відмежування шахрайства від інших видів посягань на власність важливо встановити наявність обману чи зловживання довірою. Під обманом розуміється повідомлення неправдивих відомостей або приховування, умовчування певних обставин, повідомлення про які було обов'язковим у даних ситуаціях. Шахрайський обман — це такий вплив на поведінку власника майна або особи, що відає майном чи охороняє його, який здатний ввести цю особу в оману відносно добровільних дій з передання майна винному. Шахрайський обман передбачає передання злочинцю майна самим потерпілим або іншою особою. Пленум Верховного Суду України в постанові від 25 грудня 1992 р. звернув увагу судів на те, що «обман (повідомлення потерпілому неправдивих відомостей або приховування певних обставин) або зловживання довірою (недобросовісне використання довіри з боку потерпілого) при шахрайстві застосовуються винною особою з метою викликати у потерпілого впевненість про вигідність і обов'язковість

передачі йому майна чи права на нього. Обов'язковою ознакою шахрайства є добровільна передача потерпілим майна чи права на нього».

Обманні дії повинні передувати заволодінню майном. За своїм змістом і формами обман буває різноманітним і може стосуватися предмета, подій, дій та фактів. Формою шахрайського обману може бути категорична думка чи припущення про будь-яку обставину. Такий обман може набирати форми письмової або усної мови, руху чи жестів.

Зловживання довірою полягає у тому, що злочинець для заволодіння майном потерпілого використовує близькі, довірчі стосунки з ним. Довіра може породжуватися службовими, родинними стосунками, особливою довірливістю потерпілого.

Способи вчинення злочину. Існують різноманітні способи шахрайства, що можуть бути класифіковані за різними підставами. Так, залежно від спрямованості шахрайського посягання розрізняють такі основні способи шахрайства:

1) *з метою заволодіння майном юридичних осіб (підприємств, установ, організації):*

заволодіння матеріальними цінностями шляхом одержання цього майна за підробленими документами на базах, складах та інших об'єктах з використанням упущень відповідних службових осіб;

заволодіння грошовими коштами шляхом незаконного одержання державних пенсій або інших виплат від органів соціального захисту за допомогою підроблених документів про стаж роботи, заробіток та інші дані, необхідні для одержання пенсії;

заволодіння майном шляхом придбання тих або інших товарів у кредит за підробленими документами та ухилення від сплати решти суми;

привласнення майна, помилково відпущеного у великій кількості чи кращої якості;

одержання авансу за обіцянку виконати певні роботи чи за постачання товарів з наступним ухиленням від виконання зобов'язань за договором;

постачання товарів у меншій кількості та нижчої якості, ніж передбачено договором;

заволодіння великими грошовими сумами у банківських установах шляхом використання у банківських розрахунках між організаціями фальшивих чекових (та інших платіжних) документів;

2) *з метою заволодіння приватним майном громадян:*

підміна предметів продажу, обміну та грошових коштів, що підлягають переданню контрагенту (використання шахраями грошових і майнових «ляльок»);

продаж виробів нижчої, ніж передбачено домовленістю, якості (продаж прикрас з міді, латуні чи бронзи як золотих);

заволодіння предметами правочину без наміру виконати зобов'язання за договором (залишення потерпілого під якимось приводом і зникнення через прохідний двір — «протяг»);

обрахування потерпілого при розміні великих купюр грошей або при купівлі;

підкидання потерпілому фіктивних цінностей, втягнення його у «розподіл» знахідки та видурювання грошей як частини вартості «знайденого»;

обман під час азартних ігор;

проведення лотерей, ворожіння чи знахарство як форми обману;

позичання грошей без наміру повернути борг;

шлюбні афери;

збирання «пожертвувачів»;

продаж невідчужуваного майна.

Способи шахрайства можуть бути поділені на види залежно від сфери соціально-економічної діяльності:

1) соціальної допомоги (підроблення документів з метою одержання пенсій чи допомоги, надання довідки про значно завищену заробітну плату з метою підвищення пенсії та ін.);

2) побутового обслуговування (одержання речей, що дорого коштують, за документами своїх родичів, викраденими чи знайденими документами);

3) страхування (завищення суми шкоди, що підлягає сплаті клієнтам внаслідок обумовлених страхових подій);

4) туризму (туристичні афери);

5) вивезення робочої сили за кордон (афери зі збирання грошей у бажаючих поїхати на заробітки) та ін.

Способи шахрайства поділяють залежно від характеру «стосунків», що виникають між підприємствами чи господарськими товариствами:

1) фіктивне представництво (використання фіктивних документів про належність до тієї чи іншої фірми з метою укладення договорів та одержання товару без оплати);

2) фіктивне посередництво (особа чи група осіб діють від імені неіснуючої фірми з метою укладення договору з підприємством на закупівлю в нього сировини, матеріалів тощо для іншого підприємства; від першого підприємства шахрай одержує матеріальні цінності, а від другого — гроші);

3) одержання позик під фіктивні проекти (шахрай пред'являє документи, що нібито підтверджують його наміри).

Залежно від тривалості злочину можна виділити такі способи шахрайства:

1) одноразові (одержання товару в кредит без наміру наступної виплати грошей);

2) тривалі (незаконне одержання пенсії або грошової допомоги).

Залежно від характеру локалізації шахрайства можуть бути названі такі способи:

1) спрямовані на вузьке коло жертв;

2) спрямовані на широке охоплення населення.

Місце та обстановка. Місце вчинення злочину обирається з урахуванням можливості реалізації обраного способу злочину, предмета посягання, особи жертви. Деякі спроби шахрайства можуть реалізуватися у декількох місцях, не пов'язаних між собою. Може йтися і про територіальне поширення будь-якого виду шахрайства. Шахраї можуть створювати «спеціальні фірми», в яких збираються гроші від громадян (оформлення віз чи паспортів для виїзду за кордон, різні туристичні афери, довічне страхування, підтримка клубів, побудова класичних фінансових пірамід, благодійні заходи та ін.).

Шахрайські посягання з метою заволодіння майном юридичних осіб вчиняються за місцезнаходженням власників чи зберіганням їх цінностей. У сучасних умовах все частіше шахрайські діяння вчиняються в установах (чи на підприємствах), де укладаються правочини: на біржах, у брокерських конторах, посередницьких фірмах, агентствах з нерухомості, адвокатських і нотаріальних бюро, під час аукціонів. Шахрайство, спрямоване на заволодіння майном фізичних осіб, вчиняється у місцях купівлі-продажу предмета посягання, на вулицях, вокзалах, за місцем проживання злочинця чи жертви.

Обстановка вчинення шахрайства тісно пов'язана зі способом злочину. При вчиненні шахрайства може мати місце створення злочинцем обстановки, що сприяє досягненню мети заволодіння цінностями шляхом обману чи зловживання довірою. Шахрай може демонструвати своє удаване знайомство із впливовими людьми (пред'являти візитні картки, фотографії, автографи), виявляти поінформованість із певних питань, пропонувати дружбу, запрошувати до ресторану, розповідати про себе. Шахрайський обман може виявлятися в конклюдентних діях, що вводять потерпілого в оману стосовно необхідності передачі майна. Такими прийнято визнавати: використання форменого одягу особою, яка не має

права його носити, і заволодіння на цій підставі майном; споживання продуктів під виглядом готовності сплатити їх вартість; зміну зовнішнього виду, форми чи властивостей різних предметів і видання їх за інші предмети з метою заволодіння майном.

Час вчинення злочину. Час є не тільки елементом криміналістичної характеристики злочину, а й дозволяє встановлювати черговість, розвиток різних явищ і процесів у часі. Важливо з'ясувати початок і закінчення шахрайського діяння, його протяжність у часі. Шахрайство може мати тривалий часовий період, складатися з декількох часових відрізків.

Здебільшого шахрайство вчиняється у денний час. Воно може бути пов'язано з часовим інтервалом діяльності тієї або іншої установи, організації чи підприємства.

Предмет посягання. Предметом посягання при шахрайстві можуть бути матеріальні цінності в усій їх різноманітності, грошові кошти, право на майно. Це можуть бути готівка чи безготівкові гроші, товари, сировина, напівфабрикати та ін. Характеристика предмета посягання має значення для встановлення особи злочинця.

Особа злочинця. Суб'єктом шахрайства може бути відповідно до чинного кримінального законодавства України лише фізична особа, яка досягла на момент вчинення злочину 16 років. Більшість шахраїв мають сильний дар уяви, здатність впливу і вміння переконувати. До особистих якостей шахрая належать його хитрість, брехливість, уміння прихилити до себе оточуючих, знання способів підроблення документів. За своїм зовнішнім виглядом — це звичайно поважні люди, які вмюють себе «подати», обізнані в галузі психології. Вони спостережливі і мають швидку реакцію на обстановку, що змінюється. Шахраї використовують можливості перевтілення, встановлюють контакт з людьми різних типів, обирають відповідну манеру поведінки.

Шахраї можуть бути поділені на певні групи:

1) «нові» шахраї, які використовують механізми ринкових відносин, можливості кредитно-банківських операцій, псевдофірм, страхової, інвестиційної та довірчої діяльності;

2) шахраї-гастролери, які постійно роз'їжджають і негайно зникають з місць вчинення злочинних діянь;

3) шахраї-гравці, які використовують азартні ігри (карточні шулери, «катали», «червоні валети» та ін.);

4) шахраї, які не мають постійного місця роботи чи проживання, неодноразово судимі за шахрайство та інші злочини;

5) шахраї, які вчинили злочин вперше, за легковажністю, під впливом інших осіб чи ситуацій;

6) шахраї-одинаки і шахраї, які вчиняють злочин групою, у тому числі з розподілом ролей.

Особа потерпілого. Дані про жертву злочину мають важливе значення в системі криміналістичної характеристики шахрайства. Спостерігається певний зв'язок між особливостями особи потерпілого і особи злочинця, простежується відома вибірковість з боку шахрая. Система ознак, що належать до особи потерпілого, містить:

1) демографічні відомості (стать, вік, місця проживання, роботи та ін.);

2) дані про спосіб життя, риси характеру, схильності, зв'язки та стосунки;

3) відомості про віктимність.

Сліди злочину. Для злочинної діяльності у формі шахрайства взагалі не характерні сліди, залишені на місці події. Може не існувати й місця події. Здебільшого сліди злочинної діяльності зберігаються в документах та їх реквізитах, вони часто містять відомості, важливі для розслідування. Ці документи використовуються для обману та введення в оману державних службовців, посадових чи матеріально відповідальних осіб.

Сліди можуть бути виявлені на предметах, залишених шахраєм (сліди рук, мікросліди, запахові сліди). Характерними слідами при шахрайстві є ідеальні сліди (ті, що збереглися в уявних образах). Це пов'язано з тим, що злочинець і жертва спілкуються значний час у спокійний та невимушеній обстановці.

■ § 2. Початковий етап розслідування

Найбільш загальні *типові слідчі ситуації* на початковому етапі розслідування шахрайства такі:

1) є дані про подію злочину та особу злочинця;

2) злочинця затримано відразу після вчинення злочину;

3) є дані про подію злочину, спосіб його вчинення, особа злочинця невідома;

4) є дані про подію злочину, але механізм вчинення шахрайства і особа злочинця невідомі.

Запропоновані типові ситуації передбачають висунення і перевірку *слідчих версій*. Основою для цього можуть бути такі загальні типові припущення: шахрайство мало місце; вчинено інший злочин; надійшла неправдива заява і злочинного діяння взагалі не було. Якщо передбачається, що шахрайство мало місце, то можливе існування таких типових версій: заволодіння матеріальними цінностями чи грошима могло бути вчинене за допомогою підроблених документів (доручень, накладних, чеків, договорів, посвідчень тощо); заволодіння майном могло бути вчинене за допомогою легальних форм підприємницької діяльності чи використання фіктивних підприємств; заволодіння майном припускається вчиненням за допомогою «ляльок» (речових чи грошових), підміни товарів або грошових знаків; заволодіння грошима (іншими цінностями) передбачається вчиненням за допомогою азартних ігор; заволодіння майном припускається вчиненням групою шахраїв-гастролерів та ін. Залежно від ситуації і версії, що перевіряється, слідчий обирає найбільш доцільні слідчі дії та оперативно-розшукові заходи, визначає їх послідовність і відповідний комплекс.

На початковому етапі розслідування шахрайства дії слідчого визначаються залежно від характеру даних, які в нього є. У процесі розслідування мають бути доведені такі обставини: подія шахрайства (час, місце, спосіб вчинення злочину та ін.); винність конкретної особи у шахрайстві і мотиви вчинення злочину; обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності обвинуваченого; характер і розміри шкоди, заподіяної шахрайством; обставини, що сприяли вчиненню шахрайства.

Для перевірки версії про те, що шахрайства не було, необхідно встановити: чи мав заявник майно і цінності, на які він посилається як на предмет злочинного посягання, чи не міг він його розтратити. У такому разі слід докладно допитати заявника про обставини передання майна та його індивідуальні ознаки. У заявника доцільно з'ясувати, де і коли було придбане майно або цінності, хто знав про їх існування, яким чином відбувалася подія, за яких обставин, в якому місці, хто міг бачити передання майна, хто перебував на місці вчинення злочину тощо.

У разі підтвердження заяви потерпілого порушується кримінальна справа. Якщо з часу вчинення злочину минуло небагато часу, організується спостереження в місцях найбільш ймовірної появи злочинця. За криміналістичними обліками органів внутрішніх справ перевіряється, чи є у них дані про осіб, які мають властивості, притаманні шахраю,

чи не зареєстровані нерозкриті шахрайства, що вчинені способом, аналогічним використаному підозрюваному. Інформацію про особу злочинця важливо одержати від потерпілого і свідків.

Як свідків допитують осіб, у розпорядженні яких перебувало майно, незаконно одержане шахраєм, інших осіб, які бачили чи мали контакт зі злочинцем до шахрайства або під час його вчинення.

При **допиті свідків** необхідно з'ясувати обставини передання майна, ознаки зовнішності злочинців, їх одяг, прикмети. Слід визначити, коли їх бачили, про що розмовляли; які дії вказували на те, що злочинці переслідували шахрайські цілі, та ін.

При **допиті потерпілого** треба з'ясувати: коли і за яких умов шахрай вчинив обман чи зловживання довірою і заволодів майном; чому потерпілий опинився в цьому місці; чи був він один або з ким-небудь з числа своїх знайомих; чи були будь-які особи разом з шахраєм; як вони поводитися; який спосіб шахрайства застосував злочинець; які предмети чи документи передано шахраю; хто мав відомості про наявність у потерпілого майна; коли і на підставі чого він запідозрив, що став жертвою злочину; які індивідуальні особливості майна, переданого злочинцем; в якому напрямі і за яких обставин злочинці втекли та ін. Цей перелік є приблизним і не охоплює всіх питань, що з'ясовуються при допиті потерпілого під час розслідування різних форм і видів шахрайства.

З метою виявлення, фіксації і вилучення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки події проводиться огляд місця події або огляд предметів чи документів.

Огляд місця події проводиться у тих випадках, коли передбачається можливість виявлення слідів злочину, відоме місце, де було вчинене шахрайство.

Огляд предметів і документів (записок, візиток, грошових чи речових «ляльок», доручень, договорів та ін.), одержаних потерпілим від шахраїв, проводиться негайно при їх виявленні. Під час такого огляду здійснюється індивідуалізація виявлених предметів, встановлюються ознаки підроблення документів, визначаються дані, що можуть бути використані для розшуку шахрая. У разі необхідності проводиться виїмка документів чи предметів.

Затримання підозрюваного має бути старанно підготовленим і несподіваним. Його необхідно проводити таким чином, аби шахрай не зміг непомітно викинути чи знищити ті чи інші предмети, речі, документи. Після затримання шахрая проводиться обшук затриманої особи,

а потім — обшуки за місцем її проживання та місцем роботи. У процесі обшуку здійснюються пошуки майна, одержаного шляхом обману, різного роду документів (у тому числі підроблених), інших предметів.

Допит підозрюваного повинен проводитися без зволікань. При цьому доцільно використовувати ефект раптовості. Перший допит підозрюваного має певною мірою розвідувальний характер, спрямований на з'ясування позиції допитуваного, його аргументів, одержання інформації про подію, що сталася. Слідчий ще не має достатньої сукупності доказів для повного викриття підозрюваного у шахрайстві.

§ 3. Наступний етап розслідування

Діяльність слідчого на наступному етапі розслідування розпочинається з аналізу та оцінки зібраних фактичних даних, урахування нових слідчих ситуацій, визначення подальшого напрямку розслідування.

Типовими слідчими ситуаціями на цьому етапі розслідування можуть бути такі:

- 1) встановлено конкретну особу та її причетність до вчиненого шахрайства, пред'явлено обвинувачення;
- 2) є підозрюваний, зібрано докази, але їх бракує для встановлення причетності підозрюваного до вчиненого шахрайства, обвинувачення не пред'явлено;
- 3) зібрано недостатньо доказів, немає підозрюваного, не встановлено особу злочинця;
- 4) зібрані докази свідчать про відсутність складу злочину (шахрайства) у діях підозрюваного.

Якщо особу підозрюваного встановлено, то можуть мати місце такі типові слідчі ситуації при розслідуванні шахрайства: підозрюваний визнає себе винним; підозрюваний не визнає себе винним.

Типовими слідчими діями на наступному етапі розслідування є: допит свідків, допит підозрюваного (обвинуваченого), пред'явлення для впізнання, очна ставка, призначення та проведення експертиз та ін. На цьому етапі як **свідків** допитують осіб, які не були допитані раніше, але щось бачили, чули про розслідуваний злочин, знайомі з шахраєм. Свідків виявляють під час допиту потерпілого, огляду місця події, оперативно-розшукової діяльності. Під час допиту свідків з'ясовуються обставини вчинення шахрайства, дані, що характеризують

ють підозрюваного (обвинуваченого), його спосіб життя, стосунки, встановлюються відомості про наявність у нього певного майна і місце його зберігання.

На наступному етапі розслідування проводиться **допит обвинуваченого**. На час допиту слідчий вже має необхідну інформацію про подію злочину, зібрано необхідні докази для викриття допитуваного у вчиненні шахрайства. Слідчий може використовувати постановку контрольних запитань, пред'явлення доказів (у тому числі різного роду документів), оголошення показань свідків.

При **пред'явленні обвинуваченого для впізнання** необхідно враховувати, що шахраї досить часто змінюють свій зовнішній вигляд перед вчиненням злочину, одягають невластивий їм одяг; змінюють зачіску, відпускають бороду чи вуса, надягають окуляри. Тому при пред'явленні їх для впізнання впізнаючому необхідно надати можливість спокійно та уважно ознайомитися із зовнішністю осіб, яких йому пред'являють. Пред'являються для впізнання також окремі речі чи предмети, що могли належати потерпілому.

Призначення та проведення судових експертиз пов'язані з необхідністю дослідження підроблених документів та інших предметів, які використовував шахрай. З цією метою призначається проведення почеркознавчої експертизи, технічної експертизи документів (для встановлення особи, яка виконала текст документа чи підписала його, способів виготовлення документа, типу машинописних, поліграфічних або комп'ютерних засобів, змін у тексті документів, підроблення відбитків печаток і штампів та ін.). Якщо на предметах чи документах виявлено сліди (рук, нігтів, мікросліди тощо), можуть бути призначені трасологічні та інші судові експертизи.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність шахрайства?
2. Які існують основні способи шахрайства?
3. У чому полягають особливості обстановки вчинення шахрайства?
4. На які групи можуть бути поділені шахраї?
5. Чи існує зв'язок між особою шахрая та особою потерпілого?
6. Які слідчі ситуації є типовими на початковому етапі розслідування шахрайства?

7. Які слідчі версії можуть бути висунуті при розслідуванні шахрайства?
8. Які обставини мають бути встановлені при розслідуванні шахрайства?
9. У чому полягають особливості допиту заявника при розслідуванні шахрайства?
10. Які обставини необхідно з'ясувати при допиті потерпілого в процесі розслідування шахрайства?
11. Які об'єкти підлягають слідчому огляду в справах про шахрайство?
12. Які слідчі дії є доцільними на наступному етапі розслідування шахрайства?

Розслідування хабарництва

§ 1. Криміналістична характеристика хабарництва

Хабарництво завдає серйозної шкоди суспільству, авторитету державних та інших установ і організацій, дискредитує службових осіб і державних службовців. Хабарництву піддаються особи, що виконують функції, пов'язані з вирішенням питань приватизації, реєстрації підприємств та приватних підприємців, видання дозволів і ліцензій, одержанням кредитів, підписанням державних контрактів, відпуском сировини або готової продукції та ін. Хабарництво — це складне поняття, що охоплює групу злочинів у сфері службової діяльності. У кримінальному праві до хабарництва відносять: одержання хабара (ст. 368 КК) і давання хабара (ст. 369 КК). Певне самостійне значення має провокація хабара (ст. 370 КК).

Особливістю хабарництва є його високий ступінь латентності. На думку більшості фахівців, латентність хабарництва становить від 95 до 98 %. Так, тільки у сфері підприємництва 40 % підприємців у всьому світі змушені давати хабара.

Одержання і давання хабара — найбільш важко доказувані види злочинів. Це пов'язано з низкою причин: 1) специфікою характеру злочину — конфіденційністю спілкування двох осіб; 2) відсутністю традиційних слідів злочину (їхньою недостатністю); 3) одномоментністю дій при переданні хабара; 4) іноді — завуальованістю предмета хабара; 5) особливістю предмета доказування; 6) складністю фіксації дій хабародавця та хабарника.

Хабарництво передбачає одержання службовою особою в будь-якому вигляді хабара за виконання чи невиконання в інтересах того, хто дає хабара, чи в інтересах третьої особи будь-якої дії з використанням наданої їй влади чи службового становища (одержання хабара), а також передавання особисто або через посередників службовій особі матеріальних цінностей, права на майно, вчинення дій майнового характеру за здійснення або нездійснення дій в інтересах хабародавця

чи третіх осіб з використанням влади або службового становища (давання хабара).

Предметом хабара може бути: майно (гроші, цінні папери, будь-які матеріальні цінності, що мають мінову вартість); право на майно (документи, що надають право на одержання майна, володіння, користування та розпорядження майном, а також документи, що надають право вимагати виконання зобов'язань матеріального характеру тощо); будь-які дії майнового характеру (наприклад, передання майнових вигод або відмова від них). Предметом хабара не можуть визнаватися послуги, вигоди немайнового характеру (наприклад, позитивні статті про ту або іншу особу в засобах масової інформації).

Згідно зі ст. 368 КК хабарем у великому розмірі вважається такий, що у двісті і більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян, в особливо великому — такий, що у п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян.

За механізмом вчинення розрізняють декілька видів хабарництва: без участі посередників і за участю таких; без змови і за попередньою змовою групою осіб; поєднане з вимаганням хабара і без такого та ін. Хабар може даватися за певні конкретні дії (бездіяльність) у вигляді: 1) хабара-підкупу (до вчинення дії); 2) хабара-подяки (після вчинення дії); 3) систематичних (регулярних) винагород (хабар за заступництво, за «дах»).

Існують різні **способи передавання хабара**. Це може бути передавання предмета хабара з «рук у руки», перерахуванні грошових коштів на поточні рахунки в банках, передавання хабара у вигляді подарунка на день народження, у вигляді виконання ремонтних робіт без сплати, надання путівки без сплати її вартості, під виглядом трудової угоди та ін. У постанові Пленуму Верховного Суду України від 26 квітня 2002 р. № 5 «Про судову практику у справах про хабарництво» відзначається, що хабар може даватись та одержуватись і в завуальованій формі — під виглядом укладення законної угоди, безпідставного нарахування й виплати заробітної плати чи премій, нееквівалентної оплати послуг різного характеру (консультації, експертизи тощо).

Обстановка вчинення хабарництва характеризується безконтрольністю службових осіб, наявністю бюрократизму і тяганини, створенням умов неможливості вирішити питання, круговою порукою. Існують певні об'єктивні та суб'єктивні умови, що сприяють хабарництву.

Типові сліди злочину найбільш часто залишаються на предметі хабара, магнітних носіях (звукові сліди). Крім того, сліди можуть бути залишені в документах, слідами можуть бути самі документи (незаконні розпорядження, рішення, накази та ін.).

Для *особи злочинця* (хабародавця і хабарника) характерними є прагнення до наживи, корисливість, безвідповідальність. Відповідно до кримінального законодавства України суб'єктом одержання хабара є тільки службова особа, а суб'єктом давання хабара — як приватна, так і службова особа. У постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хабарництво» зазначається, що особа є службовою не тільки тоді, коли вона здійснює відповідні функції чи виконує обов'язки постійно, а й тоді, коли вона робить це тимчасово або за спеціальним повноваженням, за умови, що зазначені функції чи обов'язки покладено на неї правомочним органом або правомочною службовою особою. Працівники підприємств, установ, організацій, які виконують професійні (адвокат, лікар, вчитель тощо), виробничі (наприклад, водій) або технічні (друкарка, охоронник тощо) функції, можуть визнаватися службовими особами лише за умови, що поряд із цими функціями вони виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські обов'язки. Хабарник, як правило, має високий професійний рівень і знання, використовує специфіку діяльності установи (організації, підприємства) та її недоліки для одержання хабарів. Причому в цих випадках необхідно керуватися приміткою до ст. 368 КК і Законом України «Про державну службу». Хабарництво досить часто пов'язане з іншими злочинами (привласненням чи розтратою майна, ухиленням від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, шахрайством з фінансовими ресурсами та ін.) і діяльністю організованих груп та злочинних організацій.

Хабарництво пов'язане з таким поняттям, як корупція. Поняття корупції є більше широким порівняно з хабарництвом.

■ § 2. Обставини, що підлягають з'ясуванню

У процесі розслідування хабарництва необхідно виходити із предмета доказування по кримінальній справі. У першу чергу підлягають доказуванню такі обставини: чи мало місце передавання хабара службовій особі; винність хабародавця і хабарника; час, місце та спосіб передавання хабара; здійснення службовою особою юридично значущої дії (або бездіяльності); розмір збитку, заподіяного злочинцем; причини і умови, що сприяли злочину, та ін.

У перебігу розслідування даної категорії злочинів слід встановити:

1) ким (або через кого) передавався хабар службовій особі;

- 2) чи є одержувач хабара службовою особою;
- 3) за виконання (невиконання) яких юридично значущих дій пропонувалося передавання хабара (сприяння у виданні ліцензій, видання банківських кредитів або позичок, допомога в недобросовісній конкуренції на споживчому ринку, невжиття заходів щодо правопорушників та ін.);
- 4) який спосіб передавання хабара було застосовано (передавання «з рук у руки»; зарахування на поточний рахунок у банку грошових сум тощо);
- 5) у чому виявився предмет хабара;
- 6) чи мало хабарництво разовий або систематичний характер;
- 7) у чому конкретно полягала систематична допомога (підтримка) з боку службової особи;
- 8) яка службова дія повинна бути виконана в інтересах хабародавця, чи є вона законною;
- 9) який характер взаємостосунків хабародавця і хабарника, чи не було конфліктів;
- 10) чи не було вимагання хабара з боку хабарника;
- 11) хто визначив предмет хабара та його кількість;
- 12) які індивідуальні особливості предмета хабара;
- 13) яке коло осіб, що брали участь в одержанні, передаванні хабара та ін.;
- 14) причини і умови, що сприяли хабарництву.

§ 3. Початковий етап розслідування

На початковому етапі розслідування по даній категорії злочинів можливі *три типові ситуації*: 1) є відомості про хабарництво, що відбулося, які надійшли від органів дізнання та хабародавця; 2) має місце заява громадянина про вимагання у нього хабара та передбачуване його передання; 3) інформацію про хабарництво одержано при розслідуванні іншого злочину. Процес розслідування є ситуаційно зумовленим і впливає на обрання відповідних слідчих дій та оперативно-розшукових заходів.

При розслідуванні хабарництва необхідно виходити з типових версій: 1) одержання і давання хабара дійсно мали місце; 2) мала місце провокація хабара; 3) мала місце інша (незлочинна) подія (наприклад, було повернуто борг); 4) службова особа виконала юридично значущу дію, хабар не одержувала, має місце обмова.

Як першочергові слідчі дії при розслідуванні хабарництва можуть бути названі: допит заявника; допит хабародавця і хабарника; обшук у хабаро-

давця і хабарника; затримання при одержанні хабара; огляд предмета хабара; огляд місця події; пред'явлення для впізнання предмета хабара.

Допит заявника передбачає уточнення і деталізацію обставин, що містяться в заяві: звідки відомо про передавання хабара, про факт вимагання хабара, хто це може підтвердити; хабар передано чи тільки планується; про яку грошову суму йдеться; коли повинен бути переданий хабар, яким чином, через кого та ін. Заявниками можуть бути особи, які вже передали хабар, або особи, відносно яких має місце вимагання хабара, інші особи, яким відома інформація про хабарництво. Згідно зі ст. 369 КК особа, яка дала хабар, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо стосовно неї мало місце вимагання хабара або якщо після давання хабара вона добровільно заявила про те, що сталося, до порушення кримінальної справи щодо неї органу, наділеному законом правом на порушення кримінальної справи.

Важливого значення набуває **допит хабародавця**. Під час такого допиту з'ясовується: коли і при яких обставинах відбулося знайомство з хабарником; які склалися з ним стосунки; як довго вони знайомі; які дії повинен був вчинити (або не вчинювати) хабарник в інтересах хабародавця (чи інших осіб); у чому полягав предмет хабара; хто його визначив і яким чином; в який спосіб мав бути переданий хабар; чи були посередники і хто саме; чи відомі інші факти хабарництва та ін.

При **допиті хабарника** необхідно встановити такі обставини: які його службові функції та повноваження; чи знайомий він з хабародавцем (з якого часу, хто познайомив, за яких обставин); хто запропонував хабар; яким чином це було зроблено; які дії необхідно було вчинити (або не вчинювати); чи відображувались ці дії в документах та в яких саме; в який спосіб передбачалося передавання хабара; чи одержував раніше хабарі та за які дії.

Під час розслідування хабарництва слід проводити **віймку документів**. Йдеться про документи, в яких відображаються результати діяльності хабарника (накази, розпорядження, угоди, довідки та ін.).

У більшості випадків **обшук** по даній категорії справ провадиться з метою виявлення предмета хабара, документів, що підтверджують дії хабарника, цінностей, записок та ін. Причому в деяких випадках здійснюється певний погоджений комплекс дій (тактична або оперативнотактична операція). Тому важливо, аби всі дії були проведені в межах закону, предмет хабара одержав «статус» речового доказу, факт передавання хабара було чітко зафіксовано. Предмет хабара необхідно індивідуалізувати, для чого його обробляють люмінесцентними барвниками,

що має значення для подальшої ідентифікації, одержання доказів контактної взаємодії хабарника з відповідним предметом.

З метою виявлення хабарництва позитивний ефект надають **використання технічних засобів спостереження та фіксації**, прослуховування телефонних розмов (зняття інформації з каналів зв'язку).

Про розслідуванні хабарництва призначаються **судові експертизи**: технічна експертиза документів, судово-почеркознавча, судово-авторознавча, дактилоскопічна, інші трасологічні експертизи, судово-хімічна, судово-економічна та ін.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягають особливості хабарництва з погляду криміналістично значущих ознак?
2. Що може бути предметом хабара?
3. Які види хабарництва розрізняють за механізмом його вчинення?
4. Як характеризується обстановка вчинення хабарництва?
5. Які ознаки притаманні особі злочинця (хабародавцю та хабарнику)?
6. Які обставини необхідно з'ясувати при розслідуванні хабарництва?
7. Які типові ситуації можуть виникати на початковому етапі розслідування хабарництва?
8. З яких типових версій необхідно виходити при розслідуванні хабарництва?
9. У чому полягають особливості допиту заявника при розслідуванні хабарництва?
10. Які обставини необхідно з'ясувати при допиті хабародавця?
11. Які обставини необхідно з'ясувати при допиті хабарника?
12. З якою метою проводиться обшук при розслідуванні хабарництва?
13. Чи надає позитивний ефект при розслідуванні хабарництва використання технічних засобів спостереження та фіксації?
14. Які судові експертизи найбільш часто призначаються при розслідуванні хабарництва?

Розслідування злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху

§ 1. Криміналістична характеристика злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху

Злочинні порушення правил безпеки дорожнього руху характеризуються значною поширеністю і мають підвищену суспільну небезпечність. Так, щороку в Україні вчиняється в середньому 40 тис. дорожньо-транспортних пригод (ДТП), внаслідок яких гине 9 тис. людей і десятки тисяч одержують поранення. Кримінальну відповідальність за ДТП передбачено в ст. 286 КК («Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами»), ст. 287 («Випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації»), ст. 288 («Порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення дорожнього руху»), ст. 291 («Порушення чинних на транспорті правил»).

Дорожньо-транспортна пригода — це злочинне порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації автотранспорту, трамвайів, тролейбусів, тракторів, самохідних машин та інших механічних транспортних засобів, унаслідок чого заподіяно середньої тяжкості, тяжкі тілесні ушкодження чи сталася смерть потерпілого.

Відповідно до п. 9 «Порядку обліку дорожньо-транспортних пригод», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 червня 2005 р. № 538, не підлягають обліку ДТП, що сталися:

а) внаслідок порушення водіями техніки безпеки і правил експлуатації транспортних засобів у процесі зчеплення-розчеплення з причепами або встановлення на них спеціального обладнання чи механізм-

мів, запуску двигуна за допомогою пускової рукоятки, проведення ремонту транспортного засобу тощо;

б) за участю тракторів, інших самохідних машин і механізмів, що сталися внаслідок порушення техніки безпеки під час виконання ними основних виробничих операцій (польові роботи, прокладання траншей, лісозаготівля, робота в кар'єрах, вантажно-розвантажувальні роботи, що виконуються за допомогою автокранів чи методом самоскиду, встановлення шогл, опор тощо);

в) під час тренувань і змагань з автомобільних чи мотоциклетних видів спорту, якщо постраждали водії-спортсмени, судді чи інший персонал, що обслуговує спортивні заходи, або глядачі;

г) внаслідок стихійного лиха.

Обліком і аналізом ДТП тільки з матеріальними збитками без постраждалих (за цими фактами кримінальні справи не порушуються і відповідно до державної статистичної звітності вони не включаються) займаються чергові частини органів внутрішніх справ і підрозділи дорожньо-патрульної служби Державтоінспекції.

ДТП є досить різноманітними. Залежно від механізму події вони поділяються на такі:

1) зіткнення транспортних засобів один з одним (при зустрічному чи попутному рухові, бокові зіткнення);

2) наїзд транспортного засобу (на пішохода, нерухомий транспортний засіб, перешкоду, велосипедиста, гужовий транспорт);

3) перекидання транспортного засобу (що трапляється порівняно рідко — при повороті на великій швидкості чи наїзді при повороті правим боком на узбіччя)¹;

4) падіння пасажирів з транспорту;

5) інші ДТП, що стають наслідком грубого порушення правил руху чи експлуатації транспортних засобів самими постраждалими (падіння транспорту в урвище, з мосту тощо).

Для формування методики розслідування злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху і планування за цією категорією кримінальних справ важливого значення набувають такі елементи криміналістичної характеристики, як дані про способи їх вчинення, обстановку ДТП, інформація про типові сліди, особу злочинця, а також особу потерпілого. Розглядаючи *способи вчинення злочинів* даного виду, слід зазначити, що ДТП належать до необережних злочинів, тобто вчиняються через злочинну самовпевненість або злочинну не-

¹ У цілому перші три види становлять більшу частину всіх ДТП.

дбалість. Злочинні порушення правил безпеки дорожнього руху є наслідком вчинення різноманітних недозволених дій або невчинення дій з боку суб'єктів цього виду злочинів.

Як свідчить статистика, найчастіше ДТП виникають унаслідок порушень, яких припускається водій транспортного засобу, а саме: перевищення встановленої швидкості руху; недодержання правил обгону, повороту чи рядності; наїзд на смугу зустрічного руху; порушення правил проїзду перехресть; недодержання безпечної дистанції руху; перевезення пасажирів у непристосованому для цього транспорті; неправильне завантаження та укріплення вантажу на транспорті; недодержання сигналів світлофору; виїзд на свідомо технічно несправному транспорті; порушення правил руху на залізничних переїздах та ін. Особливо небезпечним і водночас дуже поширеним порушенням є управління транспортним засобом у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, бо у водія при цьому значно уповільнюється реакція, слабшає увага, неадекватно сприймається та оцінюється дорожня обстановка.

ДТП можуть відбуватися внаслідок неправомірних дій пішоходів чи пасажирів, а саме: перехід проїжджої частини перед рухомим транспортом; рух уздовж проїжджої частини дороги; перехід проїжджої частини у непризначених для переходу місцях; недодержання дорожніх знаків і сигналів світлофору; ігри дітей і підлітків на проїжджій частині дороги; посадка і висадка пасажирів під час руху транспорту; їзда на підніжках; раптова поява на проїжджій частині пішоходів; проїзд на транспорті пасажирів у стані сп'яніння та ін. Якщо при цьому водій не порушував правил дорожнього руху, кримінальна відповідальність для нього не настає.

Робітники автопідприємств, відповідальні за технічний стан чи експлуатацію транспортних засобів (диспетчери, механіки, завідувачі гаражей), можуть вчиняти протиправні дії (бездії), що також призводять до ДТП: випуск на лінію технічно несправного транспорту (із зіпсованою гальмівною системою, несправним рульовим механізмом чи двигуном тощо); неякісний ремонт транспортного засобу; порушення порядку технічного огляду транспорту; невжиття заходів щодо запобігання експлуатації технічно несправного транспорту; порушення правил контролю за виходом транспорту на лінію; допущення до керування транспортним засобом особи, яка не має або позбавлена прав водія, чи такої, яка перебуває у стані сп'яніння; грубе порушення режиму роботи водія.

ДТП можуть бути наслідком злочинних порушень правил, норм і стандартів особами, відповідальними за будівництво, ремонт або утримання доріг, вулиць, дорожніх споруд (невідповідність параметрів дороги стандартам, що забезпечують безпечний рух; несвоєчасний ремонт дорожнього полотна; відсутність належного контролю за станом доріг, вулиць, мостів, залізничних переїздів; неякісний ремонт доріг і дорожніх споруд; порушення правил проведення ремонтних робіт (відсутність огорожі, попереджувальних знаків); недостатня освітленість вулиць тощо).

Іноді ДТП можуть статися внаслідок випадкового збігу обставин, що не могли бути передбачені учасниками руху (несправність транспорту, що виникла зненацька, розрив камери та ін.).

Важливе криміналістичне значення мають дані, що характеризують **обстановку злочинних порушень** правил безпеки дорожнього руху (місце, час та інші обставини). Дорожня обстановка являє собою складну сукупність умов, при яких відбувається рух на певній ділянці дороги чи вулиці, і характеризується як статичними, так і динамічними елементами.

До статичних елементів дорожньої обстановки належать планування доріг і вулиць, їх технічні характеристики (профіль, ширина проїжджої частини, тип і стан дорожнього покриття), наявність засобів автоматичного та іншого регулювання дорожнього руху (огорожі, розмітки, дорожні знаки, зупинки міського транспорту), освітлення проїжджої частини у темний час доби, будови, споруди і зелені насадження, розміщені поруч з дорогою, тощо.

Значний вплив на виникнення і розвиток ДТП справляють динамічні елементи дорожньої обстановки: інтенсивність і швидкість руху машин та пішоходів, переміщення інших об'єктів по дорожньому полотну, поведінка пішоходів і водіїв транспорту, зміна сигналів регулювання руху, маневри руху автомашин, оглядовість, видимість та ін. Усі ці чинники мають враховуватися водієм при керуванні транспортним засобом.

Час (року, доби) також може бути передумовою формування аварійної дорожньої обстановки. Так, досить часто злочинні порушення правил безпеки дорожнього руху відбуваються в години «пік» (коли рух найбільш інтенсивний), при несприятливих погодних умовах (ожеледь, дощ, туман), у темний час доби.

ДТП є складною і динамічною системою взаємодії різноманітних об'єктів, таких як транспортні засоби, дорога, предмети дорожньої обстановки, водій, пішохід, унаслідок чого утворюються численні *сліди*,

типів для даного виду злочинів. Це можуть бути сліди гальмування коліс, крові, волочиння потерпілого, його речі, відбитки бампера або протектора на одязі потерпілого, ушкодження і травми, одержані водієм, пасажирями, пішоходами, частки фарби, скалки фар, лобового скла та бокових дзеркал, плями мастила, палива, антифризу, відламані деталі транспортних засобів, частини вантажу, що перевозиться, сліди пошкоджень на самих транспортних засобах, а також зміни, що виникли внаслідок їх неякісного ремонту, пошкодження наземних споруд, волокна тканини, волосся, сліди рук тощо. Аналіз і дослідження цих слідів сприяють установленню інших елементів криміналістичної характеристики злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху.

Дані про **особу злочинця** також мають важливе значення для визначення багатьох обставин ДТП. При вивченні особи водія встановлюються його вік, фахова підготовка, наявність чи відсутність практичних навичок, стаж роботи, стан здоров'я, наявність фізичних вад або захворювань, тривалість і характер роботи до моменту події. Зокрема, велика кількість ДТП вчиняються особами зі стажем водіння до п'яти років, оскільки вони ще не мають достатніх навичок керування транспортом і водночас виявляють зайву самовпевненість.

Іноді дії порушників правил безпеки дорожнього руху детермінуються особливостями їх фізичного і психологічного стану. Тому виникає необхідність дослідити поведінку водія на роботі і в побуті, з'ясувати, чи не порушував він раніше правил дорожнього руху, його стосунки з потерпілим. Значна кількість ДТП відбуваються через вину водіїв, які перебувають у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

У зв'язку з тим, що **дії потерпілого** є важливим елементом механізму ДТП, а деякі з них порушують правила дорожнього руху, необхідно враховувати стан здоров'я потерпілого, вік, фізичні та психічні характеристики, наявність захворювань зору, слуху, з'ясувати, чи не перебував він у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

§ 2. Початковий етап розслідування

Приводами до порушення кримінальної справи у разі ДТП найчастіше є: заяви потерпілих чи їх родичів, очевидців, водіїв транспортних засобів, причетних до події; повідомлення посадових осіб транспортних організацій, працівників медичних закладів; безпосереднє виявлення органами міліції чи прокуратури ознак злочину.

Підставами для порушення кримінальної справи у таких випадках будуть факти заподіяння середньої тяжкості і тяжких тілесних ушкоджень або настання смерті потерпілих унаслідок ДТП. При одержанні повідомлення про ДТП, що спричинила людські жертви чи тяжкі поранення, слідчий зобов'язаний негайно виїхати на огляд місця події, за результатами якого порушує кримінальну справу. Якщо фактичних даних для правильних висновків про обставини, що сталися, і прийняття обґрунтованого рішення про порушення кримінальної справи чи відмову в такій виявляється недостатньо, то відповідно до ст. 97 КПК проводяться перевірочні дії: відбираються пояснення від громадян, посадових осіб, водіїв про фактичну сторону злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху; витребуються документи, у тому числі від автопідприємств, лікувальних закладів.

Як правило, кримінальна справа порушується за фактом злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху, а не за обвинуваченням конкретної особи. Це пов'язано з тим, що на початку розслідування ще не доведено причинний зв'язок між діями (бездіяльністю), що мали місце, та наслідками, що настали, а надалі іноді виявляється, що вина водія транспорту відсутня, оскільки у нього не було технічної можливості запобігти ДТП.

При розслідуванні злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху повинні бути доведені обставини, що мають значення для правильного вирішення справи, а саме:

- 1) чи є дана подія дорожньо-транспортною, її вид;
- 2) дорожня обстановка в момент події (місце, час та ін.);
- 3) які транспортні засоби були задіяні у події, їх технічний стан (як до події, так і після неї);
- 4) наслідки, що сталися внаслідок злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху (смерть, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, характер і розміри матеріальної шкоди), що дуже важливо для кваліфікації злочину;
- 5) спосіб вчинення ДТП;
- 6) хто постраждав, поведінка учасників події;
- 7) яка безпосередня причина ДТП;
- 8) ступінь вини кожного учасника події (водія, працівника автопідприємства, пасажира, пішохода та ін.);
- 9) які положення правил дорожнього руху чи експлуатації транспортних засобів було порушено винним;

10) чи є причинний зв'язок між допущеними порушеннями правил дорожнього руху або експлуатації транспортних засобів і наслідками, що сталися;

11) обставини, що сприяли злочину (недоліки в організації руху транспорту і пішоходів, неналежний контроль за випуском транспорту і водія на лінію, недоліки в контролі за технічним станом доріг і вулиць, у підготовці водіїв транспортних засобів, пропаганді правил дорожнього руху серед його учасників та ін.).

Порівняно проста ситуація на початку розслідування ДТП складається тоді, коли злочинне порушення вчинене у присутності свідків, водій і транспортний засіб залишилися на місці ДТП. У цьому разі основні зусилля слідства спрямовані на дослідження обстановки місця події, встановлення її причин, збирання доказів, що підтверджують вину її учасників. Для вирішення цих завдань проводяться першочергові слідчі дії: огляд місця події, освідування і призначення судово-медичної експертизи водія, судово-медичної експертизи постраждалого, допити водіїв, свідків, потерпілих та ін.

Більш складна слідча ситуація виникає тоді, коли злочинне порушення правил безпеки дорожнього руху вчинене за відсутності свідків або водієм, який зник з місця події, залишивши транспортний засіб. Як правило, так поведуться особи, які вчинили викрадення транспорту або намагаються протидіяти розслідуванню шляхом пропонування неправдивої версії про викрадення їх автотранспорту, для чого вони вже після події звертаються до міліції із заявою про крадіжку, домовляються з родичами, знайомими щодо неправдивих свідчень. У такій ситуації передусім необхідно встановити особу, яка перебувала за кермом у момент події, вжити заходів щодо її розшуку і затримання, з'ясувати причини, що змусили водія зникнути з місця події. Для з'ясування цих обставин треба провести огляд місця події (звертаючи особливу увагу на ті вузли та деталі автомобіля, де повинні були залишитися сліди рук, крові, волокна одягу водія), встановити і допитати свідків, які бачили водія в момент аварії і коли він залишав місце події, встановити і допитати власника транспортного засобу.

Найскладнішою і досить поширеною ситуацією на початковому етапі розслідування є така, коли водій зникає з місця ДТП разом з транспортом. Тут основну увагу потрібно зосередити на встановленні факту ДТП, виявленні водія і транспорту, що брав участь у події, можливих свідків. Для цього проводиться огляд місця події; про ознаки транспорту і прикмети водія опитуються очевидці та потерпілі; орга-

нізуюються загороджувальні заходи на шляху можливого пересування транспорту; перевіряються підприємства з ремонту автомобілів, гаражі та автостоянки; для встановлення свідків проводиться обхід житлових будинків, підприємств та закладів, розміщених у районі події. Транспорт оглядається за місцем його виявлення.

Успіх у розслідуванні злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху значною мірою (особливо на початковому етапі) визначається своєчасністю та правильністю висунення і розроблення слідчих версій. З огляду на обставини, фактичні дані конкретної кримінальної справи слідчий висуває загальні версії про сутність і причини події, *типovими* з яких є:

- 1) ДТП стала наслідком порушення правил безпеки руху водієм;
- 2) подія викликана порушеннями правил руху самим постраждалим;
- 3) подія стала наслідком технічної несправності транспортного засобу;
- 4) ДТП пов'язана з порушеннями норм, стандартів утримання до-ріг;
- 5) подія сталася внаслідок випадкового збігу обставин;
- 6) подію інсценовано з метою приховування іншого, як правило, більш тяжкого злочину;
- 7) транспортний засіб було використано як знаряддя для вчинення іншого злочину.

У ситуації, коли водій зник, а автомобіль залишився на місці події, головним напрямом розслідування є встановлення винного. Тому в першу чергу висуваються версії про особу, яка перебувала за кермом у момент події: 1) транспортним засобом керував водій і 2) транспортним засобом керувала стороння особа (родич водія, його знайомий, співробітник, викрадач).

Щодо ситуації, коли водій зник з місця події разом з транспортом, відпрацьовуються версії про машину, яка брала участь у ДТП (вантажна чи легкова, марка автомобіля, конкретна модель тощо). Під час подальшого розслідування всі версії повинні перевірятися паралельно шляхом проведення слідчих дій і оперативно-розшукових заходів.

Огляд місця події. У справах даної категорії огляд місця події є одним з найбільш важливих способів збирання доказів. Аби їх не втратити, у разі одержання повідомлення про аварію на огляд місця події слід виїжджати негайно, оскільки сліди ДТП (особливо ті, що знаходяться на її периферії) можуть бути знищені рухом транспорту і пішо-

ходів, зупинити який на значний проміжок часу не завжди можливо. Крім того, обстановка місця події може бути викривлена діями заінтересованих осіб (водій може змінити довжину сліду гальмування, виправити прим'ятини на корпусі автомобіля, привести у зламанний стан окремі вузли транспортного засобу тощо). Погодні умови (дощ, сніг, вітер, сонце) також впливають на збереження слідів ДТП.

Огляд місця події, проведений вчасно, кваліфіковано і ретельно, дозволяє встановити такі дані:

- 1) умови і точне місце злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху;
- 2) час його вчинення;
- 3) вид ДТП;
- 4) механізм події, що містить послідовність і спрямованість дій її учасників;
- 5) предмети і сліди, що залишилися на місці події;
- 6) орієнтовну швидкість руху транспорту і пішохода;
- 7) учасників події;
- 8) заходи, вжиті водієм транспорту і пішоходом для запобігання події;
- 9) технічний стан транспортних засобів;
- 10) причини ДТП;
- 11) ознаки, що вказують на напрямок руху транспорту, який зник;
- 12) відомості про очевидців і свідків ДТП.

Наведений перелік не є вичерпним. Залежно від конкретних обставин на місці події можуть бути одержані й інші відомості, що мають значення для справи.

Злочинне порушення правил безпеки дорожнього руху є подією складною, динамічною, у процесі якої взаємодіють багато різноманітних об'єктів, тому й огляд місця такої події відрізняється чималою специфікою і складністю, вимагає ретельної підготовки для його проведення. Одержавши повідомлення про подію, ще до виїзду на місце слід потурбуватися про те, аби потерпілим була надана перша медична допомога, а в разі необхідності вони мають бути відправлені до лікарні (у цьому випадку положення тіла потерпілого фіксується за допомогою фарби, крейди, цегли), а працівники ДАІ забезпечили збереження обстановки і слідів на місці події, повністю чи частково зупинили рух, встановили очевидців і свідків ДТП, водіїв — учасників події, вилучили у них посвідчення, реєстраційні документи на транспорт, дорожні листи.

Виходячи з одержаного повідомлення, слідчий визначає, яких спеціалістів необхідно залучити до огляду (автоінженера, криміналіста, судового медика та ін.). Якщо водій зник з місця події, то в групу доцільно включити працівника карного розшуку, який може надати певну допомогу й в установленні свідків. У разі, коли місце ДТП знаходиться за межами населеного пункту, необхідно заздалегідь запросити понятих. До виїзду на місце події слід перевірити комплектність і справність науково-технічних засобів, які слідчо-оперативна група бере із собою (слідча валіза, фотокомплект, у нічний час — освітлювальні прилади).

Прибувши на місце події, слідчий перевіряє, чи надана медична допомога постраждалим, ефективність охорони і загороджувальних заходів, виконання інших вказівок, зроблених ним раніше. Перед відправленням постраждалих до лікувального закладу фіксуються їхні дані та лікарня, до якої вони направлені. Після цього слідчий заслуховує повідомлення працівників міліції, опитує очевидців, свідків та учасників події для з'ясування її обставин і тих змін, що сталися в обстановці до прибуття слідчо-оперативної групи. При виявленні у водія ознак сп'яніння його слід направити на медичне освідчування у супроводі працівників міліції.

Одержана при опитуваннях інформація сприяє більш точному і правильному визначенню меж та об'єктів огляду, послідовності та методу його проведення. Межі огляду місця ДТП залежать від механізму та інших обставин того, що сталося, і можуть знаходитися на порівняно великій відстані від безпосереднього місця ДТП.

Визначення послідовності та вибір методу огляду тісно пов'язані з конкретними ситуаціями, що виникають унаслідок ДТП. Дуже часто при огляді місця ДТП необхідно застосовувати концентричний метод — від периферії до центру. Це пояснюється специфікою самого місця події, бо сліди і речові докази, що знаходяться на певному віддаленні від центру аварії, можуть бути швидко знищені рухомим транспортом чи пішоходами. Тому такі об'єкти оглядаються в першу чергу. Якщо водій разом із транспортним засобом зник з місця події, огляд спочатку слід вести у напрямі його можливого руху, що дозволяє швидше виявити сліди, які характеризують даний автомобіль, і, використовуючи цю інформацію, організувати його розшук. Якщо ж транспорт знаходиться на місці ДТП, то перш за все проводиться огляд тієї ділянки дороги, звідки він рухався. За наявності трупа, визначивши межі місця події та ознайомившись із загальною обстановкою, огляд починають з трупа.

Основними об'єктами огляду місця ДТП є:

1) ділянка вулиці чи дороги, де сталася аварія (з прилеглою територією);

2) труп;

3) транспортні засоби, що брали участь у ДТП.

На початку огляду з'ясовується і фіксується (у протоколі, на схемі) дорожня обстановка: назва вулиці (або інші топографічні дані) і спосіб регулювання руху на ній; тип дорожнього покриття (асфальтобетон, бетон, кругляк, ґрунтова дорога тощо) і його стан (сухе, вологе, взяте кригою, засніжене тощо); ширина проїжджої частини (за наявності осьової лінії визначається відстань від цієї лінії до тротуару, узбіччя); радіус повороту і профіль дороги (горизонтальний, схил чи узвіз); наявність і ширина узбіч, кюветів, тротуарів; зовнішнє оточення місця події (стовпи, будівлі, дерева та ін.); розташування дорожніх знаків, світлофора, покажчиків, зупинок транспорту і переходів; розмітка проїжджої частини; оглядовість (можливість бачити дорожню обстановку з місця водія); видимість (відстань, на якій водій розрізняє елементи дорожньої обстановки та окремі предмети); освітленість; наявність перешкод руху і дефектів дороги.

Під час огляду дорожнього полотна треба звертати увагу на наявність і взаєморозташування слідів коліс, плям крові, рідин, що пролилися (палива, мастила), окремих частин транспортного засобу, речей постраждалих тощо. Розташування цих та інших слідів має бути однозначно визначено шляхом прив'язки до нерухомих орієнтирів. Такими можуть бути край дорожнього покриття, бордюрний камінь, осьова лінія, стовпи, кут будинку, пішохідна доріжка, лінія «стоп» тощо (своєрідні вимірювальні бази для подовжніх і поперечних розмірів). Виміри, спрямовані поперек проїжджої частини, зручніше робити від правого краю тротуару за напрямом руху.

Вивчення і вимір слідів коліс транспортного засобу дозволяють встановити маневри автомобіля, чи намагався водій уникнути події, взаємне розташування транспортних засобів під час руху, їх положення щодо тротуару, пішоходу, осьової лінії. У разі виявлення слідів протектора, в яких відбилися індивідуальні ідентифікаційні ознаки (тріщини, латки, інші наслідки ремонту та експлуатації шини), вони можуть допомогти у встановленні транспортного засобу, причетного до ДТП. За шириною колії (відстань між середніми лініями бігових доріжок шин чи між їх однойменними боковими гранями), шириною бігової доріжки, рисунком протектора можна орієнтовно визначити

тип і модель транспорту. Сліди коліс необхідно не тільки описати в протоколі огляду, а й сфотографувати із застосуванням масштабу, а якщо виявлено об'ємні сліди, — виготовити гіпсові зліпки.

Особливо важливо виявити і зафіксувати (виміром, описом, фото-зйомкою) сліди гальмування, бо за їх довжиною вираховуються швидкість руху машини в момент аварії (як правило, чим довший шлях гальмування, тим більшою була швидкість руху), повний зупинний шлях, встановлюються технічна можливість уникнення наїзду на перешкоду і стан гальмівної системи транспортного засобу.

Шлях гальмування становить відстань, яку автомобіль долає в загальмованому стані, тобто від моменту початку гальмування до повної зупинки. Сліди гальмування на поверхні дороги залишаються у вигляді як подовжніх смуг різної довжини (сліди ковзання — «юз»), так і поєднання слідів протектора і слідів ковзання. Тому довжина шляху гальмування вимірюється від початкового відбитку протектора (а за його відсутності — від початку сліду ковзання, що треба особливо відзначити у протоколі) до закінчення чітко видимого сліду протектора (або сліду ковзання). У протоколі огляду місця події треба також зазначити вид слідів гальмування (сліди протектора або «юзу», суцільні чи переривчасті), довжину кожного відрізка сліду та відстань між ними.

Під час огляду дорожньої ділянки можуть бути виявлені сліди від транспорту на навколишніх об'єктах (стовпах, будівлях, деревах тощо), деталі та частини машини, шматочки фарби і скалки скла, окремі предмети, що перевозилися як вантаж, речі водія, пасажирів транспортного засобу чи потерпілого, сліди волочиння постраждалого, частини чи волокна одягу, плями бензину, мастила, які мають важливе значення для з'ясування багатьох обставин ДТП. Аналіз цих слідів дозволяє встановити механізм ДТП, її центр (точне місце наїзду, зіткнення та ін.), напрям руху, сліди і пошкодження, що залишились на транспортному засобі, його частинах, тип і модель транспорту, що брав участь у події, взаємне розташування машини і постраждалого в момент наїзду. Такі сліди можуть істотно полегшити розшук і затримання винного та його транспорту, а іноді мати ідентифікаційне значення (наприклад, при встановленні цілого за частинами, з використанням шматочків фарби чи скалок скла або при визначенні осіб, причетних до ДТП, за речами, що випали з машини). Тому перелічені сліди та об'єкти необхідно ретельно оглядати, фотографувати і докладно описувати в протоколі, зазначаючи, зокрема, місце виявлення, їх локалізацію, розміщення щодо нерухомих орієнтирів, розміри одиничних слідів, відстань між ними.

Якщо на місці злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху виявлено труп, то його огляд є найважливішою складовою частиною огляду місця події. Зовнішній огляд трупа обов'язково проводиться з участю судового медика або лікаря іншої спеціальності. До початку огляду треба з'ясувати, чи не змінював хто-небудь положення тіла потерпілого (іноді це може робити водій, аби уникнути відповідальності за наїзд). Після цього встановлюються і фіксуються поза та розміщення трупа щодо транспорту, слідів коліс, осової лінії, узбіччя, позначення переходу, нерухомих орієнтирів; зазначаються місцеположення, форма і розміри слідів крові, мозкової речовини. Необхідно звертати увагу на переривчастість слідів коліс під трупом, оскільки у деяких випадках можна припустити, що труп було підкинута на дорогу для інсценування ДТП чи відкинута на сліди іншої машини, не причетної до події.

Одяг трупа спочатку оглядається без зміни його положення, а потім у міру роздягання. При огляді одягу і взуття зазначають їх стан, наявність слідів волочіння (різноманітні потертості, пошкодження, забруднення), слідів протектора шини (за якими можна встановити факт наїзду, тип транспорту чи ідентифікувати його) і бампера, часток фарби, ґрунту, скла, паливно-мастильних матеріалів, відсутніх частин (їх локалізація, форма, розміри), вміст кишень.

Ушкодження, які одержують потерпілі при ДТП, характеризуються здавленістю, обширністю, однобічним розміщенням і можуть виглядати як лінійні рядки (сліди волочіння), садна, синці, забиті та рвані рани, різноманітні переломи. Для їх фіксації необхідно зазначити локалізацію ушкоджень на частинах тіла, форму, розміри, відстань від ступнів ніг. За останнім параметром іноді можна визначити тип транспорту та якою саме його частиною нанесено удар (наприклад, ушкодження тазових кісток звичайно заподіюються вантажними автомобілями, ушкодження нижче колін — легковими). Виявлення не характерних для ДТП ушкоджень (синці на шиї, strangуляційна борозна, ножові поранення тощо) може свідчити про інсценування події для приховування іншого злочину (наприклад, убивства).

Слід розрізняти ушкодження, що нанесені при ударі автомобілем, від ушкоджень, які є результатом волочіння трупа по землі (садна у вигляді великої кількості паралельних пасмуг).

Огляд транспорту проводиться з метою виявлення слідів, речових доказів, пошкоджень, що виникли внаслідок ДТП, та встановлення його технічного стану. Для досягнення поставленої мети огляд необ-

хідно проводити з участю спеціаліста-автотехніка та криміналіста.

При виявленні транспорту на місці аварії його огляд входить до огляду місця події, а якщо транспортний засіб відсутній, то він оглядається за місцем його виявлення окремо і результати оформлюються самостійним протоколом. Транспорт треба оглядати на тому місці, де його було виявлено після події, оскільки при його пересуванні можуть бути знищені або пошкоджені сліди, що є на ньому, і речові докази, змінено положення важелів керування тощо.

Положення транспортного засобу на місці події фіксується шляхом вимірювання відстані від переднього і заднього правих коліс до узбіччя (тротуару) та від передньої (або задньої) осі до нерухомого орієнтира (лінії «стоп», пішохідного переходу, дорожнього знака та ін.).

Огляд транспорту починають з тієї його частини, яка, судячи з обставин події, контактувала з перешкодою або на якій залишилися помітні пошкодження. При огляді зовнішньої поверхні машини слід звертати увагу на відсутність окремих деталей (фар, ковпаків коліс, габаритних ліхтарів, емблем та ін.), наявність характерних пошкоджень (прим'ятин, подряпин, розривів чи відломів окремих деталей, порушення цілісності скляних частин), плям крові, мозкової речовини, шматочків шкіри, волосся, слідів нашарування фарби, специфічного ґрунту, волокон і частин тканини одягу, відбитків структури цієї тканини, слідів рук, сторонніх предметів тощо. Всі ці сліди найчастіше залишаються на частинах автомашини, що виступають (бампері, фарах, крилах, підніжках, ручках дверей, бокових дзеркалах заднього виду), та на ходовій частині. Проте сліди ДТП необхідно відрізнити від змін, що виникли внаслідок неякісного ремонту або обслуговування транспорту.

При огляді транспортного засобу обов'язково фіксуються положення коліс щодо кузова (повернуті праворуч, ліворуч, скеровані паралельно кузову), стан протекторів шин (ступінь зносу їх рисунка), характер вантажу, що перевозився, його вага, розміщення і спосіб кріплення. Що стосується пошкоджень і слідів, то в протоколі огляду зазначаються місця, де їх виявлено, висота розміщення верхньої та нижньої меж сліду, їхня форма, розміри (в об'ємних слідах — і глибина), індивідуальні особливості.

Проводячи огляд внутрішньої частини салону чи кабіни, визначають положення держака ручного гальма, держака перемикання швидкостей, покажчиків повороту, покажчиків спідометра; чи включено освітлювальні прилади. У разі, коли водій зник з місця події чи заявляє, що транспортним засобом керувала інша людина, вживаються заходи

щодо виявлення та фіксації слідів рук на кермі, держаку перемикачів, передачі, ручному гальмі, дверних ручках, світлозахисному козырьку, склі дверей та ін., предметів, що не належать водію. Після цього перевіряється технічний стан рульового керування, системи гальмування (експериментальним шляхом), приладів освітлення, за допомогою манометра вимірюється тиск у шинах.

Відповідно до ст. ст. 85 та 195 КПК всі ці дані фіксуються у протоколі огляду, до якого додаються план (схема) місця ДТП, що викреслюється під час слідчої дії на міліметровому папері в масштабі 1: 200, та фототаблиця.

Після огляду місця події водія необхідно направити до медичного закладу для встановлення факту сп'яніння шляхом лабораторного дослідження крові та сечі.

Судово-медична експертиза. Відповідно до чинного законодавства України кримінальна відповідальність настає лише при заподіянні потерпілому середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень, наслідком яких може бути і смертельний випадок, тому значення судово-медичної експертизи при розслідуванні ДТП зросло. На розв'язання судово-медичної експертизи можуть бути винесені такі питання:

- а) час і причини настання смерті;
- б) характер і ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, їх локалізація;
- в) давність нанесення тілесних ушкоджень;
- г) чи є на тілі потерпілого ушкодження, характерні для транспортного травматизму;
- г) яким видом транспорту і якими його частинами заподіяно ці ушкодження;
- д) в якому положенні перебував потерпілий у момент наїзду;
- е) мав місце наїзд чи повний переїзд тіла колесами;
- е) чи є на трупі або одязі сліди волочіння тіла;
- ж) яка послідовність заподіяння ушкоджень;
- з) чи не перебував потерпілий у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння; наявність у нього фізичних вад, що вплинули на виникнення ДТП.

При формуванні конкретного переліку питань слід враховувати вид злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху та об'єкт дослідження (труп, потерпілий, водій). Для успішного вирішення поставлених питань експертові також надають протокол огляду місця події, протоколи допиту водія, потерпілого, свідків.

Допит водія. Залежно від наявних у розпорядженні слідчого матеріалів водій транспортного засобу, який брав участь у ДТП, допитується як свідок або підозрюваний. Перед допитом треба перевірити всі документи водія (паспорт, посвідчення водія, маршрутний лист, технічний паспорт), що допоможе встановити дані про його особу, кваліфікацію та дисциплінованість, куди і з яким вантажем направлявся, власника транспортного засобу та ін.

Після вільної розповіді про обставини події, що сталася, слідчий з'ясовує: самопочуття водія напередодні і в день події, як довго він знаходився за кермом до моменту аварії, стаж роботи водія; чи був справним транспортний засіб, у чому полягала несправність, коли він її виявив, яких вжив заходів для її усунення; хто здійснював випуск машини з парку, хто ще знаходився у транспортному засобі (прізвища, імена, де проживають тощо) і на яких місцях; куди їхав водій, якою вулицею (дорогою), з якою швидкістю, в якому ряду і на якій відстані від краю тротуару (узбіччя); наявність інших транспортних засобів на проїжджій частині, їх взаємне розташування, з якою швидкістю вони рухалися; які дорожні знаки бачив водій на даній ділянці, який сигнал був на світлофорі, чи не перешкоджало щось спостереженню за дорожньою обстановкою, які були погода, видимість, стан дорожнього покриття; коли і на якій відстані водій виявив перешкоду, де перебував пішохід, якою була його поведінка, якою частиною транспортного засобу його було збито; яким був перебіг ДТП, які заходи вживалися водієм для її запобігання (гальмування, маневр тощо); які дії він вчиняв на місці після події, чи надавав допомогу потерпілим.

Водію, який зник з місця події, поряд із наведеними, додатково ставляться такі запитання: чому він поїхав з місця події і не надав допомоги потерпілим; які заходи вживалися для приховування слідів злочину (на місці аварії, на транспортному засобі тощо). Для одержання найбільш повних і точних показань треба використовувати схему ДТП, особливо при з'ясуванні її механізму, місцезнаходження учасників та ін.

Показання водія слід оцінювати критично, бо він, аби уникнути відповідальності чи пом'якшити свою вину, може викривити фактичні обставини того, що сталося.

Допит потерпілого. Потерпілого бажано допитувати невідкладно, оскільки розрив у часі між подією і допитом може спричинити забування окремих деталей події. Крім того, водій чи його родичі можуть впливати на потерпілого, намагаючись схилити його до давання не-

правдивих свідчень. Якщо потерпілого відразу було доставлено до лікувального закладу, то його допит проводиться тільки з дозволу лікаря.

При допиті потерпілого з'ясовують: чи не страждає він на захворювання органів зору, слуху, в якому місці перебував до події, куди і в якому темпі рухався, коли побачив транспорт, з якою швидкістю він їхав, чи рухалися в цей час інші транспортні засоби, як вони розташовувалися на проїжджій частині, яких заходів вживав водій щодо запобігання події (подав звуковий сигнал, зменшив швидкість та ін.), який сигнал був на світлофорі, якою частиною транспорту було збито потерпілого, ознаки машини (тип, модель, колір, номерний знак та ін.), хто сидів за кермом тощо.

При допиті потерпілого необхідно враховувати, що внаслідок одержаної фізичної чи психічної травми або через динамічність події він може добросовісно помилятися і давати показання, які не за всіма обставинами відповідають дійсності. У деяких випадках потерпілий може умисно викривляти факти, звинувачуючи у всьому водія, хоча сам порушив правила дорожнього руху. Для одержання достовірної інформації треба максимально деталізувати показання потерпілого.

Допит свідків. При розслідуванні злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху як свідки допитуються пішоходи, пасажери, водії транспортних засобів, які не брали участі в події, працівники міліції, медичних закладів, транспортних організацій та ін. Особливо докладно повинні бути допитані свідки-очевидці, які спостерігали за подією.

Свідкам, які перебували поза транспортним засобом, ставляться запитання, спрямовані на встановлення умов сприйняття того, що сталося, дорожньої обстановки, дій потерпілого і водія, зокрема: де перебував свідок у момент події (біля якого об'єкта, на якій відстані від місця аварії); що робив (йшов, стояв); які були умови освітлення і видимості; стан його зору, слуху; в якому напрямі і звідки рухався постраждалий (пішохід, транспорт, велосипед); швидкість руху його і транспорту, який вчинив наїзд (зіткнення); наявність інших транспортних засобів, інтенсивність їх руху; в якому місці стався наїзд (зіткнення); де впав постраждалий після удару; чи мало місце волочіння його тіла і на яку відстань; хто знаходився у машині крім водія; що робив водій після події (втік, надав допомогу, подавав назад, посував вперед); прикмети транспортного засобу, що зник, і водія; в якому напрямі зник транспорт тощо.

Оцінюючи показання свідків, треба враховувати психофізіологічні особливості особи, її досвід, положення щодо місця події (наприклад, якщо очевидець спостерігає подію з невеликої відстані або перебуває попереду чи позаду транспортного засобу, то складається враження про велику швидкість руху, допускаються деякі погрішності при визначенні відстаней). Тому особливу увагу слід звертати на допит свідків, які мають фахові навички водіння автомобіля. Такі особи можуть найбільш точно визначити вид і модель транспорту, його швидкість, відстань, інші елементи механізму ДТП та дорожньої обстановки.

При допиті очевидців з числа пасажирів з'ясовують, чи відволікався водій від керування розмовами, чи не скаржився на втому, хворобливий стан, чи не висловлював сумніву щодо справності транспортного засобу, яка була швидкість безпосередньо перед подією, які були дії водія, яких заходів він вживав щодо запобігання аварії, чи не вживав він алкоголь та ін.

У разі смерті потерпілого при транспортуванні або у лікарні як свідки допитуються медичні працівники, які можуть повідомити, що їм говорив постраждалий про обставини події. Інформація, що стосується злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху, може бути одержана при допитах працівників транспортних підприємств, яким належить транспорт, родичів потерпілого та інших осіб.

Розшук водія і транспортного засобу. В тих випадках, коли водій зник з місця ДТП на транспортному засобі, для розшуку використовуються відомості, одержані під час огляду місця події та допитів очевидців і потерпілих. Якщо подія сталася недавно, то за показаннями очевидців, по слідах шин, краплях води і мастила, по бризках з калюж і деяких інших ознаках визначається напрям, в якому поїхав транспорт, і організується переслідування по «гарячих слідах». Встановивши дані про транспортний засіб (тип, модель, колір, номер, вантаж, що перевозився, його можливі пошкодження), їх негайно повідомляють на пости ДАІ та органам міліції найближчих районів, організують загороджувальні пости. З урахуванням цієї інформації проводяться перевірки автогосподарств, ремонтних майстерень тощо. За наявності відомостей про номер або частину номера транспорту за даними реєстраційного відділу ДАІ встановлюють його власника чи організацію, якій він належить. Після цього треба швидко прибути на місце стоянки цього транспортного засобу, аби водій не встиг знищити на ньому сліди ДТП.

Якщо водій зник, а транспорт залишився на місці події, то його власник встановлюється за номером аналогічним чином. Для розшуку

особи, яка знаходилася за кермом у момент події, використовується інформація, що одержується від очевидців (ознаки зовнішності, напрям, в якому зник) та при огляді місця події (сліди рук на держаках керування транспортом, різноманітні предмети і документи, що належать водію). Передусім перевіряються особи, які мають будь-яке відношення до даного транспортного засобу (родичі, знайомі власника та ін.) або відомості про яких містяться в криміналістичних обліках (наприклад, раніше засуджені за викрадення транспорту).

Оперативно-розшукові заходи щодо виявлення і затримання водія, який зник, і його транспорту провадяться органами ДАІ за участю інших підрозділів органів внутрішніх справ.

■ § 3. Наступний етап розслідування

Поряд із судово-медичною експертизою у справах даної категорії частіше за все призначаються судова автотехнічна, судово-біологічна, трасологічна та судово-хімічна експертизи.

На розгляд *судової автотехнічної експертизи* ставляться питання, спрямовані на встановлення:

а) технічного стану транспортних засобів (які несправності, що загрожують безпеці руху, мають система, механізм, вузол даного транспортного засобу; коли — до ДТП або в процесі її розвитку — виникли дані несправності; яка причина відмови даного механізму, системи транспортного засобу; чи є причинний зв'язок між даною несправністю і наїздом, перекиданням, зіткненням; чи мав водій технічну можливість запобігти події за наявності даної несправності тощо);

б) дій учасників події (як повинен був діяти водій у дорожніх обставинах, що склалися, з метою забезпечення безпеки руху; чи мав водій технічну можливість запобігти наїзду, зіткненню, перекиданню з моменту виникнення небезпеки для руху; чи відповідали дії водія технічним вимогам правил дорожнього руху);

в) параметрів механізму ДТП (швидкість транспортного засобу при даній довжині слідів гальмування; допустима швидкість транспортного засобу в умовах видимості дороги; допустима швидкість транспортного засобу на заокругленні дороги даного радіуса; яке було взаємне розташування транспортного засобу і пішохода в різні моменти ДТП; взаємне розташування транспортних засобів у момент зіткнення; який із транспортних засобів у момент зіткнення стояв, а який рухався, тощо).

Крім того, перед судовою автотехнічною експертизою можуть ставитися питання, пов'язані з дослідженням на основі спеціальних автотехнічних знань дорожньої обстановки (визначення значень параметрів і коефіцієнтів, що характеризують рух транспортних засобів та інших об'єктів на місці події; умови видимості та оглядовості з місця водія в момент події за даними про дорожню обстановку і результатами огляду; які обставини, що стосуються дорожньої обстановки, сприяли або могли сприяти виникненню ДТП тощо).

Можливості судової автотехнічної експертизи багато в чому залежать від наданих на дослідження матеріалів. Її особливістю є те, що поряд з речовими доказами як об'єкти можуть використовуватися фактичні дані, одержані слідчим при проведенні слідчих дій. Тому разом з постановою про призначення судової автотехнічної експертизи надаються (залежно від поставлених питань) протокол огляду місця події зі схемою і фототаблицями, протокол огляду транспорту, протокол відтворення обстановки і обставин події, протоколи допитів водіїв і очевидців, висновки інших експертиз (зокрема судово-медичної) та ін.

Судово-біологічна експертиза призначається для дослідження виявлених на місці події або на транспортному засобі слідів крові, волосся та інших об'єктів біологічного походження.

При розслідуванні ДТП досить часто виникає необхідність проводити криміналістичні експертизи, серед яких слід виділити *трасологічну* (в тому числі цілого за частинами), *дактилоскопічну* та *технічну експертизу документів*. По слідах протекторів шин, слідах на транспортному засобі і одязі потерпілого трасологічна експертиза встановлює: конкретний транспортний засіб, що брав участь у події; його тип, модель (групову належність); напрям руху; механізм слідоутворення; послідовність виникнення слідів та ін.

Трасологічна експертиза цілого за частинами призначається у разі виявлення на місці події скалок розсіювачів фар, уламків деталей, а також транспорту зі схожими пошкодженнями (розтрощене скло фари, відсутня частина деталі). Досліджуючи лінії розлому, їх рельєф, структуру і склад частин, експерт може встановити, чи не були раніше одним цілим частини транспортного засобу та уламки (скалки), виявлені на місці події.

Якщо виникають сумніви щодо особи, яка керувала транспортом у момент події, призначається дактилоскопічна експертиза, яка за слідами рук, виявлених на держакках керування, ідентифікує конкретну людину.

Під час проведення технічної експертизи документів, що можуть бути вилучені у водія, потерпілого, на транспортному підприємстві, вирішуються питання стосовно їх змінення, початкового змісту (наприклад, якщо вони були пошкоджені, залиті фарбуючою речовиною).

Судово-хімічна експертиза дає можливість визначити якісний і кількісний склади хімічних елементів, що містяться в досліджуваній речовині; однорідність паливно-мастильних матеріалів, нафтопродуктів, рідкого і сипкого вантажів, лакофарбувального покриття, волокон тканин, виявлених на місці події, постраждалому та транспортному засобі.

Для вирішення найбільш складних, загальних для експертів різних спеціальностей питань призначаються комплексні експертизи. У разі наїзду (переїзду) комплексна судово-медична і трасологічна експертиза допомагає вирішити питання щодо механізму виникнення ушкоджень на тілі потерпілого. При зіткненні транспортних засобів для вирішення питання про їх взаємне розташування в момент події призначається комплексна судово-автотехнічна і трасологічна експертиза. Питання про знаходження в транспорті кожної із осіб може бути вирішене у процесі проведення комплексної судово-медичної, трасологічної та судово-автотехнічної експертизи.

Відтворення обстановки та обставин події (слідчий експеримент). Ця слідча дія є досить поширеною при розслідуванні злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху і найчастіше проводиться з метою встановлення:

1) можливості сприйняття будь-якого факту або явища (наприклад, чи міг водій у конкретних умовах місця і часу бачити перешкоду; чи могли учасники ДТП чути звукові сигнали, шум транспорту; які видимість і оглядовість з місця водія; чи міг свідок з певної відстані впізнати особу, яка знаходилася за кермом);

2) можливості здійснення певної дії в даних обставинах (розвороту, повороту транспорту на конкретній ділянці дороги; гальмування автомобіля; наявності чи відсутності у водія професійних навичок, необхідних для керування і обслуговування транспорту);

3) можливості існування якого-небудь явища (наприклад, раптового виникнення несправності певної системи чи деталі транспортного засобу в даних умовах; заносу транспорту; самовільного скочування транспортного засобу з ухилу; осліплення водія світлом фар);

4) окремих елементів механізму злочинного порушення правил

безпеки дорожнього руху (наприклад, можливості утворення слідів на дорожньому полотні при певному розташуванні учасників події).

Особливу увагу при проведенні слідчого експерименту з рухомим транспортом слід звертати на забезпечення безпеки його учасників і оточуючих осіб. Тому до проведення слідчого експерименту слідчий визначає: мету; допустимість експерименту в конкретних дорожніх умовах; відсутність у транспортного засобу несправностей, що загрожують безпеці руху; зміст дослідів; порядок їх проведення; заходи щодо забезпечення безпеки; необхідні науково-технічні засоби. До участі в експерименті завжди доцільно залучати експерта-автотехніка, а в деяких випадках й інших спеціалістів (судового медика, криміналіста).

Інші слідчі дії. В разі необхідності у справах даної категорії можуть бути проведені виїмки (одягу потерпілих, документів водія чи підприємства, за яким закріплено транспорт, документів, що характеризують його технічний стан), пред'явлення для впізнання (трупа, предметів, що належать учасникам події, транспортного засобу, водія), очні ставки (між свідком і водієм, між водіями).

Важливе значення має допит обвинуваченого, під час якого слід прагнути до одержання максимально докладних і конкретних показань щодо дорожньої обстановки, швидкості руху транспорту, його технічного стану, способу вчинення злочину, дій водія, спрямованих на запобігання ДТП, дій інших учасників ДТП, фізичного стану водія, його дій після закінчення ДТП (чи допомагав постраждалому, чи не знищував сліди) та інших обставин злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке ДТП?
2. Які існують види ДТП?
3. Що являє собою дорожня обстановка?
4. Які дані необхідно з'ясувати при вивченні особи водія?
5. Які обставини необхідно з'ясувати при розслідуванні злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху?

6. Які ситуації можуть складатися на початковому етапі розслідування ДТП?
7. Які загальні версії може висувати слідчий на початковому етапі розслідування даної категорії злочинів?
8. Які слідчі дії є характерними при розслідуванні ДТП?
9. Які дані дозволяє встановити огляд місця події по даній категорії справ?
10. Що є основними об'єктами огляду місця події?
11. Які елементи дорожньої обстановки необхідно з'ясувати під час огляду місця події?
12. З якою метою проводиться огляд транспортного засобу?
13. Які питання можуть бути поставлені на розв'язання судово-медичної експертизи по даній категорії справ?
14. Які обставини необхідно з'ясувати при допиті водія транспортного засобу?
15. Які обставини необхідно з'ясувати при допиті потерпілого?
16. Які питання доцільно ставити на розгляд судової автотехнічної експертизи?
17. З якою метою і на якому етапі проводиться відтворення обстановки та обставин події?

Розслідування підпалів та інших злочинів, пов'язаних із виникненням пожеж

§ 1. Криміналістична характеристика підпалів та інших злочинів, пов'язаних з виникненням пожеж

Підпали та інші злочини, пов'язані з виникненням пожеж, спричиняють збитки господарству, майну, життю та здоров'ю громадян. Основним завданням при розслідуванні цих злочинів є дослідження всіх обставин, пов'язаних з пожежею, встановленням причин, виявленням винних в її виникненні.

Кримінальне законодавство України передбачає відповідальність за умисне знищення або пошкодження майна (ст. 194 КК), знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245 КК), терористичний акт (ст. 258 КК), порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами (ст. 267 КК), незаконне перевезення на повітряному судні вибухових або легкозаймистих речовин (ст. 269 КК), порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (ст. 270 КК), порушення правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. 273 КК), порушення правил ядерної або радіаційної безпеки (ст. 274 КК) та ін.

Криміналістична характеристика цього виду злочинів включає:

- а) способи вчинення злочину;
- б) способи приховування злочину;
- в) сукупність найбільш типових слідів;
- г) дані про особу злочинця;
- г) дані про особу потерпілого.

Можна виділити підпали: а) від легкозаймистих речовин; б) з використанням спеціальних пристроїв; в) при створенні умов, що сприяють самозайманню; г) при порушенні правил пожежної безпеки.

Порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки трапляються в разі: а) експлуатації опалювальних, освітлювальних, інших приладів; б) використання приладів, установок, устаткування, не обладнаного протипожежним захистом; в) ведення робіт з відкритим вогнем; г) порушення правил зберігання, перевезення, виготовлення різних легкозаймистих речовин та матеріалів.

До основних *способів приховування підпалів* належать: знищення слідів злочину, зняття і засобів підпалу, інсценування обстановки, що вказує на випадкове виникнення пожежі. *Способи приховування пожежі* внаслідок порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки такі: маскування слідів (знищення приладу, внесення змін в обстановку, фальсифікація документів, що підтверджують справність обладнання та наявність протипожежного захисту, тощо), іноді — інсценування підпалу.

Залежно від того, де мали місце підпал чи пожежа внаслідок порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (виробництво, сільськогосподарські об'єкти, установи та ін.), з'ясовуються обстановка, місце, час, шляхи проникнення і відходу, способи вчинення підпалу, особи, які мають доступ до об'єктів. Такі дані дозволяють висунути версії про подію, її причини, осіб, які вчинили злочин, інсценування пожежі з метою приховування іншого злочину (вбивства, розкрадання, диверсії).

Найбільш *типовими слідами*, пов'язаними з вчиненням названих злочинів, є сліди дії полум'я (попіл, залишки матеріалів, що не згоріли, сліди плавлення і палих речовин), а також дії окремих осіб (сліди взуття, рук, зняття злочину, транспортних засобів тощо).

Злочинця слід шукати серед осіб, інтереси яких пов'язані зі знищенням даного об'єкта чи майна. У деяких випадках підпал може здійснювати піроман. Відомості про особу потерпілого можуть орієнтувати слідчі органи відносно характеру події, її мотивів, особи злочинця, причин та умов, що сприяли вчиненню злочину.

У разі порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки коло осіб, які притягаються до відповідальності, обмежене суб'єктами, які мають відношення до діяльності та дій, що спричинили подібні порушення.

Основними джерелами відомостей про обставини злочину і особу злочинця можуть бути першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи: огляд місця події, виявлення та допит свідків, призначення окремих видів експертиз.

§ 2. Обставини, що підлягають з'ясуванню

Відповідно до ч. 6 ст. 101 КПК органи державного пожежного нагляду є органами дізнання у справах про пожежі і порушення проти-пожежних правил. Організація роботи органів дізнання регламентується КПК, Положенням про органи дізнання в системі МНС, затвердженим наказом МНС України від 27 квітня 2004 р. № 187, і будується за центральним, територіальним та місцевим принципами з урахуванням оперативної обстановки з пожежами.

Питання взаємодії органів внутрішніх справ та органів державного пожежного нагляду з розслідування пожеж та злочинів, пов'язаних з ними, регламентуються наказом МВС України та МНС України від 26 серпня 2003 р. № 943/302 «Про взаємодію органів внутрішніх справ України та органів Державного пожежного нагляду МНС України в попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів, пов'язаних із пожежами».

Обставини, що підлягають з'ясуванню у справах про пожежі, визначаються залежно від характеру події. Так, у справах про підпали необхідно з'ясувати: а) спосіб вчинення і використані засоби; б) об'єкти; в) винну особу; г) співучасників; г) мотиви і мету; д) чи не було вчинено якого-небудь іншого злочину; е) наслідки; є) матеріальну шкоду; ж) причини та умови, що сприяли вчиненню цього злочину.

У справах про порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки обставинами, що підлягають з'ясуванню, є: а) які вимоги пожежної безпеки порушено (не додержано), в яких діях це виявилось; б) причини порушення; в) причинний зв'язок між діями і виникненням пожежі; г) винна особа; г) наслідки (заподіяння значних матеріальних збитків, шкоди здоров'ю людей тощо); д) причини та умови, що сприяли виникненню пожежі.

§ 3. Початковий етап розслідування

Типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування підпалів і порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки: а) є дані про подію злочину та спосіб його вчинення, особа злочинця

невідома; б) є дані про подію злочину, проте спосіб його вчинення і особа злочинця невідомі.

Типові слідчі ситуації у подальшому можуть бути диференційовано: 1) *пожежа виникла внаслідок підпалу чи порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки певною особою*; 2) *з'ясовані обстановка і механізм розвитку пожежі після її виявлення, викликані нею шкідливі наслідки, але не встановлені обставини виникнення пожежі, її осередок, безпосередня причина, а також причетні до неї особи*.

Залежно від ситуації слідчий обирає оптимальні слідчі дії, оперативно-розшукові заходи, а в окремих випадках — тактичні операції, спрямовані на затримання злочинця, виявлення речових доказів, встановлення документів, що стосуються забезпечення пожежної безпеки, з'ясування причин та умов, що сприяли виникненню пожежі.

Розслідування пожеж, встановлення винних у них конкретних осіб завжди пов'язані з певними труднощами. Це пояснюється, з одного боку, різноманітністю об'єктів і чинників, що сприяють виникненню пожеж, а з другого — тим, що швидке поширення вогню, яке супроводжується високою температурою, а іноді вибухами та іншими явищами, не тільки істотно змінює обстановку на місці пожежі, а й знищує предмети і сліди, що вказують на її причини. З'ясування обставин виникнення пожежі та її причин вимагає від слідчого різнобічних знань та професійної майстерності, тісної взаємодії із спеціалістами, організованості і спостережливості, вміння швидко орієнтуватися не тільки в обстановці на місці події, а й у ситуаціях, що виникають у процесі її розслідування.

Типові версії про причини пожеж: 1) *недодержання вимог пожежної безпеки*; 2) *підпал (мотиви його можуть бути конкретизовані — через помсту, з метою приховування іншого злочину тощо)*; 3) *самозаймання речовин чи матеріалів унаслідок неправильного їх зберігання*; 4) *стихійні явища (удар блискавки та ін.)*.

Підстави для побудови першої версії — встановлені на початковому етапі розслідування дані, що вказують на: а) *порушення вимог розміщення обладнання і опалювальної (освітлювальної) системи чи експлуатації електроопалювальних та інших небезпечних у пожежному відношенні приладів*; б) *порушення вимог зберігання вогнебезпечних речовин чи матеріалів*; в) *випадки порушення вимог пожежної безпеки, що раніше мали місце*.

Підстави для побудови другої версії: а) *декілька осередків пожежі*; б) *умови, що сприяли поширенню вогню*; в) *пальні та легкозаймисті*

речовини в неналежних місцях; г) умови, що перешкоджають швидкій ліквідації вогню; г) виникнення вогню в місцях зберігання матеріальних цінностей, документів; д) виявлення трупа зі слідами насильницької смерті.

Підстави для побудови третьої версії: а) неналежне зберігання самозаймистих речовин; б) проведення ремонтних, електро-, газозварювальних робіт у безпосередній близькості від палих матеріалів та речовин; в) порушення технологічного і температурного режимів при переробленні чи зберіганні вибухонебезпечних і легкозаймистих речовин та ін.

Підстави для побудови четвертої версії: явища, пов'язані з діями сил природи (гроза, буря, що викликала коротке замикання дротів, та ін.).

Значну складність становить побудова версій про осіб, причетних до виникнення пожежі. У зв'язку з цим повинні бути виявлені всі особи, які перебували до пожежі на даному об'єкті, з'ясовані місце і час їх перебування, всі види робіт, які вони виконували, тощо. Показання кожної з цих осіб повинні бути не лише зафіксовані, а й перевірені.

Першочергові слідчі дії при розслідуванні пожеж:

- а) огляд місця події;
- б) призначення пожежно-технічної, судово-медичної, криміналістичних експертиз;
- в) обшуки у підозрюваних осіб;
- г) освідування;
- г) допити свідків та потерпілих;
- д) допит підозрюваних осіб.

§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій

Огляд місця події у справах про пожежі повинен проводитися негайно. До цього запрошуються як спеціалісти: інженер-електрик, інженер-будівельник (якщо є дані про те, що поширенню пожежі сприяли конструктивні дефекти будівництва), інженер-хімік (якщо є припущення про можливе самозаймання речовини) та інші відповідно до специфіки об'єкта, що оглядається.

Під час огляду місця події особлива увага приділяється вивченню обстановки і слідів, що дає змогу з'ясувати: а) осередок пожежі; б) обставини, що сприяли поширенню вогню; в) час виникнення по-

жежі; г) її причини; г) засоби підпалу; д) винних; е) стан протипожежних засобів та заходів; є) характер і розміри заподіяних збитків. При огляді трупа необхідно зафіксувати позу, визначити ступінь обгоряння, наявність кіптяви в дихальних шляхах, слідів боротьби та ін.

Огляду місця події має передувати опитування очевидців, осіб, що брали участь у гасінні пожежі, потерпілих. У процесі опитування слідчий з'ясовує: коли, за яких обставин виникла пожежа; хто перший побачив вогонь, дим; якого кольору вони були, як поширювалося полум'я; хто із сторонніх осіб був на місці пожежі; хто і як гасив пожежу, чи не було в процесі горіння вибухів тощо.

При огляді місця події слідчий передусім встановлює осередок пожежі: за характером і напрямом поширення вогню (показання свідків) або руйнувань, ступенем обгоряння і задимленості предметів. Температурний режим при горінні залежить від характеру, кількості та розташування палих матеріалів, доступу та напряму руху повітря, інших умов, інтенсивності горіння тих чи інших матеріалів.

Час виникнення пожежі визначають за характером руйнувань, ступенем обгоряння окремих предметів.

Причини пожежі встановлюють за слідами та речовими доказами, якими є: предмети, облиті пальною рідиною, обвуглені сірники, залишки свічок, бікфордових шнурів, пляшки з-під палих сумішей, різні пристрої, що сприяють підпалу або швидкому поширенню вогню, а іноді й частини одягу, документи підпалювача.

Важливо вивчити стан опалювальної та освітлювальної систем, виявити ознаки порушення протипожежних правил у процесі експлуатації опалювальних приладів, які могли бути джерелом пожежі.

Якщо внаслідок пожежі є жертви, необхідно встановити: а) в якому місці виявлено труп; б) позу трупа в момент виявлення (поза «боксер» свідчить про прижиттєвий характер ушкоджень); в) ушкодження на трупі (від високої температури, вогнестрільної рани; ушкодження, заподіяні внаслідок обвалу будівлі тощо); г) стан одягу та знайдених біля трупа предметів; г) наявність слідів пальної рідини на одязі і поблизу трупа (можливе свідчення самоспалення). Ці дані відображаються в протоколі огляду місця події.

У процесі огляду дуже важлива координація дій слідчого і оперативно-розшукових працівників.

Дані, одержані внаслідок огляду, нерідко являють собою вихідну інформацію для організації оперативно-розшукових заходів, пов'язаних з переслідуванням злочинця по «гарячих слідах», встановленням свідків,

організацією системи загороджувальних заходів. При огляді місця події використовуються всі сучасні методи фіксації обстановки: фотозйомка (орієнтуюча, оглядова, вузлова, детальна), відеозйомка (особливо в разі необхідності фіксації обстановки, яку важко докладно описати в протоколі огляду: протяжність території, динаміки події, значні руйнування тощо). До протоколу огляду слід додати схематичний план місця події.

Призначення судових експертиз. Найчастіше у справах про пожежі призначається *пожежно-технічна експертиза*. За допомогою пожежно-технічної експертизи з'ясовуються: а) джерело виникнення вогню і шляхи його поширення; б) технічні причини пожежі; в) несправність протипожежної техніки і причини її виникнення; г) чи можливе загоряння певної речовини з тих чи інших причин (від іскри, недопалка); г) чи можливе самозаймання певної речовини залежно від конкретних умов; д) чи не було короткого замикання; е) чи правильно змонтовані та експлуатувались опалювальні та освітлювальні прилади; є) чи можливе спалахування певного матеріалу від вказаного джерела з відомої відстані; ж) які пожежонебезпечні властивості має та чи інша речовина; з) чи всі заходи пожежної безпеки були дотримані при виконанні певних робіт; и) причини, що сприяли виникненню і поширенню пожежі, та заходи щодо їх запобігання.

Якщо на місці події виявлено труп, призначається *судово-медична експертиза*, яка вирішує такі питання: а) причина смерті; б) час настання смерті; в) характер і походження ушкоджень на трупі; г) чи викликані ушкодження обвалом частин будівлі, що горіла; г) прижиттєві чи посмертно спричинені вогнем ушкодження, та ін.

Для з'ясування складу предметів, які згоріли, і виявлених речовин, їх властивостей, інших питань, що мають значення для розслідування, призначається *судово-хімічна експертиза*. На її розв'язання залежно від обставин, що з'ясовуються, можуть бути поставлені такі питання: а) чи не містять попіл, зола та обвуглені залишки домішок пального; б) чи немає на предметах, вилучених з місця пожежі, слідів пальних речовин; в) що являла собою речовина спаленого предмета за даними дослідження золи чи обвуглених залишків; г) що являє собою вміст осередку пожежі; г) чи могло виникнути самозаймання речовини, що знаходилася на місці пожежі, та при яких умовах; д) чи схожа речовина, виявлена на місці пожежі (пальні матеріали), на речовину, вилучену під час обшуку у підозрюваного.

У слідчій практиці трапляються випадки, коли результати судово-хімічної експертизи щодо складу досліджуваної золи спростовують

заяви матеріально відповідальних осіб про майно, що згоріло, його характер і сприяють викриттю злочинів проти власності.

Так, дослідження золи, надісланої на судово-хімічну експертизу у справі про підпал промтоварного магазину, спростувало заяву завідувача магазину про те, що згоріло близько 300 м натурального шовку в рулонах. Дані судово-хімічного дослідження вказували на те, що зола за своїм характером і походженням є продуктом згоряння бавовняної тканини і гумового взуття.

При розслідуванні підпалів і порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки широко використовуються також висновки *дактилоскопічної, трасологічної, судово-балістичної, судово-почеркознавчої експертиз*.

Криміналістичні експертизи, що призначаються у справах про пожежі, вирішують такі питання: а) встановлення особи за слідами пальців рук і босих ніг; б) ідентифікації взуття за слідами, зброї — за стріляними кулями і гільзами, особи — за почерком (записки, залишені на місці події); відновлення змісту документів, що згоріли, тощо.

Обшук має бути проведено своєчасно і ретельно. Під час обшуку слідчий може виявити знаряддя і засоби підпалу, взуття, в якому підпалювач був на місці події, рушник, ганчірки, одяг зі слідами пальних речовин, залишки тканин або частини предметів, знайдених на місці підпалу. Під час обшуку можуть бути знайдені пляшки з пальними рідинами; листи з погрозами підпалу або такі, що свідчать про неприязні стосунки, та інші матеріали. Обшуку в приміщенні передують обшук особи підозрюваного: кишень одягу, взуття, де можуть бути сліди пальних речовин, кіптява, сажа або сліди дії вогню. На виявлене в ході обшуку майно підозрюваного в підпалі накладається арешт з метою забезпечення відшкодування матеріальних збитків.

Відповідно до ст. 193 КПК підозрюваний може бути підданий **освідчуванню** з метою виявлення на ньому слідів обпалення або пальних речовин.

Допит свідків і потерпілих у справах про пожежі проводиться, як правило, після огляду місця події. Обсяг і характер питань, що з'ясовуються у свідків та потерпілих, обумовлені слідчими версіями, спрямованими на встановлення причин пожежі. Однак до моменту допиту вони не завжди бувають чітко сформульовані. У всіх випадках виявлення пожежі у свідків і потерпілих доцільно з'ясувати обставини:

а) *що стосуються моменту виникнення пожежі та передували їй* (стан протипожежних пристроїв, додержання правил експлуатації

освітлювальних і опалювальних приладів, їх технічний стан, місце й час виникнення пожежі, колір полум'я, диму, його запах, поширення вогню, особи, які перебували поблизу, вибігали з будинку та ін.);

б) *що є підставою для встановлення причини пожежі* (стан опалювальної системи, виявлення пристосувань для підпалу, наявність декількох осередків пожежі, дані про недбале поводження з опалювальними приладами, встановлення попередніх випадків загоряння внаслідок недбалого поводження з недопалками, сірниками тощо);

в) *що вказують на особу, винну в підпалі або порушенні протипожежних правил* (хто погрожував підпалом, кого бачили біля пожежі перед подією чи втікаючим з місця події, хто порушив протипожежні правила, хто останнім виходив з приміщення та ін.).

Залежно від характеру слідчої версії про причину пожежі і винну особу можуть з'ясовуватися й інші питання. Зокрема, при перевірці версії про підпал: чи не було погроз відносно підпалу, з ким перебуває у неприязних стосунках потерпілий, хто конкретно підозрюється, як поводився підозрюваний до пожежі та після неї, кого бачили поблизу місця пожежі тощо.

За наявності даних про те, що причиною пожежі є порушення протипожежних правил, слідчий з'ясовує у допитуваних: чи не було порушення правил з боку підозрюваних осіб, який стан обладнання (опалювального, освітлювального), режим зберігання самозаймистих і легкозаймистих речовин, стан протипожежної охорони на об'єктах та ін.

Допит підозрюваного. Залежно від даних, одержаних в результаті проведення першочергових заходів, і обставин, пов'язаних із затриманням підозрюваного, його допит має певну специфіку. Якщо підозрюваного затримано на місці події, то під час його допиту слід з'ясувати: чому він там опинився, що робив, яку мету переслідував, яке відношення має до об'єкта пожежі, в яких стосунках перебуває з особами, які мешкають чи працюють на цьому об'єкті, чи не погрожував він кому-небудь підпалом, чи не є його дії актом помсти тощо. Він також повинен пояснити свою поведінку (чому був на місці події, чому тікав та ін.), походження плям пальної рідини на одязі, слідів обпалення на тілі, інші обставини, пов'язані з його затриманням.

У процесі допиту докладно з'ясовуються дії підозрюваного, події, що передували пожежі (де був, з ким, коли пішов, хто і коли його бачив) та супроводжували її (у зв'язку з чим перебував у тому чи іншому місці, які інструменти і предмети мав при собі, де вони знаходяться тощо).

Якщо підозрюваний допитується через деякий час після події злочину, необхідно використовувати раніше виявлені докази з метою отримання правдивих свідчень та перевірки його показань.

Допит обвинуваченого передбачає з'ясування широкого кола обставин. При підготовці до нього необхідні: а) аналіз зібраних на початковому етапі розслідування доказів і визначення кола питань; б) вивчення даних про особу обвинуваченого; в) обрання прийомів допиту, визначення доказів, які можуть бути використані для викриття обвинуваченого у випадку заперечення ним вини.

У процесі допиту з'ясовуються: мета та мотиви підпалу; причини недодержання встановлених законодавством вимог пожежної безпеки; спосіб вчинення злочину; стосунки з особами, яким заподіяно шкоду через підпал; час вчинення підпалу; приготування до нього; чи були співучасники; чи мали місце погрози з боку обвинуваченого; які обставини сприяли виникненню пожежі. Відомості, які повідомляє обвинувачений, слідчий зіставляє з іншими доказами у справі. Під час допиту обвинуваченому оголошуються фрагменти з висновків пожежно-технічної, судово-хімічної, інших видів експертиз, пропонується пояснити конкретні факти, встановлені експертизою.

Виймка проводиться відповідно до вимог ст. ст. 178–186, 187¹, 188, 189 КПК. Підготовка до цієї слідчої дії полягає у визначенні документів, що мають значення у справі: у справах про порушення протипожежних правил — копії приписів державного пожежного нагляду, креслення заводських корпусів, схеми газоопалювальної та електро-систем та ін.; у справах про підпали — акти ревізій з установленням фактів нестачі товарів, копії прибутково-видаткових документів, а також документів, що відбивають час і хід навантажувально-розвантажувальних робіт, тощо. Предметом виймки можуть також бути контрольно-вимірювальні прилади, відомче листування (накази, розпорядження, інструкції, акти та ін.).

Відтворення обстановки та обставин події, як правило, пов'язано з встановленням можливості бачити чи чути те, що відбувалося. Рідше проведення такої дії спрямовано на перевірку можливості самозаймання певних речовин у тих або інших умовах, за винятком випадків, коли названі досліді проводяться в лабораторних умовах у зв'язку з призначенням експертизи. Проведення дослідних дій для встановлення можливості самозаймання, загоряння при певному впливі або розташуванні предметів пов'язане з труднощами. Важко також оцінити результати такого відтворення, визначити його доказове значення. Наприклад, від-

хилення температурного режиму за певних умов, характер хімічних процесів, що відбуваються в матеріалах і речовинах, які стикаються, багато в чому впливають на результати відтворення тих чи інших обставин, а отже, і на можливість оцінки походження конкретних явищ. Це необхідно враховувати при підготовці слідчого експерименту.

Наприклад, при розслідуванні пожежі шляхом відтворення обстановки та обставин події виникла необхідність з'ясувати, чи може загорітися шовк, що знаходиться на відстані 2 м від тріснутої лампи розжарювання. Проведення дослідів показало, що нитка розжарювання при падінні в разі руйнування скляного балона електролампи за зазначених умов загоряння не викликає, оскільки вона стикається з шовком вже в обугленому і охолодженому стані. Отримані в результаті проведеного за участю спеціалістів експеримента дані були використані слідчим для спростування версії обвинуваченого про можливість загоряння шовку за описаних умов.

Перевірка показань на місці проводиться з метою зіставлення пояснень свідків, обвинувачених з фактичними обставинами і обстановкою пожежі. Це дозволяє з'ясувати низку обставин, пов'язаних з виникненням пожежі, зокрема, місце осередку пожежі, її поширення, колір полум'я і диму, поведінку окремих осіб тощо, а також намітити нові версії, виявити речові докази, що мають значення для подальшого розслідування.

§ 5. Профілактичні дії слідчого при розслідуванні пожеж

Попереджувальна діяльність при розслідуванні пожеж здійснюється на підставі даних про причини та умови, що сприяють їх виникненню. Вони встановлюються органами державного пожежного нагляду, а також у процесі розслідування злочинів, пов'язаних з підпалом чи порушенням вимог пожежної безпеки.

Причини, що сприяють виникненню пожеж: недодержання адміністрацією вказівок державного пожежного нагляду, неусунення виявлених внаслідок перевірки недоліків і несправностей, необережне поводження з вогнем, порушення правил зберігання паливно-мастильних матеріалів, легкозаймистих та вибухонебезпечних речовин. Органи державного пожежного нагляду на підставі узагальнення і аналізу зазначених причин та умов, а також практики органів розслі-

дування і даних експертних досліджень здійснюють профілактичну діяльність як безпосередньо, так і через органи влади і управління, а також адміністрацію установ та підприємств, добровільні пожежні дружини та ін.

Основною формою профілактичних дій слідчих органів є подання про причини та умови, що сприяють виникненню пожеж, до відповідних державних органів та інших організацій за матеріалами розслідування конкретних кримінальних справ.

Такі подання згідно зі ст. 23¹ КПК повинні містити конкретні висновки: а) про причини та умови, що сприяли виникненню пожежі; б) про осіб, винних у порушенні вимог пожежної безпеки, чи таких, що вчинили підпал; в) щодо заходів, які необхідно вжити до усунення цих причин і умов. Мотивоване подання слідчого з конкретної справи про пожежу, складене на підставі всебічного аналізу встановлених під час розслідування обставин її виникнення, причин та умов, що їй сприяли, є основним процесуальним документом профілактичного характеру, а також одним з найбільш ефективних засобів запобігання злочинам, пов'язаним з порушенням встановлених законодавством вимог пожежної безпеки.

Запитання для самоконтролю

1. Які злочини можуть бути пов'язані з виникненням пожеж?
2. Які існують види підпалів?
3. Які існують способи приховування пожеж та підпалів?
4. Якими нормативно-правовими актами регламентується діяльність органів дізнання в системі МНС України?
5. Які обставини підлягають з'ясуванню у справах про пожежі?
6. Які типові слідчі ситуації можуть виникати на початковому етапі розслідування підпалів і порушень встановлених законодавством вимог пожежної безпеки?
7. Які існують типові версії про причини пожеж?
8. Які першочергові слідчі дії характерні для розслідування пожеж?
9. У чому полягають особливості огляду місця події у справах про пожежі?

10. Які експертизи найбільш часто призначаються у справах про пожежі?
11. Які питання можуть бути вирішені за допомогою пожежно-технічної експертизи?
12. Які питання можуть бути поставлені на вирішення судово-хімічної експертизи по даній категорії справ?
13. Які обставини необхідно з'ясувати у свідків при розслідуванні пожеж?
14. Яку специфіку має допит підозрюваного при розслідуванні пожеж?
15. Чи існують особливості проведення відтворення обстановки та обставин події по даній категорії справ?
16. Які причини сприяють виникненню пожеж?

Розслідування злочинів проти довкілля

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів проти довкілля

Відносини у сфері забезпечення екологічної безпеки в Україні регулюються Законом України від 25 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища», розробленим відповідно до нього земельним, водним, лісовим законодавством, а також законодавством про надра, про охорону атмосферного повітря, про охорону і використання рослинного і тваринного світу та іншим спеціальним законодавством (зокрема, Законом України «Про охорону атмосферного повітря», Земельним кодексом України, Водним кодексом України, Кодексом України про надра та ін.).

Серед злочинів, що можуть негативно позначитися на екологічній ситуації, треба відмітити діяння, пов'язані з порушенням вимог законодавства про охорону праці, правил безпеки під час виконання робіт з підвищеною небезпекою, правил безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах, правил ядерної або радіаційної безпеки, а також правил, що стосуються безпечного використання промислової продукції або безпечної експлуатації будівель і споруд (ст. ст. 271-275 КК), знищенням або пошкодженням майна (ст. ст. 194-196 КК) та ін.

У числі злочинів проти довкілля виділяють ті, безпосереднім об'єктом яких є відносини у сфері охорони водних ресурсів, атмосферного повітря, лісових масивів, земель, надр, передбачені ст. 241 КК («Забруднення атмосферного повітря»), ст. 242 КК («Порушення правил охорони вод»), ст. 243 КК («Забруднення моря»), ст. 239 КК («Забруднення або псування земель»), ст. 240 КК («Порушення правил охорони надр»), ст. 244 КК («Порушення законодавства про континентальний шельф України») та ін.

Криміналістична характеристика названих злочинів традиційно охоплює такі елементи: а) способи вчинення злочину; б) способи при-

ховування злочину; в) час, місце та обстановка вчинення злочину; г) типові сліди злочину (види і характер слідів); ґ) особа злочинця; д) особа потерпілих.

Способи вчинення злочинів проти довкілля виражаються в діях чи бездіяльності службових осіб або осіб, що відповідають за установку та експлуатацію очисних споруд або за роботу, пов'язану із знешкодженням і транспортуванням відходів, викидів шкідливих речовин.

Способами приховування цих злочинів є: а) зміни у документах, що відображають певні накази про будівництво, реконструкцію чи експлуатацію очисних споруд, уведення їх в експлуатацію; б) аналіз попереджень уповноважених органів, що мають місце, а також осіб, що беруть участь у виробничому процесі і заявляють про порушення в роботі очисних споруд.

Способами приховування є також: приховування документації про заборону введення в експлуатацію очисних споруд; заяви працюючих осіб про порушення експлуатаційного режиму; знищення слідів поломки механізмів, що регулюють скидання і викиди відходів, котрі забруднюють довкілля; знищення забруднень, що мають місце.

Типові сліди злочину. Сліди злочинів проти довкілля можуть виявлятися у таких формах: а) у вигляді заяв осіб про порушення, що мають місце, скидання і викид відходів або шкідливих для здоров'я людини матеріалів чи речовин; б) у вигляді попереджень уповноважених органів про порушення у роботі очисних споруд і забруднення довкілля; в) у вигляді речових забруднень (слідів) від скидань і викидів (загибель риби, викиди в повітря газів, окремих речовин у вигляді пилу або інших часток).

Особа злочинця. До кримінальної відповідальності притягуються особи, на яких покладено обов'язок додержання правил стосовно недопущення забруднень, що мали забезпечувати нормальне функціонування очисних споруд, а також інші особи, що виконують названі функції, або особи, з вини яких очисні споруди вийшли з ладу і забруднюють довкілля. Підвищує відповідальність цих осіб те, що вони певний період приховують порушення роботи очисних споруд, що спричиняє шкідливі наслідки як для працівників виробництва, так і для оточуючих осіб.

Особа потерпілих. До потерпілих належать люди, що потрапили у сферу зараження довкілля хімічними, фізичними, біологічними викидами і скиданнями, які порушують нормальний екологічний баланс, котрий забезпечує життєздатність людей і тварин. Викиди і скидання можуть викликати масове отруєння і загибель людей, а також інші шкідливі наслідки, що впливає на ступінь відповідальності винних осіб.

§ 2. Обставини, що підлягають з'ясуванню

Підставами для порушення кримінальної справи є забруднення водоймищ, водних джерел і підземних вод неочищеними і незнешкодженими стічними водами, викидами і відходами промислових, сільськогосподарських та інших підприємств за умови, що це забруднення створювало реальну можливість заподіяння шкоди здоров'ю людей, сільськогосподарському виробництву або рибним запасам. Питання про порушення кримінальної справи також вирішується у випадках забруднення атмосферного повітря шкідливими для здоров'я людей відходами промислового виробництва.

Злочини проти довкілля передбачають порушення спеціальних правил, тобто невиконання чи неналежне виконання вимог тих нормативно-правових актів з питань екологічної безпеки, що регулюють питання охорони атмосферного повітря, охорони вод, охорони надр тощо. Ці правила встановлюють гранично допустимі норми шкідливого впливу на довкілля, перевищення яких створює загрозу для оптимальних умов існування людини та її зовнішнього оточення. В цих правилах вказані такі показники: а) гранично допустима концентрація забруднюючих речовин у водоймах, ґрунті, ступені шкідливих фізичних впливів на атмосферне повітря, шуму, вібрації (ГДК); б) біологічних чинників гранично допустимих навантажень (ГДН) на довкілля; в) гранично допустимих викидів забруднюючих речовин (ГДВ).

У процесі розслідування злочинів проти довкілля необхідно з'ясувати низку обставин. До них належать такі: 1) який об'єкт піддався забрудненню; 2) у чому саме виразилося забруднення; 3) які наслідки сталися в результаті порушення правил скидання у водоймища шкідливих відходів виробництва або шкідливих викидів в атмосферу; 4) які матеріальні збитки заподіяні в результаті цього; 5) чи містить дане порушення ознаки складу злочину; 6) місцезнаходження безпосереднього джерела забруднення, характер його діяльності і технології виробництва; 7) час викиду відходів і виявлення його наслідків; 8) які спеціальні правила порушено; 9) хто винний в їхньому порушенні; 10) які обставини сприяли цьому порушенню.

§ 3. Початковий етап розслідування

При висуванні слідчих версій і плануванні розслідування треба враховувати такі ситуації: а) екологоспонтанні — одноразові екологічні порушення; б) екологодинамічні — постійно діючі забруднення довкілля; в) екологопрогностичні (латентні) — ситуації, коли шкідливі наслідки забруднень тільки прогнозуються та їх можна запобігти (М. В. Салтєвський).

У криміналістичній літературі названі ситуації розглядаються з позицій механізму їх утворення, впливу на екологічне середовище. Щодо цього екологоспонтанна слідча ситуація являє собою раптовий одноразовий вплив забруднюючих речовин на живу та неживу природу. Такі ситуації мають характер катастроф, які на початковому етапі розслідування не дозволяють з'ясувати їхню причину. Як правило, ці ситуації найчастіше виникають внаслідок порушень правил експлуатації технічних об'єктів, незнання параметрів їхньої роботи та відсутності необхідного контролю за їхньою діяльністю.

Дії слідчого у цій ситуації зводяться до вирішення таких завдань: а) встановлення місця і часу катастрофи; б) встановлення її наслідків; в) встановлення причин катастрофи; г) встановлення рівня забруднення і жертв останнього; ґ) вживання профілактичних заходів.

Іншим видом ситуацій при розслідуванні злочинів проти довкілля є екологодинамічна ситуація, котра характеризується двома ознаками: а) динамічністю як безперервним надходженням забруднюючих речовин; б) відносною сталістю забруднюючих речовин, які виділяються. Типовою для такого роду ситуацій є атмосфера в районах металургійних і хімічних підприємств, нафтопромислів і нафтопереробних підприємств, місцях складування хімікатів, необхідних для сільськогосподарських робіт.

Такі ситуації з повільнотекучих переростають у критичні, коли порушуються стандартні допуски та викиди або скидання небезпечні для існування людей, тварин, рослинних насаджень.

Дії слідчого при виявленні забруднення довкілля, які пов'язані з екологодинамічною ситуацією, зводяться до такого: 1) встановлюється факт забруднення; 2) проводяться перевірочні дії відносно початку та закінчення забруднення; 3) встановлюється територія забруднення; 4) з'ясовуються наслідки забруднення щодо атмосфери, вплив на людей (ступінь отруєння); 5) встановлюються матеріальні збитки, заподіяні

забрудненням довкілля. За наявності даних, що дають підставу для порушення кримінальної справи, остання порушується та проводиться невідкладні слідчі дії.

Третя ситуація іменується екологопрогностичною. Її сутність полягає у тому, що вона має прихований характер і не має явних ознак забруднення довкілля. Разом з тим характер виробництва, як і можливих викидів, дає підстави для прогнозування можливих шкідливих наслідків. Рівень забруднення непомітно підвищується, доки не переросте в ситуацію катастрофи. Примітним в екологопрогностичних ситуаціях є те, що сама можливість настання катастрофічних наслідків нерідко закладена в планах підготовки і здійснення будівництва заводів, інших будівель, де очисні споруди майже не передбачені або в процесі будівництва і експлуатації недостатньо виконують свої функції, що й призводить до тяжких наслідків. Тому при плануванні подібних споруд необхідно прогнозувати можливі наслідки і вчасно їх попереджати. Ознаки екологопрогностичної ситуації можуть виражатися в окремих порушеннях, які не спричиняють забруднення довкілля. Однак такі порушення, що мають характер виробництва, можуть при їхньому повторенні викликати тяжкі, іноді катастрофічні наслідки. Останнє вимагає профілактики несприятливих наслідків.

§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій

Важливими слідчими діями при розслідуванні злочинів проти довкілля є: огляд місця події, допит свідків, обшук та виїмка, огляд документів, слідчий експеримент, призначення судових експертиз.

Огляд місця події. Особливістю огляду місця події щодо даної категорії злочинів є те, що він провадиться до порушення кримінальної справи. Стосовно злочинів проти довкілля поняття «місце події» має своєрідний характер, що пояснюється неординарністю тієї слідової картини, яка традиційно складається при розслідуванні інших злочинів. Так, насамперед місце події щодо злочинів проти довкілля має такі характеристики: як правило, це місце поширення забруднення і місце виявлення наслідків порушень спеціальних правил у вигляді загибелі тварин, захворювання людей та ін.; місце події визначається за розмірами тієї території, де зосереджено сліди події; огляд місця події в

усіх випадках вимагає залучення спеціалістів, спрямованість кваліфікації яких визначається слідчим відповідно до характеру події.

Дещо трансформується і мета огляду місця події при розслідуванні злочинів. Зокрема, така мета, як з'ясування обстановки події, досягається вирішенням розумових завдань шляхом аналізу змін обстановки, викликані подією, досить вільно (крім випадків інсценування). Щодо злочинів проти довкілля таке з'ясування досягається не відразу, а вимагає проведення відповідних досліджень (води, атмосферного повітря, земель тощо), і тільки після цього може вважатися зрозумілим. Що ж стосується такої мети огляду, як виявлення і фіксація слідів, то і вона може бути досягнута тільки у випадках очевидності останніх (руйнування очисних споруд або їхніх окремих механізмів, очевидне забруднення водного чи атмосферного простору, загибель риби та ін.). У більшості ж випадків такі сліди можуть бути виявлені і зафіксовані тільки після дій представників санітарно-епідеміологічних станцій (добору й аналізу проб) або фахівців в галузі технічних споруд. З досягненням цієї мети пов'язана і така, як висування слідчих версій. Основна вимога, що ставиться до побудови слідчих версій, — це реальні підстави для їхнього конструювання. Вони ж з'являються тільки після проведення попередніх дій, пов'язаних з аналізом проб, одержаних у процесі огляду. Разом з тим треба відзначити, що проведені експрес-аналізи можуть відразу ж дати підстави для висування обґрунтованих версій, тому орієнтація слідчих на проведення експрес-аналізів є найбільш оптимальною, оскільки дозволяє у короткий строк визначитися щодо можливого напрямку розслідування, виявлення обставин, що сприяють встановленню істини.

Результати забруднення довкілля можуть мати різні форми — від забруднення повітря до забруднення ділянок прісних вод, виробничих споруд та ін. Швидка зміна наслідків події — природна (активне пересування повітряних мас, зміна атмосферних умов) або штучна, розпочата, зокрема, з метою усунення наслідків їхнього приховування — означає невідкладність огляду місця події або декількох місць, якщо подія відбувалася таким чином, що її сліди утворилися в різних місцях.

Як спеціалісти, що беруть участь в огляді місця події, згідно зі ст. 128¹ КПК можуть бути залучені особи, які здійснюють науково-практичну діяльність у спеціально уповноважених державних органах, еколого-експертних формуваннях, а також працівники санітарно-епідеміологічних станцій у тих випадках, коли мають місце забруднення повітря і води, і вони можуть надати необхідну допомогу в доборі

проб (зразків) для наступного лабораторного або експертного дослідження. Для участі в огляді місця події також можуть запрошуватися спеціалісти — хіміки, зоологи, ветеринари, якщо мають місце загибель тварин, риби, забруднення повітряного простору та ін.

При явищах, пов'язаних із забрудненням довкілля внаслідок порушення технології виробництва або дефектів очисних та захисних споруд, як спеціалісти запрошуються інженери-технологи та інженери-конструктори, котрі володіють відповідними знаннями.

У деяких випадках як спеціалісти залучаються судово-медичні експерти для одержання консультацій про вплив викидів у повітряне середовище або скидань у воду шкідливих речовин, котрі ймовірно викликали очевидне порушення стану здоров'я, що вимагає відсторонення людини від роботи і наступну госпіталізацію. Такі випадки мають місце при викидах фенолу, забрудненнях води, що тягнуть за собою масові отруєння, та ін.

Етапом підготовки до огляду є підготовка науково-технічних засобів виявлення та фіксації слідів і речових доказів. Вони мають деякі особливості, зумовлені цілями огляду за даною категорією злочинів. Так, засобами виявлення, що знаходяться в розпорядженні спеціалістів, можуть бути дозиметри, вимірювальні прилади, які фіксують екологічні зміни, а також хімічні реактиви, що використовуються для проведення експрес-аналізів на місці події.

Під час огляду місця події слідчий повинен бути зорієнтований на з'ясування кола питань, дані про які можуть не тільки складати доказову базу, а й визначати напрям розслідування, сприяти висуванню версій, встановленню послідовності проведення інших слідчих дій або тактичних операцій. Слід зазначити, що проведення тактичних операцій при розслідуванні злочинів проти довкілля найчастіше має велике значення для оперативного вирішення окремих завдань. До таких операцій можуть бути віднесені «Джерело забруднення», що поєднує такі дії, як огляд місця події, допити свідків, експрес-дослідження або провадження окремих експертиз, і «Документ» — також безпосередньо пов'язана з оглядом і включає в себе такі дії, як огляд і виїмка документів, допити осіб, відповідальних за стан технічних засобів очищення, призначення технічних експертиз документів (іноді почеркознавчих експертиз).

Одним з питань, що з'ясовуються в процесі огляду місця події, є встановлення джерела забруднення, яке може бути пов'язане зі скиданням шкідливих речовин у воду або їх викидом у повітря. Воно

безпосередньо пов'язано з частиною території або повітряного простору, котрий, як правило, до нього прилягає. Джерело може визначатися під час огляду або бути вже відомим з даних санітарно-епідеміологічної служби чи іншого уповноваженого органу. Якщо воно з'ясовано, необхідно негайне оглянути його.

У процесі огляду місця події повинні бути з'ясовані і такі питання, як зона забруднення, напрям його поширення. Зона визначається слідчим разом із спеціалістами і має різний характер залежно від того, чи стався викид у повітряне чи водне середовище. При викидах у повітряний простір зона забруднень може бути очевидною при наявності запахів тієї чи іншої речовини або шкідливого впливу на людей, тварин і спостерігається безпосередньо (поганий стан людини, неприродний вид рослин, загибель тварин), або встановлюватися через декілька днів. Усі відзначені дані мають фіксуватися при огляді місця події, у тому числі заяви окремих осіб, що спостерігали подію або її наслідки. Напрямок поширення викиду в повітряне середовище має визначатися і фіксуватися метеослужбами разом зі спеціалістами, що залучаються слідчим. Таке встановлення дозволяє не тільки зафіксувати напрям забруднення, а й вжити необхідних профілактичних заходів.

У процесі огляду місця події важливим є виявлення слідів забруднення, які можуть мати різний характер. При викидах у повітряне середовище слідами забруднення можуть бути відходи виробництва у вигляді сажі, дрібних часток окремих речовин, пилових нальотів різного кольору і складу. Такі речовини можуть спостерігатися у зваженому стані, у вигляді порошу, а також при осіданні у вигляді порошкоподібних нальотів. У ході огляду все виявлене повинно фіксуватися в протоколі, а також за допомогою науково-технічних засобів. Поряд з цим спеціалісти, що беруть участь в огляді, повинні відібрати необхідні проби для проведення подальших досліджень.

Сліди забруднення у водному середовищі мають інший характер — це витік олій, мазуту, фарбуючих і безбарвних речовин, фекалій, що мають різкий запах, та ін. Залежно від їхнього характеру вони описуються в протоколі огляду або можуть бути зафіксовані фото- і відеозйомкою. При цьому слід зазначити, що науково-технічні засоби фіксації не завжди дають наочне уявлення про характер слідів забруднення, особливо у тих випадках, якщо вони маловидимі, не відрізняються різко за кольором з водним середовищем. Великі частки забруднення збираються слідчим і залучаються як речові докази.

Фіксація результатів огляду місця події при розслідуванні злочинів проти довкілля припускає необхідність складання розгорнутого протоколу огляду місця події, плану, проведення фотозйомки, в окремих випадках — відеозйомки.

Основним способом фіксації є протокол. Труднощі його складання визначаються декількома обставинами, серед яких одне з перших місць посідає використання найменувань механізмів, їхніх деталей, а також тих наслідків скидання викиду, що спостерігаються і підлягають фіксації.

Значне місце в способах фіксації результатів огляду місця події належить складанню схематичних і масштабних планів, що ілюструють розташування зони забруднення, окремих споруд, у тому числі очисних.

Фіксація відеозйомкою застосовується у тих випадках, коли це видається найбільш доцільним, наприклад, тоді, коли місце події пов'язане з великою територією або значною зоною забруднення, численними слідами загибелі тварин, рослин та ін. Дані відеозйомки наочно ілюструють наслідки вчиненого злочину, дають повне уявлення про характер події, об'єкти, що є джерелами забруднення, шляхом поширення останнього.

Допит свідків. Особи, що є свідками у справах про злочини проти довкілля, мають різну інформацію, обсяг і спрямованість якої визначаються видом злочину і характером одержаних відомостей. Відповідно до цього предмет допиту диференціюється відносно того, яке місце посідав свідок у події: мав дані про систематичні порушення запропонованих і встановлених норм діяльності окремих вузлів і підрозділів підприємства, був свідком злочинних порушень охорони довкілля у вигляді шкідливих викидів в атмосферу або у водне середовище, мав знання за родом своєї діяльності про неприпустимі порушення в роботі очисних споруд або їхні несправності, що можуть спричинити злочин проти довкілля. Кожна з названих осіб може надати однобічну інформацію, що у сукупності з іншими даними дозволить одержати досить повне уявлення про подію, яка відбулася.

Допит свідка одержує власну специфіку залежно від того, яке відношення останній має до події даного злочину (бачив, чув, систематично спостерігав, складав за дорученням інших осіб необхідну документацію про порушення, що мали місце, брав участь у транспортуванні потерпілих тощо). У всіх випадках допит має відрізнятися повнотою і навіть деталізацією, що дозволяє зібрати найбільш об'єктивну інформацію. Так, при допиті свідків по фактах скидання шкідливих хімічних речовин чи інших відходів виробництва перелік питань мусить бути

вичерпним. До числа таких питань можна віднести наступні: коли (день і година) мала місце подія; у чому вона конкретно полягала; в результаті яких порушень відбулося скидання забруднюючих речовин; у чому полягали ці порушення (переповнення відстійників, порушення режиму роботи очисних споруд тощо); вид речовин та їх запах; яка територія забруднення; вид забруднення на території підприємства, за його межами, на водній поверхні об'єкта, що спостерігається; наслідки скидання (отруєння людей, знищення риби, тварин, шкірні захворювання людей, забруднення водоймищ тощо); яких заходів уживала адміністрація по припиненню скидання; які конкретно дії і ким розпочиналися; чи раптово відбулося скидання або воно було результатом систематичного порушення спеціальних правил; чи мали місце скарги осіб, відповідальних за роботу очисних споруд, на їхню несправність або чи допускаються в їхній роботі порушення; які виробничі функції виконує свідок, яке відношення він має до виробництва; чи не є свідок постраждалим від викиду, що мав місце, який стан органів його почуттів та ін.

У випадках допиту свідків за фактами викиду забруднюючих речовин в атмосферу приблизний перелік питань може бути таким: коли відбувся викид (дата, час); який характер викиду (дим, краплинне виділення, осад сипучих речовин); яким був чи є колір диму або осаду на покриттях і зелених насадженнях; з якої відстані свідок спостерігав викид або його наслідки; де безпосередньо знаходиться свідок (на території підприємства, на визначеній відстані від нього); які заходи вживалися особами, відповідальними за роботу очисних і виробничих споруд, по запобіганню викидів; які заходи вживалися відповідальними особами по ліквідації наслідків викиду і наданню допомоги постраждалим; чи є особи, що постраждали від дії викиду безпосередньо в період його настання; чи є особи, що постраждали від викиду через певний проміжок часу (звернення до лікувальних закладів); які наслідки викиду, що впливають на зелені насадження, птахів, тварин, які наслідки викиду для допитуваного як свідка; яким є стан органів почуттів у свідка; яким є характер відчуттів, випробовуваних свідками під час викиду і після нього; яким є характер стосунків допитуваного з особами, що відповідають за нормальну діяльність виробництва та його окремих підрозділів; чи не було випадків викиду раніше і приховування цих фактів від санітарно-епідеміологічних служб; чи мали місце випадки порушення технологічного режиму, що впливають на можливість викиду; чи мали місце звернення до лікаря допитуваного чи інших відомих йому осіб та ін.

Обшук і виймка. Обшук при розслідуванні злочинів проти довкілля, пов'язаних зі скиданнями і викидами забруднюючих речовин, провадиться досить рідко. Звичайно провадження такої слідчої дії пов'язано із ситуаціями, коли особи, які притягуються до відповідальності, намагаються приховати документи, речові докази, що стосуються події злочину. Як правило, такий обшук може бути проведений у приміщеннях адміністративного корпусу або житлових приміщеннях осіб, де можуть бути об'єкти, що становлять інтерес для слідства.

Провадження обшуку вимагає певної підготовки, що складається з декількох напрямів: 1) визначення предмета обшуку (документи, що приховують фактичний стан очисних споруд; доповідні записки стосовно поломок, що мають місце, іншого роду порушень; висновки санітарно-епідеміологічних станцій та ін.); 2) визначення часу проведення обшуку і можливостей застосування науково-технічних засобів, необхідних для пошуку і фіксації виявленого; 3) висунання пошукових версій щодо можливих місць приховування. При цьому слід враховувати, що місця приховування можуть обиратися залежно від службового становища особи, яка має у своєму розпорядженні шукані документи, речові докази, її ставлення до справи, службової підпорядкованості, зацікавленості у приховуванні певних обставин.

Відповідно до вимог кримінально-процесуального закону в тих випадках, коли слідчий має у своєму розпорядженні точні дані, що предмети, документи, котрі мають значення для справи, знаходяться у певної особи чи у певному місці, за постановою слідчого провадиться виймка. Вона провадиться у присутності двох понятих і особи, що займає дане приміщення.

При розслідуванні злочинів проти довкілля виймка є найбільш поширеною слідчою дією, оскільки документи, що відображають різні сторони технологічного процесу і очисних споруд, дозволяють дійти висновків, котрі мають значення для визначення обставин справи.

Об'єктами виймки звичайно можуть бути такі групи документів: 1) проектна документація, документи на очисні, фільтруючі і відстійні споруди; 2) журнали обліку промислових відходів, документи про передачу їх на смітні центри, у тому числі наряди, накладні, шляхові листи на проведення транспортних робіт, пов'язаних з перевезенням відходів; 3) оперативні журнали службових осіб, що здійснюють контроль за роботою очисних споруд; 4) акти, довідки про несправності, ремонти і монтажі очисних споруд; 5) журнали оперативного контролю, акти перевірки лабораторій промислових підприємств і санітарно-епідеміологічних

станцій; б) накази, інструкції і розпорядження про експлуатацію енергетичних і каналізаційних служб, а також дозвіл на спуск стічних вод та ін. Перелік документів, що підлягають виїмці, визначається слідчим відповідно до характеру злочинної події і тієї слідчої ситуації, що склалася в період порушення кримінальної справи.

Слід зазначити, що виїмка є невідкладною слідчою дією, оскільки завжди існує небезпека втрати або знищення документів, що мають особливе значення для розслідування. Проведенню виїмки може передувати огляд документів, мета якого — визначення обсягу документів, що підлягають вилученню, а також одержання інформації, що має значення для розслідування.

Огляд документів може бути проведений після виїмки, особливо в тих випадках, коли його провадження вимагає старанності або виявлення слідів приховування окремих порушень. Йдеться про дописування, підчищення, сліди різного роду виправлень тощо.

При розслідуванні злочинів проти довкілля може виникнути необхідність у проведенні **слідчого експерименту**. Останній провадиться з метою перевірки тих чи інших обставин, коли іншим шляхом їх перевірити неможливо. Слідчий експеримент пов'язаний з проведенням дослідів і найчастіше може мати місце при з'ясуванні спірних питань щодо існування факту забруднення, його джерел, сфери поширення. Такі питання вирішуються проведенням слідчого експерименту у разі виникнення конфлікту між двома чи декількома виробництвами за фактом скидання чи викидання забруднюючих речовин і напряму його поширення. Незважаючи на трудомісткість таких експериментів, їхнє проведення дає добрі результати. Слід зазначити, що нерідко питання, пов'язані з особливостями роботи окремих механізмів, очисних споруд, технологічного процесу, вирішуються за допомогою призначення відповідних експертиз.

До проведення експериментів, пов'язаних з питаннями екології, повинні ставитися певні вимоги, зміст яких зводиться до визначення специфіки дослідних дій, які б не порушували екологічного середовища, були суворо обмеженими та не викликали шкідливих наслідків для їх учасників і оточення.

Призначення судових експертиз. У перебігу розслідування злочинів проти довкілля нерідко призначаються судові експертизи для вирішення різноманітних слідчих завдань. Характер останніх визначається в першу чергу видом порушення екологічної рівноваги в природі. Вони можуть бути викликані, з одного боку, виробничо-

господарською діяльністю підприємств (промислових, сільськогосподарських, комунально-побутових, транспортних та ін.), а з другого — протизаконними діями безпосередньо людини.

При розслідуванні злочинів, пов'язаних із забрудненням водоймищ, ґрунту, атмосферного повітря, для з'ясування численних обставин призначаються експертизи: судово-екологічна, гідрологічна, судово-технічна, будівельно-технічна, технологічна, агротехнічна, ветеринарна, судово-іхтіологічна, хімічна, санітарно-гігієнічна, судово-медична, криміналістична та ін.

До компетенції *судово-екологічної експертизи* входить вирішення таких основних питань:

— який критичний рівень забруднення (КРЗ) довкілля для даної місцевості, перевищення якого становить небезпеку для здоров'я населення і якісного стану середовища під час одночасної діяльності певних підприємств району;

— якими можуть бути допустимий рівень викидів (ДРВ) шкідливих речовин у водоймища, атмосферне повітря, ґрунт, інші шкідливі впливи на довкілля даним виробничо-господарським об'єктом (це питання пов'язують із вже існуючим фоновим забрудненням);

— чи мають місце порушення допустимого рівня концентрацій (ДРК) шкідливих речовин в атмосферному повітрі, водоймищах, ґрунті (на певній ділянці), встановлених компетентними органами;

— яка екологічна шкода заподіяна в результаті порушень правил охорони довкілля, якими можуть бути її наслідки в майбутньому;

— якими є безпосередні причини, що викликали конкретну екологічну шкоду;

— чи не є дефекти екологічного характеру в проектах будівництва (реконструкції, припинення діяльності та ін.), планування даного об'єкта (району), чи є порушення правил експлуатації очисних (уловлюючих тощо) пристроїв причиною події;

— чи можна було за даних умов уникнути порушення правил охорони довкілля, якщо так, то яким чином;

— які причини і умови, що сприяли порушенням спеціальних правил і викликаним ними наслідкам та ін.

Судово-технічна експертиза призначається у тих випадках, коли для з'ясування істотних обставин справи необхідні спеціальні пізнання в техніці. Основними завданнями такої експертизи є:

— виявлення технічних причин дефектів механізмів і часу їхнього виникнення;

— оцінка технічного стану захисного, очисного, уловлюючого шкідливі речовини обладнання і пристосувань;

— встановлення придатності захисних, очисних споруд для виконання конкретних технічних операцій;

— з'ясування причин, обставин розслідуваної події і визначення ступеня тяжкості її матеріально-технічних наслідків;

— виявлення технічних причин порушення технологічного процесу;

— вирішення питання про можливість виконання певних дій у заданих технічних умовах;

— встановлення технічних недоліків у роботі підприємства в умовах розроблення заходів, спрямованих на усунення виявлених недоліків;

— визначення кола осіб, відповідальних за допущені порушення, і зв'язок цих порушень з конкретними забруднювачами довкілля та ін.

Судово-іхтіологічна експертиза призначається при необхідності проведення досліджень щодо причини отруєння і загибелі риби, а також знищення кормової бази чи водоймищ, реальної загрози настання такого роду наслідків, для визначення характеру і розміру збитків, заподіяних рибному господарству в результаті забруднення водоймища. Об'єктами судово-іхтіологічної експертизи є: зразки загиблої чи отруєної риби, кормова база, відповідні документи (наприклад, акти хімічного, бактеріологічного і радіаційного аналізу води — середовища мешкання загиблої чи отруєної риби тощо), акваторія ріки.

З урахуванням обставин справи перед експертом-іхтіологом можуть бути поставлені такі питання: яка причина загибелі (захворювання) риби; чи не є причиною загибелі риби забруднення водоймищ стічними водами конкретного підприємства; чи заподіяна шкода рибним запасам скиданням стічних вод, мазуту та інших речовин у ріку, якщо так, то яка саме (загибель товарної риби, молоді, знищення кормової бази та ін.) і який розмір матеріальних збитків.

Якщо існує реальна загроза заподіяння шкоди здоров'ю людей, призначається комплексна судово-іхтіологічна та токсикологічна експертиза, на вирішення якої ставляться такі питання:

— яка токсикологічна ситуація склалася в період, що передував забрудненню у даному водоймищі, районі тощо;

— чи є в зразках об'єктів, наданих на дослідження, речовини, що становлять загрозу для здоров'я людей і тварин; чи є причиною загибелі риби речовини, що містяться у наданих на дослідження зразках.

§ 5. Профілактичні дії слідчого при розслідуванні злочинів проти довкілля

Науково-технічний прогрес, сучасний розвиток виробництва, створення нових технологій супроводжуються значним впливом на стан довкілля, що все більше піддається забрудненню. Останнє досягає у світовому масштабі та в окремих регіонах такого рівня, що загрожує не тільки здоров'ю, а й життю людей. Турбота про екологічне благополуччя стає важливим завданням держави, у зв'язку із чим вживаються заходи, спрямовані на профілактику всякого роду забруднень, що порушують нормальний екологічний баланс.

Конституція України в ст. 16 (Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи — катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави) передбачає захист екологічної безпеки.

При розслідуванні злочинів проти довкілля слідчі зобов'язані виявляти їхні причини і вживати профілактичних заходів.

До причин злочинів проти довкілля можна віднести такі: 1) виробничі недоліки в забезпеченні технологічної дисципліни і екологічних стандартів у процесі проектування та будівництва захисних і очисних споруд; 2) організаційно-правові недоліки, що виражаються в неповному використанні регламентацій щодо очисних споруд; 3) відсутність контролю за роботою очисних споруд; 4) ігнорування зауважень уповноважених органів, що призводить до екологічних катастроф; 4) організаційно-управлінські недоліки в підготовці кваліфікованих кадрів, відповідальних за стан і роботу очисних споруд та контролюючих діяльність останніх.

Причинами забруднень, викидів, скидань або інших видів порушень щодо екологічного середовища можуть бути як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники. До об'єктивних належать екологічні катастрофи (тайфуни, землетруси, грози та ін.); до суб'єктивних — недоліки в діяльності і контролі за діяльністю підприємств, установ, атомних станцій та ін., що входить у компетенцію осіб, відповідальних за екологічну чистоту середовища, де мешкають люди та інші живі істоти.

Профілактика злочинів проти довкілля може здійснюватися такими методами: а) пропагандою захисту довкілля; б) внесенням пропозицій органами прокуратури про усунення причин і умов, що сприяють та-

кого роду злочинам у процесі їхнього розслідування; в) внесенням подань про усунення причин і умов, що порушують екологічний баланс у тому чи іншому регіоні по закінченні розслідування злочинів.

Запитання для самоконтролю

1. Які діяння відносять до злочинів проти довкілля?
2. Які вирізняють способи вчинення та приховування злочинів проти довкілля?
3. В яких формах можуть виявлятися сліди злочинів проти довкілля?
4. Які обставини необхідно з'ясувати у процесі розслідування злочинів проти довкілля?
5. Які види ситуацій необхідно враховувати під час розслідування даної категорії злочинів?
6. У чому полягають особливості огляду місця події при розслідуванні злочинів проти довкілля?
7. Які тактичні операції можуть бути проведені при розслідуванні злочинів проти довкілля?
8. Які обставини необхідно з'ясувати під час допиту свідків по даній категорії справ?
9. З якою метою може бути проведений слідчий експеримент при розслідуванні злочинів проти довкілля?
10. Які судові експертизи доцільно призначати у справах даної категорії?
11. Що належить до компетенції судово-екологічної експертизи?
12. В яких випадках призначається судово-іхтіологічна експертиза?

Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами

Організована злочинність — складне явище, чинник політичної і економічної нестабільності в суспільстві. Організовані злочинні формування модернізуються, змінюють свої види, виходять за межі національних кордонів однієї держави, набувають транскордонного та транснаціонального характеру. Сьогодні можна говорити про наявність в Україні професійної злочинності, її зрощеність з ешелонами влади, суттєвий контроль над господарськими суб'єктами. Організоване злочинне середовище іноді називають «п'ятою гілкою влади».

Судова статистика свідчить про те, що серед усіх щорічно реєстрованих в Україні злочинів понад 30 % групові, тобто вчинені групами. Тільки в 2001 р. в Україні за вчинення злочинів групами засуджена 69 301 особа, або 42,6 % від кількості засуджених; за вчинення злочинів організованими групами — 953 особи, або 1,4 % від кількості осіб, засуджених за вчинення групових злочинів. У 2006 р. виявлено 466 організованих груп та злочинних організацій, із них 28 з міжнародними зв'язками, учасники яких вчинили 4 тис. злочинів.

Злочинні групи можуть розрізнятися за ступенем їх організованості, стійкості, складності ієрархічної структури. Найбільш небезпечними злочинними групами є організовані групи та злочинні організації, які виступають активним елементом організованої злочинної діяльності.

Відповідно до ч. 3 ст. 28 КК злочин визнається вчиненим організованою групою, якщо в його приготуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) злочинів, об'єднаних

єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи. Слід зазначити, що організована злочинна група характеризується стабільністю складу, жорсткою дисципліною, певними правилами поведінки. Ознаки організованості і стійкості злочинної групи можуть виявлятися у стабільності її складу; труднощах для осіб, які бажають вийти з групи; швидкій заміні співучасників, які вибувають; систематичності зустрічей і контактів злочинців поміж собою; у наявності в групі певної структури (ієрархії); наявності суворого порядку, дисципліни, безумовного підкорення лідеру, системи заходів заохочення і покарання; постійно здійснюваній злочинній діяльності, розширенні її масштабів і підвищенні технічної оснащеності; наявності спільно використовуваної зброї, технічних засобів, автотранспорту; плануванні злочинної діяльності.

У структурі організованих груп можуть бути особи, які здійснюють функції: лідера; ідеологічного забезпечення; охорони лідера; бойовиків; забезпечення дисципліни; переслідування осіб, які намагаються припинити злочинну діяльність; реалізації викраденого; підтримання зв'язків із корумпованими представниками владних структур.

Організовані злочинні групи можуть вчиняти різні злочини. Залежно від сфери злочинної діяльності розрізняють злочинні групи: 1) з обмеженою сферою злочинної діяльності (наприклад, шахрайство з фінансовими ресурсами); 2) з універсальною злочинною діяльністю (декілька видів злочинної діяльності, пов'язаних поміж собою). Злочинні групи можуть відрізнитися вузькою спеціалізацією і зосереджувати свою діяльність на якій-небудь сфері; діяльність інших може мати поширеність у декількох галузях, характеризуватися універсальністю.

Існують організовані злочинні групи, що поділяються за етнічними, культурними та історичними зв'язками. Деякі з них відомі під своїми національними назвами («в'єтнамське земляцтво», «китайська дружба», «африканська єдність» та ін.). Злочинні групи можуть мати регіональний рівень, охоплювати більшість регіонів України, виходити за межі національних кордонів і набувати транснаціонального характеру. Найбільш відомими транснаціональними злочинними організаціями є: італійська мафія, китайські тріади, японська якудза, колумбійські картелі, нігійські злочинні організації, турецькі організації наркобізнесу, ямайські організації «Посес» та ін.

§ 2. Обставини, що підлягають з'ясуванню

Правильне визначення предмета доказування при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, має важливе значення. Існують дві групи обставин, що підлягають встановленню: 1) обставини, що свідчать про організований характер злочину; 2) обставини, що сприяють доказуванню кожного окремого злочину, вчиненого організованою групою (місце і час вчинення злочину; спосіб злочину; обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність; обставини, що сприяли вчиненню даного злочину, тощо).

При розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, необхідно встановити: 1) груповий характер злочину (кількість учасників, їх участь у вчиненні злочинів, тривалість вчинення злочину групою); 2) організованість і стійкість злочинної групи (наявність ієрархії у групі, склад групи, планування групою злочинної діяльності, стабільність складу групи, підтримання дисципліни у групі, існування певних правил поведінки, застосування заходів заохочення і покарання у групі, чи мали місце випадки виходу з групи, причини такого виходу та ін.); 3) мету створення організованої злочинної групи (для вчинення яких злочинів створена група, хто є ініціатором створення групи, чого хотіли досягнути злочинці тощо); 4) визначальну злочинну діяльність групи (які основні напрями злочинної діяльності групи, у чому полягав основний злочинний бізнес, чи вчинялися злочинною групою нетипові діяння, чи вчинювалися діяння допоміжного характеру: спрямовані на забезпечення зброєю, підробленими документами та ін.); 5) озброєність злочинної групи (наявність вогнепальної, холодної зброї або зброї вибухової дії, чи всі учасники групи були усвідомлені про наявність зброї та її застосування, хто придбав зброю, яким чином вона використовувалась та ін.); 6) керівництво (лідерство) у злочинній групі (хто ініційовував вчинення злочинів, хто планував діяльність групи та окремі дії, хто одержував найбільшу долю злочинних доходів, у кого найбільший злочинний досвід, хто справляв вплив на інших членів групи, у чому він виявлявся тощо); 7) корумпованість із посадовими особами владних структур (з якими владними структурами взаємодіяли члени злочинної групи, чи існували зв'язки із працівниками правоохоронних органів, хто в групі відповідав за зв'язки із працівниками владних структур, які засоби використовували).

лися для корумповування посадових осіб та ін.); 8) використання групою технічних засобів та транспорту (які технічні засоби використовували злочинці: комп'ютерну техніку, засоби зв'язку, прилади нічного бачення, приціли, глушители; чи використовувався транспорт під час вчинення злочинів, кому належить техніка або транспорт, коли і в яких умовах використовувався та ін.); 9) місце злочинної групи в організованій злочинній діяльності (чи взаємодіяла злочинна група з іншими злочинними угрупованнями, характер стосунків з іншими групами, чи входила злочинна група у злочинну організацію, чи були конфлікти, злочинні «розборки» з іншими групами тощо); 10) коло активних учасників злочинної групи (хто користувався довірою лідера, хто добровільно входив до групи, які функції активного учасника групи, чи впливав на інших учасників групи, чи мав судимість, чи підтримував злочинські традиції та ін.); 11) причини і умови, що сприяли створенню організованої групи (відсутність спеціальних профілактичних заходів, недостатня робота органів внутрішніх справ щодо виявлення і попередження злочинної діяльності тих чи інших формувань тощо).

§ 3. Початковий етап розслідування

Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, має певні особливості. Висунення версій про вчинення злочинів організованою групою може бути здійснене на початку розслідування. Причому виявленню організованої групи здебільшого сприяють результати оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова інформація сприяє висуненню слідчих версій, плануванню розслідування, розробленню тактики проведення окремих слідчих дій або тактичних операцій.

Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, передбачає наявність взаємодії слідчого з оперативно-розшуковими органами спеціальних підрозділів боротьби з організованою злочинністю. Така взаємодія може здійснюватися за різними напрямками: обмін інформацією, давання доручень оперативним працівникам, спільне проведення відповідних заходів, створення слідчо-оперативних груп та ін. Складність розслідування за даною категорією злочинів обумовлює необхідність спільної погодженої діяльності слідчих, оперативних працівників і спеціалістів у межах слідчо-оперативної групи.

Важливе значення на початковому етапі розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, має **огляд місця події**. Це найбільш складна процесуальна дія, яка відповідно до ст. 190 КПК проводиться з метою виявлення слідів злочину та інших речових доказів, з'ясування обстановки злочину, а також інших обставин, які мають значення для справи. Аналіз окремих слідів на місці події, змін в обстановці під час вчинення злочину дозволяє висунути версію про вчинення злочину групою осіб (або організованою групою). Встановлення групового характеру злочину є діагностичним завданням огляду місця події, впливає на дії слідчого, визначає наступні оперативно-розшукові заходи та слідчі дії. Уже в процесі огляду місця події можуть бути встановлені ознаки, що свідчать про вчинення злочину організованою злочинною групою. До числа таких ознак можуть належати: зухвалість діяння, його продуманість за місцем і часом; складний спосіб вчинення злочину, можливість його безпечного вчинення; наявність матеріальних наслідків, що свідчать про високу технічну оснащеність і озброєність виконавців; невіпадкове обрання об'єкта злочинного посягання; наявність злочинного почерку та ін.

Одержанню інформації про організовану групу, її структуру, цілі, спрямованість, особливості злочинної діяльності сприяє **допит** різних за своїм процесуальним становищем осіб. Допит — це процес передавання слідчому допитуваним інформації про розслідувану подію або пов'язані з нею обставини чи осіб. Мета допиту полягає в одержанні повних показань, що об'єктивно відображають дійсність.

Цілеспрямованість допиту членів організованих злочинних груп пов'язана з правильним визначенням предмета допиту. Предмет допиту організаторів (керівників) злочинної групи може охоплювати такі обставини: 1) у кого виник задум організувати злочинну групу; 2) яка злочинна діяльність передбачалась; 3) хто є учасником злочинної діяльності; 4) які способи застосовувались при вчиненні злочинів; 5) чи брав участь у вчиненні злочинів сам організатор групи, які його функції; 6) яка ієрархія у злочинній групі; 7) які заходи конспірації; 8) чи мали місце корумповані зв'язки, хто надавав допомогу в існуванні злочинної групи; 9) які способи втягнення у групи нових членів; 10) які канали одержання розвідувальної інформації; 11) у чому полягали дії групи захисту; 12) яким чином були одержані злочинні доходи; 13) як здійснювався розподіл незаконних доходів серед членів злочинної групи; 14) чи мали місце конфліктні стосунки в групі; 15) чи були конфлікти, протистояння з іншими угрупованнями. Під час допиту

організатора групи можуть бути з'ясовані й інші обставини.

Предмет допиту виконавця має свої особливості та охоплює такі обставини: 1) у вчиненні яких злочинів брав участь допитуваний; 2) у чому виявлялись його дії; 3) яким чином розподілялись ролі у злочинній групі; 4) чи здійснювалось планування злочинів; 5) яким чином приховувалися злочини; 6) які стосунки у допитуваного з іншими учасниками групи; 7) як був втягнутий до злочинної групи; 8) чому вчинив злочин.

До допиту члена організованої злочинної групи необхідна ретельна підготовка, яка охоплює складання письмового плану допиту. В процесі планування важливо визначити «слабку ланку», послідовність допиту декількох осіб, тактику допиту. На обрання моменту допиту впливають такі обставини, як інтереси збереження слідчої таємниці, завдання забезпечення безпеки свідків і потерпілих, позиція допитуваного.

Члени організованих злочинних груп у багатьох випадках відмовляються від давання показань. Тому важливо виявити найбільш «слабку ланку» в структурі організованої групи, використовувати конфліктні стосунки між окремими членами угруповання. Доцільно також переконувати допитуваного у непотрібності його для угруповання, спробах перекласти відповідальність на нього, наявності відомостей, які можуть скомпрометувати його в очах інших членів групи. Члени організованої групи здебільшого визнають свою вину тільки тоді, коли у них немає іншого виходу.

Обшук при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами, має свою специфіку. Це пов'язано перш за все з предметом пошуку. При розслідуванні даної категорії злочинів об'єктами пошуку достатньо часто виступають: вогнепальна і холодна зброя; вибухівка; предмети, вилучені із законного обігу; предмети, за виготовлення, зберігання та збут яких передбачено кримінальну відповідальність; предмети, що мають на собі сліди злочину; трупи або частини розчленованого трупа; речі і цінності, здобуті злочинним шляхом; різного роду документи та ін. У роботі правоохоронних органів відзначається поява нового об'єкта пошуку за даною категорією злочинів — особи, яких переховують у тих чи інших місцях.

Проведення обшуків при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами, пов'язано з реальною загрозою озброєного опору. Тому проведення обшуку може бути пов'язане з усуненням протидії і затриманням тих чи інших осіб.

Достатньо часто при проведенні обшуку під час розслідування злочинів даної категорії існує необхідність у проведенні пошукових дій одночасно у декількох осіб або в різних місцях (тактична операція «Груповий обшук»). Застосування цієї тактичної операції обумовлено такими обставинами: наявність стійкої злочинної групи; члени групи не взяті під варту; розосередженість об'єктів обшуку; наявність налагодженої системи взаємодії між членами угруповання; присутність керівних засад у діяльності злочинної групи. Для успішного проведення групового обшуку необхідно створити декілька слідчо-оперативних (пошукових) груп — залежно від кількості об'єктів, що підлягають обшуку.

Під час розслідування злочинів, що вчиняються організованими групами, важливе значення може мати тактична операція «Допущення обшуку з негативними наслідками». Її сутність полягає у тому, що реально існують декілька різних об'єктів обшуку. При здійсненні такої операції відповідно до тактичного задуму обирається один із об'єктів обшуку, де й проводиться слідча дія, за іншими ведеться спостереження. У процесі оперативного спостереження встановлюються динаміка місцеперебування злочинних формувань, ознаки переміщення товарів або інших предметів, зміна місця розташування тих чи інших об'єктів. Оперативне спостереження дозволяє виявити більш широкий спектр можливих місць приховування, після чого здійснюються результативні обшуки. Схематично тактична операція «Допущення обшуку з негативними наслідками» може бути подана таким чином: безрезультатний обшук — оперативне спостереження — результативний обшук.

Під час *пред'явлення для впізнання* при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами, доцільно використовувати узнавання за фотозображенням чи відеозображенням. Упізнання за відеозаписом передбачає пред'явлення (перегляд) відеоплівки, на якій учасник злочинного угруповання відзнятий у групі зі схожими особами в кількості не менше трьох осіб. З метою забезпечення особистої безпеки того, хто впізнає, пред'явлення для впізнання може бути проведено в умовах, коли він перебуває поза візуальним спостереженням того, кого впізнають.

Слід зазначити, що при розслідуванні даної категорії злочинів використовуються не тільки традиційні *спеціальні знання*, а й нетрадиційні (складання психологічного портрета (профіля), запрошення спеціалістів-аналітиків, комплексні консультації). Під час розслідування можуть бути призначені різні судові експертизи (судово-медична,

судово-біологічна, судово-балістична, вибухотехнічна, трасологічна, судово-психологічна, фоноскопична та ін.).

Новою слідчою дією відповідно до ст. 187 КПК є **зняття інформації з каналів зв'язку**. Ця дія дозволяє одержати відомості про злочинне формування, його склад, зв'язки, про злочини, що задумуються або вчинені, ролі та функції учасників організованої групи, місця зустрічей та ін. Аналіз записів телефонних розмов вимагає мобільного реагування оперативних працівників щодо перевірки інформації, слугує необхідною базою для розроблення тактичних і оперативно-тактичних операцій, передбачає можливість використання одержаних даних при провадженні інших слідчих дій.

Запитання для самоконтролю

1. За якими критеріями можуть бути диференційовані організовані злочинні угруповання?
2. У чому можуть виявлятися ознаки організованості та стійкості злочинної групи?
3. Які обставини необхідно з'ясувати при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами?
4. За якими напрямками може відбуватися взаємодія слідчого з оперативно-розшуковими органами по даній категорії справ?
5. У чому полягають особливості огляду місця події при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами?
6. Які обставини має охоплювати предмет допиту організатора (керівника) злочинної групи?
7. Які обставини має охоплювати предмет допиту виконавця злочину?
8. У чому полягають особливості проведення обшуку при розслідуванні даної категорії злочинів?
9. Які можливості надає зняття інформації з каналів зв'язку при розслідуванні злочинів, що вчиняються організованими групами?

Рекомендована література

І. Література до всіх розділів

1. *Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р.* Криминалистика: Учебник для вузов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: НОРМА, 2007.
2. *Баев О. Я.* Основы криминалистики: Курс лекций. — Изд. 2-е, перераб. и доп. — М.: Экзамен, 2003.
3. *Белкин Р. С.* Криминалистическая энциклопедия. — М.: Мегатрон XXI, 2000.
4. *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: В 3 т. — М.: Юристъ, 1997.
5. *Белкин Р. С.* Курс криминалистики: Учеб. пособ. для вузов. — 3-е изд., доп. — М.: ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001.
6. Криминалистика: Учебник / Под ред. Е. П. Ищенко, В. И. Комиссарова. — М.: Юристъ, 2007.
7. Криміналістика: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька. — 3-є вид., перероб. і доп. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2004.
8. *Кузьмічов В. С., Прокопенко Г. І.* Криміналістика: Навч. посіб. / За заг. ред. В. Г. Гончаренка та Є. М. Моїсєєва. — К.: Юрінком Інтер, 2001.
9. Курс криминалистики: В 3 т. / Под ред. О. Н. Коршуновой и А. А. Степанова. — С. Пб.: Юрид. центр Пресс, 2004.
10. Настільна книга слідчого: [Наук. -практ. вид. для слідчих і дізнавачів] / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2007.
11. *Образцов В. А.* Криминалистика: Курс лекций. — М., 1996.
12. *Салтєвський М. В.* Криміналістика: Підручник: У 2 ч. — Х.: Консум, 2001. — Ч. 2.
13. *Шепітько В. Ю.* Криміналістика: Енциклопедичний словник. — Х.: Право, 2001.
14. *Шепітько В. Ю.* Довідник слідчого. — Вид. 3-тє, переробл. і доп. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2008.
15. *Шепітько В. Ю.* Криміналістика: Словник термінів. — К.: Вид. Дім «Ін Юре», 2004.
16. *Яблоков Н. П.* Криминалистика: Учебник. — М.: Норма-Инфра-М, 2000.

II. Література до частини першої «Теоретичні основи криміналістики»

1. *Белкин Р. С.* История отечественной криминалистики. — М.: НОРМА, 1999.
2. *Васильев А. Н., Яблоков Н. П.* Предмет, система и теоретические основы криминалистики. — М.: Изд-во МГУ, 1984.
3. *Журавель В. А.* Проблемы теории та методології кримінального прогнозування: Монографія. — Х.: Право, 1999.

4. *Крылов И. Ф.* Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1975.
5. *Крылов И. Ф.* В мире криминалистики. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1989.
6. *Сезай М. Я.* Методология судебной идентификации. — К.: РИО МВД УССР, 1970.
7. *Селиванов Н. А.* Советская криминалистика: система понятий. — М.: Юрид. лит., 1982.
8. *Эксархопуло А. А.* Предмет и система криминалистики. — С. Пб., 2004.

III. Література до частини другої «Криміналістична техніка»

1. *Бирюков В. В.* Цифровая фотография: перспективы использования в криминалистике: Монография. — Луганск: РИО ЛИВД, 2000.
2. *Бурик В. И., Пилипчук В. Ф.* Признаки внешности человека и их использование в розыскной деятельности: Справ. пособ. — К.: РИО МВД УССР, 1982.
3. *Буринский Е. Ф.* Судебная экспертиза документов, производство ее и пользование ею. — М.: ЛексЭст, 2002.
4. *Вул С. М.* Криминалистическое исследование письменной речи. — К., 1973.
5. *Гончаренко В. И.* Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы). — К.: Вища шк., 1980.
6. *Грановский Г. Л.* Основы трасологии: Общая часть. — М., 1965.
7. *Грановский Г. Л.* Основы трасологии: Особенная часть. — М., 1974.
8. *Колесниченко А. Н., Найдис И. Д.* Судебная фотография. — Х.: Вища шк., 1981.
9. *Найдис И. Д.* Использование следов рук при расследовании преступлений. — К.: УМК ВО, 1988.
10. *Постика И. В.* Судебная (криминалистическая) фотография: Теория и практика. — Одесса: Юрид. лит., 2002.
11. *Яльшиев С. А.* Криминалистическая регистрация: Проблемы, тенденции, перспективы. — М., 1998.

IV. Література до частини третьої «Криміналістична тактика»

1. *Аверьянова Т. В.* Судебная экспертиза: Курс общей теории. — М.: Норма, 2006.
2. *Бахин В. П.* Понятие, сущность и содержание криминалистической тактики: Лекция. — Симферополь, 1999.
3. *Белкин Р. С.* Очерки криминалистической тактики: Учеб. пособ. — Волгоград: ВСШ МВД РФ, 1993.
4. *Денисюк С. Ф., Шепитько В. Ю.* Обыск в системе следственных действий (тактико-криминалистические проблемы): Науч. -практ. пособ. — Х.: Консум, 1999.

5. *Комиссаров В. И.* Теоретические проблемы следственной тактики / Под ред. А. И. Михайлова. — Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1987.
6. *Коновалова В. Е.* Допрос: Тактика и психология. — Х.: Консум, 1999.
7. *Коновалова В. Е.* Версия: Концепции и функции в судопроизводстве. — Х.: Консум, 2000.
8. *Кузьмічов В. С., Черноус Ю. М.* Слідча діяльність: Характеристика та напрями удосконалення: Монографія. — ЗАТ «НІЧЛАВА», 2005.
9. *Лукашевич В. Г.* Криминалистическая теория общения: Постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования. — К.: Укр. акад. внутр. дел, 1993.
10. Осмотр места происшествия: Практ. пособ. / Под ред. А. И. Дворкина. — М., 2000.
11. Судебно-медицинская экспертиза: Справочник для юристов / Виноградов И. В., Гладких А. С., Крюков В. Н. и др. — М.: Юрид. лит., 1985.
12. *Шепитько В. Ю.* Теория криминалистической тактики: Монография. — Х.: Гриф, 2002.
13. *Шепитько В. Ю.* Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): Монографія. — Х.: Харків юрид., 2007.

V. Література до частини четвертої «Криміналістична методика»

1. *Волчецкая Т. С.* Ситуационный подход в практической и исследовательской криминалистической деятельности: Учеб. пособ. — 2-е изд., испр. и доп. — Калининград, 2001.
2. *Колесниченко А. Н., Коновалова В. Е.* Криминалистическая характеристика преступлений: Учеб. пособ. — Х.: Юрид. ин-т, 1985.
3. *Коновалова В. Е.* Убийство: Искусство расследования: Монография. — Х.: Факт, 2001.
4. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования / Под ред. Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина. — М.: Новый Юрист, 1997.
5. Криміналістична профілактика економічних злочинів: Наук.-практ. посіб. / За ред. В. А. Журавля. — Х.: Харків юрид., 2006.
6. *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ. — Х.: Консум, 1999.
7. Основы борьбы с организованной преступностью: Монография / Под ред. В. С. Овчинского, В. Е. Эминова, Н. П. Яблокова. — М.: ИНФРА-М, 1996.
8. Расследование преступлений против личности: Учеб. пособ. / Под ред. О. Я. Баева. — Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1998.
9. Руководство для следователей / Под ред. Н. А. Селиванова, В. А. Снеткова. — М.: ИНФРА-М, 1997.
10. *Тищенко В. В.* Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: Монографія. — Одеса: Фенікс, 2007.

11. Шмонин А. В. Методика расследования преступлений: Учеб. пособ. — М.: ЗАО «Юстицинформ», 2006.
12. Экологические преступления: квалификация и методика расследования / Под общ. ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. — Х., 1994.
13. Яблоков Н. П. Расследование организованной преступной деятельности. — М.: Юристъ, 2002.

Ресурси мережі Інтернет

1. Автоматизоване робоче місце слідчого «Інсайт» — <http://www.sledovatel.com.ua>
2. Міністерство внутрішніх справ України — <http://mvs.gov.ua>
3. Верховна Рада України — <http://zakon1.rada.gov.ua>
4. Информационно-правовая система Лига Закон — <http://www.ligazakon.ua>

Алфавітно-предметний покажчик

А

Актуалізація забутого 200–203
Алібі неправдиве 205, 206
Аналіз
 ознак знищення слідів 173
 окремих слідів на місці події 170, 171
 спектральний 17
Аналогія 14, 15, 159
Асоціативні зв'язки 200

Б

Балістика судова 75, 76
Бесіда з допитуваним на сторонню тему
 198, 199
Боеприпаси 79, 80

В

Валіза слідча 36–38
Вбивство (див.: убивство) 284
Версія
 загальна і окрема 159
 робоча
 слідча 156–159
 типова 159
 про вчинення злочину групою осіб 434
Взаємодія в розкритті і розслідуванні
 злочинів 279–281
Вибір
 експертної установи 265
 моменту призначення експертизи 264
Вивчення особи допитуваного 192, 193
Виготовлення зліпків 70, 72, 73
Визначення
 напрямку пострілу 83, 84
 предмета судової експертизи 265
Виймка
 документів 230, 330
 електронних документів 330
 вразків продукції і товарів 330

примусова 230

Використання
 доказів 7
 можливостей типових аналогів 175
 технічних засобів спостереження і
 фіксації 377
Викриття неправди в показаннях 203–206
Викриття неправдивої заяви про алібі
 205, 206
Вимірювальні прилади та пристосуван-
 ня 37
Виправлення 91
Висновок експерта 266–268
Виявлення
 доказів 7
 залитих і закреслених текстів 93
 записів на спалених документах 94
 негативних обставин при допиті 204
Відбиток печатки (штампа) 95, 96
Відеодокументи 54, 87
Відеозапис 54–56
Відновлення особи за черепом 111
Відтворення обстановки і обставин по-
 дії 246
Візурування 83, 183
Вільна розповідь 188
Встановлення
 групової належності 20, 21
 змін у документі 90–92
 особи неупізнаного трупа 288
 підробки відбитків печаток і
 штампів 95–97
 психологічного контакту 197–200
 слабковидимих і невидимих текстів
 92, 93
 текстів спалених документів 94
 технічних підробок підписів 94, 95
 тотожності 18–20
 цілого за частинами 20
Вхідний (вихідний) кульовий отвір 81, 82

Г

Габітологія (габітоскопія) 110
 Галузь криміналістичної техніки 33, 34
 Гільза 79
 Гіпсовий зліпок 70, 73
 Глибинний масштаб 52
 Грабіж 352, 353
 Графічна навичка 100
 Графічний бік письма 99
 Графічні ознаки підпису 107
 Грошова і речова "лялька" 362
 Гусяча лапа 71

Д

Давання хабара 372
 Дактилокарта 125
 Дактилоскопична формула 126–128
 Дактилоскопична щіточка 38
 Дактилоскопичний порошок 65, 66
 Дактилоскопіювання 63, 126
 Дактилоскопія 63
 Двоокис титану 66
 Дедукція 14, 158, 159
 Дельта 64
 Демонстрація слідчим поінформованості про обставини життя допитуваного 200
 Департамент інформаційних технологій 124
 Дерма 63
 Джерела тактичних прийомів 136–138
 Документ 87, 88
 Дописка 90, 91
 Допит
 водія 393
 на місці події 202
 неповнолітніх 206–208
 обвинувачених 188
 підозрюваних 188
 потерпілих 188
 свідків 188
 упізнаючого попередній 238
 Допущення обшуку з негативними наслідками 436

Доріжка слідів ніг 68, 69
 Дорожньо-транспортна пригода 378, 379
 Дослідження
 авторознавче 108, 109
 боєприпасів 84
 відбитків печаток і штампів 95–97
 гільз 85
 діагностичне 259
 доказів 7
 документів попереднє 89
 документів техніко-криміналістичне 87-90
 залитих і закреслених текстів 93, 94
 зброї 84
 матеріальної частини документів 97, 98
 письма 99
 підписів 107
 почерку 99, 100, 106, 107
 слідів пострілу 85
 стріляних куль, дробу, картечі, пижів 84,85
 трасологічне 58, 59
 Дріб 79, 80

Е

Експеримент
 слідчий 246–249
 Експерт судовий 260-262
 Експертиза
 авторознавча 108, 109
 автотехнічна 396, 397
 грунтознавча 262, 321
 дактилоскопична 67, 68
 діагностична 259
 ідентифікаційна 259
 класифікаційна 259
 комісійна й одноособова 259
 криміналістична 258, 259
 матеріалів документів 90
 обов'язкова 260
 основна і додаткова 259
 первинна і повторна 259

- портретно-криміналістична 118, 119
реквізитів документів 89, 90
судово-балістична 84–86
судово-біологічна 321, 397
судово-бухгалтерська 331, 332
судово-економічна 258, 331, 332
судово-медична 259, 288, 291, 293,
317, 392
судово-почеркознавча 106, 107
судово-психіатрична 322
судово-психологічна 321, 322
судово-хімічна 258, 398
технічна документів 89, 90
товарознавча 331, 349
фотопортретна 118, 119
цілого за частинами 397
- Експертне ототожнення особи за фото-
зображенням 118, 119
- Епідерміс 63
- "Ефект присутності" 210
- З**
- Забезпечення безпеки осіб, що прийма-
ють участь у кримінальному судоч-
чинстві 301
- Завдання
криміналістики 8, 9
судової балістики 75, 76
- Заволодіння майном шляхом зловживан-
ня службовим становищем 325–328
- Загальна теорія криміналістики 7
- Заміна частин документа 91, 92
- Запитання
доповнюючі 194
контрольні 194
навідні 208
нагадуючі 194, 201
основні 194
уточнюючі 194
- Засоби відтворення особи злочинця 111
- Застосування радіоактивних ізотопів 33
- Збирання доказів 7
- Зброя
автоматична самозарядна 77
автоматична самострільна 77
атипова 77, 78
бойова 76
вогнепальна 76–78
гладкоствольна 76
заводська 77
комбінована 76
кустарна 77, 78
мисливська 76, 77
нарізна 76, 77
неавтоматична 77
ручна вогнепальна 76
саморобна 77
спортивна 76
темної дії 77, 78
холодна 76
- Звукозапис допиту 211
- "Згаслий" текст 92
- Згвалтування 304
- Зйомка репродукційна 52, 53
- Зловживання довірою 361, 362
- Злодій професіональний 338
- Знання спеціальні 257
- Знання криміналістичні 5
- Знаряддя злочину 71
- Знаряддя і засоби вчинення злочину 277
- Зняття інформації з каналів зв'язку 377, 437
- Зразки
вільні 105, 106, 264
для експертного дослідження 105,
106, 263, 264
експериментальні 105, 106, 264
умовно-вільні 105
- І**
- Ідентифікаційна ознака 22
- Ідентифікаційний комплект рисунків
(ІКР) 111
- Ідентифікаційний процес 22

Ідентифікація

*вогнепальної зброї за стріляними
кулями і гільзами 85, 86*
за уявними образами 20, 111
криміналістична 18, 19
*людини за ознаками зовнішності
110, 111*
*печаток (штампів) за їх відбитка-
ми 96, 97*
цілого за частинами 20

Імунітет свідка 187

Інвентаризація 329

Індукція 14

Інсценування

самогубства 290, 291
смерті від впливу вогню 402

Інформаційно-довідкові колекції 122

Інформація комп'ютерна (електронна) 218

Й

Ймовірний висновок 24

Йодна трубка 38, 66

К

Калібр 77

Категоричний висновок 24

Класифікація

версій 159, 160
ознак зовнішності людини 112–118
запитань 194
ручної вогнепальної зброї 76–78
слідів 60–62
тактичних прийомів 141–143

Кольорова трансформація 53

Кольороподіл 53

Кольоророзрізнення 43

Комплект криміналістичний уніфікований 36–38

Комплекти науково-технічних засобів 36–39

Компоненти слідчої ситуації 282

Контакт

психологічний 197, 198
слідовий 60

Контроль і запис переговорів 377, 437

Крадіжка

з приміщень 333, 334
кишенькова 333, 334
особистих речей 333
транспортних засобів 333

Криміналістика 5–9

Криміналістична класифікація злочинів
271, 274

Криміналістична методика 8, 269–271

Криміналістична тактика 7, 8, 130–133

Криміналістична техніка 7, 32–34

Криміналістична характеристика злочи-
нів 274–279

Криміналістичне дослідження письма 99

Критерії відповідності показань дій-
сності 203

Куля

безоболонкова 79
зі зміщеним центром ваги 79
півоболонкова 79
спеціального призначення 79

Л

Ліхтар 37, 38

Ложе трупа 288, 301

М

Масштабний спосіб фотозйомки 52, 181

Мета

допиту 187
обищу 213
огляду місця події 161
перевірки показань на місці 252
пред'явлення для впізнання 237
слідчого експерименту 246, 247

Метод

авторознавчого дослідження 108

адсорбційно-люмінесцентний 94
вимірів за спрямованістю 183
виявлення тайнопису 92, 93
дифузно-копіювальний 94
дослідження залитих текстів 93, 94
експертного дослідження 266
математичний 16
огляду місця події 164
судової фотографії 44, 51–54
фотозйомки панорамний 51

Методика

дослідження підписів 107
криміналістична 8, 269–271
розслідування окремих видів злочинів 8, 269, 270

Механізм слідоутворення 60, 65
Мислинева (уявна) реконструкція 171, 172
Мікрооб'єкти 39
Мікрофотографія 53
Місце злочину 161, 169, 170
Місце події 161, 168–170
Моделювання 16
Моделювання події 171, 172
«Молекула» портативний набір 39
Мотиви вчинення вбивств 286, 289

Н

Набір

дактилоскопічний 38, 39
дактилоскопічних порошків 38, 66

Належність групова 20, 21
Наукова організація праці (НОП) 138, 153
Науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ) 31, 263
Науково-дослідні інститути судових експертів (НДІСЕ) 30, 262
Науково-технічний засіб 32, 33
Неврахована продукція 327
Невраховані надлишки 327
Негативні обставини 166, 204, 288
Неповнолітній 206, 207

О

Об'єкт

ідентифікації 21
ідентифікований 21
ідентифікуючий 21
обишуку 218–221
пошуку 218–220
слідосприймаючий 60
слідоутворюючий 60
судово-балістичного дослідження 76

Облік

дактилоскопічний 124–128
інформаційно-довідковий 122
криміналістичний 121–124
місцевий 124
оперативно-пошуковий 122
оперативно-довідковий 124
регіональний 123, 124
центральний 122, 123

Обман 361, 362

Обов'язкове призначення експертизи 260

Обстановка вчинення злочину 276, 277

Обшук

груповий 215, 436
комп'ютерних засобів 218
на відкритій місцевості 216, 217
одиначний 215
особи 217
приміщень 215, 216
транспортних засобів 217, 218

Огляд

боєприпасів 83, 84
ділянок місцевості і приміщень 161
документів 89
зброї 82, 83
місця події 161–163
предметів 161
слідчий 161
тварин 161
тіла живої людини 161
транспорту 161

- трупа 176–179
 у косопاداючих променях 65, 89
 у крайніх червоних променях 89
- Одержання зразків для порівняльного дослідження 263, 264
- Одержання хабара 372, 373
- Ознаки
 анатомічні 112
 вбивства на замовлення 296, 297
 загальні і окремі 23, 101
 ідентифікаційні 22
 обшуку 213, 214
 письма 100–104
 почерку 101–104
 розкрадань 325–326
 технічної підробки підпису 95
 функціональні 112
- Ознаки почерку
 виробленість 101
 зв'язність 103
 натиск 103
 нахил 101
 розгін 102
 розмір 102
 складність 101
- Окис кобальту 66
- Окрема криміналістична методика 270, 271
- Опис 15
- Організація
 огляду місця події 161
 розслідування 152, 153
- Організована злочинна група 430, 431
- Організована злочинність 430
- Освідування 161
- Особа
 злочинця 278, 279
 потерпілого 278
- Ототожнення 18, 19
- Оцінка висновку експерта 267, 268
- Оцінка доказів 7
- Очна ставка 209, 210
- П**
- Папілярний узор
 атипичний (аномальний) 64
 дуговий 64
 завитковий 65
 петльовий 64, 65
 радіальний петльовий 65
 ульнарний петльовий 65
- Папілярні лінії 63–65
- Папіляроскоп 68
- Парадокс 77
- Паста
 силікована 38, 67
 «СКТН» 67, 69, 72
- Патрон
 лефорше 79
 окремого запалювання 79
 унітарний 79
 центрального бою 79
- Пензель магнітний 38
- Переважаюча форма і напрямок рухів почерку 104
- Перевірка дослідча 329
- Перевірка показань на місці 252
- Пересувна криміналістична лабораторія (ПКЛ) 39
- Печатка 95, 96
- Пижі 80
- Письмо 99
- Письмова мова 99
- Письмові маси 97, 98
- Підбирання об'єктів для впізнання 240
- Підготовка
 до допиту 191–194
 до обшуку 221–223
 до огляду місця події 163, 164
 до очної ставки 209
 до пред'явлення для впізнання 238–240
 до проведення судової експертизи 263
 до слідчого експерименту 249–251
- Підпал 401, 402
- Підпис 94, 95, 107

- Підробка (інтелектуальна і матеріальна) 87, 88
- Підстави відводу експерта 261
- Підчистка 90
- Піроман 402
- Плівка дактилоскопічна 38, 67
- План
відкритої місцевості і приміщень 182–185
допиту 193, 194
обшуку 223
розслідування 154
- Плани і схеми місця події 181–185
- Планування
допиту 193, 194
обшуку 223
розслідування 153–155
сіткове 155
- “Побічна відмова” від показань 200
- Пожежа 401, 402
- Поза «боксера» 406
- Поза трупа 177
- Поняття судової експертизи 257
- Порівняння 18, 22, 23
- Порох
бездимний 80
димний 80
Лишева 80
- Порошок
відновленого воднем заліза 66
основний вуглекислий свинець 66
- Портрет
рисований 111
психологічний (профіль) 302
синтетичний 111
словесний 112–118
- Порушення правил безпеки дорожнього руху 378, 379
- Порядок зняття інформації з каналів зв’язку 437
- Постанова про призначення експертизи 265, 266
- Постановка запитань
нейтральних 277
у хронологічній або логічній послідовності 201
- Почерк 99, 100
- Почеркознавство судове 99
- Пошук злочинців по гарячих слідах 341, 395
- Пошукові науково-технічні засоби 37
- Поясок обтирання 82
- Права й обов’язки експерта 261, 262
- Правила поводження з документами 88
- Правовий статус експерта 260–262
- Предмет
допиту 188
допиту організаторів (керівників) злочинної групи 434, 435
злочинного посягання 278, 326
криміналістичної тактики 130–133
хабара 373
- Пред’явлення для впізнання
живих осіб 237, 238, 240–242
за голосом 241, 242
за фотознімками 243
поза візуальним спостереженням 436
предметів 243
тварин 243
трупа 242, 243
- Пред’явлення
доказів на допиті 194, 195
доказів у послідовності «зростання сили» 195
доказів у послідовності «зменшення сили» 195
- Привласнення майна 325, 326
- Призначення судової експертизи 260, 264, 265
- Прийняття тактичного рішення 149
- Прийоми відеозйомки 56
- Прикмети
зовнішності людини 112–118
особливі 117, 118
разючі 118

- Принципи
застосування науково-технічних засобів 33
застосування тактичних прийомів 135, 136
огляду місця події 162, 163
планування розслідування 154
словесного портрета 112
- Пристосування для відбирання проб ґрунту 37
- Присутність педагога при допиті 208
- Приховування
вбивств 285
злочину 276
- Провокація хабара 372
- Прослуховування і запис телефонних переговорів 377, 437
- Протокол
відтворення обстановки і обставин події 254, 255
допиту 210, 211
обшуку 231–235
огляду місця події 180–191
перед'явлення для впізнання 244
- Профілактичні дії слідчого 322, 323, 349, 350
- Процес формування показань 189–191
- Процесуальний порядок допиту 187, 188
- Психологічний вплив 146–148
- Психологічний контакт 197
- Р**
- Ревізія документальна 329
- Реєстрація кримінальна 121, 122
- Реквізити документа 88
- Рекомендація криміналістичного характеру 134
- Рефлексивне мислення і управління 193
- Рівні психологічного контакту 197
- Розбій 352, 353
- Розкрадання 325, 326
- Розтрата майна 325
- Розчленування трупа 293
- Розшук зниклої особи 292
- Роз'яснення неправильно зайнятої позиції 208
- С**
- Самогубство (суїцид) 285, 289
- Симпатичне чорнило 92
- Синтез 14
- Система
судово-експертних установ 30, 31, 262, 263
судової фотографії 43
тактичних прийомів 143–145
- Ситуація
допиту 195–197
обшуку 224–226
огляду місця події 169, 170
слідча 281–283
слідчої дії 282
- Ситуаційний підхід 281–283
- Складання
планів і схем місця події 181–185
психологічного портрета (профілю) 302
- Слід
бійка 81
відбивача 81
матеріально-фіксований 60
переднього зрізу затвора 81
- Сліди
видимі 61
відшарування 61
динамічні 62
дії вогнепальної зброї 80–82
запахові 59
звукові 59
згоряння заряду 80
злочину 59
знарядь злочину 71, 72

- кінтяви 81
ковзання 71
крові 307
кочення 72
локальні 62
механічної дії 62
нашарування 61
невидимі 61
ніг і взуття 68–70
об'ємні (вдавлені) 60, 61
периферичні 62
поверхневі (площинні) 61
пострілу (сліди застосування зброї) 80
рикошету 82
різання 62
розтилу 62, 71
розрубу 62, 71
рук 62–85
свердління 62, 71
статичні 61
тертя 62, 71
транспортних засобів 72, 73
частин зброї 81
- Сліди-ДНК 59
Сліди-мікрочастинки 59
Слідотека 123, 124
Слідча тактика 131, 133
Слідчий огляд
вогнепальної зброї і слідів її дії 82–84
документів 89
- Слідчий експеримент 246–249
Слідчо-оперативна група 152, 153
Словесна розвідка 227, 228
Спеціаліст-телеоператор 56
Спеціальні пристрої оптичного фотороз-
горнення 86
- Спосіб
вчинення злочину 275, 276
засічки 183
злочину 275, 276
- лінійного суміщення 23
накладення відображень 23
приховування злочину 276
- Способи
виявлення слідів рук 65, 66
передавання хабара 373
позбавлення життя людини 285, 297
порівняльного дослідження 22, 23
фіксації слідів 67, 69, 71, 72
- Спостереження
в процесі допиту за поведінкою об-
винуваченого (свідка) 204
- Стадії
ідентифікаційного процесу 22–24
огляду місця події 164, 165
- Стереоскоп 52
- Структура
криміналістичної тактики 132, 133
криміналістичної характеристики
злочинів 274–279
окремої криміналістичної методи-
ки 271
- Судова сфрагістика 95
Судове автороззнавство 108
Судове почеркознавство 99
Судово-фотографічна лабораторія 26

Т

- Тайник 224, 228, 229
Тайнопис 92, 93
- Тактика
допиту 194–206
злочинної діяльності (кримінальна
тактика) 132
кримінальна 132
обшуку 223–229
огляду місця події 169–176
очної ставки 210
перевірки показань на місці 254

пошукової діяльності (тактика розшуку) 132

слідчого експерименту 251, 252

Тактична комбінація 145

Тактична операція 145

Тактичне рішення 149

Тактичний прийом 134–136

Тактичний ризик 149–151

Татуювання 118

Теорія

криміналістичної ідентифікації 18, 19
оперативно-розшукової діяльності 132

Техніка криміналістична 7, 32–34

Техніко-криміналістична оснащеність
36–39

Техніко-криміналістичне дослідження

документів 89, 90

папера 97

речовини штрихів 97, 98

Технічні засоби профілактики 40, 41

Типи

вбивць 285, 286, 298, 299

папілярних узорів 64, 65

Типовий аналог 175

Типові ситуації допиту 195–197

Типові сліди злочину 279

Тотожність 18, 19

Травлення 91

Трасологія 58, 59

Трупні явища 177

У

Убивство

на замовлення 295

очевидне і неочевидне 284

умисне 284

Ударно-спусковий механізм 77

Устігі 71

Упакування предметів зі слідами рук 67

Упізнання 237, 238

Установи експертні 29–31, 262, 263

Ф

Фомка 71, 336

Форма

застосування криміналістичної
техніки 32, 33

письмового плану розслідування 154
ототожнення людини 111

Формулювання питань експертові 265

Фотоапарат 43, 44, 53

Фотографічна зміна контрастів 53

Фотографія

метрична 52

судова 42

судово-дослідницька 43, 53, 54

судово-оперативна 43–53

Фотографування

в інфрачервоних променях 54

в рентгенівських променях 54

в ультрафіолетових променях 54
слідів 48

Фотозйомка

в інфрачервоних променях 54

в невидимих променях спектра 53, 54

в ультрафіолетових променях 54

вимірвальна 51, 52

вузлова 46, 47

детальна 47

місця події 44–47

оглядова 44–46

орієнтуюча 44–46

панорамна 51

репродукційна 52

сигналітична 48, 49

стереоскопічна 52, 53

трупа 47, 48

упізнавальна 48, 49

Фотопанорама 51

Фотофіксація 43

Фоторобот

комп'ютерний 111

Функції тактичних прийомів 138–140

Х

Хабарник 374
Хабарництво 372–374
Хабародавець 374
Характеристики очної ставки 209
Хімічна пастка 40, 41

Ц

«Царська горілка» 336
Цифрова фотокамера 43, 44

Ч

Час вчинення злочину 277
Чок 76, 77

Ш

Шахрайство 361, 362
Шахрайський обман 361, 362
Штамп 95
Штангенциркуль 37
Штемпель 95
Шукач магнітний (підіймач) 37

Щ

Щуп 37

Я

Ярусне панорамування 51

Зміст

Вступ	3
--------------------	---

Частина перша **Теоретичні основи криміналістики**

Розділ 1. Поняття і значення криміналістики	5
--	---

§ 1. Предмет, система та завдання криміналістики	5
--	---

§ 2. Природа криміналістики	9
-----------------------------------	---

§ 3. Місце криміналістики у системі правових наук	10
---	----

Запитання для самоконтролю	12
----------------------------------	----

Розділ 2. Методи криміналістики	13
--	----

§ 1. Процес пізнання у криміналістиці	13
---	----

§ 2. Класифікація методів криміналістики та їх види	15
---	----

Запитання для самоконтролю	17
----------------------------------	----

Розділ 3. Криміналістична ідентифікація	18
--	----

§ 1. Поняття ідентифікації.....	18
---------------------------------	----

§ 2. Об'єкти, типи та види ідентифікації	19
--	----

§ 3. Загальна методика ідентифікації	22
--	----

Запитання для самоконтролю	24
----------------------------------	----

Розділ 4. Історія криміналістики	25
---	----

§ 1. Виникнення і розвиток криміналістики.....	25
--	----

§ 2. Сучасний стан криміналістики в Україні.....	28
--	----

§ 3. Становлення експертних та криміналістичних установ в Україні	29
---	----

Запитання для самоконтролю	31
----------------------------------	----

Частина друга

Криміналістична техніка

Розділ 5. Загальні положення криміналістичної техніки	32
§ 1. Поняття криміналістичної техніки та її галузі	32
§ 2. Правові основи використання криміналістичної техніки	34
§ 3. Техніко-криміналістична оснащеність органів досудового слідства	36
§ 4. Технічні засоби профілактики	40
Запитання для самоконтролю	41
Розділ 6. Судова фотографія та відеозапис	42
§ 1. Поняття судової фотографії та її значення	42
§ 2. Види та методи судово-оперативної фотозйомки	44
§ 3. Судово-дослідницька фотографія	53
§ 4. Судовий відеозапис	54
Запитання для самоконтролю	56
Розділ 7. Трасологія	58
§ 1. Поняття трасології та її значення	58
§ 2. Поняття сліду в трасології. Механізм слідоутворення	59
§ 3. Класифікація слідів	60
§ 4. Основи дактилоскопії	62
§ 5. Виявлення, фіксація та вилучення слідів рук. Сутність дактилоскопічної експертизи	65
§ 6. Сліди ніг та взуття людини	68
§ 7. Сліди знарядь злочину та інструментів	71
§ 8. Сліди транспортних засобів	72
Запитання для самоконтролю	73

Розділ 8. Судова балістика75

§ 1. Поняття судової балістики та її значення75

§ 2. Криміналістична класифікація вогнепальної зброї та види боєприпасів.....76

§ 3. Сліди дії вогнепальної зброї, їх види.....80

§ 4. Слідчий огляд вогнепальної зброї та слідів її дії.....82

§ 5. Можливості судово-балістичної експертизи84

Запитання для самоконтролю86

Розділ 9. Техніко-криміналістичне дослідження документів87

§ 1. Поняття документа у криміналістиці.....87

§ 2. Слідчий огляд документів. Сутність техніко-криміналістичного дослідження.....89

§ 3. Встановлення змін у документі90

§ 4. Встановлення слабковидимих і невидимих текстів.....92

§ 5. Дослідження залитих і закреслених текстів. Встановлення тексту спалених документів93

§ 6. Встановлення технічних підробок підписів94

§ 7. Встановлення підробки відбитків печаток та штампів95

§ 8. Дослідження матеріальної частини документів.....97

Запитання для самоконтролю98

Розділ 10. Криміналістичне дослідження письма99

§ 1. Предмет судового почеркознавства. Навик письма та його властивості99

§ 2. Ідентифікаційні ознаки письма.....100

§ 3. Підготовка матеріалів для судово-почеркознавчої експертизи105

§ 4. Методика судово-почеркознавчої експертизи106

§ 5. Особливості авторознавчого дослідження.....108

Запитання для самоконтролю109

Розділ 11. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності	110
§ 1. Поняття ідентифікації людини за ознаками зовнішності.....	110
§ 2. Класифікація ознак зовнішності людини (словесний портрет).....	112
§ 3. Експертне ототожнення особи за фотозображенням (портретно- криміналістична експертиза)	118
Запитання для самоконтролю	119
Розділ 12. Кримінальна реєстрація	121
§ 1. Поняття та значення кримінальної реєстрації.....	121
§ 2. Види криміналістичних обліків.....	122
§ 3. Дактилоскопичний облік	124
Запитання для самоконтролю	129

Частина третя

Криміналістична тактика

Розділ 13. Загальні положення криміналістичної тактики	130
§ 1. Поняття та предмет криміналістичної тактики.....	130
§ 2. Тактичний прийом як елемент криміналістичної тактики.....	134
§ 3. Джерела та функції тактичних прийомів.....	136
§ 4. Класифікація тактичних прийомів	141
§ 5. Система тактичних прийомів. Тактичні комбінації і тактичні операції	143
§ 6. Психологічні основи використання тактичних прийомів	146
§ 7. Тактичне рішення. Проблема тактичного ризику.....	149
Запитання для самоконтролю	151
Розділ 14. Організація та планування розслідування	152
§ 1. Сутність організації розслідування	152

§ 2. Поняття та принципи планування розслідування.	
Техніка планування.....	153
§ 3. Вчення про криміналістичну версію.....	155
Запитання для самоконтролю	160
Розділ 15. Слідчий огляд	161
§ 1. Поняття, види та принципи огляду	161
§ 2. Підготовка до огляду місця події.....	163
§ 3. Пізнавальна сутність огляду місця події.....	164
§ 4. Тактика огляду місця події.....	169
§ 5. Огляд трупа.....	176
§ 6. Фіксація результатів огляду місця події.....	180
Запитання для самоконтролю	185
Розділ 16. Допит	187
§ 1. Поняття та види допиту.....	187
§ 2. Процес формування показань.....	189
§ 3. Підготовка до допиту.....	191
§ 4. Зміст тактики допиту.....	194
§ 5. Встановлення психологічного контакту	197
§ 6. Актуалізація забутого в пам'яті допитуваного.....	200
§ 7. Викриття неправди в показаннях	203
§ 8. Допит неповнолітніх.....	206
§ 9. Тактика очної ставки. Перехресний допит.....	209
§ 10. Фіксація результатів допиту.....	210
Запитання для самоконтролю	212
Розділ 17. Обшук і виїмка.....	213
§ 1. Поняття та ознаки обшуку	213

§ 2. Об'єкти пошукової діяльності	218
§ 3. Підготовка до обшуку	221
§ 4. Тактика обшуку	223
§ 5. Особливості виїмки	230
§ 6. Фіксація результатів обшуку і виїмки	231
Запитання для самоконтролю	236

Розділ 18. Пред'явлення для впізнання 237

§ 1. Поняття та об'єкти пред'явлення для впізнання.....	237
§ 2. Підготовка до пред'явлення для впізнання	238
§ 3. Порядок пред'явлення для впізнання живих осіб, трупів, предметів і тварин	240
§ 4. Фіксація результатів пред'явлення для впізнання	244
Запитання для самоконтролю	245

Розділ 19. Відтворення обстановки та обставин події (слідчий експеримент та перевірка показань на місці) 246

§ 1. Поняття та види слідчого експерименту.....	246
§ 2. Підготовка до слідчого експерименту та його тактика	249
§ 3. Особливості перевірки показань на місці	252
§ 4. Фіксація результатів відтворення обстановки та обставин події	254
Запитання для самоконтролю	255

Розділ 20. Призначення та проведення судових експертиз 257

§ 1. Поняття судової експертизи, її види та значення.....	257
§ 2. Процесуальні та організаційні питання призначення судових експертиз. Система судово-експертних установ в Україні	260
§ 3. Основи підготовки, призначення та проведення судових експертиз	263
§ 4. Оцінка та використання висновку експерта у кримінальному процесі	266
Запитання для самоконтролю	268

Частина четверта

Криміналістична методика

Розділ 21. Загальні положення криміналістичної методики	269
§ 1. Сутність методики розслідування злочинів	269
§ 2. Основи криміналістичної класифікації злочинів	271
§ 3. Криміналістична характеристика злочинів	274
§ 4. Види і форми взаємодії в розкритті та розслідуванні злочинів.....	279
§ 5. Ситуаційний підхід у розслідуванні злочинів.....	281
Запитання для самоконтролю	283
Розділ 22. Розслідування вбивств.....	284
§ 1. Криміналістична характеристика вбивств.....	284
§ 2. Початковий етап розслідування.....	286
§ 3. Особливості розслідування деяких видів убивств.....	290
Запитання для самоконтролю	294
Розділ 23. Розслідування вбивств на замовлення	295
§ 1. Поняття та ознаки вбивства на замовлення.....	295
§ 2. Криміналістична характеристика вбивств на замовлення	297
§ 3. Початковий етап розслідування.....	300
Запитання для самоконтролю	302
Розділ 24. Розслідування зґвалтувань	304
§ 1. Криміналістична характеристика зґвалтувань	304
§ 2. Початковий етап розслідування.....	310
§ 3. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій	314
§ 4. Профілактичні дії слідчого при розслідуванні зґвалтувань.....	322
Запитання для самоконтролю	323

Розділ 25. Розслідування привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (розкрадань).....	325
§ 1. Криміналістична характеристика розкрадань.....	325
§ 2. Обставини, що підлягають з'ясуванню	328
§ 3. Початковий етап розслідування.....	329
Запитання для самоконтролю	332
Розділ 26. Розслідування крадіжок	333
§ 1. Криміналістична характеристика крадіжок.....	333
§ 2. Початковий етап розслідування.....	339
§ 3. Наступний етап розслідування	344
§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій	346
§ 5. Профілактичні дії слідчого при розслідуванні крадіжок	349
Запитання для самоконтролю	350
Розділ 27. Розслідування грабежів та розбоїв	352
§ 1. Криміналістична характеристика грабежів та розбоїв.....	352
§ 2. Початковий етап розслідування.....	353
§ 3. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій	357
Запитання для самоконтролю	360
Розділ 28. Розслідування шахрайства	361
§ 1. Криміналістична характеристика шахрайства.....	361
§ 2. Початковий етап розслідування.....	366
§ 3. Наступний етап розслідування	369
Запитання для самоконтролю	370

Розділ 29. Розслідування хабарництва372

§ 1. Криміналістична характеристика хабарництва.....372

§ 2. Обставини, що підлягають з'ясуванню374

§ 3. Початковий етап розслідування.....375

Запитання для самоконтролю377

Розділ 30. Розслідування злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху378

§ 1. Криміналістична характеристика злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху378

§ 2. Початковий етап розслідування.....382

§ 3. Наступний етап розслідування396

Запитання для самоконтролю399

Розділ 31. Розслідування підпалів та інших злочинів, пов'язаних із виникненням пожеж 401

§ 1. Криміналістична характеристика підпалів та інших злочинів, пов'язаних з виникненням пожеж.....401

§ 2. Обставини, що підлягають з'ясуванню.....403

§ 3. Початковий етап розслідування.....403

§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій405

§ 5. Профілактичні дії слідчого при розслідуванні пожеж411

Запитання для самоконтролю412

Розділ 32. Розслідування злочинів проти довкілля414

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів проти довкілля.....414

§ 2. Обставини, що підлягають з'ясуванню416

§ 3. Початковий етап розслідування	417
§ 4. Особливості тактики проведення окремих слідчих дій	418
§ 5. Профілактичні дії слідчого при розслідуванні злочинів проти довкілля.....	428
Запитання для самоконтролю	429
Розділ 33. Розслідування злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами.....	430
§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються організованими злочинними групами.....	430
§ 2. Обставини, що підлягають з'ясуванню	432
§ 3. Початковий етап розслідування.....	433
Запитання для самоконтролю	437
Рекомендована література.....	438
Алфавітно-предметний покажчик.....	442

Навчальне видання

Криміналістика

Підручник

За редакцією доктора юридичних наук,
професора, члена-кореспондента
Академії правових наук України
В. Ю. Шепітька

Видання четверте, перероблене
і доповнене

Редактор *К. К. Гулий*
Коректор *Т. Ф. Зуб*
Комп'ютерна верстка і дизайн
В. М. Зеленька

Підписано до друку з оригінал-макета 04.07.2008.
Формат 60×90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 21,5. Ум. друк. арк. 25. Вид. № 341.
Тираж 3000 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.